ДАНИЛО ШУМУК

ПЕРЕЖИТЕ і ПЕРЕДУМАНЕ

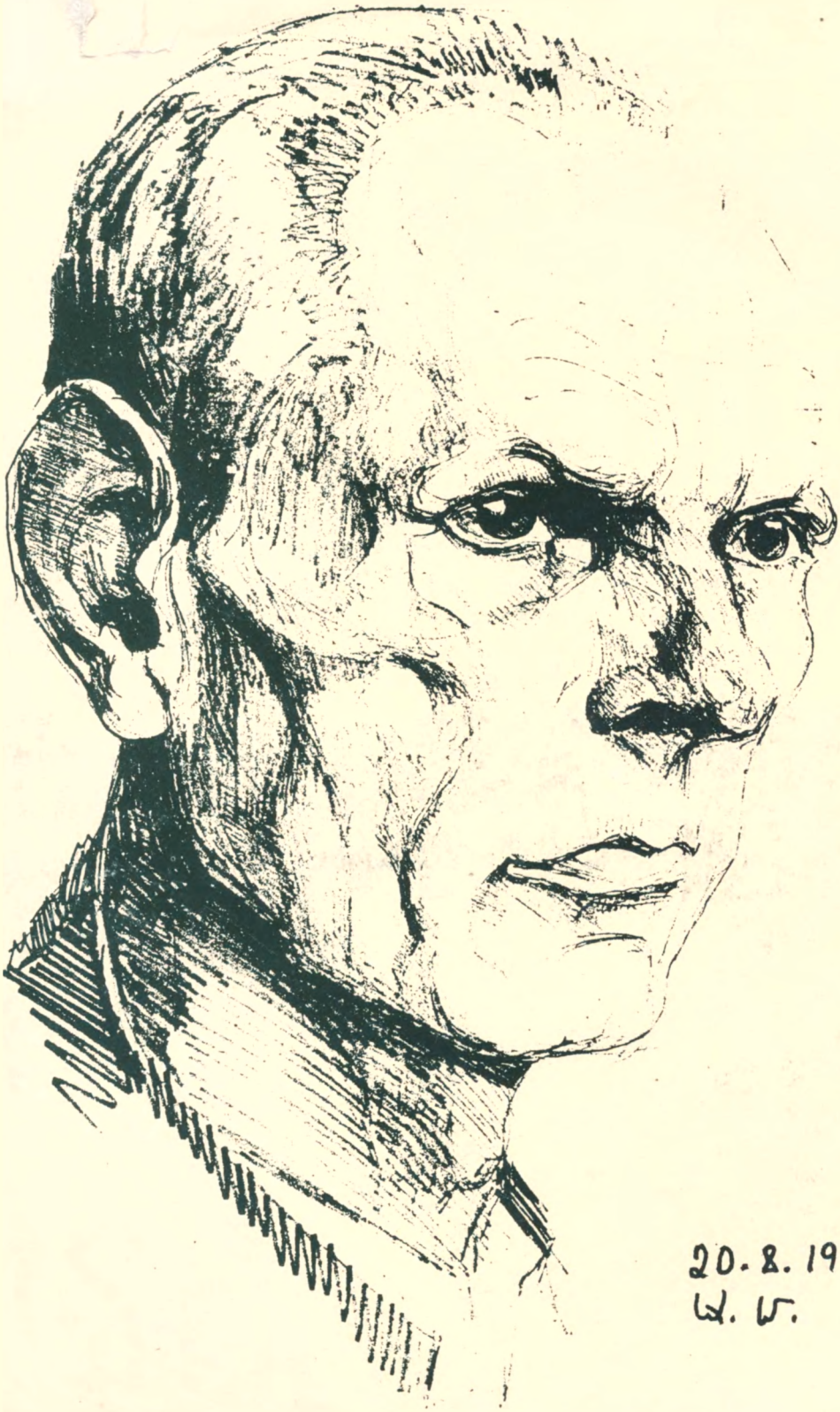
20. 8. 1981
W. V.

Данило Шумук

ПЕРЕЖИТЕ І ПЕРЕДУМАНЕ

Спогади й роздуми
українського дисидента-політв'язня
з років блукань і боротьби
під трьома окупаціями України
(1921 - 1981)

Передмова Надії Світличної
Супровідна стаття Василя Гришка

Видавництво
„Українські вісті"
Детройт
1983

Danylo Shumuk

MY LIFE AND THOUGHTS IN RETROSPECT

Recollections and reflections of a Ukrainian
dissident and political prisoner
from the years of delusions and struggle
under three occupations of Ukraine
(1921-1981)

Foreword by Nadia Svitlychna
Preface by Wasyl Hryshko, editor

Copyright © 1983 by "Ukrainian News"

ISBN: 0-912601-00-0

Published by
"**Ukrainian News,**" Detroit
1983

Редактор — В.І. Гришко
Обкладинка роботи Е. Козака
Library of Congress Catalog Card Number: 82-84497

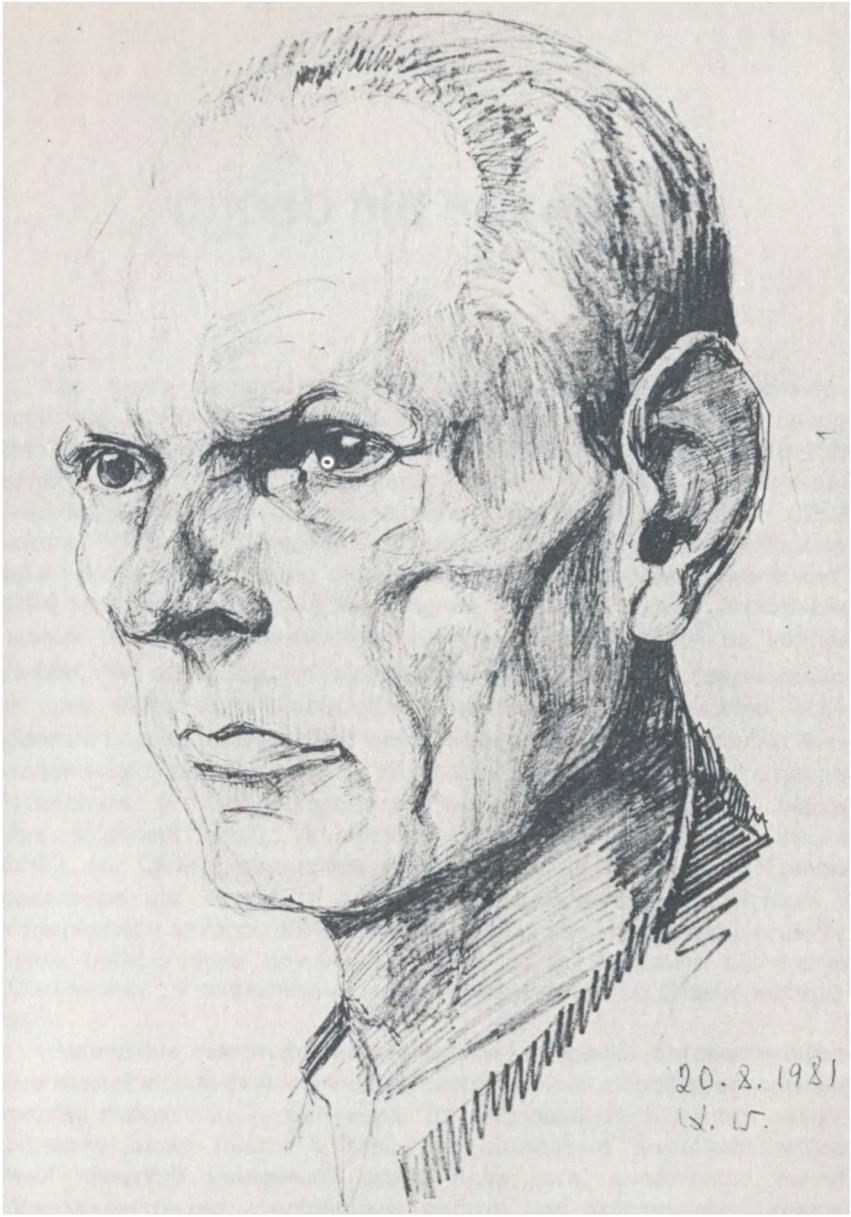

Данило Шумук на засланні в Казахстані.
(Портрет роботи Олександра Муночаряна.)

СЛОВО ВІД ВИДАВЦІВ

Цю книгу видано заходами видавництва газети „Українські вісті", на сторінках якої було заініційовано збір пожертв і передплат на це видання, починаючи від першого та найбільшого грошового вкладу родинно близького авторові п. Івана Шумука (Канада). Цим виданням виконано висловлене в листах ув'язненого в СРСР автора — Данила Шумука — бажання, щоб ту частину його спогадів і роздумів, яку було опубліковано видавництвом „Смолоскип" 1974 р. під назвою „За східнім обрієм", було доповнено іншими його мемуарними матеріялами, що дісталися за кордон пізніше, та в відповідно відредаґованій формі було перевидано, як одну книгу його життя. Це й здійснено за допомогою жертводавців і передплатників цієї книги та завдяки вкладові організаційно-видавничих зусиль Об'єднання Українців Революційно-Демократичних Переконань у США й особистої праці п.п. О. Коновала (керівника збіркової акції), А. Лисого (директора вид-ва „Українські вісті"), М. Смика (редактора газети „Українські вісті"), В. Гришка (редактора цієї книги) та зокрема п. І. Шумука, як власника й розпорядника авторських матеріялів, з яких скомпоновано цю книгу. Також цінною була дружня допомога п. О. Зінкевича від вид-ва „Смолоскип" у забезпеченні цього видання відповідними матеріялами.

Редакційне підготовлення до друку матеріялів цієї книги вимагало певної мовно-стилістичної та композиційної обробки авторських текстів, передусім — відповідно до висловлених в листах автора побажань щодо цього, а також — відповідно до вимог видавничої культури належного рівня. Крім того, необхідною виявилася також певна дослідницька робота над авторськими, самвидавними та рукописними, текстами — порядком устійнення й виправлення деяких (зокрема зауважених в опублікованих раніше матеріялах) помилок, неточностей тощо, включно з доповненням

деяких частин редакторським монтажем на підставі автобіографічних матеріялів із листів автора, з документів самвидаву про автора та відомостей від п. І. Шумука з родинних джерел. Також належно використано зауваги деяких критиків опублікованої раніше частини спогадів-роздумів Д. Шумука, зокрема щодо ,,контроверсійних" елементів у них. З цього погляду зокрема помічною була критика проф. Л. Шанковського в журн. ,,Визвольний Шлях" (1975, чч. 1-4), а також його особиста допомога в використанні цього критичного матеріялу в процесі редакційної роботи.

Всім жертводавцям і передплатникам, а зокрема поіменно згаданим вище особам, які своєю високоцінною, але безкоштовно виконаною працею особливо прислужилися здійсненню цього видання, цим висловлюємо свою щиру подяку.

ДЕЩО ПРО ДАНИЛА ШУМУКА ТА ЙОГО СПОГАДИ

Міжнародна Амністія називає Данила Шумука найстаршим політичним каторжником — він відбув у різних тюрмах і концтаборах майже 37 років свого життя і недавно почав п'ятирічне заслання в Казахстані.

Життєпис Данила Шумука найповніше викладено в його автобіографічному творі, другу частину якого під назвою „За східнім обрієм" опублікувало в Америці видавництво „Смолоскип" у 1974 році. Рукопис першої частини тих спогадів — „Оповіді про пережите" — я редагувала, на прохання автора, і це було головним звинуваченням у моїй справі. Під час мого судового процесу в березні 1973 року призначена судом адвокат Денисенко говорила мені: „Ви тільки визнайте, що цей документ антирадянський — нічого більше, і суд одразу поверне в інше русло". Поняття „радянський" — „антирадянський", так само, як „націоналізм", „комунізм", „фашизм" — такі вже заяложені, що кожен вкладає в них свій, часом протилежний зміст. За моїм розумінням поняття „антирадянський" я не могла прийняти спокусливої пропозиції суду.

Данило Шумук мав бути одним з трьох свідків, призначених слідством на моєму суді. Однак його не було з невідомих мені причин, бо пояснення про транспортні перешкоди — не дуже переконливе. Сам Шумук на той час уже відбував свій вирок за спогади про своє життя у Мордовському таборі особливого режиму.

До речі, про його суд я довідалася від свого слідчого одразу — десь у липні 1972 року. На моє запитання, скільки дали, слідчий співчутливо повідомив: „Багато — три роки". Я погодилася з ним: так, після всього пережитого для Шумука три роки неволі — справді багато. А за якийсь час із матеріялів справи я довідалася, що капітан Сірик „гуманно зменшив" вирок Шумукові в п'ять разів:

насправді його засудили до 15 років неволі.

У 22-му номері російськомовного журналу „Континент" є свідчення Едуарда Кузнєцова про його однокамерника Данила Шумука як про рідкісного правдолюба. „Шумук — українець не лише за народженням, а й за хворобливою любов'ю до всього українського. Але будь ти якийсь там розостанній марсіянин, скажи Данилові, що ось, мовляв, твій земляк — хоч би й брат рідний — скоїв таку чи таку гидоту... Отоді ти й переконаєшся, що коли Данило говорить, ніби правда й справедливість для нього над усе, то це воістину так".

Данило Лаврентійович Шумук народився 30 грудня 1914 року в с. Боремщина Волинської области. Небажана дитина в чималій селянській родині, Данило ще змалку зазнав багато горя й несправедливости і вже тоді сповнився великого співчуття до всіх покривджених. „...Я з 12-ти років почав духовно готувати себе до... тортур, мук і страждань. Мені було навіть солодко думати про страждання за Правду".

Шумукові думки про страждання за Правду стали тяжкою реальністю вже у 18-річному віці: почалися часті арешти, а потім — ув'язнення в польській тюрмі за підпільну комуністичну діяльність. Він відсидів тоді 5 років і 8 місяців та був звільнений у 1939 році за амністією. Це було найперше, найкоротше і найлегше його ув'язнення. І хоча тюрми ніде не бувають легкі, а все ж у Польщі до політв'язнів ставилися навіть з певною пошаною, принаймні голодом не морили, побачення з родинами давали, на роботу не ганяли, книги дозволяли діставати різні.

Комуністична ідея була для нього вифлеємською зорею. Навіть після приходу радянської влади на Волинь він продовжував вірити в ту ідею. Навіть коли за „антирадянську пропаґанду" заарештували його брата Антона Шумука, а 15 травня 1941 року взяли й самого Данила до „трудового табору" як брата „ворога народу", він вірив у благодійність комуністів.

Як тільки німці напали на Радянський Союз, трудові табори було перетворено на штрафні батальйони. Без військової підготовки, без зброї їх погнали на передову — „За Родину! За Сталина!" — голіруч на танки, а хоробрі чекісти підбадьорювали їх ззаду кулеметним вогнем.

Через два місяці після початку війни тільки на київському фронті, як згадує Шумук, у німецькому полоні опинилося 600 тисяч чоловік. Данило Шумук був серед них. Він розповідає:

„У серпні й вересні 41-го року я перебував у німецькому концтаборі для військовополонених у Хоролі біля Полтави. У цій

ямі смерти люди мерли як мухи від голоду, холоду й різних епідемій.

Опинившись перед лицем неминучої смерти я, з трьома своїми земляками, вирішив втікати. Однієї холодної дощової ночі нам пощастило втекти. Минаючи пішки село за селом у напрямку Заходу, через Полтавську, Київську, Житомирську області, я довідався від населення про неймовірні жахи, пережиті ним у 1933-37 роках.

Руїни вимерлих від штучного голоду сіл, жахливі оповіді людей, що пережили ті жахи, відкрили мені очі й очистили мій розум від смертоносного опіюму комуністичної ідеології.

Прояснення в ті часи було для мене рівнозначне духовній і моральній смерті. Втративши віру, я втратив сенс життя, бо те, що було для мене найдорожчим, виявилося жахливим".

У березні 1943 року Данило Шумук став членом Української Повстанської Армії (УПА), його призначили політінструктором в офіцерській школі. Данило чітко усвідомлював безперспективність цієї боротьби за незалежність України: надто нерівні були сили, а воювати доводилося на два фронти — проти німецької і радянської армій. Проте він вважав своїм обов'язком триматися до останнього.

У грудні 1944 року його схопили чекісти. Військовий Трибунал засудив його до розстрілу. 45 днів і ночей чекав він смертної кари. „Таємниче шарудіння наближалося, і смертельний страх перекошував наші обличчя. У камері чути було тільки напружене дихання. Нарешті посланці смерти спинилися під дверима нашої камери. Клацнув ключ, кормушка ледь прохилилась і крізь щілину заглянули два зловісних ока. Потім з'явився рот. „На букву „а", — пошепки прогримотів рот. Ті, чиї прізвища починались на „А", мусіли підійти до дверей і назватись. Потім зловісний рот вишіптував наступну літеру — і так весь алфавіт. Жах втиснув наші голови в плечі. Тієї ночі з нашої камери не взяли нікого. Люди радісно відітхнули. „Тепер у нас є ще принаймні 24 години", — зауважив хтось. Раптом десь у кінці коридора тупіт посилився, чути було якесь шарпання. Знову всі перетворились на одне велике вухо. „Волочуть. Запхали кляп до рота й тягнуть", — пояснив хтось із однокамерників. Вся моя недавня готовність до смерти випарувалась, мене скував жах.

На фронті люди зустрічають смерть по-різному. Тут, у похмурому тюремному підземеллі, смерть щоночі була серед нас. Щоночі ми чули зловісні кроки носіїв смерти, їхній шерех і шепіт, що викликав чергову жертву, а потім її тягли по коридору волоком... Страх жив у кожному з нас і тіпав кожним, як електричний

струм, усі боялись однаково, тільки ховали свій страх кожен по-своєму".

Розстріл йому замінили на 20 років каторги. Разом із сотнями тисяч інших політв'язнів Данило Шумук, якого гнали голод і багнет, споруджував у Норильську один з тих гігантських індустріяльних комплексів, про які радянська історія повідомляє, що вони — результат комсомольського ентузіязму... Шумук бере активну участь у табірному підпільному русі. В 1953 році він був одним з керівників двомісячного страйку в Норильську.

Під час так званої „відлиги" справу Данила Шумука переглянули, і в серпні 1956 року звільнили. А через рік заарештували, безпідставно звинувативши в „антирадянській аґітації і пропаґанді". Майор Свердлов з республіканського КҐБ цинічно визнав, що звинувачення фальшиве і запропонував негайне звільнення, якщо Шумук стане таємним аґентом КҐБ. Шумук, звичайно, відмовився, й до його тюремно-табірного стажу додали ще 10 років, які він відбув повністю в 1967 році.

„Я зобов'язаний сам розповісти громадськості про те, що спонукало мене піти тим шляхом, яким я пішов, шляхом пошуків істини і боротьби за неї". Цей обов'язок перед людьми Данило Шумук виконав, незважаючи на неймовірні перешкоди. Він починав писати свої мемуари кілька разів. З розповідей пригадую, що в нього двічі вилучали в Яваському таборі в Мордовії по кілька зошитів рукопису, а він знову починав писати. У 1969 році, коли він був уже на волі й написав частину нового варіянту, у мене таємно вилучили 6 зошитів з його рукописом, який я тоді редаґувала. Коли він відновив вилучену частину, попередній варіянт теж повернули. Редаґуючи другий варіянт спогадів Шумука, я переписувала його своєю рукою в грубий зошит, у якому вмістився лише початок першої частини. Саме цей зошит (у копії) прийшов на Захід без мого відома і, припускаю, без відома автора. Чи збереглася десь решта першої частини, я не знаю. Я редаґувала першу частину до кінця, у роботі над другою частиною участи не брала (наші стосунки з Шумуком ускладнилися через його втручання в моє особисте життя, чого я не дозволяла навіть близьким мені людям — хоч не сумніваюся в його добрих намірах). Проте, хоч другої частини я не редаґувала і не читала, мені відомо, що на початок 1972 року було 4 повних примірники спогадів, і всі їх вилучили в січні 1972 року (найповніший, з фотознімками, у мого брата Івана Світличного, решту — в інших знайомих Шумука). У мене вилучили машинопис першої частини, яку я не встигла повернути авторові, та копію рукопису другої частини на кількох фотоплівках, які я зробила для себе в 1971 році.

Взимку 1975 року на етапі з Явасу до Барашева, куди ми поверталися з Іриною Калинець, відбувши чергове покарання в карцері, ми зустрілися випадково (а може, й не випадково?) з Данилом Шумуком, якого везли до табірної лікарні, і він встиг повідомити нам, що примірник його спогадів врятувався від обшуків і вже опублікований на Заході. Це була приємна несподіванка. Чи це — один з вилучених примірників? Не знаю. З останніх вісток, які доходять сюди про Данила Шумука, стало відомо, що близько трьохсот сторінок рукопису, зробленого в таборі за останні роки, в нього вилучили, відправляючи в заслання. Але може, так само несподівано і той рукопис врятується від канібальського знищення?

У 1973 році Шумук надіслав до Президії Верховної Ради СРСР умотивовану відмову від радянського громадянства. Він має намір еміґрувати до Канади, до своїх родичів, і канадський уряд постійно цього домагається вже кілька років підряд. У 1979 році, відповідаючи на людяне прохання канадського уряду звільнити хворого й старого в'язня Шумука, радянський уряд вдався до свого улюбленого засобу — наклепу й дезинформації. Він заявив урядові Канади, що Шумук буцімто воєнний злочинець і не заслуговує на полегкість. Група сприяння виконанню Гельсінкських угод у місцях позбавлення волі в СРСР звернулася до всіх народів, парляментів і урядів країн-учасниць Гельсінкської наради з обороною доброго імени свого колеґи, члена цієї групи, рекомендуючи ознайомитися з відкритим листом Шумука „До всіх тих, хто надихає й очолює репресивні органи СРСР".

У своєму відкритому листі Данило Шумук пише:

„Під час війни я остаточно переконався в шкідливості й небезпечності тоталітаризму й авторитарних ідей, незважаючи на їхнє забарвлення й спрямованість. Але фактично навіть за авторитарних формацій єдиною моєю дійовою зброєю впродовж усієї війни було слово, і лише слово гуманізму.

Я не можу не захоплюватися політичною системою США, Англії й Канади, бо підвалиною цієї системи є гуманізм і демократія, бо ці країни наріжним каменем своєї політики вважають права людини. У зв'язку з цим треба особливо наголосити на політиці президента Картера. До укладення угоди ОСО-2 я ставлюся позитивно, але вважаю, що одночасно слід було б установити аналогічний паритет на засоби ідеологічної боротьби, себто, щоб у країнах Варшавського пакту видавалося б стільки ідеологічної літератури вільного, демократичного напрямку, скільки видають комуністичної літератури, газет і журналів промосковського напрямку в країнах вільного світу. Бо ж про яку рівність та справедливість може бути мова, коли ідеологічна

боротьба вже давно перенесена на територію країн вільного світу, а в СРСР продовжують переслідувати людей за думку, за слово, за висловлення переконань, не даючи змоги виїхати до країни вільного світу?

Якщо й говорити про воєнні та всякі інші злочини, то тільки не вам, панове-товариші керівники СРСР, бо радянський режим за 1933-1937 роки знищив більше людей, ніж їх загинуло від рук фашистів за всю Другу світову війну. А ви, панове, в ті роки аж ніяк не були конюхами, — ви були дійовим інструментом у руках кривавого режиму Сталіна, виконавцями районного й обласного маштабу.

Я знаю, панове, що перебуваю в ваших пазурях, і що саме на мене чекає, проте, не зважаючи на наслідки, я викриватиму вас до останньої хвилини свого життя.".

НАДІЯ СВІТЛИЧНА

Про книгу й автора

СПОВІДЬ ПАСИНКА ДОБИ

Книга спогадів і роздумів Данила Шумука являє собою не лише докладно й кольоритно викладену історію життя цього видатного українського дисидента-політв'язня, а й промовистий „людський документ" до історії тієї доби, яскравим представником якої є автор. Нав'язуючи до назви відомого твору Альфреда де Мюссе „Сповідь сина віку" (1836), що був популярним у 30-х роках в СРСР у російськомовному виданні серії клясичних романів під загальною назвою „Історія молодої людини 19-го сторіччя", — спогади-роздуми Д. Шумука можна було б також окреслити цією самою назвою. Це дійсно сповідь людини, життєва доля якої пов'язана в одну нерозривну цілість із історичною долею її народу того покоління, чия молодість і зрілість припала саме на фатальні десятиріччя трагічно-катастрофальної доби 20-го сторіччя. Але не сином, а пасинком цієї доби судилося стати Шумукові, бо його особиста доля виявилася надто жорстокою мачухою для нього, прирікши його бути вічною жертвою в нерівній боротьбі проти всіх, ворожих його народові, чорних сил цієї доби.

Народжений у році вибуху Першої світової війни (1914), що стала початком великих революційних змін у соціяльному й національному житті народів Східньої Европи й зокрема України, Данило Шумук від самого свого народження в прикордонній і прифронтовій тоді підросійській частині України (Волинське Полісся) опинився на терені безпосередньої сутички трьох загарбницьких щодо України імперіялізмів — російського, німецько-австрійського та відродженого саме тоді польського. Син типової для Волинського Полісся трудової селянської родини з усіма прикметами соціяльного й національного упослідження селянства цього краю, він з раннього дитинства виростав у тій атмосфері одночасного й нерозривно між собою пов'язаного соціяльного й національного пробудження, яке під кінець війни почалося в цьому краю від революційного землетрусу 1917 р. в російсько-імперській тюрмі народів. Це й визначило напрям формування його свідомости, що розвивалася під впливом того сприймання подій воєнно-революційних років його дитинства, яке (сприймання) було характерним саме для відсталого й національно малосвідомого, але революційно наставленого волинсько-поліського селянства, гостро чутливого щодо тих соціяльно-радикальних змін, що їх провіщали революційні вітри зі Сходу.

Силою обставин, які склалися на західніх околицях підросійської України в воєнний час, київський „золотий гомін" національно-революційного відродження української державности у формі Української Народньої Республіки (УНР) 1918 р. долинув до Волинського Полісся лише глухим відгомоном — уже в той час, коли

через цей край прокочувалися, то в відступі на захід, то в наступі на схід, щойно постали збройні формації українських військових сил на чолі з С. Петлюрою, неспівмірно слабі супроти „червоних" і „білих" російських та підступно-зрадливої польської ворожих армій. І саме волинсько-поліські околиці України стали тереном того фінального акту трагедії української боротьби за самостійну державність 1918-1921 рр., у якому (акті) українське „петлюрівське" військо, в своєму безвихідді, змушене було в 1920-21 рр. воювати проти „червоної" більшовицької Росії в союзі з „білими" поляками і було цими „союзниками" ганебно зраджене. А тому, що відразу ж після цього волинсько-поліські терени, як і більша частина західніх земель України, опинилися під польською окупацією і сваволею польських шовіністів-українофобів, то цей факт серед здезорієнтованих мас селянства цих країв наклав певну тінь і на позначений нещасливим польським „союзництвом" останній, „петлюрівський" етап української протибільшовицької війни.

Та більше: на тлі брутально-шовіністичної та соціяльно-реакційної політики супроти українців західніх окупованих земель, які не зазнали на власному досвіді всіх тих жахів чекістського „червоного" терору й грабіжництва, що ними „ощасливили" центрально-східню Велику Україну російські більшовики, ці останні зі своєю соціяльно-національною пропаґандною демагогією почали в уяві значних мас незадоволеного західньоукраїнського населення набувати досить привабного вигляду. Саме на цьому тлі цілком зрозумілим є те, що й у тому поліському селянському оточенні, в якому виростав Данило Шумук від раннього дитинства, знайшли сприятливий ґрунт, принесені його старшим братом із перебування на праці залізничником у Росії, революційні ілюзії „робітничо-селянської влади Рад". І це вирішально вплинуло на дитячу уяву Данила, дуже схильного в тому віці до наївно-ідеалістичного мрійництва.

Власне, його ідеалістичне мрійництво, в основі якого було чисто альтруїстичне прагнення до добра і справедливости для всіх (про що й мовиться в відповідних розділах його спогадів-роздумів), неминуче в тих обставинах його дитинства й раннього юнацтва рело його в обійми, активно проповідуваних тоді комуністичним підпіллям на підпольських українських землях, ідей невідомого масам і тому привабного „радянського раю на землі". І коли саме в родинно близькому Данилові колі людей його рідного села прагнення до соціяльної і національної справедливости знайшло свій вихід у виникненні 1926 р. гуртка прорадянської, але леґальної в умовах формально-демократичної Польщі, організації „Сельроб", що насправді була формою масової діяльности нелеґальної Комуністичної Партії Західньої України (КПЗУ), то Данило ще на 12-му році життя став уже фанатично „віруючим" послідовником ідей комуністичного підпілля.

Слід зазначити, що в той час — у першій та на початку другої половини 20-х років — для прорадянських симпатій серед українців підпольських земель України таки були поважні історично-політичні підстави. Адже це були роки здійснювання в Українській РСР проголошеної в СРСР 1921 р. т. зв. „нової економічної політики" (НЕП'у), поєднаної в Україні з такою ж новою національною політикою „українізації", наслідком чого від 1923-го р. почався в Українській РСР період буйного пореволюційного відродження: в господарському житті — на базі приватньо-трудової й кооперативної ініціятиви, а в національно-культурному житті — на базі тогочасного відносного „радянського" лібералізму в національній політиці. І хоч у стратегічно-тактичному пляні більшовицької влади це був лише період тимчасового „відступу для наступу", але цей політичний маневр був добре замаскований перед масами досить загальниковою пропаґандною фразеологією про „переходовий період мирного будівництва соціялізму", який у цій формі НЕП'у, за словами Леніна, був задуманий „всерйоз і надовго", історично тривалий період поступового

розвитку в напрямку до далекого й дуже неясного ідеалу „комунізму", що мав би настати аж для якихось там майбутніх поколінь. А тим часом більшість селянства, одержавши в свою трудову власність землю з колишніх поміщицьких володінь, і більшість робітництва, маючи ілюзію володіння (через свої „ради" й профспілкові „фабрично-заводські комітети") державними підприємствами, а також приватні ремісники й торгівці, що користувалися досить вільним тоді ринком — в основному були задоволені й обнадієні кинутим згори (устами Бухаріна) гаслом „збагачуйтеся!". Інтелігенція ж ентузіястично використовувала „українізацію", розвиваючи українську культуру та наповняючи (через швидко й широко зростаючу українськомовну освіту, літературу й культурну діяльність на всіх рівнях) „радянські" форми українського життя національно-державницьким змістом.

Звичайно, на тлі тогочасного стану речей в українському житті під Польщею — з польсько-поміщицькою сваволею, селянським малоземеллям, робітничим безробіттям та всілякими польськими утисками дуже обмеженого українського шкільництва й „українства" взагалі — непівсько-українізаційна „Радянська Україна" здалеку виглядала багатьом західнім українцям як справжнє втілення їхніх соціяльно-національних прагнень. Тому навіть і серед некомуністичних — соціяльно-радикальних і національно-демократичних — кіл в Західній Україні були тоді досить поширені „радянсько-українські" настрої. А серед селянсько-робітничих мас підпільна КПЗУ через свій „сельробівський" рух ці настрої особливо успішно ширила й капіталізувала. І якщо в Галичині національно-активна греко-католицька українська церква та новонароджений (на базі січово-стрілецької традиції) український націоналістично-революційний рух у формі Української Військової Організації (УВО), а потім Організація Українських Націоналістів (ОУН), були ефективним протиставленням КПЗУ-Сельробові (і в змаганні за протипольські українські сили скоро перебрали ініціятиву в свої руки), то на Волині й Поліссі, щойно відірваних від православно-підросійського комплексу Великої України, протикомуністичні (переважно „петлюрівські") сили виявилися менш ефективними, і впливи КПЗУ-Сельробу тут у 20-тих роках були дуже сильні.

Отже — той факт, що Данило Шумук став ідейним комуністом майже з самого дитинства, був у його родинно-земляцькому оточенні досить звичайним явищем. Але захоплення ідейним комунізмом саме в наївно-дитячому стані його свідомости зумовило той факт, що комуністична ідейність у його чистій ідеалістичній душі відразу ж набрала характеру своєрідного релігійного вірування в проповідуване комуністичним рухом місіонерство єдиноспасенної Правди, служінню якій він і рішив пожертвувати своє молоде життя. І цілком послідовно, ставши вже в 17-річному віці активним членом комуністичного підпілля, він прирік себе на пов'язані з цим страждання під постійним поліційним переслідуванням, у тюремному ув'язненні тощо.

Юнацько-ідеалістичний фанатизм і політична наївність недозрілого, життєво недосвідченого й належно неосвіченого (6 клясів загальної школи) сільського хлопчини, яким фактично був Д. Шумук на початку свого шляху політичного діяча в комуністичному підпіллі, — це все зумовило той факт, що для нього тоді не мала жодного значення та ідейно-політична криза в КПЗУ й Сельробі, яка виникла в 1928-29 рр. у формі конфлікту з підлеглим Москві керівництвом Компартії Української РСР (КПбУ) на тлі незгоди західньоукраїнських комуністичних провідників (Васильків — Турянський — Максимович) з московським осудом „націоналістичного ухилу" Шумського-Хвильового. Хоч наслідком цієї кризи був розкол у західньоукраїнському комуністичному русі, а після цього — відхід від нього значної частини його членства й маси прихильників (у тому числі й Данилового старшого брата — Антона Шумука), цей факт не тільки не захитав Данилової відданости вірному

московській лінії, „очищеному" від „ухильників" проводові КПЗУ, а навпаки: у відповідь на вихід зневірених, він саме тоді, на початку вже 30-х років, став організаційно оформленим, а незабаром і чоловим у своїй місцевості, комуністом, організатором підпільного комсомолу й активним пропагандистом комуністичних ідей.

У 30-х роках, а зокрема в 1932-33 рр., коли Данило був особливо активним у комуністичному підпіллі, тих підстав для ілюзій щодо „комуністичного раю" в СРСР, а зокрема в Українській РСР, що існували в 20-х роках, уже не було. Грабіжницьке насильство й масовий терор супроти українського селянства, що його саме тоді було „розкуркулювано" й „колективізовано", а також нищення при цьому української інтелігенції під гаслом „боротьби проти українського націоналізму", і нарешті — завершення цього всього штучно створеним голодом 1933 р. — це все, хоч і не було повністю, в усій глибині своєї жахливої суті, відоме широким масам народу на позарадянських українських землях, все ж таки й у своїх звужено-відомих межах мало значний витверезлювальний вплив на запаморочені звабливою комуністичною пропагандою голови.

Але одночасно з цим були тоді й на західньоукраїнських землях під Польщею такі історичні обставини, які відвертали увагу від того, що діялося тоді в Україні по другому боці кордону. Саме тоді, на початку 30-х років, скрізь на Заході лютувала велика економічна криза, було масове безробіття й озлиднення трудового люду, пролетаризація селянства, а на західньоукраїнських землях понад усе це ще й розгул антиукраїнського шовіністичного терору, зокрема у вигляді лихої пам'яті польської „пацифікації", а потім — „польонізації" й колонізації наступних 30-х років. Це дуже загострило протипольський революційний рух, у якому соціяльний і національний елементи тісно між собою переплелися і в якому на перше місце в протипольській боротьбі висунувся український націоналістичний рух (УВО — ОУН), що почав захоплювати під свій вплив також раніше прорадянські та комуністично настроєні суспільні кола. Та Данило Шумук у цей час був у своїх щойно засвоєних комуністичних переконаннях непохитним.

Цю свою фанатичну відданість своїй комуністичній „вірі" в той час він і сам у відповідному місці своїх спогадів-роздумів про цей період цілком точно схарактеризував так: **„У молодості я був емоційний і пристрасний, тому, як уже віддавався якимсь ідеям, то цілком і беззастережно. Сумніватися я не вмів, бо не здатний був самостійно, критично думати. Я сліпо вірив у ту доктрину, яка ще в дитинстві полонила мою спраглу за правдою і добром душу. Брехня і зло свідомі свого безсилля і тому ніколи не виступають відкрито. Ці страшні віруси завжди хитро й підступно надягають на себе одяг правди і добра, бо тільки в такий спосіб чорні сили неправди і зла можуть хоча б на деякий час досягти успіху."**

Саме в ці роки (1932 — 1933) Данило був чотири рази заарештований польською поліцією. Щоправда, через свій надто ще молодий вік він загалом за ті чотири рази пробув в ув'язненні лише понад два місяці, і в умовах, порівняно з радянським, „ліберального" польського режиму для політв'язнів, це ув'язнення було для нього лише формою гартування й вишколу для підпільної діяльности. Але в січні 1934 р. його заарештовано п'ятий раз, і цього разу вже не випущено на волю, а піддано тортурам, а навесні 1935 р. засуджено до вісьмох років ув'язнення. І в цьому ув'язненні проминула для нього майже вся друга половина 30-х років.

Власне в ув'язненні й виріс Данило в духовному розумінні, фактично здобувши там і свою освіту, й своє моральне виховання. Як сам він описує це в першій частині своїх спогадів, польська тюрма була для нього справжнім університетом, бо

в Польщі, відмінно від СРСР, політв'язні мали всі відповідні умови для індивідуальної й колективної самоосвіти, і ці умови вони відповідно використовували. Перебуваючи в тюрмі в оточенні політв'язнів-комуністів, які були дуже добре організовані там у своїй „комуні" і в ув'язненні продовжували досконало організоване партійне життя, Данило там передусім був фактично на партійному ідейно-політичному вишколі. Але тому, що разом з ним у той час перебували в тюрмі й очолювали там „комуни" люди з інтелектуальної верхівки підпільної компартії Польщі (в системі якої КПЗУ була тільки її українським національно-територіяльним філіялом), цей вишкіл був на високому теоретичному рівні. А це вимагало також доброї загальноосвітньої підготови, яку й забезпечували в'язні-інтелектуали, зорганізувавши в тюрмі систематичне навчання у формі підпільного (звичайно — комуністичного) університету. В парі з необмеженими можливостями читання в тюрмі різноманітної літератури й преси, що належало до привілеїв політв'язнів польських тюрем того часу, це створювало всі передумови для інтелектуального розвитку й зростання. Здібний і жадібний до наукових знань, яким був тоді Данило, він справді був пильним студентом підпільного університету в тюрмі.

Очевидно, що ця тюремна освіта порядком партійного вишколу була досить однобічна, але для живого допитливого розуму здібної молодої людини навіть і однобічно індоктринізовані знання дають поштовх для самостійного, отже й критичного думання. Зрештою, ідейний комуніст, у своїй революційно-теоретичній стадії служіння в підпіллі за зброю боротьби проти наявного стану речей, був тоді в Польщі передусім інструментом саме критичного, протестантсько-„дисидентського" мислення. Як такий, цей ідейний комунізм теоретично мав у собі також той елемент соціяльно-гуманістичного ідеалізму, який, як відомо, так часто саме й притягає до себе в умовах поневолення такі спраглі добра й справедливости душі, з якою опинився ще юнаком у комуністичному підпіллі Данило Шумук. Так само й пов'язане з цим моральне виховання підпільного революціонера-комуніста було базоване на засадах саможертовної відданости боротьбі за високі ідейні цілі, вірности організації, свідомої дисципліни, спартансько-аскетичного гарту — фізичного й духовного.

Усе це дуже добре прилягало до настроєної на високий лад ідеалістичної натури дозріваючого в тюрмі юнака, що таким чином виростав хоч і в партійно-комуністичній, але в досить абстрактно-теоретичній атмосфері підпільно-революційного ідеалізму й готовости на саможертву в боротьбі „за Правду", в ім'я „загального добра". І в цій атмосфері для нього в тюремному відірванні від подій реального життя „на волі" належно не зрозумілим і сприйнятим автоматично (в промосковській інтерпретації пропагандистів в'язничної „комуни") навіть той факт, що саме в той час (1938 р.) московський Комінтерн „розпустив" і фактично ліквідував разом з польською компартією й КПЗУ, як нібито „просяклу ворожою агентурою організацію", а тих її керівників, що на той час перебували в СРСР, було фізично знищено.

З восьми років ув'язнення, до яких було засуджено Д. Шумука, він відбув лише п'ять з половиною років, бо за амнестією 1938 р. в зв'язку з 20-річчям відновлення польської державности (1918 р.) політв'язні в Польщі одержали скорочення термінів ув'язнення (у випадку Шумука — на третину його терміну). Так, завдяки відносній (а порівняно з СРСР — навіть великій) ліберальності судівництва в стосунку до політв'язнів у Польщі, Шумук на початку літа 1939 р., не зважаючи на наявність для Польщі в той час уже безпосередньої загрози війни, опинився на волі. Маючи тоді за собою лише 24 з половиною роки життя, з яких разом близько шести років йому вже довелося пробути в ув'язненні, він увійшов у життя

все ще сповненим високих поривань ідеалістом, вихованим і добре вишколеним у дусі безумовної і безсумнівної відданости теоретично добре засвоєним комуністичним революційним ідеалам.

— — —

Здавалось би, що події вибухлої 1939 р. Другої світової війни, відразу ж уможлививши здійснення вимріяного західньоукраїнськими комуністами „визволення" Західньої України радянською Червоною армією, мусіли б бути тим вийнятково щасливим зворотом в особистій долі Д. Шумука, що мав би зробити його, так би мовити, „героєм часу" — справжнім сином доби „переможного комунізму". Спочатку воно виглядало, що так і було, але це тривало тільки більш-менш протягом першого „святкового" року „визволення", поки за тріюмфально-парадним фасадом нової „радянської влади" не показалася в усій своїй голизні мізерія фактично окупантської — „совєтської" дійсности. Зрештою, сумніви почали виникати досить скоро, починаючи від того факту, що саме „визволення" було, власне, звичайною військово-окупаційною операцією порядком виконання того агресивно-союзницького договору Москви з гітлерівською Німеччиною, яким саме й було розв'язано Другу світову війну.

Для Шумука, як вихованого на ненависті до фашизму молодого ідейного комуніста-революціонера, сам факт гітлерівсько-сталінського союзництва був осоружним, хоч теоретично його й можна було виправдувати тактикою в інтересах форсування революційного процесу. Але замість революційного процесу, який мав би відбуватися внутрішніми силами самого народу, на західньоукраїнських землях відбувалося звичайне опанування території прибулою ззовні, досить чужою місцевому населенню „совєтською" владою — з явно російськими духовно-культурними рисами обличчя її військової, політично-поліційної й партійно-„начальницької" бюрократії. Вражаючим для молодого „ветерана" революційного підпілля КПЗУ було зокрема те, що ця розпущена московським Комінтерном і фактично ліквідована партія західньоукраїнських комуністів не тільки була відсутня в „визволенні Західньої України", але навіть і вцілілі її члени та „сельробівські" прихильники не були трактовані з боку совєтської компартії як комуністи. Ба більше: до них, у тому й до Шумука, совєтські „визволителі" ставилися з підозрінням, як до політично непевних людей, вимагаючи від них доведення своєї вірности привладній партії участю в таких діях супроти своїх земляків, що суперечили сумлінню ідеалістично наставленої людини з душею „борця за Правду".

Врешті, бувши саме людиною з такою душею, Д. Шумук неминуче мусив не тільки розчаруватися в совєтській версії комунізму, що означала тоталітарну владу компартійної політбюрократії, а й опинитися в духовному конфлікті з нею. Такий внутрішній духовний конфлікт і почався в свідомості Шумука десь під кінець 1940 р., коли на вже приєднаних тоді до СРСР західньоукраїнських землях почали на всю широчінь розгортатися репресії НКВД порядком запровадження совєтською владою колгоспного ладу на селі та усунення шляхом арештів і вивозів у далекі російські концтабори й місця заслання всіх сумнівних для влади людей, зокрема ж — української національно свідомої (за совєтською термінологією — „націоналістичної") інтелігенції. Жертвами цих репресій стали й люди з лівих, демократично-соціялістичних та навіть і комуністично-сельробівських кіл. На цей репресійний „конвеєр" на початку 1941 р. потрапив і піонер сельробівського руху в рідних околицях Д. Шумука — його старший брат Антін, а відтак, хоч і не відразу безпосередньо, це зачепило й самого Данила.

Арешт брата використало НКВД для випробування Данилової придатности до служби совєтській владі, запропонувавши йому співпрацю в оформленні „справи" проти брата — шляхом осудження його „відступництва" від комуністичного руху в підпольські часи. Вірний своєму сумлінню, Данило рішуче від цього відмовився, і цим була остаточно вирішена його особиста доля під совєтською владою. Ця влада, за яку він фактично боровся й страждав під Польщею, — уявляючи її в зовсім іншому вигляді, ніж вона з ласки гітлерівських окупантів Польщі прийшла, — не визнала його за свою духовну дитину і, як чужого їй духом пасинка, відкинула його геть — до маси тих „неблагонадійних елементів", які мали стати лише „людським матеріялом" на службі її інтересам.

Не маючи підстав для арешту Д Шумука, НКВД включило його до своїх „чорних списків" тих осіб, які через свою непевність і потенційну небезпечність підлягали мобілізації до спеціяльних „будівельних батальйонів" дармової робочої сили для праці на спорудженні військових укріплень у прикордонних районах по лінії нововстановленої межі між совєтською і німецькою зонами окупації колишніх підпольських земель. Там, опинившись від весни 1941 р. серед багатотисячних мас репресованих таким способом людей військовослужбового віку, він працював на тяжких „земляних роботах" аж до вибуху німецько-совєтської війни, першими жертвами якої стали саме ці беззбройні солдати будівельних батальйонів.

В масі таких беззбройних батальйонів, сполучених потім зі „штрафними батальйонами" під час безперервного відступу розбитої совєтської армії на Схід, Данило Шумук пройшов під вогнем німців і „своїх" загороджувальних загонів НКВД аж до східніх околиць лівобережної Наддніпрянщини, аж поки там — на Полтавщині — в числі півмільйонової маси оточених німцями п'ятьох совєтських армій потрапив у німецький полон. Протягом понад трьох місяців відступального маршу на Схід, він, навіть і в становищі приреченої на загин жертви жорстоко-несправедливої до нього влади, все ж таки, як ідейно переконаний противник фашизму, намагався щиро-віддано воювати проти ненависної йому гітлерівсько-німецької навали. І головним його болем у цей час було саме те, що йому не давали навіть змоги бути справжнім солдатом, не довіряючи зброї, щоб бодай боронитися, як слід, перед наступаючим ворогом.

Але він також не міг у цей час не бачити, що не тільки ті „штрафники", серед яких йому довелося бути, але й переважна маса всього того совєтського війська, що фактично протягом літа 1941 р. просто втікало від краще озброєного й краще організованого ворога, була явно паралізована браком волі до боротьби під тим лицемірним гаслом „за родіну, за Сталіна!", під яким цю масу гнали на убій під німецький вогонь партійні комісари й політруки. Про причини цього масового паралічу волі до боротьби він чув від своїх товаришів недолі зі „штрафних батальйонів", які розповідали йому і про жахи сталінської колективізації та голод в Україні 1933 р., і про масовий сталінський терор протягом усіх 30-х років, і про безправство та безпросвіття колгоспів та людовбивчих концтаборів для „розкуркулених" селян-трударів і всіляких вигаданих „ворогів народу", на яких було насильством і терором влади перетворено мільйонові маси народу, що стали дійсно ворогами жорстоко-несправедливої влади. Зрештою, про це саме чув він і від звичайних людей тих місцевостей наддніпрянської Великої України, серед населення якої йому довелося перебувати за час руху відступаючої совєтської армії на схід. Нарешті, йому довелося бути свідком цілковитого розкладу совєтської армії в німецькому оточенні на Лівобережжі, де переважна маса людського складу п'ятьох армійських груп просто кидала зброю й добровільно здавалася в німецький полон. Це видовище масового самополонення покинутого своїм командуванням війська, в масі якого

потрапив у німецький полон і він, глибоко його вразило й пригнобило, наповнивши його спорожнілу в той час від „радянських" ілюзій душу болючим розпачем зневіри.

Та для тих сотень тисяч переважно українських, місцевих людей, які добровільною здачею в полон хотіли уникнути безглуздої смерти за чужу їм „родіну" й ненависного ката їхньої рідної батьківщини — Сталіна, німецький полон виявився ще гіршим пеклом, ніж сама ця війна між двома однаково ворожими їм силами. Увесь жах цього пекла пережив на собі Д. Шумук у німецькому таборі військовополонених під м. Хоролом на Полтавщині восени 1941 р. Та все ж, опинившись уже на грані смерти від голоду й знущань у цьому таборі, останнім зусиллям своєї волі до життя й боротьби він таки вирвався на волю. І після довгої та тяжкої мандрівки через усю Україну йому врешті пощастило добратися до свого рідного волинсько-поліського краю.

Саме за час своєї мандрівки через Полтавщину, Київщину й Житомирщину, через свій тісний контакт з місцевим населенням, він особливо добре й глибоко пізнав ту підсовєтську дійсність Великої України, якої він не знав, коли в свої дитячо-юнацькі роки плекав витворені фальшивою комуністичною пропаґандою „радянські" ілюзії. І все, що він чув від людей, які пережили голод і терор сталінських 30-х років, щодалі більше розкривало йому очі на злочинну практику совєтського „будівництва комунізму" та облудність самих його ідейно-теоретичних підстав. Це все дощенту руйнувало його попередні погляди на ці речі й поволі закладало в його душу зерна того болючого неспокою думки, що неминуче вів до нових ідейних пошуків. Загартована пеклом німецького полону ненависть до антилюдяного фашизму сполучалася з наростаючою відразою до такого ж антилюдяного совєтського комунізму, і з цього в спорожнілій від попередньої віри душі зрадженого ідеаліста народжувалося прагнення якогось іншого шляху „боротьби за Правду" для всіх людей, а передусім для свого рідного, розтерзаного чужинецькими носіями двох хижацьких „ізмів", українського народу.

Та виглядало, що якогось іншого, третього шляху для нього в той час реально не існувало. Повернувшись до рідного села, де в нього на той час була вже своя власна родина, він мусив відразу ж ховатися від німецької поліції й тих своїх земляків, які вважали німецько-фашистську окупацію за нагоду для зведення кривавих порахунків з усіма, хто так чи інакше був пов'язаний з попередньою, зненавидженою совєтсько-комуністичною владою. І так протягом 1942 р. довелося йому переховуватися в різних місцевостях, перебуваючи постійно на нелеґальному становищі між двома ворожими силами: між німецькою окупаційною владою, що мала його в своїх „чорних списках" призначених на знищення, і совєтсько-комуністичною аґентурою, що зусиллями переважно залишених у тилу НКВДистів та закинених з-поза фронту російських комісарів і вишколених розвідників-диверсантів монтувала в Україні так званий „совєтський партизанський рух", втягаючи в нього зокрема втікачів з німецького полону, яким в умовах німецького терору часто не було й іншого виходу. Логічно й Шумукові такий вихід із тодішнього безвихіддя міг бути єдиним. Але, перебуваючи в самій гущі свого народу, він бачив, що совєтські партизани — це чужородний в Україні витвір ворожої їй зовнішньої сили, що діє засобами провокування масового німецького терору проти місцевого населення, а не оборони його від цього терору. Бо мала вона на меті лише створення пригожих обставин для повороту в Україну такої ж, як і німецька, чужої окупації з таким же терором. Тому шлях до „совєтських партизанів" був для його свідомости й сумління неприйнятним.

На щастя, наприкінці 1942 р. саме в рідних Шумукові волинсько-поліських місцевостях почав стихійно розгортатися український повстанський рух, спрямований

одночасно як проти наявного ярма німецьких окупантів, так і проти загрози повернення совєтської окупації з Росії. Виступаючи в тогочасній воєнно-політичній ситуації німецько-совєтського двобою за Україну як зародок нової, третьої сили, цей органічно-український національно-визвольний рух відразу ж став джерелом великих надій для Шумука. Щоправда, цей рух, започаткований у дусі історичної традиції „петлюрівського" повстанства революційної доби УНР напівлегендарним поліським „отаманом Тарасом Бульбою" (Боровцем), дуже швидко був опанований єдиною тоді в Україні організованою ідейно-політичною силою — ОУН, щодо якої Шумук з підпольських часів мав сильне упередження, оскільки її окреслювано в лівих колах назвою „профашистської організації". Але за час свого перебування в нелегальному становищі він силою обставин опинився в близькому стосунку до (та навіть і під опікою) людей також нелегальної й жорстоко переслідуваної тоді німцями ОУН (точніше — її войовничої „бандерівської" більшости) і переконався в національно-революційній, а не фашистській суті українського націоналістичного руху, який у піднімецькому підпіллі досить швидко почав еволюціонувати в напрямку ідейної демократизації.

Взагалі ж досвід польської, совєтської й німецької окупацій та війни окупантів за Україну на її ж території дуже сильно загострив у свідомості Д. Шумука саме *національно-український* кут бачення й розуміння ситуації рідного народу. Тому в тогочасному загальному перегляді попередніх ідейно-політичних вартостей у його свідомості передусім зазнав цілковитого знецінення абстрактний „інтернаціоналізм" комуністичної ідеології, а конкретно-реальної вартости набув природній, самооборонний націоналізм поневоленої української нації. Зрештою, й на тих юнацьких манівцях „боротьби за Правду", що завели його в лави західньоукраїнського комуністичного руху під Польщею, питання національного визволення, як неодмінної передумови людської свободи взагалі, було для нього важливішим, ніж першорядне в комуністичній ідеології соціяльне питання. У першій частині своїх спогадів-роздумів він про це так і пише:

„Соціяльне питання в прямому розумінні мене ніколи глибоко не хвилювало... Віссю всіх проблем для мене була людська свобода — свобода думки, переконань, слова — і, звичайно, національна свобода й незалежність... Ще в школі я відчув, що поляки трактують українців як неповноцінних людей, придатних хіба що слугувати в них. Пізніше я зіткнувся з цим усюди. Поляки, росіяни і навіть жиди дивляться на українську мову як на „мужицьку", „мову гречкосіїв" і не визнають належних українцям прав на українській землі."

І це вражене національне почуття ще тоді набуло в нього характеру прагнення до своєї української державности, про що він в іншому місці своїх спогадів-роздумів пише: **„Коли б наш народ мав свою державу, то я б ніколи не займався політикою. Але, як я зрозумів, що польські діти відносилися до нас, українських дітей, ще в початковій школі, як до неповноцінних, тільки тому, що ми не мали своєї держави, то це їхнє презирство й спонукало мене до боротьби за незалежність."**

У розчаруванні совєтським комунізмом також особливо велику ролю в свідомості Данила Шумука відіграв той факт, що та „радянська українська державність", з якою прийшли „визволителі" на західньоукраїнські землі, не мала в собі вже й тіні тих елементів справжньої української суверенности, що в 20-ті роки так вабили до себе здалеку серця бездержавних західніх українців, заманюючи їх у тенета „радянської орієнтації". Коли ж німецько-совєтська війна з усією очевидністю виявила трагедію бездержавности української нації між двома імперіялістичними великодержавами, то боротьба за українську самостійну державність стала в цей час цілком самозрозумілою для Шумука головною метою, заради якої він знову

був готовий саможертовно віддати своє щойно врятоване, ще молоде життя. Оскільки ж саме цю мету підніс на своєму прапорі український повстанський рух, ідеологічно оформлений українськими націоналістами, то цілком природньо в цей рух незабаром включився й Шумук. І на початку весни 1943 р. він уже був на організованому підпільною ОУН вишколі політичних інструкторів Української Повстанської Армії (УПА).

— — —

До УПА, а відтак і до ОУН („бандерівців") — оскільки політично-інструкторська робота в УПА провадилася з рамени ОУН — Д. Шумук прийшов уже не тим наївним ідеалістом-мрійником, яким він був у комуністичному русі, а досить досвідченою і загартованою — в підпіллі, в тюрмі, на фронті, в полоні й у нелеґальному житті — політично розвиненою людиною з добрим розумінням реальности довколишнього світу тощо. Проте в сенсі тієї життєвої філософії та тих моральних принципів, якими він керувався особисто та які служили йому за головний критерій у підході до людей і до справи, якій він присвятився, він все ж таки залишився ідеалістом, хоч і з раціоналістичним способом мислення. Тому в своєму новому середовищі підпільних націоналістів в УПА, куди він прийшов з відкритою душею й щирим бажанням якнайкраще прислужитися національно-визвольній боротьбі (що стала для нього знову ж таки втіленням „боротьби за Правду"), він відразу ж виявив не тільки першорядні здібності й ентузіязм у дорученій йому ділянці політично-виховної роботи серед повстанців, заслуживши цим належну повагу й авторитет у своєму націоналістичному оточенні, але також виявив і відвертий критицизм та високу морально-ідейну вимогливість до цього оточення, — і це з його боку було тоді там досить сміливим (і ризиковним) викликом.

Річ у тому, що в своє розуміння українського визвольного націоналізму, як ідейного змісту повстанського руху українського народу проти антилюдяних сил двох невільницьких тоталітаризмів, Д. Шумук вкладав передусім заперечення цих „ізмів" тими протилежними їм гуманістичними, свободоносними ідеями демократії, які фактично були суттю його повсякчасного прагнення до „боротьби за Правду", ненависти до фашизму й відкинення ним облудно замаскованого під ці ідеї комунізму. Саме виходячи з такої, щойно скристалізованої в його свідомості гуманістично-демократичної позиції, оцінював він і позитиви та неґативи свого нового середовища, намагаючись у ньому бути передусім самому зразковим носієм своїх ідеалів і вимагаючи також від інших втілення цих ідеалів у своїй діяльності.

Звичайно, він добре знав з підпольських часів, що підпільна ОУН, бувши бойовою організацією, яка на ворожий терор відповідала також відплатним терором, формувалася як політична сила не на гуманістично-демократичних, а на войовничо-авторитарних ідеях, проповідуваних у Західній Україні в 20-х — 30-х рр. націоналістичним ідеологом Д. Донцовим — під значним впливом „модного" тоді в Західній Европі не лише антикомуністичного, але й антидемократичного, фашизму. Але він також знав і наочно бачив, що в той час, коли навесні 1943 р. він приєднався до українських націоналістів уже в протинімецькому повстанському русі. ОУН (обох її — „бандерівської" й „мельниківської" — частин), волею історичних обставин опинившись у ролі єдиної в той час ідейно-організуючої сили в тому русі всенароднього характеру, мусила й почала перебудовуватися на засадах стихійно властивих цьому рухові антитоталітарних, отже — антикомуністичних і антифашистських одночасно — демократично-людяних ідей національної і соціяльної свободи для всіх.

Власне тому й опинився в цьому русі Д. Шумук, що люди підпільної ОУН,

діючи в той час під гаслом „Свобода народам і людині!" і перекреслюючи цим профашистські тенденції своєї політичної молодости, свідомо притягали тоді до свого середовища також тих, що в шуканні правдивого шляху боротьби за свободу переглянули й перекреслили своє минуле на манівцях ідейного комунізму. Таким чином у процесі оновлювальної перебудови українського націоналістичного руху, що набував значення ідейно-політичної сили всенародньої визвольно-повстанської боротьби, відкривалася перспектива творчої синтези ідей, ентузіястом якої й ставав Д. Шумук, уже як політичний інструктор Боремський в УПА.

Одначе реальність історично-політичної ситуації, в якій у 1943-1945 рр. відбувалася (переважно на західньоукраїнських землях) боротьба УПА, була така, що в ній щойно розпочатий у верхах ОУН процес її самореформації не зміг охопити виховані на догмах попереднього етапу кадри організації в усій її системі підпілля. А складність боротьби на два фронти в лябіринті суперечностей різних ворожих і внутрішньо-агентурних (пронімецьких, а передусім — совєтських і польських) сил надавала саме кадрам, формам і методам боротьби попереднього етапу вирішальної ваги в середній і низовій системі організаційної структури ОУН, що була щільно переплетена з цілою військово-політичною структурою УПА. Зокрема й найбільше це стосувалося такої важливої ланки діяльности ОУН, як Служба Безпеки (СБ), що нею були пронизані всі клітини й ділянки діяльности УПА та ціла територія її діяння і де головним чином були зосереджені „старі" (не віком, а партійним стажем) та найбільш догматичні кадри „бойовиків", вишколені для терористичних форм боротьби. Тому в націоналістичному русі під час організаційно-політичного симбіозу ОУН з УПА (тут і далі маємо на увазі власне „бандерівську" ОУН, що була домінуючою в УПА і тому відповідальною за напрям і характер повстанського етапу українського націоналістичного руху) фактичний стан речей був такий: зверху в націоналістичному проводі відбувалась яскраво виявлена політично-програмовими документами (Постанови 3-го Великого Збору ОУН 1943 р. й декларації УГВР 1944 р.) ідеологічна еволюція в бік синтези визвольного націоналізму й національної та соціяльної демократії універсально-гуманістичного характеру; але в цей самий час у самій організаційній системі ОУН в УПА серед її догматично вишколених кадрів СБ переважали ті елементи, що практично діяли на власну руку в дусі старої, войовничо-авторитарної націоналістичної ідеології й терористичних методів боротьби — не лише проти антиукраїнських ворожих сил, але й проти трактованих як „потенційно-ворожих", опозиційних, інакодумних чи інакше „сумнівних" елементів у довколишньому та навіть і внутрішньому (повстанському й націоналістичному) середовищі.

Надзвичайно чутливий до будь-яких виявів насильства, несправедливости й нелюдяности, від яких Д. Шумук досить натерпівся в просякненій поліційщиною підпольській західньоукраїнській дійсності та з відрази до цього порвав і з поліційно-терористичним совєтським комунізмом, він ніяк не міг примиритися з подібними виявами й у націоналістичному середовищі в УПА. На цьому тлі в нього досить скоро виникли тертя, а потім і певні ускладнення в стосунках з тими, з чиїми виявами тоталітаристичних чи й поліційно-терористичних тенденцій йому довелося зіткнутися на шляху своєї діяльности політичного інструктора з рамени ОУН в УПА. Почалося з критики ним морально неприйнятних для нього точок „Декалогу українського націоналіста" і дійшло до морального опору з його боку терористичним акціям СБ супроти „потенційно небезпечного" польського населення на терені діяння УПА, а потім і проти „потенційно небезпечних елементів" серед українського населення та навіть і в самій УПА.

Тому в тих частинах спогадів-роздумів Шумука, що присвячені його діяльності

й пригодам під час перебування в ролі політінструктора, а потім і керівника „східняцької групи" УПА, на загальному тлі високо-позитивного відображення героїчної боротьби українських повстанців (і зокрема — жертовно відданих цій боротьбі керівних та рядових націоналістів з ОУН) також подано й осудливо-критично насвітлені автором тіневі сторони цієї боротьби — переважно в епізодах, поз'язаних з діяльністю СБ.

Однією з таких тіневих сторін була безперечно безславна для обох сторін польсько-українська „вендетта" на Волині 1943-44 рр. Як відомо, вона виникла на ґрунті тієї складної ситуації німецько-совєтсько-польського „трикутника", в якому опинився український визвольно-повстанський рух у той час, маючи на терені свого діяння польське націоналістичне підпілля, що намагалося серед польського (переважно колонізаторського) населення на цьому терені творити базу для захоплення Західньої України назад у польські руки. Вважаючи західніх українців за ворогів Польщі нарівні з німцями (оскільки наслідком антиукраїнських утисків під польським пануванням вони й справді розглядали поразку Польщі в війні з Німеччиною як нагоду для своєї визвольної боротьби), польське підпілля ще в 1942 р. почало своїми партизанськими силами розгортати терористичні акції супроти українського населення на Холмщині та прилеглих до неї волинсько-поліських районах, маючи за свою мету т. зв. „очищення терену" від українців взагалі. З цією ж метою польське підпілля 1943 р. поширило свої збройно-партизанські й терористичні акції на цілу Волинь і Галичину, цим нав'язавши українським повстанцям третій фронт. І цей фронт набув характеру особливо жорстокої польсько-української партизанської війни, зокрема в формі взаємно-відплатних терористичних акцій супроти населення обох національностей, оскільки це населення було масовою підпорою своїх національно-партизанських збройних сил.

На Волині 1943-44 рр. взаємна жорстокість польсько-української війни типу справді таки месницької „вендетти" з обох боків була зумовлена зокрема тим, що з початком українського повстанського руху підпорядкована німцям українська місцева поліція майже вся зі зброєю перейшла в УПА, після чого німці створили місцеву поліцію переважно з тих поляків, які самі чи з веління свого підпілля задеклярували себе „фольксдойчами" й стали найщирішими виконавцями німецьких антиукраїнських каральних заходів. З другого ж боку, бувши формально в „союзницьких" стосунках з совєтською стороною, польські партизани в своїх акціях проти українських повстанців співділяли також з совєтськими партизанами, що були, власне, антиукраїнськими розвідчо-каральними загонами наступаючої совєтської армії.

У спогадах-роздумах Д. Шумука цю криваву сторінку історії повстанської боротьби на Волині подано в трагічному аспекті її сприйняття автором, якого в цьому найбільше вразив саме той факт, що жертвами взаємно-відплатного терору дуже часто були з обох сторін також невинні люди. Передусім у повстанській частині своєї книги він подає це у формі діялогу на цю тему між вихованим на націоналістичному Декалозі бойовиком і пропаґандистом ОУН — Лісовиком, який виправдує терористично-відплатні засоби боротьби проти жорстокого ворога (в даному разі — поляків), і селянином-євангелистом, що заперечує це зокрема цитатою зі Святого письма про те, що „хто з мечем приходить, той від меча й гине". При цьому Лісовик розповідає про нелюдську жорстокість польських терористів супроти мирних українських людей на Холмщині 1942 р., а євангелист — про таку ж жорстокість з українського боку проти польських людей на Волині 1943 р. І хоч автор усе це подає без жодного коментаря зі свого боку, але в світлі висловленого далі в інших місцях книги авторського погляду на ці речі — в тому

сенсі, що „зла не можна побороти злом" — позиція автора виглядає близькою до євангельської.

Звичайно, як безпосередній учасник і свідок історії подій, про які він пише, Шумук об'єктивно подає й ті факти польського антиукраїнського терору, які викликали антипольський терор з українського боку на волинських теренах діяння УПА. Так зокрема, розповідаючи про відому звірячо-дику розправу німців з мирним українським населенням села Малина Острожецького району, де німці живцем спалили зігнаних у церкву всіх тамтешніх українців, Шумук відзначає той факт, що цей акт масового терору був спричинений антиукраїнською провокацією совєтських партизанів і місцевих польських „фольксдойчів". Зокрема, як він пише, саме поляки, що служили в німців, представили їм грабунковий напад совєтських партизанів на місцевий млин, як напад українських повстанців, а відтак — — **„німці зібрали біля двох тисяч польських фольксдойчів і разом з ними оточили весь район... увійшли в село Малин... розстріляли там районового провідника (ОУН) Лисого разом з його співпрацівниками... (потім) вони разом з польськими фольксдойчами зігнали до церкви всіх українців з української частини Малина і запалили... Тоді в Малині загинуло біля 800 чол.".**

В іншому місці своєї книги Шумук описує страшне видовище цілого ряду обезлюднених і дощенту спалених сіл по дорозі від села Корчина в напрямі на Берестя. „**Ми**, — пише він, — **проїхали підряд через троє таких спалених сіл. Ці села попалили поляки... Нарешті ми вступили в живе село і там зупинилися. Люди того села оповідали нам про ті страхіття, що поляки робили в ті дні, як палили ті села.**"

Але між цими двома описами польських звірств Шумук подав також свої гнітючі враження від того, що він чув з розповіді одного з оперативної групи СБ про знищення польської розвідчої станиці разом з польським населенням села Домінополя. Глибоко обурений тим, що приналежні до українських повстанців люди в поборюванні ворожої українцям польської сили так само, як і поляки, вдалися до масового терору супроти мирного населення. При чому — ці свої враження та своє обурення він подає відразу ж після захопленого опису ним героїчного бою невеличкого загону УПА в селі Загорі, оточеного там кілька разів численнішою й незрівняно сильніше озброєною силою німецьких „карателів", підтримуваних танками й літаками. В цьому нерівному бою, затримуючи ворожий наступ, 33 із 44 повстанців загинули, а 11 таки прорвалися з оточення.

„**Оце наша гордість! Оце слава!**" — каже він молодому оперативникові СБ про цей загорівський бій, а про домінопольські події висловився він так: „**Це буде чорна пляма в історії нашого визвольного руху на тлі ясних подвигів загорівських героїв.**" А коли ображений оперативник, виправдуючи домінопольську розправу з поляками посиланням на ще гірші криваві дії польських терористів супроти українців „**у 42-му році за Бугом**" (на Холмщині), Шумук у відповідь сказав: „**Злочинами злочинів не вимазати і злом зла не переможеш. Всіма тими своїми злочинами поляки накрили себе чорною ганьбою перед усім людством, а ми ось узяли й перекрили їхні гидкі злочини своїми такими ж гидкими злочинами.**"

Так само Шумук висловлював просто в вічі представникам СБ та своїм зверхникам з ОУН в УПА власні погляди на ті морально неприйнятні для нього факти, що стосувалися неґативних з його погляду сторін діяльности людей, відповідальних за внутрішню безпеку УПА та на теренах її дій — коли ця діяльність була спрямована проти своїх же українських людей. Як відомо, саме цей аспект спогадів-роздумів Д. Шумука після того, як основна частина їх з'явилася в вигляді книги „За східнім обрієм" (1974), викликав з боку ортодоксальних речників ОУН

на еміґрації таку неґативну реакцію, що вони навіть поспішно (й цілком безпідставно) висловили підозріння в „редаґуванні" цієї публікації майстрами фальсифікацій КҐБ. Отож у зв'язку з цим доведеться тут побічно заторкнути й це питання.

Передусім слід звернути увагу на те, що описуючи в критично-осудливому тоні окремі факти неґативної практики тих чи інших осіб чи й цілих ланок у системі організаційного, а спеціяльно — політично-поліційного (СБ) апарату націоналістів у системі УПА, Шумук скрізь подає це виключно у формі своїх власних рефлексій гуманіста-ідеаліста, що розглядає це з погляду власної морально-принципової позиції. Одначе при цьому він подає й ті факти та арґументи його опонентів з СБ чи націоналістичного середовища взагалі, що насвітлюють це також з іншого боку та з іншого погляду.

Так, напр., висловлюючи свою відразу до роботи „есбіста" Дятела, що в ролі удаваного коханця однієї з підсовєтських дівчат на вишколі в УПА викрив її, як совєтську шпигунку, яку після цього мало „зліквідувати" СБ, Шумук перед цим подав і такі свої власні враження зі спостережень за цією дівчиною, що свідчили про її справді аґентурну ролю серед повстанців. А вислухавши арґументи Дятела щодо конечної потреби **„розкривати й знешкоджувати шпигунів, що їх у відділи УПА і в організацію (ОУН) засилають німці, поляки й більшовики"**, він не заперечив цього, а тільки зазначив, що такі „органи", як СБ, **„все життя мене переслідували"** і тому він їх органічно ненавидить. Так само, обурюючися з приводу переведених СБ арештів серед колишніх совєтських офіцерів із числа тих, що опинились в УПА після німецького полону, Шумук потім мав нагоду в Крайовій референтурі СБ познайомитися з документами й розмовляти з одним із заарештованих, що зізнався й викрив інших, як шпигунів-провокаторів в УПА. І Шумук з огидою й тяжким серцем мусив погодитися з крайовим керівником розвідчої служби в УПА, що **„хтось же мусить і цим займатися"**, але при цьому він з гіркотою принципового ненависника поліційної роботи зауважив: „Так... **У всіх державах є поліція і в усіх державах є злочинці; а в нас своєї держави ще нема й невідомо, коли вона буде, а поліція вже є"**. Врешті, навіть секретарка самого Шумука (вже як працівника пропаґандивної референтури в УПА), бувши посланою ним з документами на зв'язок з крайовим керівником референтури, була схоплена з тими документами в штабі совєтських партизанів, що потрапив до рук загону УПА, і при цьому вона провокативно заявила на допиті, що до совєтських партизанів її з тими документами послав Шумук. І все ж таки, виявивши в зведенні віч-на-віч з нею її підступно-ворожий вчинок, він висловився проти розправи з нею „по-більшовицькому", бо, мовляв, „ми ж не більшовики".

Взагалі в ставленні до націоналістичної СБ в Шумука, крім органічної відрази до будь-якої поліційщини, найважливішу ролю відігравала його, по суті євангельська, філософська засада, що **„зла не можна побороти злом"**, тобто — засада, протилежна тій, що її свого часу висунули в протибільшовицькій боротьбі націоналісти у вигляді гасла „з більшовиками по-більшовицькому", надавши цьому також ширшого формулювання — „бити ворога його ж зброєю". Звичайно, Шумук не був в УПА й не став пізніше ані євангелистом, ані прихильником теорії „непротивлення злу", бо бувши і в комуністичному підпіллі під Польщею, і в УПА, та залишившись і пізніше в ув'язненні активним революціонером і визнавцем збройної боротьби проти ворога, він при цьому лише був і залишився принциповим противником поліційного й зокрема масового терору, жертвою якого переважно стають безпосередньо невинні люди.

Власне, втіленням поліційного масового терору супроти переважно невинних

людей для Шумука, після збагнення ним совєтського комунізму на практиці передвоєнного терору НКВД на Західній Україні (а потім з пізнання досвіду підсовєтських українців 30-х рр.) став саме совєтський „чекістський" терор. І про це в книзі Шумука мовиться найбільше й найвиразніше, а в підсумкових міркуваннях з приводу осуджуваних ним дій СБ він навіть об'єктивно умотивовує сам факт появи СБ тим, що це явище — наслідок страшного досвіду антиукраїнського терору НКВД. Ці свої міркування він наприкінці своїх спогадів уже з часів післявоєнного підсовєтського ув'язнення узагальнив ось так:

„Комуністи обпльовують на всі лади націоналістів взагалі, а бандерівців зокрема, — але насправді, то всі злочини бандерівського СБ були викликані ЧК(-ҐПУ-НКВД). Коли б не було на західніх землях України насильної колективізації, арештів і вивозів на Сибір у 1940 р. та масових розстрілів без суду в перші дні війни 1941 р. по всіх тюрмах Західньої України, то не було б і дикої кривавої помсти. Я не маю наміру виправдувати злочинні дії СБ, але я не стану прикривати не менших злочинів ЧК (-НКВД). Незаперечним фактом є те, що злочини бандерівського СБ були наслідком злочинів ЧК(-НКВД)".

Ба, навіть більше. Велику частину відповідальности за окремі злочинні дії з рамени СБ на теренах діяння УПА Шумук у своїй книзі покладає й прямо на „чекістську" аґентуру НКВД в самому СБ. Тому найяскравішу картину кривавих розправ з невинними людьми в відомому осередку повстанського руху на Волині — селі Дермані, подано в книзі у формі розказаної Шумукові волинськими земляками (вже в совєтському ув'язненні) історії жахливої провокації аґентури НКВД, в сіті якої потрапили й люди з СБ, що відтак стали виконавцями по-диявольському хитро сплетеного ворогом підступного пляну самовинищування активних українців у націоналістично-повстанському підпіллі. Можливо (як це вважають деякі критики спогадів Шумука з ближчих до СБ націоналістичних кіл), що ця дерманська історія в переказі Шумукових земляків є більшою чи меншою мірою леґендарною, але важливим є те, що сам Шумук, вірячи в її правдивість, наводить її саме для ілюстрації того, що темні сторінки підпільно-повстанської діяльности українських націоналістів (бандерівців) бодай частинно були спричинені „співдіяльністю" у цьому чорних сил чекістського „червоного" терору. Отож, коментуючи дерманську історію після вислухання її з уст своїх земляків, він свої роздуми з цього приводу підсумував таким висновком про ролю „чекістів" (так збірно називає Шумук у своїй книзі всі совєтські органи терору, починаючи від ЧК й кінчаючи КҐБ):

„Вони вхитрилися в найжахливіший спосіб винищувати націоналістів їхніми ж руками і всі ці злочини списати на рахунок самих націоналістів. Коли б не було відповідного „почерку", то не було б і його підробки. Чекісти лише зручно підробили почерк СБ і їхніми („есбістів") руками винищували тих, кого вони повинні були б охороняти, — і тепер усе це так заплутано, що, мабуть, у тому страшному багні ніколи не розбереться жоден історик."

Зрештою, фатальну ролю прониклої в націоналістичне середовище й СБ совєтської аґентури описує Шумук у повстанській частині своїх спогадів і з власного досвіду, яскраво змальовуючи свою зустріч у лісовій хатинці-нічліжці зі смертю в особі присланого від одного з Шумукових зверхників із ОУН „зв'язкового", що виявився аґентом НКВД, який уночі вибухом кинутої на сплячих повстанців ґранати вбив їх усіх, крім чудом уцілілого (й тільки оглушеного вибухом) Шумука. Коли ж до цього ще додати й усе те, що в повстанській частині спогадів раз-по-раз мовиться про ганебну ролю НКВДистських „червоних партизанів" чекістського „героя" Медведєва, які в боротьбі проти українських повстанців на Волині фактично співділяли з німцями, то стане цілком очевидною безпідставність штучно ви-

снуваного з Шумукової критики негативів ОУН-СБ-УПА підозріння щодо того, немов би його спогади „редагували" фальсифікатори з КГБ. Та до цієї теми ми ще повернемося в дальшому викладі наших думок про ці спогади.

А тим часом тут лише вкажемо на один принципово важливий момент в осудливо-критичному ставленні Шумука до застосування в практиці націоналістичної СБ таких же запобіжно-терористичних методів у боротьбі проти ворогів, яких вживають ці вороги — за девізою „бити ворога тією ж самою зброєю". Річ у тім, що як у протестах перед своїми зверхниками з ОУН та її СБ в УПА, так і в відповідних коментарях щодо цього в своїх спогадах, він постійно наголошує свою гарячу турботу про те, щоб оберегти від заплямлення подібними до ворожих злочинами цілий український національно-визвольний рух, честь якого йому дорога, як своя власна. З цього погляду промовистою є зокрема його аргументація в розмові з референтом СБ Мітлою та обласним керівником ОУН Крилачем проти вживаних СБ (перед неминучим поверненням совєтської влади на Волинь у 1944 р.) методів запобіжного терору порядком т. зв. „винищування потенційної совєтської агентури" — на підставі підозрінь, жертвами яких падали також невинні люди.

У цій розмові, вислухавши інформацію Шумука про негативний вплив таких дій на репутацію УПА серед прихильного до неї населення Волині, Мітла свою пропозицію з рамени СБ висловив так: „— **Совіти незадовго захоплять усю Волинь, отож — як би ви хотіли? Щоб ми залишили їм готову агентурну сітку? Поки є змога, ми повинні з корінням виривати все те, на чому може закріпитися совєтська влада.**" На це Шумук відповів: „—...**Такими діями ми плямуємо наш рух і даємо ворогам у руки сильну зброю, якою вони будуть влучно нас бити — і одночасно виправдовувати всю свою жорстокість. Такі акції йдуть лише на користь їм, і тільки вони можуть бути вдячні за це.**" „— **А вони що робили по тюрмах, як відступали? — сказав Крилач. — Ви були в Луцьку? Бачили, скільки вони нашої молоді постріляли без слідства й суду?**". Шумук: „— **Добре, але ми їх зараз переплюнемо в тих їхніх злочинах. І тому про ті їхні злочини перестануть говорити, а почнуть говорити про злочини доконані (нашою) Службою Безпеки.**" А в іншому місці ці самі свої погляди Шумук підсумував таким висновком: „**Націоналісти-убивці й грабіжники їм (совєтським комуністам) не страшні, такі „націоналісти" укріплюють їхню пропаганду проти націоналізму і допомагають їм мобілізувати проти націоналізму весь народ. Найстрашнішим ворогом для них є КУЛЬТУРНИЙ ГУМАНІЗМ І ШЛЯХЕТНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (підкресл. наше — В.Г.), бо проти такої ідеї їм нема чого протиставити.**"

Від того часу, як оце так говорив Д. Шумук своїм друзям-повстанцям з ОУН, ось уже четверте десятиріччя совєтська пропаганда виховує вже не одне покоління українців на своїй підло-брехливій версії до неймовірних розмірів роздмуханих нею фактів відплатних і запобіжних актів терору СБ на теренах діяння УПА під кінець війни. І цим найбільш злочинна в історії людства влада комуністичної партократії (оберненою копією якої став гітлерівський злочинний фашизм) намагається (частково й з успіхом) заглушувати в свідомості українців не перевершений ще ніким у світі людовбивчий (а зокрема — антиукраїнський) „червоний" терор ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. На цьому тлі, чи ж не слід визнати за своєчасно-слушні цитовані вище та інші, наявні в спогадах-роздумах Шумука висловлювання його протесту й перестороги проти застосування в поборюванні ворога його ж засобів боротьби, а також висловлені при цьому Шумукові думки про „шляхетний націоналізм", що включає в себе також „культурний гуманізм"?...

— — — —

Не зважаючи на свої „дисидентські" тенденції в стосунку до свого націоналістичного середовища в УПА, Д. Шумук все ж таки свій повстанський шлях політичного інструктора з рамени ОУН, а потім — керівника „східняцької" групи УПА, пройшов до кінця вірним своєму ідейно-організаційному приреченню, не заплямивши чести свого повстанського звання не тільки в очах своїх побратимів-повстанців, а й в очах своїх зверхників з ОУН та II СБ, які, звичайно, до нього, як колишнього комуніста, досить пильно приглядалися. Це останнє знайшло свій відбиток і в його спогадах, де є чимало згадок про такі моменти небезпечної конфронтації з СБ, що факт уникнення ним при цьому долі жертви підозріння в потенційній ворожості виглядає немовби й суперечним його негативному уявленню про тих, кого він так осудливо критикує. До речі, на це, не без підстави, вказують і ті критики спогадів Шумука з причетного до критикованого ним націоналістичного середовища, які вважають усе в минулому цього середовища бездоганним.

Звичайно ж, далеко не все в минулому цього середовища та не все й у діяльності СБ заслуговує на негативну критику. А коли йдеться про ідейний провід і діючий актив підпілля цього середовища часів його провідної ролі в визвольно-повстанському русі, то обраний ним тоді революційно-прогресивний напрям синтези таки „шляхетного" націоналізму, національної демократії і соціяльного гуманізму безперечно був позитивним творчим кроком загальноукраїнського значення. Саме ті провідні тоді в своєму середовищі речники цього ідейно-політичного напряму, які сміливо залучали тоді в це середовище й таких неофітів цього напрямку, як переорієнтований на національну демократію колишній ідейний комуніст Д. Шумук, були керівниками тієї ділянки ідейно-пропагандної праці, яку бездоганно виконував він в УПА. Тому, бувши в УПА у розпорядженні й під опікою цих людей, як політінструктор, що провадив переважно перевишкіл повстанців з категорії колишніх совєтських офіцерів та підсовєтських „східняків" взагалі, в потім — як керівник „східняцької групи" УПА в рейді на Схід, він через це мав особливе становище,яке й оберігало його (як і багатьох інших у цій, підлеглій ідейно-політичному проводові, ділянці праці) від свавільних дій середньо-низових оперативників СБ. Та головне було, звичайно, в тому, що його чесність, ідеалізм і щира відданість справі просто роззброювали наставлених проти нього оперативників СБ й розвіювали всякі підозріння супроти нього.

Сам факт доручення Шумукові такого особливо важливого завдання від проводу націоналістичного підпілля й командування УПА, як очолення спеціяльної групи повстанців у рейді в глибокий підсовєтський тил ворога на Наддніпрянщині з метою закладення там осередку національно-визвольного руху серед місцевого населення, свідчить про те велике довір'я й ту високу оцінку його здібностей і морально-політичних якостей, на які він заслужив в очах його зверхників і на вищому, і на нижчому рівні. Зрештою, пробою його провідницьких здібностей і морально-політичної стійкости був відступ тієї частини повстанців, до якої він належав, під час навального совєтського наступу на Волинь взимку 1943-44 рр. Тоді сам хід подій висунув його на чоло групи повстанців, що опинилась у Галичині, а потім крізь німецько-совєтський фронт прорвалася назад на Волинь. Виявивши тоді організаторську ініціятивність, командирську кмітливість і зразкову відданість своєму обов'язкові, він цілком природньо став логічним вибранцем проводу на ту ролю в рейді УПА на Схід, виконати яку йому й було доручено влітку 1944 р.

Цю свою ролю Д. Шумук виконав з честю, хоч рейд його групи УПА, як і рейди інших груп на підсовєтську Велику Україну в той час, бувши героїчним виявом відчайдушної відваги й ідеалістичної жертовности, мав трагічний фінал, бо неминуче був приречений на невдачу в досягненні своєї мети у наявних тоді обставинах. Вміло маневруючи між частинами переможної совєтської армії в наступі та мобілізованими й озброєними чекістами проти УПА цивільними „стрибками", Шумук зі своєю групою пройшли через усю Житомирщину й дійшли до Київської области. Але зазнавши там дошкульних втрат від терористичного акту чекістського аґента в ролі зв'язківця від пов'язаного з СБ зверхника з ОУН та потрапивши після того в ворожу засідку по дорозі на Київ, група змушена була повернутися на Волинь. А там, діставши поповнення цієї групи новими людьми та призначення від ОУН на пост округового керівника підпілля на Житомирщині й Київщині, Д. Шумук на чолі цієї групи в грудні 1944 р. знову рушив у рейд в напрямку на Київ.

З великими труднощами й смертельно-небезпечними пригодами, цього разу в суворих зимових умовах, Шумук зі своєю групою дійшли знову аж до Фастова на Київщині. І там, після сутички з ворогом, переконавшись у безпотрібності жертв, яких зазнавала група в ситуації цілком безнадійній для організованої дії бойового підпілля на підсовєтських центрально-східніх землях України, Шумук на власну відповідальність розпустив свою „східняцьку" групу, здійснюючи пропонований ним раніше своїм зверхникам з ОУН плян дії в підсовєтських післявоєнних умовах: перейти на злеґалізовану діяльність поодинці, проникаючи в усі ділянки підсовєтського українського життя всіма можливими для кожного зокрема засобами, щоб мати можливість підготовляти ґрунт для нових форм дальшої боротьби за свободу й незалежність свого народу. Виклавши цей плян у своїй прощальній промові до своїх бойових товаришів перед тим, як вони розійшлися в усі боки рідного краю, Шумук удвох з єдиним, крім нього, „західняком" у його групі пішли далі в напрямку на Київ. І, після багатьох тяжких випробувань своєї фізичної й духовної витривалости серед зими вже 1945 р., наприкінці лютого того року під Богуславом вони потрапили в руки совєтських розвідників і відтак опинилися в руках НКВД.

Від цього часу почався останній і найтяжчий етап випробування морально-політичної, національно-ідейної і просто людської вартости й гідности Д. Шумука під постійною загрозою смерти в совєтському ув'язненні. Цей етап, описаний найбільш яскраво й широко в його спогадах-роздумах, він пройшов так само з честю, як і попередній підпільно-повстанський етап у націоналістичному середовищі. Ані терористичні методи слідства НКВД в Києві і в Рівному, ані суворо-нещадний суд Військового Трибуналу з його неминучим присудом смерти, ані страшний досвід у камері смертників під засудом до розстрілу — не зламали його стійкої віри в правоту справи, за яку йому довелося всього цього зазнати, не маючи іншої перспективи майбутнього, крім смерти або досмертних страждань у тяжкій неволі. І це в той час, коли для нього, як колишнього незаплямленого комуніста, була відкрита інша, постійно підказувана йому володарями його долі в НКВД, можливість: уникнути кари взагалі — ціною каяття в усвідомленому, мовляв, „гріхопадінні" з причини молодечої здезорієнтованости в тяжких обставинах переслідування його німцями і, звичайно, „українськими фашистами", виявивши при цьому також вимагану від нього готовність співпрацювати з НКВД в поборюванні тих же таки „українських фашистів". Зрештою, його „дисидентство" серед націоналістів в УПА й ускладнення стосунків з СБ давало йому навіть певну підставу бодай порядком прохання про „помилування" осудити в дусі совєтської стандартної пропаґанди

т. зв. „злочинні дії українських націоналістів", як це зробили в той час чи пізніше навіть деякі відомі в ОУН і УПА особи з керівного складу, не кажучи вже про багатьох рядовиків, — а цього, звичайно, домагалися від Шумука в НКВД.

Одначе на це він не пішов ні тоді, ні пізніше, не зрадивши ні УПА, ні ОУН, ані ділом, ані словом, — не зважаючи на те, що в ув'язненні він таки внутрішньо прийшов до переконання, що в націоналізмі ОУН, так само як і в комунізмі КПЗУ, він не знайшов того втілення ідеї Правди, якого він шукав у цих ідейно-політичних рухах, розчарувавшись, хоч і не однаковою мірою, в обох і відійшовши від них. Але, як про це й мовиться в його спогадах-роздумах, він однаково, як був, так і залишився, правдолюбом-ідеалістом і в совєтських тюрмах під терором НКВД. А після заміни йому смертної кари на 20-річне каторжне ув'язнення таким же пішов і в пекельне царство північних концтаборів-катівень ГУЛАГ'у.

Також, як і перед цим, його дух „вічного революціонера" не вгамувався навіть і в найтяжчих умовах невільничого животіння в каторжному таборі суворого режиму, де його в цілій армії таких самих політкаторжан було приречено на повільне вмирання від непосильної праці в холоді й голоді, під моральним і фізичним терором нелюдів з-посеред кримінальних злочинців на послугах НКВД. Бувши вже добре загартованим попередніми терпіннями в польському ув'язненні і в небезпеках та труднощах підпільно-повстанського життя, в постійних вояцьких мандрах, а зокрема й особливо — в рейдах УПА в глибокому тилу ворога, — він, перейшовши в каторжному таборі через усі випробування своєї жорстокої долі, набув тут у постійній боротьбі за саме існування такої сили волі, що врешті, на початку 50-х років відважився й тут заініціювати в середовищі своїх українських товаришів-співкаторжан особливу, спеціяльно до цих умов достосовану, форму колективного опору. Для цього йому дуже в пригоді стали і його досвід та вишкіл у ділянці конспірації, здобуті в підпольському комуністичному підпіллі та його тюремному університеті, і його досвід та вишкіл у націоналістичному підпіллі та в УПА під німецькою і совєтською окупацією й терором. І наслідком цього навколо нього, за його задумом і пляном, поступово виникло таємне товариство українських політкаторжан для взаємодопомоги та самооборони, переважно з колишніх учасників українського підпільно-повстанського руху часів війни, — своєрідна самооборонна „українська мафія", але без керівної ієрархії і не войовничого, а мирного характеру, з настановою на „тихий" опір начальству, по змозі — ненасильницькими методами.

В цій фактично самопливом створеній організації Д. Шумук відігравав центральну ролю, дбаючи передусім про силу її морального авторитету, відповідно до своєї ідейної концепції „боротьби за Правду" тільки справедливими, морально виправданими засобами (до яких, зрештою, належало й справедливе покарання жорстоких кривдників-знущальників з-посеред прислужників системи концтаборового терору НКВД). Досконала конспірація і самодисципліна в дотриманні моральних принципів самооборони мали своїм наслідком те, що коли смерть Сталіна 1953 р. й тимчасовий розлад сталінської тоталітарно-терористичної системи в зв'язку з аферою й розстрілом Берії створили сприятливі обставини для виявів пасивного опору совєтських політв'язнів у формі страйків у концтаборах ГУЛАГ'у, Шумук зі своїм самооборонним товариством, залишаючись і далі таємною організованою силою українських політкаторжан, стали невидимим морально-авторитетним українським центром страйкового руху в своєму каторжному

таборі ч. 3 в Норильську.

Діяльність цього центру та провідна роля в ньому Д. Шумука яскраво висвітлені в його спогадах, де присвячена історії цього страйку частина є найбільш драматично-емоційно насичена, як також особливо важлива своїм фактажем документального значення. Між іншим, у страйках совєтських політв'язнів, що часом перетворювалися на справжні повстання, скрізь у той час українці, а зокрема — українські націоналісти, що боролись у лавах УПА і тому їх офіційно й популярно називали в концтаборах „бандерівцями", відігравали настільки видатну ролю, що в багатьох концтаборах цілий цей страйковий рух узагальнено називався „бандерівським". Назвою „бандерівців" також окреслювали й відчутний своїм ініціятивно-організаційним впливом таємний український центр страйку в норильському каторжному таборі ч. 3. Цим самим і Шумук прислужився добрій славі „бандерівців" у совєтських концтаборах.

Як і всі страйки та повстання в'язнів, що прокотилися протягом 1953 р. в совєтських концтаборах, страйк норильського каторжного табору ч. 3, а якому в'язні на пару місяців захопили табір у своє повне розпорядження, закінчився кривавою розправою спецвійськ НКВД. Уникнувши смерти в цій розправі, але зазнавши тортур і суворої тюремної ізоляції, Шумук після цього опинився в ряді інших місць ув'язнення, де пробув аж до часу, коли в СРСР настала (значною мірою спричинена також страйками-повстаннями політв'язнів у концтаборах) тимчасова „відлига" в зв'язку з розпочатою Хрущовим частковою „десталінізацією".

Під час „відлигового" періоду свого більш-менш уже „полегшеного" ув'язнення, перебуваючи вже не в спеціяльному каторжанському, а в різних таборах звичайного типу, серед мас українських політв'язнів також різних категорій, вимогливий до себе й до інших Д. Шумук почав зауважувати прикрі для нього факти невідповідної його моральним стандартам особистої поведінки багатьох українців із націоналістичного середовища, в тому числі й деяких із провідних серед ув'язнених людей цього середовища. Зокрема його вразило те, що за час суворого терористичного режиму сталінсько-берівських часів, коли знущання голодом і нелюдською жорстокістю наглядачів та їхніх прислужників із кримінально-злочинного світу змушувало також багатьох, доведених до розпачу, політв'язнів у своїй боротьбі за існування достосовуватися до таборового „закону джунґлів" про право сильних і безсовісних, — це все наклало свій страшний відбиток і на багатьох людей із великої й різнородної маси українських політв'язнів. А ще гірше вразило Шумука те, що в добре зорганізованій у совєтських концтаборах системі взаємодопомоги й самооборони ідейно стійких українських націоналістів, активних раніше в повстанському русі, а потім у страйковому русі в місцях свого ув'язнення, також було не мало (переважно серед молодших і „недалеких" своїм інтелектуальним рівнем) морально-звихнених, цілком достосованих до таборового „закону джунґлів", людей.

З цими людьми Шумук і люди з його каторжанського товариства досить скоро опинилися в конфлікті, а відтак і під небезпекою терору з їхнього боку. Ба більше, цей конфлікт також поставив Шумука в конфліктне становище навіть і в стосунку до цілої системи організованого співжиття людей націоналістичного середовища. Бо, несподівано для Шумука, виявилося, що морально-звихнені й просто злочинні елементи мали в системі взаємодопомоги й самооборони цього середовища свої певні функції, заради яких навіть і деякі провідні люди цього середовища своїм терпеливо-вибачливим ставленням до їхнього свавілля в стосунку до інших в'язнів у таборах фактично покривали їхні

аморально-злочинні дії.

Цьому конфліктові в спогадах-роздумах Шумука з післясталінських часів його совєтського ув'язнення присвячено багато (навіть дещо забагато) уваги. При цьому він, можливо, деякі факти і явища занадто узагальнив на ціле націолістичне середовище, пов'язуючи це все з довоєнною донцовською ідеологічною школою ОУН. Тому ця частина його спогадів-роздумів, після публікації її за кордоном у згадуваній уже книзі „За східнім обрієм", викликала особливо гостру критику з боку речників зачепленого цим середовища на еміґрації, включно з висловленням, знову ж таки, підозрінь у „редагуванні" спеціяльно цієї частини кагебівськими фальшивниками. Та про це буде тут ще мова далі.

Хвиля післясталінських „реабілітацій" і хрущовських переглядів драконівських присудів спеціяльних сталінсько-берілівських трибуналів вихопила з концтабору й Шумука влітку 1956 р. — на початку 12-го року його 20-річного терміну ув'язнення. Одначе справжньої волі після цього звільнення йому фактично так і не пощастило зазнати. Безправство під постійним наглядом КҐБ в рідному селі на Волині, провокації, а потім переселенські бідування на Дніпропетровщині, заповнили й отруїли цю його невільну волю, і вже влітку 1957 р. він знову опинився в ув'язненні. А незабаром після цього інсценізований КҐБ „суд" за фальшивими „свідченнями" заляканих КҐБ підставних осіб прирік його на 10 років нового ув'язнення в тих самих тюрмах і концтаборах північної Росії, з яких він недавно повернувся.

В спогадах-роздумах про своє друге совєтське ув'язнення Шумук особливо багато уваги присвятив своєму конфліктові з аморально-злочинними елементами серед політв'язнів-націоналістів та своїм взаєминам з провідними людьми націоналістичного середовища в тюрмах і концтаборах. Тут є багато гіркоти, а тому, можливо, чимало є й занадто суб'єктивно окреслених неґативних оцінок окремих осіб, а також непотрібних узагальнень щодо цілого цього середовища. Багато з цього, мабуть, слід віднести на рахунок того неминучого огірчення, яким звичайно супроводжується пов'язана з „переоцінкою вартостей" криза, що в цей час відбувалася в свідомості остаточно розчарованого в ОУНівському націоналізмі Шумука. Внутрішній моральний протест проти тих неґативних явищ, які компромітували в його очах той рух, якому він, як і комуністичному рухові перед тим, віддав кращі роки свого життя, спонукав його до перегляду самих ідеологічних підстав обох цих рухів, і він, ставлячи їх поруч і дещо спрощено їх порівнюючи, відкидає їх уже з позиції переконаного життям демократа.

Але, стаючи в цей час щодалі більш упевнено на твердий ґрунт ідей і політичного досвіду демократії в її універсально-гуманістичному розумінні, Шумук все ж таки не заперечує українського націоналізму, як такого, а тільки рішуче відкидає його донцовську профашистську версію, протиставляючи свою гуманістично-демократичну версію українського „шляхетного націоналізму". І з приводу цього свого націоналізму він у розмові з одним розчарованим уже в ув'язненні націоналістом із колишніх активних діячів ОУН висловився так:

„Якщо тяжіння до незалежности й свободи є націоналізмом, то таким націоналістом я був увесь час, навіть у КПЗУ, і залишився ним до останніх днів свого життя. А якщо (тільки) ідеологія ОУН є націоналізмом, то таким націоналістом я ніколи не був і не буду." — А в іншому місці своїх спогадів з часів свого другого совєтського ув'язнення він це уточнив ще так: „Все роблять люди. Ідеї без втілення їх у життя мертві, а втілюють їх люди. Ті ідеї, які відповідають вимогам духу нації, неодмінно повинні втілюватися в життя

не за ніцшеансько-донцовським принципом — „надлюдиною" чи, як цього хотів Донцов, „дібреними" людьми, а вибреними на найдемократичніших засадах представниками народу... *Урятувати людство від небезпеки тиранії, як правої, так і лівої, може тільки демократія"* (підкресл. наше — В.Г.).

Саме з такої позиції він розглядає й критикує неґативні явища й дії конкретних людей націоналістичного середовища. І при цьому він не звалює все в одну купу, а виділяє з об'єктів своєї критики різнородні елементи, відзначаючи передусім позитивні з історичної перспективи сторони ОУНівського ідейно-політичного руху. Тому, нещадно картаючи в своїй критиці аморально-злочинні елементи серед людей цього руху — на волі і в ув'язненні, — він протиставляє їм героїчних носіїв ідейного націоналізму, висловлюючи свій погляд на ці речі зокрема так:

„Ті, що безстрашно з відкритими грудьми на повний зріст ішли проти скорострілів цілих полчищ берівської опричнини, на свого однокровного брата руки не піднімуть. А щурі, шкурські (збірні імена злочинних типів серед націоналістів у концтаборах — В.Г,) та їхня компанія, знаючи про це, спокійно й безкарно вбивали й різали тих, що насмілювалися осуджувати їхні ганебні й підлі дії. *Ці перекидчики із сільських самооборон ОУН у винищувальні батальйони ЧК(НКВД) і на волі, зі зброєю в руках — під іменем ОУН, але за дорученням ЧК — грабували і вбивали найкращих людей наших сіл, а потрапивши в концтабір, продовжували ту свою страшну злочинну роботу. Нерідко їм удавалося заплутувати в свої злочинні сіті навіть і зовсім не винних, спритних молодих хлопців"* (підкресл. наше — В.Г.).

І тут знову звертає на себе увагу той факт, що так само, як і в інших, згадуваних уже з іншого приводу, місцях його спогадів-роздумів, аморально-злочинні елементи в націоналістичному середовищі Шумук і тут передусім ототожнює, прямо чи посередньо, з ворожими, аґентурно-чекістськими чи лише на їхню руку діючими, чужими ідеям визвольного націоналізму, силами. Це й справді відповідає історичним фактам провокаційно-розкладових акцій НКВД через людей, що групами чи поодинці діяли під виглядом „бандерівців" (з СБ-ОУН чи УПА) під час винищування українських повстанців і націоналістичного підпілля в 1944-49 рр., а потім у цьому ж пляні діяли і в концтаборах, де НКВД в своїх цілях використовувало (за допомогою шантажу й підкупу різними привілеями) аморально-злочинні елементи серед політв'язнів. Отже, знову ж таки — як же в такому разі можна твердити (як це роблять деякі критики із зачепленого цим націоналістичного середовища), що таке „античекістське" насвітлення неґативних явищ серед націоналістів — це, мовляв, діло рук „фальшивників з КҐБ"?

Звичайно, в спогадах-роздумах Шумука є також гостра критика й таких особисто йому знаних провідних людей „бандерівської" ОУН у совєтському ув'язненні, як Петро Дужий, Лука Павлишин і Герман Степанюк, а також є й не дуже висока оцінка все таки шанованого ним Володимира Горбового та деяких особисто Шумукові не знаних осіб із провідного центру ОУН (на підставі почутого про них від інших осіб). Але щодо критики згаданих, особисто знаних йому в концтаборах осіб, то вона пов'язана передусім з їхнім терплячо-вибачливим ставленням до осуджуваних Шумуком дій причетних до їхнього середовища аморально-злочинних елементів. Та коли йдеться зокрема про Дужого, Павлишина й Степанюка, то в Шумука була й ще одна, принципово навіть важливіша, причина для гостро-критичного погляду на них. Річ у тім, що ці провідні діячі ОУН ще під час другого совєтського ув'язнення Шумука врешті піддалися тискові морального терору й підступно-пропаґандних маневрів КҐБ і, слідом за морально зламаним головним провід-

ником „бандерівського" підпілля після розгрому УПА — Василем Куком, дали себе використати совєтській антинаціоналістичній пропаґанді, написавши відповідні покаянні прохання про „помилування" і такою ціною здобувши собі волю.

Для Шумука з його послідовною вірністю високим моральним принципам ідейного борця, який, відкидаючи будь-яку поступливість ворогові, кількаразово відмовився писати прохання про „помилування" покаянного змісту, згода на це з боку провідних людей ОУН була неприйнятним моральним падінням. І з цього приводу він у своїх спогадах-роздумах висловився так:

„Я не йду на підлу співпрацю з таборовою адміністрацією і не пишу прохання про помилування — не заради ОУН. Мені цього не дозволяє моє власне сумління. Мені нема в чому і перед ким каятися. Для мене і ті, що каються, і ті, перед ким вони каються — однакові. Я з однаковим презирством ставлюся як до одних, так і других... Дужий, Павлишин і Кук не мають права опльовувати ОУН, бо все те, що було найгірше в ОУН — це якраз вони самі."

Та саме Шумукова моральна принциповість, яка веліла йому в концтаборах, як і в час перебування політінструктором з рамени ОУН в УПА, відверто виступати проти неприйнятних для нього (несправедливо-насильницьких та негідних ідейного руху) дій, стала причиною того, що він одночасно з люттю каґебівських тюремників, викликав ворожість до себе і з боку критикованого ним націоналістичного середовища політв'язнів. Про цю ворожість він і пише в своїх спогадах-роздумах так:

„Моє критичне ставлення до ОУН, а зокрема категоричне осудження злочинних дій СБ, не подобалося їм: усім... Вони прихильно ставилися до тих, які робили ті злочини, вони терпеливо відносилися навіть і до тих, що вже прилюдно самі себе й ОУН оплювали за ті злочини, а мене вони не терпіли, хоча я й слідство пройшов чистим і нічого не написав проти ОУН в офіційну пресу, як це робили інші. Видно, що всі партії тоталітарного типу за своїм духом схожі одна на одну... Багаторічні роздуми, підсумки й аналізи привели мене до таких переконань і критично наставили як до комуністів, так і до націоналістів, виплеканих школою Донцова. І тепер за ці переконання мене не терплять ані одні, ані другі."

До речі, оце останнє — ставлення Шумуком в один ряд комуністів і „націоналістів школи Донцова", як об'єктів немовби однакового його розчарування й критики, дало привід для зрозумілого (і формально навіть слушного) обурення з боку захисників чести українського націоналістичного руху. Звичайно ж, не можна порівнювати, засвідченої вже підсовєтським досвідом України, смертельної для української нації небезпеки тоталітарного комунізму — з тими шкідливими для української визвольної боротьби аспектами авторитарного „націоналізму школи Донцова", про які йдеться в Шумуковій критиці однієї течії, загалом невід'ємного від української визвольної боротьби, саме **визвольного** українського націоналізму. І треба ще раз зазначити, що скрізь у спогадах-роздумах Шумука, де мовиться конкретно про совєтський тоталітарний комунізм, автор критикує його тотально-заперечливо, тоді як український націоналізм він вважає природнім протиставленням совєтському поневоленню української нації, а його неґативні вияви в боротьбі проти цього поневолення, як це вже вказувалося тут і раніше, він навіть розглядає як зумовлену саме цим поневоленням неґативну реакцію на нього.

Щождо його двох розчарувань — у комунізмі й націоналізмі, то уважніше читання його висловлювань на цю тему в контексті цілости його спогадів-роздумів не залишає сумніву в тому, що тут ідеться тільки про дві конкретні політичні формації Західньої України — КПЗУ і ОУН („бандерівців"),

у яких Шумук тільки й мав практичний стосунок до комунізму й націоналізму, як ідейно-політичних рухів. А КПЗУ, хоч і була створена з ініціятиви промосковських „більшовиків України" під час тимчасової совєтської окупації Західньої України в перебігу польсько-совєтської війни 1920 р., одначе згодом, ставши в підпільно-революційному своєму становищі фактично націонал-комуністичною організацією боротьби за визволення західньоукраїнських земель з-під польського ярма, набула характеру авангарду лівого крила визвольного руху поневолених мас українського трудового народу цих земель — у той час, як в авангарді правого крила українського визвольного руху на цих землях взагалі стала націоналістична УВО і народжена в її лоні ОУН. Саме з такого погляду на ці дві ідеологічно протилежні, визвольно-революційні в умовах чужинецької окупації західньоукраїнських земель, ідейно-політичні формації й дійшов Шумук до висновку, який він висловив зокрема так:

„Як комуністичний, так і націоналістичний рух на західніх землях України були рухами нашого народу. І в загальному рівень цих рухів був таким, як і рівень народу, іншим він і бути не міг. Як комуністи, так і націоналісти вважають себе кришталево чистими і святими. Але насправді серед тих і других діяли чорні сили і своєю чорною роботою клали пляму ганьби на ці рухи... У мене немає пристрасної ненависти ані до одних, ані до других, бо я був і діяв як в одних, так і в других, і тому знаю, що обидва вони були нашими народніми рухами, в яких брав участь народ, а серед кожного народу завжди є як гарні, так і погані люди."

Але з погляду войовничого націоналізму ОУН така позиція Шумука в стосунку до двох крайніх „ізмів", навіть і в розумінні їх як двох конкретних західньоукраїнських втілень, які має на увазі Шумук, є непростимою єрессю, за яку його, як єретика, й піддали анатемі націоналістичні ортодокси — і в совєтських концтаборах, і на еміґрації. Так завершилося коло: непоправний ідеаліст, зраджений у своїх шуканнях шляху „боротьби за Правду" в комунізмі, який у своєму совєтському втіленні виявився кричущою неправдою, ставши після цього на шлях повстанської боротьби проти цієї неправди під прапором українського визвольного націоналізму і не знайшовши й у середовищі його конкретних носіїв свого ідеалу „Правди", став відкинутим з обох боків пасинком своєї неідеалістичної доби.

— — — —

Скінчивши 1967 р. своє друге (десятирічне) совєтське ув'язнення і таким чином маючи за собою (разом з польськими тюрмами й німецьким табором полонених) тяжкий досвід майже 27-х років неволі (з усіх на той час 53-х років життя) Д. Шумук цього разу мав щастя пробути на волі аж п'ять років. І ці нелегкі роки життя з непевних і злиденних заробітків у становищі пильнованого шпиками КҐБ недавнього совєтського політв'язня він використав передусім для створення книги свого життя — спогадів-роздумів, що їх писати він намагався ще в ув'язненні і дещо там навіть зумів написати. А відтак, пов'язавшись із дисидентським „самвидавом" і дисидентським правозахисним рухом кінця 60-х та початку 70-х років, він незабаром опинився перед лицем неминучого ув'язнення. І як тільки в січні 1972 р. розгорнулася в Україні друга (після арештів 1965 р.) велика хвиля післясталінських репресій супроти вільнодумної української інтеліґенції й молоді, Шумук став однією з перших жертв цих репресій і незабаром одержав третій з черги термін совєтського ув'язнення, цього разу — десять років у тюрмах і концтаборах і ще п'ять років на далекому засланні. Головною причиною цього ув'язнення стали саме написані ним спогади-

роздуми, зокрема ж — описані там факти совєтської тоталітарно-терористичної дійсности в Україні та в тюремно-концтаборовому царстві ГУЛАГ'у, а також висловлені з цього приводу авторові думки.

В час, коли пишуться ці рядки, Д. Шумук уже скінчив свій третій десятирічний термін совєтського ув'язнення в Мордовських і Пермських таборах, відбувши таким чином майже 32 роки самого лише совєтського ув'язнення (а разом з польським і німецьким — майже 37 років неволі!) і його вже перевезено в місце його п'ятирічного заслання в Уральській області північного Казахстану. Протягом свого останнього ув'язнення він був активним учасником усіх правозахисних акцій українських дисидентів-політв'язнів і написав для українського самвидаву кілька правозахисних документів і нарисів мемуарного характеру, з яких деякі (напр. „Відкритий лист до тих, хто дає надхнення репресивним органам СРСР і керує ними" та „Від Майорщини до Хоролу") дісталися й за кордон та були тут опубліковані (вони також відповідним чином включені й у його книгу життя — „Пережите й передумане"). А його невільницькі будні і думи в останньому ув'язненні знайшли своє відображення в численних його листах особистого характеру із неволі до його небожа І. Шумука в Канаді (відповідні уривки з них також включені в його згадану книгу).

Але саме протягом його третього совєтського ув'язнення він також став „контроверсійною" постаттю з-поміж українських дисидентів-політв'язнів — в очах речників ортодоксальної, „донцовської" течії українських націоналістів на еміграції. Приводом для цього стала згадувана вже публікація за кордоном у книзі „За східнім обрієм" тієї основної частини його спогадів-роздумів, що на той час (1974) шляхами самвидаву дісталася за межі СРСР. Так іронією химерної долі ідеаліста-правдолюбця, ув'язненого комуністами в СРСР за виявлення в своїх спогадах-роздумах схованої за брехнею страшної правди совєтського комунізму, — за ці ж самі спогади-роздуми накинулися на нього за кордоном і ті з українських націоналістів, кому стало сіллю в очах те, що він, заради всієї правди трагічно-героїчної історії націоналістичного етапу визвольної боротьби України воєнно-повоєнних років, поруч із її славними сторінками не оминув і її безславних сторінок. Але таку реакцію з двох протилежних боків на свою щиру розповідь-сповідь про складний і тяжкий шлях його блукань у пошуках того, що він у цій розповіді загальниково визначив поняттям „істина", він і сам передбачав, пишучи про це наприкінці своїх спогадів з років другого совєтського ув'язнення ось так:

„Я знаю, що моя розповідь не до душі припаде як комуністам, так і апологетам ОУН, як полякам, так і росіянам та німцям, — але інакше розповідати я не можу і не маю права. Хай мене навіть закидають камінням вони разом усі, однак я іншим бути не зможу і пристосовуватися до тієї чи іншої коньюнктури не буду. Я блудив, робив помилки, але завжди рішуче, безстрашно і цілеспрямовано йшов за голосом свого сумління і розуму, не зважаючи ні на які перепони, загрози, покарання й страждання. Мене звинувачують у відступництві й ревізіонізмі як апологети комунізму, так і апологети ОУН, а насправді я не обвінчувався ані з одними, ані з другими, а обвінчався назавжди зі стремлінням до істини."

Основну частину тих закидів супроти розповіді-сповіді Д. Шумука, що викликали з націоналістичного боку за кордоном неґативну реакцію та навіть підозріння в „редаґуванні" її самвидавного тексту фальшувальниками з КҐБ, вже було тут розглянено раніше та відповідно їх спростовано. Залишається ще лише сказати дещо з приводу двох, пов'язаних з цими ж закидами, спеціяльних аспектів критики Шумукових спогадів-роздумів з боку його націоналістичних опонентів.

Зокрема йдеться про те, що навіть і деякі серйозніші критики з націоналістичного середовища поставили під сумнів саму автентичність опублікованого вид-вом „Смолоскип" самвидавного тексту цих спогадів-роздумів на тій підставі, що в цьому тексті його критики знайшли деякі помилки й неточності в певних датах, назвах чи іменах, абож невідповідність певних фактів тим даним, що їх мають ці критики з інших джерел, а також — певні пропуски в тексті чи відсутність згадок про такі факти й події, що їх автор, мовляв, конче мусив би включити в хронологічно відповідні місця своїх спогадів. Конкретно ж це стосується передусім історії подій того періоду боротьби УПА на Волині, в якому активним учасником був Шумук. Найповніший збір усіх цих закидів міститься в присвяченій цьому просторій аналітично-критичній розвідці проф. Л. Шанковського „Спогади Д. Шумука в світлі фактів" у видаваному бандерівською ОУН лондонському журналі „Визвольний Шлях" (1975, чч. 1-4), де все це зводиться до того ж таки висновку про фальсифікаторське втручання КҐБ в той самвидавний текст Шумука, що дістався за кордон.

Але, віддаючи належне професорській скрупульозності, з якою виконав своє завдання автор цієї поважної спроби знецінити мемуарний твір ідеологічного противника свого політичного середовища, слід все таки ствердити, що саме з погляду вимог наукової об'єктивности ця спроба не досягає своєї мети. Річ бо в тім, що всі згадані помилки, неточності, пропуски й опущення в самвидавному тексті Шумука дуже просто й логічно пояснюються самим характером твору, про який іде мова, його специфічним мемуарно-публіцистичним жанром, а зокрема — якраз фактом дисидентсько-самвидавного способу приготування й поширення його тексту. Передусім — щодо помічених помилок і неточностей у деяких назвах, іменах і датуванні певних фактів чи подій, то більшість із них — це наслідок нечіткости рукопису або перекручень у передруку при розмножуванні, і їх здебільшого не тяжко шляхом уважного дослідження виправити (що частково й зробив у своїй розвідці проф. Шанковський, а в процесі редаґування доповненої версії видання — автор цих рядків). А щодо пропусків і опущень певних фактів і подій, що їх автор нібито конче мусив би включити в хронологічно відповідні частини своїх спогадів з періоду своєї причетности до діяльности ОУН і УПА, то треба мати на увазі ось що: мемуарна публіцистика — це не історичний літопис, а лише автобіографічні рефлексії тих особисто пережитих фактів і подій з історії, що найбільш яскраво відбилися в свідомості автора через певний стосунок їх до його власного, зокрема — духовного, життя. Тому вимагати від автора особистих спогадів-роздумів конче повної й точної хроніки всіх подій описуваного ним періоду часу, навіть і в тій сфері історичного життя, до якої мав відношення автор — це занадто велика й невиправдана претенсія.

До речі, це останнє стосується не тільки цих спогадів-роздумів, про які тут іде мова, а й будь-чиїх мемуарних (що здебільшого є й більш чи менш публіцистичними) творів, які мають історично-пізнавальне значення. Можна з певністю твердити, що нема (і, мабуть, не може й бути) таких особистих спогадів будь-якого автора (в тому числі й голів держав чи командувачів воєнних дій), щоб вони були бездоганними з будь-чийого іншого погляду — в розумінні вичерпности всіх історичних фактів і даних, що стосуються висвітлених у них подій, людей тощо. Бо все, що пишеться на базі особистих переживань, спостережень і поглядів даного автора, має свою спеціяльну історично-пізнавальну вартість саме як відбиток особистого сприйняття певних історичних подій і фактів одним конкретним їх учасником, а не істориком. Отже — це безперечно цінний історичний матеріял, але це не історія, а тільки „людський документ" для історії. І, як усе людське, такий документ, більшою чи меншою мірою, також не вільний і від

помилок, неточностей, пропущення дечого історично важливого і навпаки — перенаголошення чогось, що є важливим передусім з авторового погляду, а з історичної перспективи, можливо, є й другорядним.

Це останнє, ясна річ, залежить також від умов і засобів праці даного автора над своїми спогадами. Наприклад, спогади, писані спеціяльно з претенсією на історичну повноту й об'єктивність в умовах можливости перевірки власної пам'яті доступними авторові архівними матеріялами, науково опрацьованими даними з різних джерел і публікаціями інших свідків історії, — такі спогади, звичайно, можуть бути точнішими, повнішими й ближчими до чогось на зразок історичного літопису, хоч однак, як особисті спогади, залишаються лише одним із джерел для історії. У випадку ж спогадів Д. Шумука, розпочатих в ув'язненні, а потім продовжуваних в умовах обмежень і труднощів непевного життя піднаглядного, колишнього й майбутнього політв'язня, можна було тільки крадькома записувати з пам'яті окремі фраґменти і потім зводити їх докупи — з неминучими помилками, неточностями, пропусками тощо. А коли до цього ще додати труднощі переписування, переховування й розмноження цих спогадів самвидавом в умовах поліційних обшуків, конфіскацій і т. п., то чи можна було сподіватися досконалої їх обробки й бездоганности?

Та головне — всі ці недоліки тексту (включно з його мовно-стилістичними вадами) ніяк не можна віднести на рахунок фальсифікації КҐБ, бож для чого були б потрібні КҐБ штучно внесені в текст саме такі елементи, які роблять цей текст менш вірогідним? Та для такого припущення немає просто логічних підстав. А щодо „контроверсійних" моментів, то говорити про фальсифікацію їх у тексті можна було б тільки в тому разі, якби були якісь докази на те, що висловлені в цьому тексті „контроверсійні" погляди на певні речі суперечать тому, що з цього приводу висловлено автором де-інде перед тим чи після того. Але в дійсності є якраз навпаки: загальновідомим є той факт, що протягом свого третього совєтського ув'язнення, вже після того, як спогади Шумука дісталися за кордон і тут з'явилися друком, їх автор опинився в ідейно-політичному конфлікті з В. Морозом та деякими іншими з-поміж українських дисидентів-політв'язнів на ґрунті своєї осудливої критики саме таких морально несприйнятних для нього явищ у дисидентському середовищі, які ідеологічно й психологічно пов'язані з тими ж таки неґативами „націоналізму школи Донцова", що були об'єктом його осудливої критики в його спогадах-роздумах. Це саме яскраво задокументовано й у його листах з ув'язнення 1974-1981 рр. до п. І. Шумука (вибір з яких включено в останню частину книги „Пережите й передумане").

В зв'язку з такою послідовністю ревізіоністично-критичного ставлення Д. Шумука до обох — комуністичного й націоналістичного — середовищ його минулої ідейно-політичної приналежности, деякі критики його спогадів-роздумів (у тому навіть і частково схильний до ревізіоністичного критицизму націоналіст М. Сосновський у статті „Фальшиві дороговкази" — в газ. „Свобода", 1974 р. та в його ж кн. „Між оптимізмом і песимізмом", 1979 р.) висловили думку, що розчарований в обох протилежних „ізмах" Шумук у своїх шуканнях чогось третього опинився на якомусь роздоріжжі без чіткого дороговказу для себе й для читачів його життєвої сповіді. З цього виходило б, що це сповідь якогось нігіліста без позитивного ідеалу. Але насправді не може бути нічого більш далекого від дійсности, ніж такий висновок.

В попередній характеристиці ідейної позиції Д. Шумука, як вихідця з комуністичного руху в націоналістичному середовищі УПА, тут уже мовилося про синтезу ідеалістичного гуманізму, визвольного націоналізму і соціяльно-проґресивної

демократії, як основний напрям його ідейно-творчих шукань. За час трьох десятиріч совєтського ув'язнення цей напрям остаточно утвердився в ньому — на ґрунті глибоко засвоєних у боротьбі проти всякого тоталітаризму, ідей свободолюбної демократії. І саме **демократія** стала головним елементом його політичного світогляду.

Свою чітку орієнтацію саме на демократію Д. Шумук досить виразно висловив в останній, присвяченій його другому совєтському ув'язненню, частині своїх спогадів-роздумів, і з цього дещо було вже зацитовано вище. А в своїх листах із третього совєтського ув'язнення 70-х і початку 80-х рр. він цей момент особливо наголосив. Так, зокрема в листі з червня 1978 р. до п. І. Шумука він пише: **„Тобі, мабуть, ще й досі не ясно, хто я такий за своїми переконаннями. Отже — за своєю натурою і за своїми переконаннями *я демократ у повному розумінні цього слова*** (підкр. наше — В.Г.). **І коли б у війну на наших землях рухом опору керували демократи, так як це було тоді в Західній Европі, то я, звичайно, був би на боці демократичних сил. Але, на превеликий жаль, на наших землях таких сил тоді не було і рухом опору керували не демократи, а авторитарні організації, і тому мені довелося вибирати з двох зол менше зло."**

Власне — історичною трагедією України не тільки часів останньої війни, а й усієї тієї доби, що почалася після поразки української демократії в її боротьбі за демократичну українську державність 1918-1921 рр., було те, що українську визвольну боротьбу очолили недемократичні сили. Зокрема ж на західньо-українських землях у 20-ті й 30-ті роки в боротьбі проти польських та інших західньоевропейських (навіть і „демократичних"!) окупантів, поруч авторитарної ОУН, діяла також тоталітарна КПЗУ, і обидві вони, силою наявного стану речей у зовнішньополітичній ситуації України в тогочасному світі, так чи інакше, перебували в сфері впливів двох скрайньо протилежних сил Заходу й Сходу. Тому й особистою трагедією в цю добу таких молодих українських людей з ідеалістичними пориваннями до „боротьби за Правду", як Данило Шумук, було те, що вони, не маючи іншого вибору, стали шукати шляхів до цієї боротьби то в одному, то в другому недемократичному таборі, опиняючися врешті в конфлікті з ними обома — в стані відкинутих з обох боків пасинків своєї доби.

Саме такою, трагічною своїм змістом, а цим самим і значущою з погляду її історично-пізнавальної вартости, сповіддю пасинка доби є книга життя Д. Шумука „Пережите й передумане" — цей промовистий „людський документ" історії України ще не минулого, а таки нашого часу.

ВАСИЛЬ ГРИШКО

Данило Шумук

ПЕРЕЖИТЕ І ПЕРЕДУМАНЕ

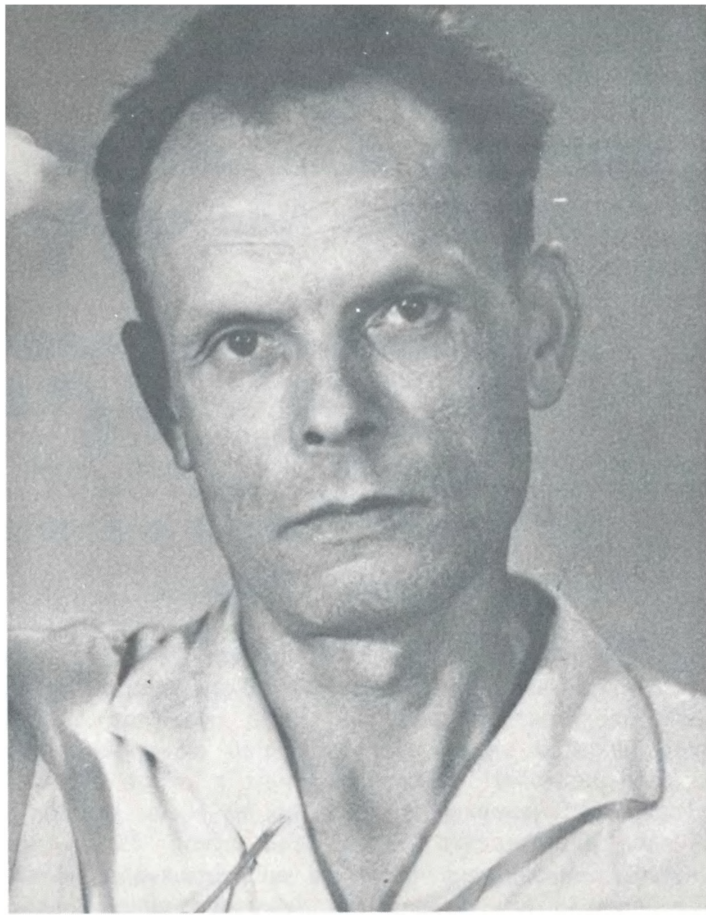

Данило Шумук у період писання своїх спогадів наприкінці 60-х років.

I

НА ЮНАЦЬКИХ МАНІВЦЯХ БОРОТЬБИ „ЗА ПРАВДУ"

Розповідати про себе в похилому віці, мабуть неможливо передати почуттів, світосприймання з років свого дитинства та юности без печаті багатолітнього життєвого досвіду. Важко, і то дуже важко, розповідати про себе об'єктивно. Одначе в похилому віці значно легше засуджувати дії своєї юности, ніж у юнацькі часи.

Отже, я хочу оглянути своє минуле з вершин багатолітнього досвіду і дати йому, по можливості, об'єктивну оцінку.

1. Життєвий старт самотнього мрійника.

Народився я 30 грудня 1914 року в селянській родині в с. Боремщина Володимир-Волинського повіту на Волині. У моїх батьків було дев'ятеро дітей, але живими лишилося лише четверо. Я прийшов на світ останнім; моєму батькові було тоді вже п'ятдесят років, а мамі сорок три. Найстарша моя сестра Федора вийшла заміж ще до мого народження. Вона була старша від мене на 25 років. Брат Антін, старший від мене на 23 роки, також одружився ще до мого народження. Друга сестра Анна була старша від мене на 8 років. Як остання в родині й небажана дитина, я зростав самотньо, без особливого тепла родинної ласки.

Мій батько мав 4 десятини землі, але коштом своєї дуже тяжкої праці прикупив ще 4 десятини і отже став середнім господарем у нашому, назагал бідному, селі. Батько був працелюбний чоловік, він душею любив землю і любив працювати на ній до поту чола. Дуже сильно любив батько коней, сад, а найбільше бджіл. У бджіл він був просто закоханий. Але щодо своєї дружини й дітей, а зокрема щодо мене, то він був не те що суворим, а понад усяку міру жорстоким. Мама була слабою, немічною, але доброю, душевною жінкою, вона

любила своїх дітей і думала тільки про них.

Я почав усвідомлювати і пам'ятати себе та своїх ближніх від чотирьох років свого життя. Світ, природу і все живе я сприймав дуже романтично, барвисто, з трепетною любов'ю. Краса і таємниці природи зачаровували мене до того, що я ще в ранньому дитинстві любив поринати у світ яскравих фантазій. Я дуже любив мамині казки, вони переносили мене в уявний, фантастичний світ. Усе те, що я бачив очима, було для мене лише оболонкою, під якою таїлася якась замкнута в собі, недоступна для свідомости сутність. Оце недоступне, загадкове, таємниче спонукало мене в дитинстві до буйного розвитку фантазії, а в дорослому віці — до філософських роздумів.

У ранньому дитинстві дорослі були для мене майже богами. Але з бігом часу, придивившись до їхньої жадібности, метушні, я зняв із цієї висоти їх самих, а пізніше взяв під сумнів і всі їхні повчання-наставляння. Реальне життя дорослих дедалі більше ставало мені нецікавим, безбарвним, а то й огидним, тому я волів жити у світі фантазій і мрій, бо це був мій світ, — досконаліший, гарніший, чесніший і справедливіший від того, що був у дійсності.

У п'ять-шість років я відчув себе в родині зайвим. Це страшне відчуття зростало і вогнем пекло біля серця.

Відступ польської армії з України і наступ Червоної армії на Польщу в двадцятому році я запам'ятав дуже добре, мабуть лише тому, що в нашій хаті довший час мешкало четверо більшовиків, і тільки вони по-людському розмовляли зі мною, бавилися, жартували, частували цукерками. За всякі мої пустощі вони лякали мене поляками, німцями, австріяками і ,,гайдамаками'', тому в мене про цих останніх витворилось дуже страшне уявлення і воно надовго в мені поселилося.

Якби більшовики приймали в свою партію шестилітніх дітей, то я одразу вступив би. Але на жаль, шестилітніх у партію не приймали навіть більшовики, і я залишився, так би мовити — ,,безпартійним більшовиком''.

Реальність не лише заганяла мене в світ фантазій і мрій, але й рано зродила в мені нахил до роздумів. Пасучи корови на лоні чудової поліської природи, я вільно линув думками в неосяжний астральний світ, у світ вічних таємниць. З вершин моїх дитячих і юнацьких роздумів про неосяжність і незбагненність світу вся ця запекла метушня смертних здавалася марною й огидною. Тоді, як і зараз, мені важко було збагнути природу людей і зрозуміти, чому так багато і з та-

ким завзяттям люди спричинюють одне одному горе, біль і нещастя, а так мало роблять доброго, приємного.

Все це породжувало бажання якнайшвидше підрости, стати старшим, закінчити школу і поринути в світ книжок, у світ відомого й невідомого, незбагненного, — у світ дочасного й вічного.

У школі я вчився не найкраще. Читав повільно, писав посередньо. З математики, хемії й фізики витягав на добре, але з географії, історії і природознавства — на відмінно. З такими оцінками проходило все моє навчання.

Першою моєю лектурою були казки, пізніше пригодницькі оповідання, книжки про далекі мандри й невідомі мені краї. І, нарешті — історичні повісті та романи. У молодому віці я вмів гарно, яскраво і емоційно переповідати прочитане. У цьому я був особливо вправним. Цей хист у хлоп'ячі роки дав мені змогу звернути на себе увагу як своїх ровесників, так і старших. Крім того я був безстрашним у всяких бійках і „війнах". Але з меншими й слабшими я ніколи не бився, мені було соромно з такими заводитись.

Так проходило моє дитинство. Основним і найбільшим моїм бажанням у ті часи було якнайшвидше підрости і, залишивши рідний дім, ринути в пошуки правди, добра і щастя.

Восени і взимку до нашого дому завжди збиралися старші на вечірні гутірки. До 1926 року на цих гутірках часто йшла мова про Першу світову війну, про різні воєнні пригоди. Люди побували за час війни в далеких краях і кожен оповідав, де був, що бачив і що пережив. Іноді заводили розмови про господарство, коні, а іноді про всякі місцеві випадки, пригоди і страхи. Наші люди були тоді досить забобонні, тому в ті часи в наших краях водилося багато всяких „чортів", „вовкулаків", „русалок", „відьом", „лісовиків" та „домовиків". Усі ті оповідання я просто всмоктував у себе. Я тоді вірив у всякі чудовиська і дуже боявся їх, особливо чортів, вовкулаків і домовиків.

Розмовляючи про війну, говорили про німців, австріяків, поляків, „гайдамаків" (як називали в нас українське військо Петлюри) і більшовиків. Наслідком тих розмов у мене склалося таке враження, що німці, австріяки й поляки страшні й погані, через що в неґативному світлі виглядали й союзні з ними „гайдамаки". А більшовики лише здавалися дивними й особливими, бо не вірили в Бога, виступали проти попів та церкви тощо. З воєнних часів на наших землях селяни найбільше любили ті періоди, коли одні, бувало, втечуть, а дру-

гі ще не прийдуть, бо в цей період можна було бодай навозити з лісу дерева на хату чи хоч на повітку.

З 1926 року наша хата стала неофіційною ,,хатою-читальнею". До нас у вечірній час збиралися найбільш поступові люди села і довгими осінніми вечорами читали вголос газети, журнали й книжки. Ініціятором і організатором того культурно-освітнього і громадсько-політичного життя був мій брат Антін. Під час Першої світової війни і революції в Росії він працював на залізниці в Москві і там познайомився з комуністичними ідеями. І як тільки на Волині пробудилося громадсько-політичне життя, в якому значними були тоді соціялістично-комуністичні впливи, брат відразу включився в це життя і став організатором сільського маштабу. Цей факт мав вирішальний вплив і на мій життєвий старт.

2. Історичне тло вибору шляху.

В перебігу Першої світової війни створилася Польська держава, що стала посягати й на західньоукраїнські землі. 25 квітня 1920 року Польща оголосила Радянській Росії війну, наслідком якої Галичина і Волинь опинились під окупацією Польщі.

Перші вибори до польського сейму відбулися 5 листопада 1922 року. На той час на Волині створилася українська політична партія під назвою Селянський Союз (,,Сельсоюз"). Основоположниками і лідерами цієї партії були: М. Чучмай, С. Козицький, С. Маківка, П. Васильчук і А. Братунь. Це була селянська партія соціялістичного напрямку. Лідерів цієї партії обрали депутатами до польського сейму. За рахунок високих депутатських платень (1100 злотих на місяць) ті лідери досить розжилися, добре побудувалися, прикупили землі і після закінчення своєї каденції відійшли від громадсько-політичного життя. Від нашої Любомльської виборчої округи було обрано Андрія Братуня.

Тоді ж таки Комуністична Партія Західньої України (КПЗУ) організувала на землях Волині та Холмщини ,,Союз пролетаріяту міст і сіл". Це була напівлеґальна організація, що виробила свою виборчу плятформу і також брала участь у виборах. Щодо самої КПЗУ, то вона під цією назвою зформувалася щойно 1923 р. на базі створеної більшовиками України 1919 р. в Галичині Комуністичної Партії Східньої Галичини (КПСГ). За рішенням Виконкому Комінтерну 8 липня 1921 року між ЦК Компартії (більшовиків) України (КП(б)У) та ЦК Кому-

ністичної Робітничої Партії Польщі (КРПП) було укладено угоду, на підставі якої КПСГ ввійшла до складу КРПП як територіяльна організація зі своїм ЦК.

На початку 1923 року ЦК КРПП і ЦК КПСГ прислали на Волинь члена ЦК КПСГ Григорія Васильовича Іваненка (Бараба) із с. Довге на Дрогобиччині, щоб об'єднати всі комуністичні осередки на Волині в одну організацію. На IV конференції КПСГ було прийнято рішення змінити назву КПСГ на КПЗУ і таким чином очолити комуністичні організації не тільки Галичини, а й Волині. II з'їзд КРПП (яка потім стала називатися просто КПП, без прикметника „Робітнича") затвердив рішення конференції.

Інтеліґенція західніх земель України, зокрема Галичини, в 1925 році створила свою партію під назвою УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання). Це була партія заможніших людей Західньої України. Згодом вона завоювала найбільше депутатських місць у парляменті серед усіх українських партій. Вона вела щодо Польської держави помірковано-угодовську політику, але хоч і нерішуче, некатегорично, все ж обстоювала інтереси українського народу. УНДО очолювали Василь Мудрий, Володимир Целевич і Дмитро Левицький. 1926 року Українська радикальна партія об'єдналася з соціялістами-революціонерами (есерівцями) і створила Українську Соціялістично-Радикальну Партію (УСРП), на чолі якої був Лев Бачинський. Це була партія, що обстоювала селянські інтереси. Так народжувалось і розвивалося всебічне громадсько-політичне життя на західніх землях України.

Першим уповноваженим ЦК КПЗУ на Волинь був Рожанський (Форналь), який пізніше попав у неласку ЦК КПЗУ за якийсь „ухил". У 1925 році на місце Рожанського ЦК КПЗУ призначив Нестора Васильовича Хомина (у 1927 році його засудили на довічну тюрму).

10 жовтня 1926 року у Львові відбувся об'єднаний з'їзд „Сельсоюзу" та лівої групи москвофільської партії „Народня Воля", що гуртувалась навколо газети „Воля Народу", і вони об'єдналися в одну партію під назвою „Українське селянсько-робітниче соціялістичне об'єднання" („Сельроб"). Це була напівлеґальна партія прокомуністичного та прорадянського напряму, тісно пов'язана з КПЗУ (а її ліве крило згодом стало просто прибудівкою КПЗУ — на чолі з Кирилом Вальницьким, Кузьмою Пелехатим та М. Голінатим.

Крім усіх цих політичних партій, полковник Євген Коновалець відразу після війни організував з офіцерів і стрільців колиш-

нього свого корпусу Українських Січових Стрільців у складі української армії 1918-1920 р.р. підпільну Українську Військову Організацію (УВО). УВО діяла в основному засобами терору і диверсій проти польської окупаційної влади в Західній Україні.

15 травня 1926 року маршал Юзеф Пілсудський зробив у Польщі військовий переворот. Уряд Понятовського і Вітоса був заміщений. Настав режим так званої „санації" (тобто — „оздоровлення"), що насправді означало диктатуру наставленої військом влади на чолі з Пілсудським. Основоположники й лідери Комуністичної Партії Польщі (КПП) Варський та Костшевіч сприйняли цей переворот Пілсудського як „буржуазно-демократичну революцію" і підтримали його. Комінтерн (керований з Москви Комуністичний Інтернаціонал) визнав це за грубу й неприпустиму помилку, за яку лідерам КПП довелося дорого розплачуватись.

Саме в цей період народилося політичне життя в нашому селі. Почалося воно в нашій хаті і незабаром стало розвиватися в основному під впливом Сельробу. Мені було тоді 11 років. Я з радісним трепетом, по-дитячому пильно вбирав у себе все сказане і прочитане. Не було там слухача, пильнішого за мене. Мені здавалося, що в нашій хаті щойно народжується Правда, і я вірив, що промені цієї Правди обігріють усіх знедолених, у тому числі й мене.

У газетах, що їх читали в нашій хаті, багато писалося про катівню, яку влаштували комісар воєводської таємної політичної поліції Сергій Заремба та Ткачук. Вони в жахливий спосіб катували понад 150-ох комуністів Волині, а пізніше, 15 листопада 1926 року, почали цих комуністів судити і судили до 10 січня 1927 року в м. Володимирі. Дев'ятьох було засуджено на довічне, а 120-ох — на багаторічне ув'язнення. Серед них були представники ЦК КПЗУ Н.В. Хомин, В.І. Крайц, І.Ф. Карась, Ф.П. Рябов. На той процес приїхали представники Лейбористської партії Англії і Соціялістичної партії Франції (у Польщі це було можливо).

Читаючи й слухаючи про ті страхіття, я з 12 років почав духово готувати й себе до таких самих страшних тортур, мук і страждань. Мені було солодко навіть думати про страждання за Правду (такими уявлялися мені тоді й страждання катованих комуністів).

У червні 1927 року мене схвилювало вбивство молодим білогвардійцем Ковердою радянського посла у Варшаві — Войкова. 19-річний Коверда, між іншим, заявляв на суді, що він

вважав себе призначеним долею вбити Войкова, бо його (Коверди) прізвище починається так, як закінчується прізвище царевбивці Войкова — ков, а тому, мовляв, він убив його, щоб таким чином очистити своє прізвище. Отаман донських козаків — генерал Петро Краснов (що в еміґрації став також відомим російським письменником) у своїй книзі „От двуглавого орла до красного знамені" писав, що справу розстрілу царя та його сім'ї вирішили чекісти Юровський, Урицький і Войков. Кривава розправа над царською родиною відбулася 1918 р. в м. Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ) у домі Епатьєвих. Юровського потім розстріляло Чека (вже під час внутрішнього терору серед більшовиків), Урицького вбили „білі" в Петрограді ще 1918 р., а Войкова застрілив Коверда у Варшаві.

З усього прочитаного в нашому домі вголос мене найбільш захопила біографія англійського утопіста-соціяліста Роберта Овена. А першим історичним романом, який найсильніше на мене вплинув, був твір Андріяна Кащенка „Зруйноване гніздо". Я щиро переймався незвичайною долею героїв Кащенка і мені дуже-дуже хотілося бути подібним до них.

Протягом двох років наша хата була за читальню і осередок суспільно-політичного життя села. Мій брат Антін організував у нашому селі осередок Сельробу і протягом двох років керував ним. 1926 року перед виборами до Сейму і Сенату партія Сельроб розкололася на дві частини, що називалися „Сельроб-лівиця" і „Сельроб-правиця" та стали діяти окремо й супротивно одна до одної.

Партія Сельроб була лише леґальною прибудівкою підпільної Комуністичної Партії Західньої України, якою і всією діяльністю Сельробу керував член ЦК КПЗУ Зайончківський (Косар). Отже, причиною розколу Сельробу був розкол КПЗУ, якій не давали змоги виявити будь-яку ініціятиву в основних питаннях внутрішньої й зовнішньої політики не тільки КПП, в організаційній системі якої діяла КПЗУ, а й КП(б)У, що фактично керувала діяльністю КПЗУ. Колишній лідер українських націонал-комуністів — „боротьбістів" Олександер Шумський, який шефствував над КПЗУ від ЦК КП(б)У, виступив проти лінії диктату Кагановича, якого Сталін призначив із Москви на Генерального Секретаря ЦК КП(б)У. Шумський стояв за автономні права КПЗУ. Лідери КПЗУ Осип Крілик (Васильків), Роман Кузьма (Турянський) і Карло Максимович (Саварин) стояли за право вільної ініціятиви КПЗУ в усіх питаннях політики, а зокрема — в національному питанні, щодо якого вони підтримували лінію Шумського. За Васильковим, Турянським і Максимовичем пішла більшість членів ЦК КПЗУ,

за їх лінією пішла й більшість Сельробу. Одначе Каганович за вказівкою Сталіна звинуватив Шумського і КПЗУ в „українському націоналістичному ухилі", а під диктатом Сталіна Комінтерн став на боці кагановицької меншости в КПЗУ. Відтак більшість керівного складу КПЗУ й цілість „Сельробу-правиці" потрапили в неласку Сталіна, тобто — Москви. Васильків, Турянський і Максимович з усіма своїми однодумцями, після виклику їх „на наради" в Москву, незабаром опинилися в ув'язненні на Кольському півострові в Заполяр'ї, де й закінчили своє життя. Живим залишився тільки Михайло Теслюк (Ернест). А Карло Савчик, Іван Хлонь, Антін Березинський, Т. Прокопович, Паньківський, Сироїжка, Крайківський і багато інших, менш відомих членів ЦК КПЗУ загинули від голоду, холоду, непосильної праці та всіляких знущань на Заполяр'ї.

Гострі сварки між правою й лівою частинами Сельробу на сторінках газет зневірили рядових сельробівців. Зневірився і мій брат Антін. Та ще й на ту пору його викликали до комісаріяту повітової поліції і там поставили перед ним питання так: „Якщо ти й надалі займатимешся антидержавною політикою, ми змушені будемо посадити тебе в тюрму, і тоді твої діти підуть з торбами, а якщо залишиш усю ту свою антидержавну діяльність, то тоді й роботу дамо". Брат дав слово, що політичною діяльністю більш займатися не буде. Незабаром він поступив на службу на залізниці і відтоді перестав займатися будь-якою політичною діяльністю.

Внаслідок розколу в КПЗУ та в Сельробі і відходу брата від громадсько-політичного життя в нашому селі завмерла вся культурно-освітня і громадсько-політична робота. Мені було тоді чотирнадцять років. Розкол у КПЗУ, плюгаву лайку одних на одних на сторінках партійних газет і відхід брата від громадсько-політичного життя я сприйняв дуже боляче. Мені було соромно не стільки через те, що брат відійшов, скільки через те, що він зробив угоду з поліцією і завдяки цьому дістав роботу. І може тому в мене тоді ще більше зміцніло прагнення стати справжнім борцем за Правду на залишеному братом шляху.

3. „Сельробівські" початки на порозі дозріння.

1930 року на Волині відбулися перевибори до сейму і сенату. З п'ятьох кандидатів у депутати до сейму було обрано чотирьох комуністів. Звичайно, вони балотувалися не від КПЗУ, а від Сельробу, бо КПЗУ була нелеґальною партією.

Від нашої виборчої округи балотувався до Сенату Микола

Хімчин. Мені було тоді 16 років, я вважав себе майже дорослим і тому сам нав'язав розмову з Хімчиним. Він записав моє ім'я, прізвище та село, і незабаром на мою адресу почали приходити сельробівські газети і журнал „Вікна".

Так від 16 років почав я входити в суспільно-політичне життя.

Звичайно, таке довір'я до мене, 16-річного, тішило мене, мені хотілося якось виправдати його перед старшими товаришами. Я їм вірив, як вірив їхнім ідеям, що вже стали й моїми. Згодом я надіслав до редакції львівських „Вікон" та „Сельробу" гроші та просив, щоб вони присилали й надалі мені та моїм найближчим товаришам свою періодику. Цим самим я став одразу не лише читачем, а й розповсюджувачем лівої прокомуністичної преси. Але це мене не задовольняло. Мені хотілося стати справжнім громадсько-політичним діячем, щоб якнайшвидше впливати на спосіб мислення людей. Мені здавалося, що я вже знайшов корені горя людського і знав, як їх подолати.

1931 року до мене приїхав голова Ковельського округового комітету Сельробу Петро Оксенюк, людина років 42-43. Він сказав, що Центральний комітет Сельробу доручив йому організувати повітовий комітет в Любомльському повіті і дав йому мою адресу. Мене приємно вразило, що з Центрального комітету звернулися по допомогу саме до мене. Тішило мене також те, що зі мною, як з рівним, розмовляють про такі серйозні речі люди, удвічі старші за мене. Це мене так окрилило і надало мені такої наснаги, що я всі святкові й вихідні дні використовував на мандри по селах Любомльського повіту. Читачі лівої прокомуністичної преси в кожному селі були мені знайомі, отже, до них я передусім і звернувся в справі організації повітового комітету Сельробу. Вони теж з нетерпінням чекали якоїсь живої справи і з радістю відгукнулись на цю пропозицію.

Незабаром було скликано перші повітові збори симпатиків Сельробу в селі Нудижах. Зібралися ми нелеґально. На цих зборах ми обговорили політичне становище свого повіту, обрали повітовий комітет Сельробу і накреслили плян його діяльности. На голову комітету обрали найстаршого за віком Склянчука з с. Нудижи, секретарем — Криласа з с. Головно, а мене — керівником пропаґандивного відділу. До складу повітового комітету Сельробу ввели також Федора Романюка й Андрія Сацюка. Згідно з розробленим пляном ми за два місяці охопили організаційною мережею весь повіт і по всіх селах заснували сільські комітети Сельробу. У цей час я жив виключно ідеями сельробівського руху.

Але все це було не так просто і не так легко. Нас щоден-

но переслідувала поліція. Вона розганяла наші збори і штрафувала за кожну дрібницю. Іноді польський поліцай, прийшовши на подвір'я і не знаходячи, до чого причепитися, нагло підіймав недокурок чи якусь соломинку і казав — „А то цо?", а тоді витягав свого нотатника й писав протокол. На основі цього протоколу староство штрафувало на двадцять злотих. А за двадцять злотих можна було тоді купити пару добрих хромових чобіт. Такі штрафи часто призводили до конфліктів у родині. Батьки обурювалися, нарікали як на поліцію та польський уряд, так і на свого сина, через якого сім'я терпить збитки. Штрафи накладали часто навіть на тих, хто лише передплачував ліву пресу.

Мої батьки, брат, а особливо братова не давали мені життя за ті штрафи.

— Оце як хоч, сину, а я не маю змоги одягати тебе, взувати, вчити, та ще й платити за тебе штрафи, — часто казав мені батько.

Мені хотілося гарно вдягатися, але я мусив поступатися перед обставинами. Я знав, що лайка моїх рідних — то тільки початок, що далі мене чекають страшні випробування, а потім і тортури. І я свідомо готував себе до них.

Мій батько здавна хворів на верікоз. Всі ноги його були у виразках. Весною 1931 року до цього прилучився ще й діябет — дуже тяжка недуга. Довелося покласти його в лікарню, що була аж у Шацьку. Ми з сестрою Анною ходили навпростець тридцять п'ять кілометрів до лікарні провідувати його. Після такої подорожі за один день туди й назад нам пухли ноги, але жаль до батька долав почуття втоми.

За місяць перебування в лікарні батькові майже не покращало, і він почав проситися додому. На початку липня ми привезли його в безнадійному стані.

Якось восени всі пішли в поле, і тільки я лишився доглядати батька. Він дивився на мене з такою тугою, що мені аж серце стискалося. Куди подівся той грізний погляд, від якого ціпеніло тіло? Це було до краю змучене обличчя з упокореними благальними очима. Підвівши на мене змучені очі, батько сказав: „Допоможи мені, сину, встати". З моєю допомогою, зібравши свої останні сили, батько став на свої зболілі ноги. Тепер він мав вигляд безпомічної дитини, яка вчиться ходити.

Трохи віддихавшись, батько знесилено попросив провести його в садок. Дійшовши до найвищої груші, батько обняв її, погладив по шорсткій корі старечими натрудженими руками і тихо заплакав. Коли ми затим підійшли до вулика, батько попросив зняти кришку і, припавши вухом до рамок, ледь усміхнувся сам до себе. Від

вулика ми підійшли до розлогої яблуні, під якою, бувало, в гарну погоду батько любив посидіти, спостерігаючи роботу бджіл. Взявши рукою гілочку, він ніжно погладив її по листочку, ніби улюблене дитя по голівці. Батько почав важко дихати, і я повів його до хвіртки. Виходячи з садка, батько побожно вклякнув і, тричі вклонившись, поцілував землю.

Повернувшись до хати і трохи віддихавшись у ліжку, батько з трудом заговорив до мене: „Дякую, сину, що ти допоміг мені останній раз глянути на мій садок і пасіку. Я все життя дуже тяжко працював; любив землю, садок, бджіл і коней. Тільки своїх дітей я не жалів ніколи, був для них жорстоким, а зокрема для тебе, синочку. Більше я вже ніколи не побачу цвіту яблуні і не почую найчудовішої музики бджіл у літню днину. Не побачу вже й сонечка, бо скоро відійду у вічність. Не згадуй мене, сину, лихом, я все ж таки придбав чотири десятини землі, посадив і виростив гарний садок і розвів бджіл — це все лишається для вас. Любіть і доглядайте це моє добро, то мені й на тім світі буде легше".

Тяжко і дуже жалко було дивитися на згасаючого батька та слухати його передсмертну сповідь. Я з болем думав: чому так у житті складається, що люди ненавидять одне одного, отруюють одне одному те коротке життя, і зрештою відходять із цього світу з нічим, як і прийшли? Невже не можна інакше? Невже не можна замінити ненависть любов'ю, а жадібність — щедрістю? Невже не можна так виховати людей, щоб їх органічною потребою було уприємнювати життя одне одному? Та це були тільки мрії...

Тижнів через два після того прощального дня батько помер. В останні дні перед смертю він втратив свідомість. І в непритомному стані він говорив тільки про бджоли.

Після батькової смерти моє становище в родині ще погіршало. Але про свої суто особисті дитячі та юнацькі переживання я не буду розводитися детально. Натомість спробую далі докладніше розповісти про свою участь у громадсько-політичному житті, про свої пошуки істини, блукання та роздуми.

4. В „червоних" обіймах КПЗУ — під чаром світлих ідей.

Вибори до польського парляменту в 1931 році продемонстрували велике зростання комуністичних впливів на Волині. З п'яти парляментських місць, що припадали на Волинь, чотири було заповнено представниками партії Сельроб, і лише одного Петра Певного обрано з т.зв. Волинського Українського Об'єднання. Партія Певного була всього-навсього українською секцією в урядо-

вій партії Пілсудського, що називався „Бльок безпартійних" (ББ).
Волинь, а зокрема Волинське Полісся, „червоніли" з дня на день. Прокомуністична преса (газети „Сельроб", „Сила" та журнал „Вікна") доходила до найглухіших сіл Полісся і пробуджувала поліщуків з одвічної сплячки. Цей цілинний (у політичному розумінні) край став ареною боротьби за соціяльне і національне визволення. Леґальна партія Сельроб своєю діяльністю протоптувала стежку для підпільної комуністичної партії від села до села, від хутора до хутора.

Польський уряд почав виселяти українців із прикордонної (з СРСР) смуги вглиб Польщі, а на їхнє місце присилати польських шовіністів. Почалося ополячування тих українців, чиї прізвища закінчувалися на „-ський". На ту реакцію польського уряду Організація Українських Націоналістів — ОУН, (що постала 1929 р. на базі УВО під проводом Є. Коновальця) відповіла акцією підпалів польських поміщиків на всіх західньоукраїнських землях, а найбільше в Тернопільській області.

У відповідь на це польський уряд розгорнув протиукраїнські каральні акції, в яких, крім поліційних загонів, брали участь також вислані для цього частини війська, зокрема 14-ий полк уланів. Цей полк по-воєнному оточував села і наступав на них, як на фортеці. Солдати йшли від хати до хати, били до півсмерти людей, а все збіжжя (борошно, крупу, одяг, капусту, огірки) скидали на одну купу. Таку розбійницьку роботу польський уряд називав „пацифікацією" („втихомиренням").

Розсадниками націоналістичних ідей на Волині були в основному українські приватні гімназії — в Луцьку, Рівному, Кремʼянці. А леґальною організацією, через яку діяли націоналісти, був „Союз Українок Волині". Цей „Союз" очолювала Параска Багринівська (політеміґрантка з Наддніпрянщини), а відома діячка „Союзу" Олександра Підгірська — дружина адвоката й українського посла до польського сейму Самійла Підгірського — очолювала Український Допомоговий Комітет у Ковелі. До „Союзу Українок" на Волині горнулася майже вся освічена українська молодь, а також під опікою „Союзу" перебували читальні товариства „Просвіта". „Союз Українок" на всій Західній Україні очолювала відома діячка УНДО в Галичині — Мілена Рудницька.

Українську діяльність прокомуністичного напряму на Ковельщині свого часу провадив кооператор Марко Луцкевич, а націоналістичну очолював Самійло Підгірський, і обидва вони були в свій час депутатами польського парляменту. Пізніше Марко Луцкевич виїхав до Радянської України, працював там аґрономом і нале-

жав до спілки селянських письменників „Плуг", що II компартія спочатку протиставляла письменницькій організації нібито „націонал-ухильницького" характеру — ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури). Але з часом Марка Луцкевича, як і багатьох членів „Плугу", спіткала така сама сумна доля, як і багатьох ваплітян: ув'язнення і смерть у концтаборах СРСР. А Самійла Підгірського спочатку в 1941 році заарештували німці в Кракові — разом зі Степаном Бандерою, Володимиром Горбовим, Миколою Мостовичем (з Волині) та іншими провідними українськими націоналістами, що наважилися на початку війни створити свій український уряд. Пізніше мені оповідали, що 1945 р. він опинився у тюрмі в Радянському Союзі, де його розстріляно. Дружину ж його — Олександру Підгірську (яка, до речі, була рідною сестрою дружини ідеолога українських націоналістів — Дмитра Донцова) ще перед тим — 1943 р. розстріляли німці в Ковелі.

У Луцьку націоналісти орієнтувалися на директора приватної української гімназії професора Білецького та адвоката Черевка. Серед комуністів визначніших людей у Луцьку не було. Луцьк перебував під впливом націоналістів. У багатьох селах на Луччині (Піддубці, Садів, Лаврів та ін.) націоналісти також мали великий вплив. Основним комуністичним осередком на Луччині було село Хорохорин, на Горохівщині — Блудів, на Ковельщині — Сховецьк, а на Володимирщині — Новосілки.

Надійшла весна 1932 року. У свої сімнадцять років я жагуче прагнув активної діяльности. Але я був самотнім у своєму оточенні, хоч і як мені хотілося мати друга, товариша. На жаль, навколо мене не було нікого, ні серед ровесників, ні серед старших, з подібними до моїх прагненнями. Всі люди з мого оточення здавалися мені такими грубими, сокирними натурами, яких ніщо ніколи не зворушує.

Та ось у першу неділю червня рано вранці до мене прийшов посланець із села Хворостова із запискою від Тимоша Кавецького.Тиміш просив мене прийти до Хворостівської церкви на десяту годину ранку. Ця несподіванка неабияк мене зацікавила. Хоч до Хворостова було всього п'ять кілометрів, але це село належало до Володимирського повіту, а моє до Любомльського. По організаційній лінії сельробівської роботи я був зв'язаний з Ковельським повітом, а з Володимирським зв'язків не мав. У Хворостові я знав лише двох хлопців: Тимоша Кавецького і Самійла Рудя. Вони були на чотири роки старші від мене, керували в Хворостові аматорським драматичним гуртком і часом запрошували мене на свої вистави.

Рівно о десятій годині мене зустрів Кавецький біля їхньої

церкви (у Хворостові того дня було храмове свято). З Тимошем був незнайомий мені молодий, симпатичний чоловік. Згодом мені стало відомо, що це був член ЦК КПЗУ Степан Заголюк, родом із Хворостова, що жив у Львові (в 1936 р. він загинув під час громадянської війни в Еспанії — у складі протифашистської „Інтернаціональної Бриґади"). Після дружнього привітання Степан Заголюк сказав Тимошеві, щоб той пішов до якогось „Трохима" і перевірив, „чи там усе готове".

Залишившись наодинці з незнайомою мені особою, я відчув, що мене викликали в якихось дуже серйозних справах і зосереджено почав слухати. Степан Заголюк (за партійним псевдом — „Біб") розпитав мене про моє родинне становище, про життя молоді в нашому селі, про культурно-освітній стан села. Тимчасом ми підійшли до Трохимового двору. Тиміш вийшов і запросив нас до хати. Там уже був накритий стіл: стояла пляшка горілки, холодець, яєчня і лежала колода карт. Завданням горілки й карт було конспірувати нас, а до холодцю і яєчні ми відразу ж приклалися.

Нарешті Заголюк перейшов до основної мети нашої зустрічі.

— Мені, Даниле, давно відомо про вас і вашу діяльність. Про вас усі гарно відгукуються. Вам вірять і на вас надіються. Нам якраз потрібно таких людей. Сельробівські справи вам треба, Даниле, передати іншим. Ви потрібні для підпільної роботи.

— Про що ж саме йдеться? — несміливо запитав я.

— Йдеться про те, щоб організувати на Любомльщині підпільні райкоми комсомолу і партії, — сказав Степан.

Я був безмежно радий з того, що мені довіряють і доручають таку серйозну і відповідальну роботу, одначе я сказав, що мені треба насамперед самому добре вивчити програму та статут комуністичної партії і вступити в її ряди, а тоді вже організовувати районні комітети.

— Так, ви, Даниле, правильно говорите, але друкованої програми в мене немає. Та в нас є програма, незрівнянно цінніша від друкованої. Цією програмою є Радянський Союз — перша в світі держава без гнобителів і гноблених, де всі живуть однією великою дружньою сім'єю. За Радянську владу віддавали своє життя найкращі сини трудового народу. Віднині ви вже є членом комуністичної партії. Виправдати це звання можна лише сумлінною працею.

Додому я повертався немов на крилах тих ідей, про які я багато тоді наслухався від Заголюка, але ще більше мене окрилювало виявлене мені довір'я. Мені хотілося відразу запалити

цими ідеями всіх людей, увесь світ. Мені здавалося, що нарешті я знайшов суть, справжній зміст життя, і я почував себе безмежно щасливим.

Рівно через два тижні, 22 червня 1932 року, на Зелені свята, я скликав до Калиниці в ліс найкультурніших хлопців з усього Любомльського повіту. Зустрівшися з Заголюком, як домовилися, я привів його також до Скибського лісу. Яке ж було моє здивування, коли Заголюк, привітавшись із хлопцями, розгорнув принесений пакуночок і почав частувати всіх ... варениками! В іншому місці такий жест міг би обернутися на конфуз, але там, з тими людьми вареники з сиром погасили всяку офіційність і напруженість. Ця перша районна комсомольська конференція пройшла дуже безпосередньо і щиро. Всіх присутніх було прийнято до комсомолу та обрано підпільний райком комсомолу.

Мене обрали секретарем райкому. Це довір'я неабияк мене тішило.

У липні я організував і райком партії. Відтоді в нашому повіті закипіла підпільна комуністична діяльність. Для цієї діяльности я віддавав весь свій вільний час, усі сили і хист. Під перше серпня комуністичне підпілля розгорнуло пропаґанду за мир. У зв'язку з цим, оскільки йшлося про звинувачення польського уряду в мілітаризації країни, польська поліція провела арешти. Мене також затримали на дві доби в місцевому „постерунку" (участку) поліції.

У розмові з поліцією я вів себе задерикувато, непримиренно. Соціяльне питання в прямому розумінні мене ніколи глибоко не хвилювало. Воно здавалось мені не вартим страждань. Віссю всіх проблем для мене була людська свобода: свобода думки, свобода переконань, свобода слова і, звичайно, національна свобода — національна незалежність. Тому в розмові з поліцією я завжди наголошував передусім не соціяльну несправедливість, а придушення людської свободи і національний гніт. Я вважав, що тільки за свободу людини і свободу нації можна віддати все.

Саме таким був ідейний зміст моїх переконань на світанку моєї суспільно-політичної діяльности, і ці переконання згодом утвердилися в мені і стали моїм кредом на все життя. І, рано ставши на шлях підпільної боротьби під червоним стягом КПЗУ, я був тоді глибоко переконаний, що ця підпільна партія прагне до здійснення моїх ідеалів саме так, як цього прагнув я.

Найбільшим гальмом на шляху моєї підпільної діяльности стали відразу ж мої особисті, родинні справи. Влітку 1932 року мого

брата Антона викликали до повітового комісаріяту поліції. Повернувшися, брат повів зі мною таку розмову:

— Зі мною говорив старший „вивідач" (детектив розвідчої служби) Анґельський. Розмова йшла тільки про тебе. Вони ставлять питання так: якщо я не поділяю твоїх політичних переконань, я мушу відділити тебе. Крім того, Анґельський заявив, що коли ти не припиниш своєї антидержавної діяльности, вони змушені будуть насамперед унеможливити тобі продовжувати вчитися, а пізніше посадять у тюрму. Отже, вибирай, що тобі дорожче. Я не можу допустити, щоб мене через тебе вигнали з роботи.

— Роби, як знаєш, — відповів я. — Змінити свої переконання на твою вимогу чи на вимогу поліції я не можу. Невідрадне дитинство було для мене першим поштовхом до пошуків Правди, добра і щастя. Пізніше, коли я став підростати, я боляче відчув не лише на собі, а й на долі свого народу, несправедливість ширших маштабів, яка виходить із самої суспільної системи й державного ладу під національно чужою владою. Спершу в школі я відчув, що поляки вважають українців неповноцінними людьми, відсталими, придатними хіба що слугувати в них. Пізніше я зіткнувся з цим усюди. Поляки, росіяни і навіть упосліджені жиди дивляться на українську мову як на мужицьку „мову гречкосіїв", і не визнають належних українцям національних прав на українській землі. Та, зрештою, як знаєш, про все це я почав думати завдяки тобі. Але ти зійшов зі свого попереднього шляху через свої особисті інтереси, — власне, через те, заради чого ти почав тепер зі мною цю розмову. Але з того нічого не вийде. Моїм особистим інтересом є боротьба за волю нації взагалі і кожної людини зокрема. Я знаю, що мене жде і я вже давно готовий до всього.

Вислухавши мене, брат сказав:

— У мене шестеро дітей, і я думаю передусім про них, а все решта для мене другорядне.

— Ну, що ж, іди своєю дорогою, але не заважай і мені йти своєю, — сказав я.

5. „Одружений з ідеями" — жертва „брехні в одязі правди".

Восени 1932 р. брат відділив мене, згідно з заповітом батька. Мама залишилася зі мною. Становище ускладнилося. Мама була старенька й немічна. Її мучили астма і невралгія, виводили з ладу часті болі голови. Виконувати жіночу роботу в полі й на городі не було кому. Мама часто не могла навіть зварити їсти

та випрати сорочку.

Ми опинилися в дуже скрутному становищі. В цих тяжких обставинах мама почала наполягати, щоб я одружився. А мені не тільки одружуватись, а навіть слухати маминих намовлянь на це було соромно. Я тоді був ще надто молодий і дуже, дуже соромливий.

У громадських, зокрема в організаційних справах я почував себе цілком дорослим, а в особисто-родинних — був іще, можна сказати, неспокушеною життям дитиною. Хоч мені здавалося, що я вже ясно бачу, яким шляхом можна і треба вивести людство з безвихіддя економічної кризи та складних суспільно-політичних суперечностей, але знайти вихід із глухого кута в своєму особистому житті я не міг. Зрештою, я розумів, що довше жити так, як я жив до 1932-го року, було неможливо, але про одруження я боявся й думати. Дівчат я тоді чомусь так соромився, що не смів до них навіть і підходити.

У 1932 році нам з мамою майже у всьому допомагала моя старша сестра Анна. Вона була одружена за чотири кілометри від нашого села. Допомагали потроху і двоюрідні сестрички Харитина та Варка. Але ж без кінця вони не могли допомагати, і я це знав, як знали це й усі мої родичі. Але ніхто з моєї рідні не знав і я не міг їм сказати, що я вже давно одружився з тими ідеями, які ведуть через тяжкі випробування, тюрму, а може й смерть.

Під сьоме листопада, тобто — напередодні комуністичного свята Жовтневої революції, мене заарештували знову на дві доби. Але арешти не зупинили комуністичної діяльности. Червоні прапори сьомого листопада були вивішені по всіх селах нашого повіту на найвищих тополях.

Настав тривожний 1933 рік. Економічна криза дійшла до свого апогею й охопила весь світ. Перепродукція у всіх галузях промисловости й сільського господарства призвела до того, що Бразілія втопила в океані мільйони тонн кави, а Канада топила пшеницю і палила її на пні. Безробіття у всіх країнах з кожним днем зростало.

По селах Західньої України бродили безробітні з центральних земель Польщі. А з другого боку напливали втікачі з Радянського Союзу й оповідали про страшний голод на Радянській Україні, що доводив навіть до людоїдства.

На західніх землях українська громадськість розділилася, в основному, на два антагоністичні табори: профашистський і прокомуністичний. Комуністична література і прокомуністична леґальна преса („Сельроб", „Сила" та журнал „Вікна") показували соція-

лістичний лад у Радянському Союзі в найрожевіших фарбах, а фашизм лаяли на всі заставки. В усіх цих газетах і журналах вміщували фотознімки новозбудованих „велетнів індустрії" в Українській РСР — Дніпрогесу та Харківського тракторного заводу. Про „квітуче", райське життя в Радянському Союзі писали в цих виданнях стільки ж, як про голод і злидні в капіталістичному світі.

А націоналістична преса й ті видання, що відбивали впливи націоналістичного руху, захоплювалися фашистським ладом Муссоліні й Гітлера та на всі лади вихваляли їхню внутрішню й зовнішню, мілітаристську загарбницьку політику. Газети — „Новий час", „Неділя", „Народня справа" і навіть щоденник „Діло", а також усі журнали спільного з ними напрямку на перших сторінках вміщували портрети Гітлера і Муссоліні та статті, в яких славили фашистську зброю й подвиги фашистських завойовників в Абіссінії. А про Радянський Союз взагалі та про Радянську Україну зокрема писали страхітливі речі. По всіх церквах відправляли тоді молебні й панахиди за тих, що терпіли, й тих, що померли від голоду на Радянській Україні, а також збирали хліб для голодуючих.

Активність і впливи цих протилежних таборів на західніх землях України в той час були майже однакові. У Галичині брала перевагу орієнтація на Німеччину, на фашизм, а на Волині — на Радянський Союз, а тим самим і на комунізм. Я, звичайно, не вірив жодному слову націоналістичної преси.

А взагалі дуже важко було мені розібратися тоді, яка політична та ідеологічна течія в чому і наскільки була права чи неправа. Я, наприклад, не міг тоді йняти віри, щоб радянський уряд, „уряд робітників і селян", уряд комуністів, яких я тоді обожнював, міг свідомо і пляномірно винищувати найстрашнішою голодовою смертю тих самих робітників і селян, з яких сам вийшов і чиїми руками завоював радянську владу. Я всім єством ненавидів тоді всю ту пресу і людей, що „опльовували Радянський Союз", а фашизм хвалили. У молодості я був емоційний і пристрасний, тому як уже віддавався якимсь ідеям, то цілком і беззастережно. Сумніватися я не вмів, бо не здатний був самостійно, критично думати. Я сліпо вірив у ту доктрину, яка ще в дитинстві полонила мою спраглу за правдою і добром душу. Брехня і зло свідомі свого безсилля і тому ніколи не виступають відкрито. Ці страшні віруси завжди хитро і підступно надягають на себе одяг правди і добра, бо тільки в такий спосіб чорні сили неправди і зла можуть хоча б на деякий час досягти успіху.

Мій рідний дядько Яків, повернувшись із прощі з Почаєва, привіз окраєць хліба, який дав йому один втікач із Радянського Союзу. Дядько прийшов до нас і, витягнувши з кишені окраєць чорного, як земля, хліба з трави, сказав:

— Ось глянь, Даниле, яким хлібом годують у комуністичному раю, за який ти борешся.

— Ні, дядьку, ви мене нічим не переконаєте, — відказав я. — Я ніколи не повірю, щоб із Радянської України до Польщі втекла хоч одна людина. Цей хліб пекли тут, а не в Радянському Союзі, і пекли зумисне для того, щоб відвернути увагу від світової кризи, від небезпеки безробіття, від злиднів трудового люду в капіталістичному світі.

— Говорити, Даниле, ти навчився гарно, — докоряв мені дядько, — але ж, Боже, який ти ще молодий та запальний! Ти ж не був у тому Радянському Союзі, то звідкіля ж ти можеш знати, що там зараз робиться.

— У Радянському Союзі ви, дядьку, теж не були, — сказав я, — а ось набрали в якогось негідника трав'яного хліба і переконуєте мене так, наче б ви самі пекли той хліб у Радянському Союзі. Ви ж тільки подумайте: як можна повірити в те, щоб влада селян і робітників винищувала голодом своїх братів-трударів, які вирощують хліб і годують весь народ.

— Воно-то ніби все так, як ти кажеш, — спокійно продовжував дядько, — але чому ж звідти нікого не пускають сюди до рідні? Багато ж наших людей живе на Радянській Україні і це ж недалеко, а ось, бачиш, не пускають нікого. Якби там було так добре, як ти кажеш, то їм би не забороняли приїздити сюди в гості.

Це питання мене трохи спантеличило. Але, не довго думаючи, я відповів:

— А це ще не відомо, хто саме забороняє: Радянський Союз, чи Польща.

6. Світовий двоподіл сил між двома тоталітаризмами.

Використовуючи дуже скрутне становище в світі, а зокрема в Німеччині, яка стогнала від непосильної виплати репараційних боргів за Першу Світову війну та від окупації військами Ліги Націй (а фактично — Франції) вугільного басейну Руру, Гітлер цілеспрямовано, крок за кроком ішов до влади. Він максимально використав демократичний устрій у тодішній Німеччині, щоб створити передумови для ліквідації тієї самої демократії і на її місце встановити свою диктатуру.

Комуністична партія в Німеччині була дуже сильна. Під час виборів президента за лідера німецьких комуністів Ернеста Тельмана голосувало п'ять мільйонів німців. Комуністична фракція в Райхстаґу, очолювана Ернестом Торґлером, мала сімдесят депутатів. Німеччина стала перед вибором: або фашизм, або комунізм.

Гітлер пообіцяв звільнити Німеччину від накладених на неї Версальським договором репараційних сплат і від окупації вугільного басейну Руру, а також провести плебісцит і повернути назад до Німеччини втрачені наслідком поразки в Першій світовій війні Саарську область, Ельзац і Льотарінґію, і нарешті — здійснити „аншлюс" (державну злуку) з Австрією. Така перспектива імпонувала німцям, і більшість німецького народу пішла за Гітлером.

А комуністи в Німеччині не брали на себе розв'язання тих грандіозних проблем зовнішньої політики. Вони в основному зосереджували свою увагу на внутрішніх справах соціяльного порядку. Для комуністів клясова боротьба була основою основ їхньої політики та пропаґанди. А таке ставлення справи не приваблювало німців, а, навпаки, — відштовхувало; не об'єднувало, а, навпаки,— роз'єднувало.

Третя сила — соціял-демократи під проводом Еберта, Шайдемана і Носке в стосунку до боротьби комуністів з фашистами, оскільки обидва ці табори були антидемократичними силами, проводила політику нейтралітету. Така ситуація в Німеччині допомогла Гітлерові прийти до влади.

Передусім Гітлер вирішив ліквідувати в Німеччині всі політичні партії. Треба було швидко й рішуче розгромити комуністичну партію як найбільш у той час масову та всіляко підтримувану Радянським Союзом через ним керований Комінтерн. Щоб мобілізувати проти комуністів думку народніх мас, Гітлер спровокував підпал райхстаґу. Ця авантюра досі лишилась нерозкритою. Райхстаґ підпалив колишній комуніст Вандерлюбе — здеґенерований сексуальною аморальністю інтернаціональний пройдисвіт. Виглядає, що він зробив це не з ініціятиви аґентів Комінтерну в Німеччині — болгарських комуністів Димитрова, Танєва й Попова, яких разом з Торґлером було звинувачено в цьому, а з ініціятиви Германа Ґерінґа — Гітлерового помічника, який потім став головою гітлерівського райхстаґу. Гітлерові потрібен був підпал райхстаґу для того, щоб виправдати свій терор проти комуністів.

Такі методи провокацій практикують усі тоталітарні режими, а зокрема сталінського типу комуністичний у Радянському Союзі. Наприклад, Сталінові 1934 р. потрібне було вбивство Кірова, щоб

легше мобілізувати сили проти опозиційних кіл у партії і щоб було чим виправдати свій безприкладний терор. Диктатура може фарбуватися в які завгодно фарби, але методи в усіх диктатур одні й ті самі: кожна диктатура тримається на страхові. Диктатора бояться всі і диктатор боїться всіх.

Отже, підпал райхстаґу послужив причиною для розпалювання пристрастей та розгрому компартії в Німеччині. Ґестапо заарештувало не тільки Торґлера та Димитрова, Танєва й Попова, а й самого Тельмана, звинувативши провід німецьких комуністів в організації підпалу райхстаґу.

Процес над Димитровим і його товаришами відбувся в Ляйпціґу. Весь антифашистський світ виступив на захист Димитрова та його товаришів. Димитров під слідством і на суді вів себе винятково мужньо. Радянський Союз надав Димитрову право громадянства. Фашистський суд засудив Димитрова, Танєва і Попова до ... виселення їх із Німеччини до Радянського Союзу! І цей вирок було виконано: німці відправили їх літаком до Варшави, а звідти на радянському літаку вони вирушили до Москви. Торґлер, Танєв і Попов не витримали тиску фашистських слідчих органів і зломилися. Торґлер навіть на суді поводив себе дуже ганебно. А Танєва й Попова в Радянському Союзі навіть судили за їхні зізнання під слідством у фашистів.

Незабаром Гітлер посадив у концтабори всіх комуністів і соціялдемократів. Їхніми руками він майже даром побудував добротні воєнні траси, мости і заводи. Але щодо цього, то Гітлер мав у кого навчитися: Сталін почав ще з кінця 20-х років зміцнювати могутність Радянського Союзу за рахунок дармової підневільної праці інакодумців. Розстріляти інакодумців для диктаторів держав під владою тоталітарних партій — це замало і надто гуманно, треба витиснути з них усі життєві соки на зміцнення своєї антигуманної системи. Без цього не могла б існувати жодна тоталітарна система.

Перемога фашизму в Німеччині впливала на антидемократичні елементи у всіх країнах світу. На західніх землях України ОУНівці говорили, що демократи — це „люди старої дати", що „їхня пісня вже відспівана". А профашистськи настроєні поляки із саркастичним глумом казали: „З тилу лата і спшоду лата — так виґльонда демократа". Одне слово, фашизм почав входити в моду. Особливо він імпонував залюбленим у себе „жовтодзьобим" політикам.

7. Перший досвід тюрми й небезпек підпілля та „найбільша помилка".

Під перше травня 1933 року польська поліція заарештувала мене вже четвертий раз. Але попередні рази мене затримували тільки на дві доби в місцевому постерунку поліції в селі Городно. А цього разу відправили до Любомля в повітову тюрму і тримали аж два місяці.

Брудна сіра і сира камера в підвалі з метровими завтовшки стінами, маленьке непривітне вікно з подвійними ґратами аж під стелею гнітюче впливали на мене. Вперше я побачив, що таке тюрма і відчув ціну волі. Брязкання ключів у дверях камери, визивний вигляд звироднілого наглядача постійно принижували гідність. Коли за мною зі скреготом замикали двері, мене ніби тупим ножем різали по серцю.

Я думав, який це страшний злочин — відбирати в людей волю за те, що вони не погоджуються з державним устроєм.

На допити польська „дефензива" (політична поліція — „служба безпеки") завжди викликала вночі в будинок комісаріяту поліції, який містився на відлюдді за містом. Мене ув'язнили тоді згідно з рішенням прокуратури. Через три тижні годині о дванадцятій уночі мене підняли і веліли одягатися. За дверима хтось пошепки повторював моє прізвище. В коридорі мені наклали наручники і звеліли йти вперед. Місто спало. А я йшов із закованими назад руками і страх перед можливими тортурами шкрябав за серце, наче кіт лапою. У комісаріяті нам наказали почекати. Мене поставили в куток, обличчям до стіни, а поліцай став біля дверей. У сусідньому кабінеті когось били, чути було страшенний крик і стогін. Кожну мою клітину проймав страх.

Хвилин через п'ятнадцять вийшов якийсь поліцай і сказав: — То Шумук? Давай його сюди!" У кабінеті сидів старший „вивідач" Юліян Анґельський.

— Ну, як там твої справи? — спитав Анґельський і пронизливо подивився мені у вічі.

— Які саме справи?

— Ти не грай зі мною вар'ята, ти ж добре знаєш, про які справи тебе питають. Я думав, що ти порозумнішаєш і покинеш ту свою антидержавну діяльність, а ти, навпаки, розгортаєш її дедалі більше. От скажи, коли ти був у Хворостові? — зненацька запитав мене Анґельський.

На мить я наче остовпів, а тоді сказав якомога спокійніше:

— В день храмового свята.

— Так, правильно. А тепер скажи, чого ти туди ходив, Богу молитися?

— Ні, не Богу молитися, а просто за традицією. Ми завжди ходимо на храмові свята в сусідні села.

— Запам'ятай, Шумук, що ти за ті храмові свята сядеш у тюрму на довгі роки і вся твоя молодість пройде за ґратами. Ти знаєш, які я свята маю на увазі. Мені відомо все. Зрозумів? Іди і подумай, ще не пізно. Добре подумай і зваж усе. Коли б я хотів, то ти зараз виспівав би тут усе, але я хочу, щоб ти з власної волі прийшов сюди і все оповів. Це потрібно не мені, а тобі. Мені й так усе відомо.

Я хотів ще щось сказати, але поліцай велів мені йти. І я пішов назад до тюрми. Тяжко переносив я ту першу неволю, дуже тяжко. Туга за волею і ненависть до замків та ключників точила мою душу. А найтяжче я переживав ті дні, коли моя хвора і вбита горем мама приносила до тюрми передачі і заглядала крізь щілини у ворота, як мене виводили на прогулянку. Ті материнські очі, сповнені глибокого душевного болю і жалю, я наче досі бачу в щілинах тюремних воріт.

Цього разу поводилися зі мною терпимо і через два місяці звільнили. Начальник тюрми попередив мене, що як я потраплю до них ще раз, то вже більше не вийду.

Вийшовши за ворота тюрми, я вперше відчув приємну солодкавість свіжого повітря. Дванадцять кілометрів додому я йшов добре знайомими стежками, але неповторну красу, спів і пахощі луків, лісів я відчув так глибоко вперше. Рідні поля, на яких я пас хлопчиком телят, стали ще ріднішими.

Неволя в похмурій холодній камері ще більше витончила мою душу, зробила її ще чутливішою. Дивна краса природи знову розбудила в мені роздуми: яка ж це сила в людському житті заважає розвиткові естетичних почуттів, які могли б хоч трохи злагіднити і вдосконалити людську душу?..

Моїй появі на своєму подвір'ї найбільше зрадів собака Бровчик. Почувши мій голос, озвалися в стайні й коні. Мама вибігла з хати і зі сльозами кинулась мені на шию. Раділи моєму поверненню й братові діти.

У неділю мене відвідали члени підпільного райкому комсомолу Гаврило Власюк, Федір Романюк і Андрій Сацюк. Вони доповіли мені, що в нашому райкомі є провокатор і що їхні підозри падають на Івана Криласа. Те, що до нас закрався провокатор, я зрозумів ще на допиті в Анґельського, але хто ним був, я не знав,

а виявити це було не легко. Одначе треба було вживати якихось заходів. Порадившись із Заголюком, я довів до відома всіх членів райкому, що оскільки під час мого ув'язнення перервався контакт з вищою організаційною інстанцією, я змушений розпустити райком на невизначений час.

Після тієї штучної самоліквідації райкому я негайно скликав на конференцію всіх членів райкому, за винятком Криласа. На тій конференції за секретаря обрали Гаврила Власюка, а я вибув зовсім з Любомльського райкому й перевівся в Почапський, де також був за секретаря.

Всю цю реорганізацію було проведено зумисне для того, щоб збити з пантелику провокатора і дефензиву. Але Крилас не вірив у нашу самоліквідацію. Він відкілясь довідався, що ми підозріваємо його в провокаторстві, і домагався суду. Розмовляючи з Криласом, я виявив, що він знає про комуністичне підпілля значно більше, ніж повинен знати зі своєї участи в ньому. Ця його широка обізнаність свідчила про те, що його інформують про комуністичне підпілля з інших джерел. Це підтвердило мою підозру, що Крилас таки справді провокатор. До того ж, постійний запах горілки і пістолет, з яким він не розлучався, ще більше підсилювало ту віру. З боку комуністичного підпілля за ним встановили якнайсуворіший нагляд. Один із членів нашої організації — Чигрин здружився з ним і всюди нерозлучно з ним ходив.

Оскільки я відійшов до Почапського райкому, то більше в ту справу не встрявав. Тим розслідуванням займався Андрій Сацюк із села Нудижи.

Все літо 1933 року мама з родичами невідступно наполягала, щоб я одружився. Мені було дуже, дуже важко. Мама ще більше занедужала, вона не мала сили навіть зварити їсти, не те, що пекти хліб чи прати білизну. Знайти якийсь розумний вихід із мого вкрай складного становища я не міг. Заявити мамі й рідним, що я вже одружився з такими ідеями, які неодмінно заведуть мене в тюрму, я не мав права. Всілякі ж інші доводи на мою рідню не діяли. Коли я говорив, що не знаю такої дівчини, з якою міг би бути щасливим, вони відразу пропонували мені свої послуги й казали, що з якою б не одружився, до тієї й звикнеш і будеш щасливий, наводячи при цьому свої приклади. Кожен з них говорив на свій лад свою правду, але мене жодна з них не влаштовувала. Підсвідомо я відчував, що питання одруження для мене фатальне, але вистояти перед натиском рідних, особливо перед сльозами знесиленої мами, я не міг.

Давши нарешті згоду одружитися, я залишив за собою право вибору дружини. Але який міг бути вибір, коли я зовсім не знав

дівчат, не цікавився ними й дуже їх соромився. У політичних бесідах навіть із депутатами я почував себе цілком вільно, а з дівчатами мені чомусь відбирало мову.

Як на свій вік, я вже тоді досить багато перечитав художньої літератури. В клясичній літературі я знаходив багато зображень чарівних дівчат, але в житті не довелося зустріти навіть їхньої тіні. Прочитавши роман Тургенєва „Напередодні", я до безтями закохався в його Єлену. Інсаров мені теж імпонував, але Інсарових я знав, бачив, дружив і діяв з ними, а живої Єлени ніде не зустрічав. Спуститися від такого ідеалу до рівня наших дівчат я не хотів, а Єлени, хоч убийся, ніде не було.

Нарешті я зважився розказати про всю ту тяжку і до сміху плачевну ситуацію своєму товаришеві по підпіллю Гаврюші Власюкові з села Скиби. Гаврюша поставився до цього дуже серйозно і запропонував познайомити мене з однією дівчиною, яка принаймні не перешкоджатиме займатися мені організаційною діяльністю, бо її батьки й брати симпатизували нам і навіть часто відпускали свою домівку для організаційних нарад. Того ж дня він познайомив мене з Марійкою Маслянкою. Вона справила на мене враження доброї, скромної дівчини, але не більше. Не була вона красунею, та навіть не здалася мені й особливо симпатичною. Як дівчина, вона мене зовсім не приваблювала, — але ж тоді мене взагалі жодні дівчата не вабили.

Період сватання і весілля був найсумніший і найтяжчий період у моєму житті. Я сприймав це весілля як похорон своїх надій і прав на особисте щастя. Це була найбільша й непоправна помилка у моєму житті.

Щодо побутових вигод, то моє життя після одруження значно поліпшилось. У підпільній роботі Марійка також не чинила ніяких перешкод і навіть у де в чому й сприяла. Та не була вона мені духовим другом, бо виявилась у житті трохи черствою й грубуватою, без особливого естетичного чуття жінкою, змістом життя якої були переважно плітки та різні пусті теревені. Як до одруження, так і після одруження мене тягнуло не додому, а навпаки, з дому. Особисте щастя було для мене назавжди втрачене, і я ще безстрашніше віддався суспільно-політичній діяльності.

8. Кінець короткої волі та випробування тортурами.

Подружнім життям я тоді пожив усього-навсього два місяці — від 21 листопада 1933 року до 20 січня 1934 року, коли я знову опинився в тюрмі.

На Водохреща, вночі з 19 на 20 січня польська поліція заареш-

тувала мене п'ятий раз. Обшук робили дуже довго, але нічого не знайшли. Цього разу мені ще в хаті наклали наручники.

На вулиці зібрався великий натовп селян. Закованого мене вели чотири поліцаї: попереду комендант постерунку поліції Ковачук, ліворуч і праворуч постерункові поліцаї Яніцький і Кучан, а позаду з пістолетом у руці повітовий „вивідач" Меляс. Селяни були схвильовані і засмучені.

— Не журіться, — звернувся я до них, — мене закували в кайдани, але ідеї не закувати нікому і боротьби за правду та добро не зупинити.

„Геть польських окупантів з наших земель!" „Бий поліцію!" — почулися вигуки з натовпу. Затріщали паркани і на поліцаїв полетіли шматки штахетин та цегли. Меляс збілів і почав тулитися ближче до мене. Інші поліцаї також розгубилися. Кілька разів вони намірялися стріляти, але не зважилися. А схвильовані селяни проводжали мене аж за село. За селом я подякував людям за підтримку і сказав, щоб вони верталися по домівках. Багатьох селян за ту демонстрацію під час мого арешту потім поштрафували. А мене того самого дня відвезли до повітового постерунку поліції в Любомль.

Там у кутках перехідної камери обличчями до стіни вже стояли заарештовані всі члени Любомльського райкому комсомолу. Мене ж примістили окремо — в кабінеті чергового.

Об одинадцятій годині вечора першим викликали на слідство до комісаріяту поліції Федора Романюка із с. Скиби. А вранці черговий поліцай передав усім сусіднім постерункам поліції так звані „гоньче лісти", в яких повідомлялося про втечу Романюка, з докладним описом його прикмет. Я особисто не вірив у те повідомлення, і тому це мене дуже стривожило.

Наступного вечора годині о десятій викликали на слідство Андрія Сацюка, а десь годині о першій вночі покликали й мене. Я знав, що цього разу мене чекають дуже тяжкі випробування, і морально готував себе до них.

Мовчки йшов я вулицями Любомля кроків на два попереду поліцая. Місто спало, навколо панувала тиша, тільки за містом, у комісаріяті поліції працювала катівня.

Перейшовши залізницю і побачивши сад, у якому сховався будинок комісаріяту, я відчув, як страх скував мені все тіло. В комісаріяті мене завели у велике порожнє приміщення. Тільки під стіною стояла драбина, а на ній нерухомо, наче труп, звисав Андрій Сацюк. Під драбиною стояла велика миска, в яку скапувала з Сацюка кров.

Від цього страшного видовища мені стало млосно. Великим зу-

силлям волі мені ледве вдалося приховати перед поліцаєм цю свою слабість. Через порожнє приміщення час від часу перебігали дефензивники в сорочках із закоченими рукавами, не звертаючи ні на кого уваги.

Хвилин через двадцять мене покликали в маленьку порожню кімнату, де мене зустріли чотири поліцаї, теж у самих сорочках із закоченими рукавами. Не кажучи слова, вони відразу кинулися мене по-боксерському бити. Я літав від тих ударів, як футбольний м'яч, від одного поліцая до другого, аж поки не впав. Тоді до кімнати вбіг Анґельський.

— Цо ви робіцє, така і така ваша маць? — закричав він на своїх „боксерів". Ті мовчки вийшли. Анґельський допоміг мені встати і провів до свого кабінету. Там він сів за стіл, а мені звелів сісти перед столом. Трохи помовчав, перегортаючи на столі якісь папери, а потім запитав:

— Шумук, будемо говорити відверто, чи ні?

— Я не прийшов до вас на розмову. Якщо маєте якісь закиди до мене, то говоріть, — відповів я.

— Ті, що сюди потрапляють, оповідають нам, а не ми їм, — сказав Анґельський.

— Якщо в кого є що вам оповісти, хай оповідає, а мені нема чого.

— Ні, Шумук, у тебе є що оповісти. Тих, кому нема чого оповісти, сюди не беруть! — піднесено сказав Анґельський. — І ти будеш оповідати. Ми підкажемо, що саме нас цікавить, а не схочеш — примусимо.

— Я краще знаю, чи мені є про що з вами розмовляти, — стояв я на своєму.

— Товаришу Ліщинський, — раптом уже іншим, злорадним тоном звернувся до мене Анґельський. — Нам уже давно все відомо про вашу підпільну антидержавну діяльність. Ми лише хочемо перевірити, будете ви говорити правду самі, чи вас треба навчити говорити правду.

Це несподіване звертання до мене через глумливе „товаришу" й організаційний псевдонім „Ліщинський" ударило мене, мов обухом по голові. Якось розумно відповісти я відразу не міг і тому сидів мовчки. Анґельський вп'явся в мене своїми розвідницькими очима, насолоджуючись моєю безпорадністю.

— Ну, чого ж мовчиш, язик проковтнув?

— Ви ж зверталися до якогось свого товариша Ліщинського, а не до мене, — отямившись, відповів я.

— Ах, мать твоя така і така, то ти ще тут зі мною вар'ята гратимеш? — закричав Анґельський. — Гаразд, погово-

римо з тобою іншою мовою, дохідливішою! — і він натиснув сиґнального ґудзика в себе на столі.

— Візьміть його і гарненько полоскочіть йому п'яти, — сказав Анґельський до когось, хто з'явився на його поклик.

Мене завели до кабінету тортур. На стінах висіли ґумові палиці, обценьки, голки та інші інструменти для катувань. Мені звеліли роззутися й роздягтися. Я все це виконував, ніби загіпнотизований. Через кілька хвилин я вже лежав горілиць із кайданами на руках. ,,Боксери'' вправно зігнули мені ноги, заковані руки силоміць натягли поза коліна, а тоді протягли під коліна міцного ціпка і поклали мене безвладного на спину догори п'ятами.

— Зараз будемо розв'язувати тобі язика, — сказав один ,,боксер''. — Як розв'яжеться твій язик, заворушиш пальцями. — І показав, як це робити.

Один поліцай став у мене в головах з чайником води, а другий пішов у куток вибирати собі палицю. Взявши замашного кийка, він сказав мені:

— Бачиш, які добрі в нас лоскотала.

Я мовчав. Він поставив назад того дубчака, зняв зі стіни ґумову палицю і почав з усієї сили бити мене по голих п'ятах. Другий поліцай лив на голову і в рот воду з чайника. Кожен удар страшним болем відчувався в мозку, але свідомости я не втрачав, а голову мені весь час заливали водою.

Тричі ворушив я пальцями рук, тричі мене розковували, а тоді, переконавшись що я робив це тільки для передишки, били ще лютіше.

Нарешті прийшов Анґельський з папкою паперів і прочитав мені зізнання Федора Романюка й Андрія Сацюка. Тоді я признався, що я комуніст і сказав, що розповсюджував комуністичну літературу, вивішував прапори і керував селянським страйком.

Анґельський відпустив ,,боксерів'' і велів мені йти до його кабінету.

— Нарешті ти порозумнішав. Тепер розкажи про все толком.

— Як це — толком? Я ж сказав, що все те робив я.

— Ми знаємо, що ти всім керував, але ж розвішували прапори, розповсюджували літературу підлеглі тобі в організації люди. От про них і розказуй усе до найменших подробиць.

— Я сказав вам, що все це я робив сам. Більше мені сказати нічого, — відповів я.

Анґельський зачитав з протоколів Романюка й Сацюка, де й коли були конференції і хто на них був, а тоді почав вимагати від мене підтвердження.

— Вони ж на тебе показують, чому ж ти не показуєш на них? — дивувався Анґельський.

На це я відповів:

— Приведіть їх сюди, нехай вони мені у вічі скажуть те, що ви зачитали. А якщо ви не вірите їхнім зізнанням, то це ваша справа.

Весь той допит секретар записав слово в слово. В кінці допиту мені дали прочитати й підписати протокол.

Вранці поліція чомусь раптом заметушилася і мене вже більше не чіпали. Виявилося таке. Згідно з гончими листами поліція прийшла шукати Федора Романюка до його дружини. Вичувши щось нечисте, вона сказала поліцаям, що вони ж самі позавчора забрали його, а тепер знову шукають.

— Він утік, — відповіла поліція.

— Утік? Це неправда! Ви його вбили! — сповнена жаху, закричала жінка.

Другого дня вона прийшла до Любомля і, розшукавши прокурора, який приїхав з Ковеля, звернулася до нього з запитанням: „Де діли мого чоловіка? Ви його вбили, а щоб замести слід, вигадали про втечу."

Від цього раптового пошуку на якусь мить прокурор остовпів, а потім попросив оповісти все по порядку.

Годин через три Романюка привезли до Любомля ледь живого. Поліція сумнівалася, чи він виживе і відвезла його до Шацька, щоб утопити в озері. Прокурор вишикував у два ряди всю поліцію, а тоді запитав у недобитого Романюка: „Хто з них бив?" Романюк показав на Анґельського і Меляса. Цих двох „вивідачів" закували в кайдани і відправили до Ковеля в тюрму. Їм дали по два роки „умовно" і зняли з роботи. Після того в Любомлі вже нікого не били.

Незабаром нас усіх також перевезли до Ковеля в тюрму, а нашу справу прокурор передав судовому слідчому Стефанові Лоренцу.

9. В'язень польської тюрми й невільник комуністичної доктрини.

У Ковельській тюрмі нас посадили майже всіх у камеру ч. 18. Порівняно з дефензивою, нам жилося тут набагато веселіше. Нам дозволили отримувати передачі від родичів і друзів у необмеженій кількості! Двічі на місяць давали побачення з рідними по 15 хвилин. Дозволяли передавати газети, журнали й книги різних ідеологічних напрямків: від Маркса й Енґельса до Шопенгауера, Макіавеллі і Ніцше. З художньої літератури ми також мали все — від Шолохова, Ґорького й Ґладкова до Кащенка, Лепкого й Уласа Сам-

чука. Одне слово, щодо цього, то справа стояла настільки добре, що в тюрмі ми мали досить великі можливості для свого культурно-освітнього й політичного розвитку. Але максимально використати тих можливостей ми не були здібні. Ми всі були тоді ще надто молоді і не обізнані з жодними (в тому числі, по справжньому — і з комуністичною) течіями думання. А тому — яке перше зерно (чи може мікроб) запало в душу, те й розвивалося в ній дуже швидко й успішно. Зокрема я сприймав тоді лише фасадний бік тієї комуністичної доктрини, якою був заражений, і не міг проникнути в її глибину. А крізь її призму я дивився й на всі інші течії.

Коли ще допитливі щупальця власного розуму не відросли і не розвинулися в самостійне критичне мислення, то людина змушена комусь вірити і покладатися на його розум, як на кам'яну гору. Такою кам'яною горою для мене був марксизм-ленінізм. У тюрмі я накинувся на марксистсько-ленінську літературу і фанатично вірив у кожне прочитане слово.

Іноді вечорами я брав активну участь у загальних бесідах в'язнів нашої камери. Часом оповідав прочитані романи. Я вмів емоційно оповідати прочитане, і мене завжди гарно слухали.

По понеділках до нас приїздили на побачення родичі, і ми всі були зайняті чеканням тих п'ятнадцятьох хвилин, що пролітали, як одна мить. Обмеженість часу мене просто паралізувала, і я ніколи не міг поговорити на побаченні про те, про що мав намір. До мене найчастіше приїздила дружина, інколи — моя стомлена, змучена мама.

Десь через місяць після арешту дружина сказала на побаченні, що вона вагітна. Ця звістка мене сильно пригнітила, бо я щойно тоді зрозумів, що доля звела мене з цією нецікавою для мене жінкою не на жарт, і що тепер я мушу нести моральну відповідальність за майбутнє своїх нащадків.

Слідство, суд і тюрма мене хвилювали мало, бо до цього я готував себе ще з дванадцяти років. Залишитись вірним своєму духовому покликанню і обминути тюрму було неможливо. Моє ж родинне становище склалося всупереч моїй волі, бажанням та мріям, і я сприйняв його як тяжкий фатум, перед яким я виявився безсилим і безпорадним. Отже, не минуло мені ще й двадцяти, як я вже став батьком.

Судовий слідчий Стефан Лоренц час від часу викликав нас на допити. Це був молодий, років тридцяти, інтеліґентний чоловік. Він здивував мене своєю елеґантністю, тактовністю й ерудицією. Мені аж не вірилося, що цей чоловік може мати щось спільного з дефензивою.

Викликавши мене на сьомий день, Лоренц заявив, що він уже два роки цікавиться моєю особою, а потім сказав:

— Я уважно простудіював вашого щоденника. Ви дуже цікава людина. Ваші спостереження й роздуми не відповідають ні вашому вікові, ні вашій освіті. Ваше обурення проти ополячування українців, проти національного утиску мені зрозуміле. Я не можу тільки збагнути, чому ви обрали саме комуністичні ідеї як рятівну дошку від усіляких несправедливостей. Ви боретеся проти окупації Польщею західніх областей України — це зрозуміле. Але чому ви самі тягнетесь під окупацію Росії — це мені незрозуміло. Ви організували страйки, щоб домогтися підвищення цін на сільсько-господарські товари, і керували ними. Але ви як комуніст і громадянин не подумали про те, що коли підвищаться ціни на сільсько-господарські товари, робітники змушені будуть страйкувати, щоб знизили ціни на сільсько-господарські товари, або підвищили їм заробітну платню. А з підвищенням заробітної платні робітникам підвищаться ціни на промислові товари. І в наслідку все залишиться на місці, лише трохи загальмується загальний розвиток суспільства. Ідеологи комунізму знають про безглуздя страйків, але вони, зокрема Москва, мають у тій формі боротьби іншу мету. Їм важливо ослабити економічну могутність так званого капіталістичного, тобто — вільного від влади комуністів світу, розхитати моральні підвалини й мобілізувати підривні сили всередині цього світу. Ось прочитайте „Залізний закон заробітної платні" Ласаля і тоді самі зрозумієте. А Ласаль же був соціялістом. У світі вільної приватної власности діє природний закон вільного ринку щодо нормування цін та заробітної платні, а в комуністичній Росії уряд свавільно встановлює згори ціни на всі товари, і заробітну платню визначає так само свавільно. Але в світі вільної приватної власности в сфері суспільно-політичного та громадського життя також діє свобода думки й переконань. Натомість у комуністичній Росії панує суворий закон, що нормує думку вузькими партійно-урядовими рамками, тому навіть про найменші відхилення від обов'язкових переконань не може бути й мови.

— Гаразд, а суспільно-політичний лад Польщі ви вважаєте ідеальним? — запитав я. — І це такі державні устрої, як у Польщі, ви відносите до „вільного" світу?

— Ні, я так не сказав, — заперечив Лоренц. — Але я насамперед судовий слідчий, і тому обговорювати з вами лад, якому я служу, не буду. Зрештою це тема дуже широка й складна. Ось після суду, — а судити вас будуть, — ви поїдете в закриту тюрму. Там ви матимете нагоду серйозно зайнятися студіюванням політичної економії, діялектичного матеріялізму та історії робітничого

руху. У вас допитливий і проникливий розум, і якщо ви прагнутимете збагнути істину, ви простудіюєте й Ласаля, і рано чи пізно збагнете справжню мету комуністичної Росії. Вас учитимуть члени ЦК, лідери комуністичного руху Польщі. Але щоб збагнути істину, треба насамперед звільнитися від фанатизму, а це така недуга, яку подолати в собі нелегко. Оце в мене тим часом усе. Допитів сьогодні починати не будемо.

На дзвінок слідчого прийшов наглядач і вивів мене до камери. На прощання Лоренц доброзичливо усміхнувся і злегка вклонився мені.

Після дефензиви Лоренц видався мені людиною з іншого світу, що не мав нічого спільного з політичною поліцією. Він викликав мене на допити разів п'ять і завжди поводився дуже чемно. Кожне записане до протоколу речення він завжди узгоджував зі мною. І все ж допити вів на основі матеріялів дефензиви.

У камері я розповів про його розмови своїм товаришам. Таких розмов Лоренц не вів більш ні з ким. З усіма іншими він був порівняно досить суворим, але, звертаючись до будь-кого з в'язнів, уживав чемностеве слово ,,пан" і нікому не погрожував.

У нашій камері в ковельській тюрмі сиділо в середньому 25 осіб. Політичних було близько двадцяти. Час від часу наш спокій порушувався слідством, але згодом усі звикли до викликів слідчого і не надавали їм особливого значення. Ми займалися в основному самоосвітою.

10. Події ,,на волі" та голодівка й бунт у тюрмі.

Якось улітку 1934 р. у польській ,,Газеті вечірній" ми прочитали коротке повідомлення про те, що хтось убив польського міністра внутрішніх справ Пєрацького. Ми не надали цій події особливого значення. Комуністи, в засаді, були проти індивідуального терору у формі політичних убивств. Але ми були далекі й від трауру з приводу того вбивства. Прочитавши те повідомлення, я, було, сказав жартома: ,,В капелюха стріляв, а в міністра попав." За ту фразу на мене відразу кинулось двоє польських злодіїв, що сиділи з нами в камері, але товариші оборонили.

На другий день усі газети писали про вбивство Пєрацького. Убивцю відразу помітили і почали його ловити. Коли він забіг у будинок, де робітники проводили капітальний ремонт, будинок відразу оточила поліція й цивільні громадяни, що були поблизу. А вбивця забіг до якоїсь кімнати, скинув плаща й капелюха, а потім спокійно вийшов з оточеного будинку. Поліція ж продовжувала шукати вбивцю в плащі й капелюсі. Обшукавши весь будинок,

знайшли тільки плащ і капелюх. На плащі під бортом був маленький тризубець і з цього стало ясно, що Пєрацького вбили українські націоналісти.

Пізніше мені стало відомо, хто вчинив це вбивство та що з ним потім сталося. Убивцею Пєрацького був член ОУН Григорій Мацейко. Щасливо уникнувши арешту, він пробрався поза Варшаву і поїхав потягом до Люблина. Там переночував у студента Чорного й на другий день виїхав до Львова. Зі Львова зв'язкова ОУН Катря Зарицька перепровадила Мацейка до Ворохти. Біля Ворохти поблизу чеського кордону була церква, до якої ходили на відправу віруючі і з Чехо-Словаччини. Мацейко пішов до тієї церкви, а звідти разом з віруючими до Чехо-Словаччини, потім — до Югославії. У Югославії діяла близька до ОУН партія хорватських націоналістів — Усташе під керівництвом Анте Павеліча. Усташівці й дали притулок Мацейкові.

Організувати і підготувати вбивство міністра Пєрацького провідник ОУН Степан Бандера доручив Миколі Лебедю. Після здійснення цього вбивства Лебідь через Ґданськ утік до Німеччини, але німецька поліція видала його польським слідчим органам.

Метою вбивства Пєрацького було сповістити світ про національний гніт у Польщі і про боротьбу українського народу за національне визволення. Організацію вбивства і саме вбивство було проведено бездоганно, але такий засіб для досягнення мети, — думав я собі тоді, — невідповідний.

Весною (якщо пам'ять не зраджує 11 травня) 1935 року помер Пілсудський. Провідні політики Польщі заметушилися. Розпочалася боротьба за керівну посаду. Пілсудський не залишив жодних документів, де говорилося б про його наступництво. Лише фотознімок Рідза Сміґлого висів на ниточці перед його обличчям. Це сприйняли як останнє бажання Пілсудського.

Претендентів на посаду „начального вождя" (як було титуловано Пілсудського) було два: прем'єр-міністер і голова „Бльоку безпартійних" Валери Славек і невідомий у політиці генерал Рідз Сміґли.

Після смерти Пілсудського Славек розпустив „Бльок безпартійних", щоб звільнити себе для керівної посади. Але президент Польщі Ігнаці Мосціцький не прийняв Славека. Лишившись без партії і без керівної посади в державі, Славек не витримав і застрілився. Сміґли став „начальним вождем сил збройних", а з військової організації „Леґіон" створив політичну партію ОЗН — Обоз [тобто — Табір] з'єднання народного. Незабаром Сміґли почав позувати на вождя.

Після приходу до влади в Німеччині Гітлера вождизм швидко почав входити в моду. Ця страшна недуга охоплювала дедалі більше молодих самозакоханих голів, зокрема військових. По всіх країнах почали з'являтися претенденти на вождів. У Франції вийшов на політичну арену полковник де ля Рок, в Еспанії Антоніо Прімо де Рівера, в Югославії хорват Павеліч, у Литві Вальдемарас, у Румунії Антонеску тощо. Проґресувала ця недуга і в нашому краї.

Політична боротьба загострювалась у кожній країні, а в Польщі вона набрала особливого характеру. Рідз Сміґли розпочав наступ на демократичні сили, зокрема на національні рухи підневільних народів. Розгул шовінізму зростав. Почалося насильне ополячування всіх службовців інших націй.

Усі ці зміни можна було легко відчути не лише із змісту, а і з тону польської офіційної преси, яку нам дозволяли в тюрмі читати. Адміністрація тюрми та слідчі органи також міняли своє наставлення до нас згідно з політичним курсом уряду.

Слідство затяглося надовго. Ми вимагали закінчення слідства, але марно. Тоді ми почали голодівку. Голодівка — це теж своєрідне випробування сил, до того ж випробування важке. Голод усі тяжко переносять, а молоді особливо.

На третій день голодівки найсильніше хочеться їсти. Це день тяжких випробувань у змаганні духа з тілом. У цей фатальний день до нашої камери внесли смачно заправлений гороховий суп.

— Ґрохувка, пановє, ґрохувка, кто бендзє єсьць? — сказав відділовий.

У нашій вісімнадцятій камері почали голодівку всі. На пропозицію відділового троє з сімнадцяти (серед них — ув'язнений у нашій справі Яків Шиць), по-свинському опустивши голови, підставили миски. Відділовий щедро їх наповнив, і вони сіли їсти, розповсюджуючи по камері запаморочливі пахощі. Потреби тіла перемогли голос духа. Тіло тріюмфувало, а дух страждав.

Чотирнадцятеро витримали до кінця — шість діб. Прокурор пообіцяв нам закінчити слідство в квітні.

Тих трьох, що зламалися під час голодівки, ми забойкотували на місяць. Протягом того місяця з ними ніхто не розмовляв. Це була дуже жорстока кара і в таких випадках, мабуть, недоцільна, бо після бойкоту важко відновити й вирівняти стосунки, бойкот лишає по собі слід назавжди.

Восени народилася донечка, яку я звелів назвати Вірою. Батьківські почуття в мені ще не пробудились, а свідомість приреченості в особистому житті загострилася.

Сірі камери, сірий коридор, сірий брук на тюремному подвір'ї і монотонні одноманітні дні почали мене пригнічувати. Мабуть та

одноманітність і сірість найбільше мучать людей у неволі. Взагалі, тюрма, табір — це страшна кара для повноцінної людини. Хто віднімає волю за переконання та їх поширення, той найбільший злочинець у світі, — думав собі я. Але, як пізніше виявилось, ті самі, що раніше терпіли й каралися за свої переконання, прийшовши до влади, стали карати інших за виявлення інших поглядів. Люди нетерпимо ставляться одні до одних. Мабуть, тому людство так багато й страждає.

Незабаром після голодівки тюремна одноманітність порушилася бунтом. Почалося все з того, що під нашою камерою в коридорі хтось закричав: ,,Б'ють!" Ми підхопили цей тривожний крик і всією камерою проскандували: ,,У карцері б'ють!" Невдовзі вся тюрма тріщала і кричала страшним криком: ,,Нас б'ють!" Особливо разючо кричали жінки. Бунт стривожив жителів міста. А тюрма ревла крізь побиті вікна. Співчуваючі почали товпитись під тюрмою. Приїхала поліція і пожежна охорона. Почали стріляти по вікнах і заливати нас водою.

Хто кого тоді бив, ми так і не довідались. А нас за цей бунт позбавили побачення з рідними і почали, як звичайно, розслідування. Нас, усіх політв'язнів 18-ої камери, пересадили до інших камер. Я опинився в сьомій камері на третьому поверсі. Та камера мала всього дев'ять квадратових метрів, а помістили туди вісім осіб. Усі політичні, ув'язнені за комуністичну діяльність. З ув'язнених в одній справі зі мною були ще Кавецький і Сацюк. Усіх політв'язнів у Ковельській тюрмі було тоді близько двохсот. За націоналістичну діяльність сиділо там тоді лише четверо — на чолі з Андрієм Марченком, а за комуністичну — всі решта. Із середньою освітою нас було всього п'ять осіб, а з вищою — жодного. Духовна культура політв'язнів загалом була досить висока. Ніхто не лаявся, не бився. Пошана до авторитетів була велика. Ступінь авторитету визначався організаційною ранґою, загальною й політичною грамотністю та стійкістю на слідстві. Дисципліна була зразкова. Передачами ділилися всі порівну. До побутових злочинців ми ставилися терпимо, але намагалися триматись від них осторонь. Гідність кожного з нас не дозволяла навіть уявити себе побутовим злочинцем.

11. Тюремні будні в напрузі боротьби.

Польські тюрми були без ,,козирків" і ми могли крізь вікна дивитись ,,на волю". Тільки крізь тюремне вікно людина може збагнути красу природи і належно оцінити волю.

Якось я побачив крізь вікно свою стареньку знедолену маму. Вона стояла на хіднику і, приклавши до чола руку, шукала очима наше вікно. Раптом іззаду підійшов наглядач і штовхнув маму так, що вона аж заточилась і впала. У мене аж засвербіли руки побити морду тому нелюдові, але нас розділяли тюремні ґрати. Зрештою, серед тюремних наглядачів, мабуть, у всьому світі не знайдеться порядної людини.

У тюрмі ми налагоджували і підтримували зв'язки з усіма політв'язнями комуністичних переконань. Основними засобами зв'язку були „грипси" (записки) і морзянка (перестукування за допомогою вживання телеграфічної „азбуки Морзе"). Грипси передавали всякими способами: шнурком, якого звали „конем", спускали в нижню камеру і закидали у верхню, а як треба, то й у бічні камери: крім того, домовлялися про всілякі „запічки" в туалеті, де також клали й забирали грипси, а іноді навіть кидали з вікна під ноги тим, що були на прогулювальному дворику. Адміністрація стежила, перехоплювала наші грипси і карала за них.

У другій половині березня 1935 року стався такий випадок. Андрій Сацюк сів на вікно і кинув грипса на прогулювальний дворик, де гуляла інша камера. Наглядач помітив і перехопив грипса. Незабаром до нашої камери прийшло троє наглядачів і старшина Щепаньський. Старшина звелів Стецюкові вийти. Той відмовився. Тоді наглядачі за його наказом силоміць потягли Сацюка з камери. В коридорі він закричав: „Мене б'ють!" Ми крізь вікна відразу сповістили іншим, і в одну мить знову загула вся тюрма і посипалися шибки з вікон. Цього разу тюрма гула довго і страшно. Адміністрація стріляла крізь вікна і „вовчки" в дверях. Пожежники з брандсбойтів заливали камери водою. Кінна поліція цілим відділом їздила по навколишніх вулицях Ковеля і нагайками розганяла співчуваючих громадян, що юрмилися навколо тюрми. Лемент, крики, сичання пожежних брандсбойтів і автоматні черги, — все це злилося в суцільний страшний шквал.

До нашої камери ввірвалася група озвірілих наглядачів, вихопили нас усіх по одному, закували в коридорі ноги й руки і кинули у підвал, у карцер.

А тюрма все ще гула. Політв'язні з трьох камер порозбирали простінні грубки і, зійшовшися в одну велику камеру, закидали адміністрацію цеглою.

До тюрми прибув прокурор Робак. Він заґарантував, що ніхто нікого бити не буде і що він сам розбереться в усьому. До нього політв'язні ставилися з деяким довір'ям і тому почали з ним переговори. Бунт ущух. Під час слідства з приводу бунту нас із карцера звільнили.

Після допиту нас шістьох забрали на Монопольову вулицю. Там з колишньої тютюнової фабрики зробили тюрму, а великий льох переобладнали на підземний карцер, що його в'язні називали „душогубкою". Посередині того страшного льоху зробили коридорчик, а з обох боків — по три мікрокамери, завширшки по шість п'ядей і заввишки по вісім (це приблизно близько двох квадратових метрів).

З усіх відомих мені карцерів це був найстрашніший. Коридор до цього підземелля закривався герметично, двері до камер також закривалися добре. Простінки між камерами були щойно зроблені. По них текла вода, а штукатурка була така сира, що в неї пальці вгрузали. Цементова підлога була зроблена у вигляді вижолобка і залита водою, а зверху покладено дерев'яний щиток. У стелі просвердлено дірку і сполучено її з витяжною трубою. Дерев'яний щиток служив за плаваючу підлогу.

У коридор тієї душогубки нас заводили по одному, там роздягали, били і тоді роздягнених кидали в мікрокамери.

Чотири години ми перегукувались між собою, а тоді, відчувши нестачу повітря, замовкали. Їсти нам давали раз на добу по триста грамів хліба і по півлітра води. Спершу я пробував ходити, але там не було де зробити навіть двох кроків, та ще й плаваюча підлога рухалася під ногами, а з-під неї постійно хлюпала вода. Пізніше я вхитрився повернути цю підлогу навскіс і сперти одним кінцем об стіну так, щоб вона не рухалася і щоб можна було на ній напівлежати. Але той окаянний щиток від найменшого руху сповзав по стіні вниз, і я з тріском падав у воду.

Тримали нас у тій душогубці по дві доби, потім на добу переводили по одному в звичайну тюремну камеру, а далі знову переводили на дві доби у той карцер. Діставшись із того гробу до камери, я думав, що потрапив у рай. Яке-то все на цім світі відносне! Усього я відбув у тому підземеллі 4 доби. Я не знав, що, перебуваючи в абсолютній темряві, не можна розплющувати очей. Тому щоразу, вийшовши на світло, я знемагав від гострого болю в очах. У карцері я сидів завжди опертий об сирий простінок, тому сильно простудив хребет. Ще й сім років після того мені здавалося, що хребет у мене крижаний. Словом, той карцер дорого обійшовся.

Але ми не зупинились на тому і не здалися. На знак протесту проти знущань ми відразу на другий день оголосили голодівку. Адміністрація тюрми зустріла наші вимоги „в багнети". У нас відразу забрали постіль, одяг і воду. Один наглядач, відбираючи постіль, казав:

— Коли б комуністи в Радянському Союзі організували самі собі

голодівку, то їм би ніхто й марного слова не сказав. А то вони там влаштували голодівку для всього вашого народу і заморили голодом вісім мільйонів людей, а самі жерли, як свині. Попалися б ви в табір комуністичного раю, де я недавно був, то ви б рачки лазили за крихтою хліба, так і так вашу маму! По-дурному робить уряд, що возиться тут з вами. Я б вас усіх вислав до того вашого раю, то був би для вас найкращий лік. Там би ви зрозуміли ціну й смак хліба і волі."

Це був поляк з України, що був там радянським політв'язнем, а потім радянський уряд обміняв його на видатного комуніста — політв'язня в Польщі. Такий обмін Польща й Радянський Союз час від часу робили до 1932 року.

Звичайно, з нас ніхто не вірив ні одному його слову. Всі ми були молоді і до безтями закохані в свою партію. Все, що говорив той наглядач, ми сприймали як звичайний наклеп на Радянський Союз. Всі удари з боку адміністрації ми приймали гордо і самовпевнено.

Ми лежали в самій білизні на голій підлозі не тільки без їжі, а й без води. Це була абсолютна голодівка, і передати ті муки неможливо. На другий день голодівки бажання їсти і пити зливалися в одне, а на четвертий ми хотіли вже тільки пити. На п'ятий день голодівки йшов дощ. Ми кинулися до вікна, щоб зловити на руку й лизнути бодай одну дощову крапельку. Але ні в кого вже не було сили дотягтися до вікна. Нам лишалось тільки жадібно дивитись, як ті дорогоцінні краплі спадають на землю. Нас палила температура. З ротів смерділо.

Сила віри, сила нездоланних стремлінь до світла правди облегшує найтяжчі муки. Хто щиро присвячує своє життя не якійсь організації чи партії, а самим прагненням до правди і добра, той рано чи пізно вийде з лябіринтів облудних ідей на шлях Істини. Але таких людей завжди переслідують усі державні устрої. Різниця тільки в тому, що в державах з демократичним устроєм, навіть настільки обмеженим, як у Польщі, вияв інакомислення і змагання всіх ідейних течій все таки можливі, а тоталітарні режими все це цілком виключають.

Вранці на восьмий день голодівки нас забрали на штучне годування. Це дуже неприємна процедура, але ми вже були безсилі опиратися. Після обіду прийшов прокурор і пообіцяв переслати наші вимоги службовим пакетом до Варшави. Голодівку ми припинили і за п'ять днів зредаґували скаргу до Ліґи прав людини і до міністра внутрішніх справ. Прокурор при мені і Сацюкові опечатав нашу скаргу.

Після закінчення голодівки мене викликав старшина Щепаньський

і дав передачу з дому. Поляки не брали собі на озброєння голоду як системи ,,виховання'' в'язнів (що застосовується в СРСР). Вони хизувалися тим, що Польща в духовому пляні належить до Західньої Европи, тому в передачах та посилках з дому в'язнів не обмежували.

12. Суд, демонстрація на суді та вирок.

В другій половині квітня 1935 р. слідство закінчилося і нам вручили звинувальний акт. Ми того акту не прийняли, бо він був написаний польською мовою. Днів через десять нам дали звинувальний акт двома мовами: польською й українською. Суд було призначено на 24 травня. Вранці 24 травня нас сімнадцятьох юнаків вивели з камер у міждвір'я тюремних воріт, наклали наручники і парами повели за ворота. Від тюрми до округового суду ми йшли похоронним маршем під конвоєм поліції. З обох боків від нас ішли наші рідні й знайомі. Праворуч, метрів за сім від мене йшла дружина з крихітною донечкою на руках. Тяжко було мені дивитися на свою донечку. Я тоді вже знав твердо, що мій тернистий шлях тільки почався, а про його кінець я навіть не думав. Мені здавалося, що переді мною вічність, і я зі стоїчним спокоєм ладен був віддати її без вагання на вівтар боротьби за правду і добро. А за донечку, бідне моє дитятко, мене гризло сумління. Я не мав права одружуватись, тим більше мати дітей взагалі, а зокрема в такому молодому віці, — думав я, йдучи до суду.

Я багато зробив помилок у своєму житті, але всі вони разом — ніщо, порівняно з моїм безглуздим одруженням.

Поліція скаженіла й ображала наших рідних. Ми протестували проти цієї брутальности. Нарешті ми прийшли до будинку суду. Нас першими ввели в приміщення, за нами ввійшла охорона, потім оборона і, нарешті, родичі, друзі і всі зацікавлені. Судова заля була повна. На нашому процесі було три адвокати. Очолював оборону доктор Володимир Старосольський зі Львова — лідер української соціял-демократичної партії, відомий оратор і знавець права. Адвокат Ярош з Ковеля був членом польської соціялістичної партії (ППС), а Прус (також із Ковеля) — безпартійний. Оборона зайняла місця за бар'єрчиком біля нас. Коротко переговоривши з нами, адвокати імпровізували плян захисту. Незабаром з'явився прокурор — ставний самовпевнений молодик на прізвище Качеровський — і зайняв місце ліворуч з протилежного боку. Місця для суддів були на підвищеній підлозі перед нами. Посеред столу стояло металеве розп'яття Ісуса Христа і лежала біблія. Хвилин через п'ятнадцять возний подзвонив у ручний дзвіночок і

оголосив: „Встаць! Сонд ідзє!". З лівих бічних дверей діловито ввійшло троє суддів. Презес (голова) суду — в довгій чорній тозі з широкими рукавами в жовтому обрамленні та в круглому, циліндричному капелюсі і з великим хрестом на грудях — зайняв середнє крісло. Обіруч сіли два інші судді, також — у такому самому одязі, тільки без шапок і без хрестів. Тоґа прокурора була обкантована вишневим кольором, а в оборони — блакитним.

Розпочалося довге й нудне читання звинувальних актів. Читав сам презес суду. Прочитавши, він почав допитувати нас. Але як тільки суд почав допитувати Кавецького, до судової залі ввійшли „вивідачі" — Анґельський і Меляс. Всі ми — підсудні відразу ж посхоплювалися й закричали: „Геть убивців із судової залі!", „Геть катів Меляса й Анґельського!", „Ганьба катам!" У залі нас підтримали вигуками: „Геть мучителів!", „Катів на лаву підсудних!", „Ганьба судові, що слухає катів!"

Презес суду встав і задзвонив у дзвінок, закликаючи до порядку. Ми почали співати „Інтернаціонал". Поліція спрямувала на нас свої рушниці з напнутими багнетами. Прокурор зблід і не знав, що робити. Приголомшені „вивідачі" благально дивилися на презеса. Судді й прокурор — безпорадно дивились на працівників дефензиви, як господар дивиться на своїх цепових псів, що зірвалися з прив'язі й потрапили в пастку. В таку незручну ситуацію поліція потрапляє лише в країнах з демократичним чи напівдемократичним (як у Польщі) державним устроєм. У країнах з тоталітарним режимом влада, суд і поліція в одних руках нероздільних панів ситуації.

Ми поставили перед судом вимогу, щоб суд відхилив Анґельського й Меляса як свідків. Суд не прийняв нашої вимоги. Ми відмовилися відповідати на запитання і склали протест проти тортур під час слідства.

Суд перейшов до опитування свідків. Першим з-поміж свідків допитували Анґельського. Він виступав від імени засекречених „конфідентів" (інформаторів поліції). Усе, що свідчили Анґельський і Меляс, було правдою: польська політична аґентура працювала дуже вправно і скрупульозно. Але без огляду на це, ми протестували. Після допиту свідків виступав прокурор Качеровський — добре натренований оратор. Потім суд дав слово обороні.

Старий адвокат Прус посилався на свою сивину та на наш юний вік і просив врахувати всі „пом'якшуючі обставини". Словом, виступ того діда був беззмістовний.

Поляк Ярош, досить енерґійний чоловік, дозволив собі кинути злегка звинувачення на неправильну політику польського уряду щодо „східніх земель" — Галичини й Волині, яка полягала, на його думку,

в трактуванні українців як другосортних громадян.

Останнім з адвокатів виступав Старосольський. Це був виступ людини, впевненої в силі свого слова. Він заволодів увагою всієї залі. Навіть судді заслухалися в його виступ, ніби в добре виконувану пісню. Старосольський усю провину за наші вчинки переклав на суспільність взагалі й на уряд зокрема. Свій виступ він закінчив такими словами: „Доки доля українського народу не буде передана в його руки, доти не може бути мови про якусь там справедливість на західніх землях України."

В своєму останньому слові ми всі протестували проти окупаційного режиму та судів польських профашистських властей на наших землях.

Суд пішов на нараду, а заля, заповнена нашими приятелями та рідними, чекала тривожно і напружено. Ми внутрішньо готували себе до того, щоб з гідністю прослухати вирок.

Незабаром суд знову зайняв свої місця, і презес зачитав вироки.

Тимоша Кавецького засудили на дев'ять років тюрми, мене — на вісім. Решті дали по сім, шість, п'ять і три роки тюремного ув'язнення. За демонстрації в суді мені присудили шість місяців перебування в камері-одиночці.

Вислухавши вирок, ми проскандували: „Ганьба судові!" та „Ганьба окупантам!" і проспівали два куплети „Інтернаціоналу". У залі почувся плач наших родичів, але возний велів усім стороннім вийти, а затим і нас повели назад у тюрму.

Через день нам закували руки й ноги і відправили поїздом до м. Ломжі під Східньою Прусією.

13. „Комуна" політв'язнів-комуністів і комуністичний університет у тюрмі.

Тюрма у Ломжі розміщена поблизу станції, отже йти довелося недалеко. Ця чотириповерхова тюрма була побудована у вигляді хреста з розвилкою у верхній частині. У двох корпусах на розвилці сиділи комуністи. В камери-одиночки адміністрація садила по двоє в кожну камеру.

Відразу нас привели в каплицю, що містилася в центрі тюрми. Принесли туди ковадло, молот і зубило та почали розрубувати на ногах кайдани. Це було досить страшне видовисько, але ми вже звикли до всяких страхіть. Нас посадили по одному на першому поверсі того корпусу, де на другому поверсі сиділи українські націоналісти. Наші камери мали завширшки півтора метра, завдовжки 4 і заввишки 3. У таких камерах завжди здається, ніби стіни свідомо тиснуть з усіх боків, і це дуже пригнічує. Іноді

мені здавалося, що я живу десь глибоко під землею.

Тоді саме почався у Варшаві процес над краєвим проводом ОУН на чолі з Бандерою за вбивство міністра внутрішніх справ Пєрацького. Оунівці в тюрмі сумно переживали ті події і часто перегукувалися між собою крізь вікна з приводу того процесу.

Через шість місяців мене прилучили до комуни політв'язнів. Вийти з одиночки до комуни — це все одно, що вийти з тюрми на волю. Для мене це була вже півволя.

Комуна політв'язнів — це струнка, на високому рівні організована спільнота. До комуни приймали всіх політв'язнів, засуджених за комуністичну діяльність. Структура її була така. Всю комуну очолювало правління на чолі з старостою. Комуна складалася з груп (поверхів). На кожному поверсі жило 48 чоловік. Групове правління очолював делеґат групи (поверху). Староста ходив до начальника тюрми і полагоджував з ним поточні справи комуни. Делеґат групи полагоджував з корпусним другорядні справи своєї групи. Решта політв'язнів-комуністів з адміністрацією тюрми не розмовляла. Таке було офіційне лице комуни для адміністрації тюрми. Насправді ж структура комуни була дещо складніша. Правління комуни мало три секції: культурно-освітню, господарчу і слідчу. Культурно-освітня секція мала стрункий плян підвищення загальної освіти та суспільно-політичних знань і працювала за тим пляном. Усі члени комуни відповідно до загально-освітнього цензу були розділені на гуртки. До кожного гуртка був прикріплений лектор, який за загальним пляном провадив заняття в своїй групі. Через кожних три місяці культосвітня комісія перевіряла засвоєння групою знань.

Унитися зобов'язані були всі без вийнятку. Лектори також училися, і то дуже багато. У нас лекторами були ті, що недавно позакінчували „Інститут червоної професури" при Комінтерні (в Москві), а ми вже набуті від них знання з написаних лекцій передавали гурткам.

Спершу ми вивчали політмінімум; це було щось на зразок початків соціології, викладених партійною мовою. Далі йшла політекономія, історичний і діялектичний матеріялізм та історія робітничого руху. Крім того, всі (теж за пляном) повинні були читати відповідну наукову й художню літературу. У кожному художньому творі треба було визначити ідею та техніку її викладу. На окремі романи влаштовували літературні „суди" та писали рецензії. Все це робилося дуже ретельно, з повним почуттям відповідальности. Перевірку знань і консультації проводили на прогулянках. Прочитану літературу обговорювали в передтуалетних, де ми були щодня вранці годину і ввечорі годину.

Щомісяця влаштовували також огляд преси та „скриньку питань".

Огляд преси організували так: у кожній групі комусь одному (за чергою) доручали стежити в пресі протягом місяця за політичними подіями у всьому світі взагалі та в Польщі зокрема; іншому за економічним життям і фінансовою політикою; третьому — за революційним рухом. Першого числа кожного місяця в передтуалетних троє доповідачів реферували те, за чим їм доручено було стежити. Прослухавши їхні доповіді, присутні задавали питання, робили доповнення та поправки (газети й журнали читали всі). Останнім забирав слово керівник культосвітньої роботи групи і, підводячи підсумки, давав остаточну оцінку лекторові й учасникам обговорення.

Незгода з „авторитетною" оцінкою керівника тягла за собою серйозні наслідки, аж до виключення з комуни. Остаточна думка мусила бути одна.

Складені в скриньку протягом місяця питання розбирали в такому самому порядку. З кожного питання за чергою висловлювалися всі присутні, а останнім забирав слово керівник і завершував дискусію. Словом, усі члени комуни день-у-день напружено і всебічно підвищували свої знання.

У такому горнилі формувалися й перевірялися бесідники підпільної комуністичної партії Польщі та Західньої України і Білорусії.

Господарча секція відала господарчими справами комуни. Усі гроші, які отримували члени комуни від рідних і знайомих та від будь-яких допомогових організацій (наприклад „Червоний Хрест" очолюваний Симпаловською, МОДР — Міжнародня Організація Допомоги Революціонерам — і т. п.), господарча секція брала на облік і використовувала на закупівлю продуктів для всієї комуни. Посилки також ділила господарча секція. Продукти (з посилок і закуплені) ділили на всіх членів комуни порівну. Тільки хворим на туберкульозу та виразку шлунку давали білий хліб замість чорного, масло замість сала і подвійну порцію цукру. Також отримувану суму грошей та посилки, навіть і ті в'язні, що з дому не одержували нічого, мали порівну з усіма. Все це реґулювалося дуже ретельно. Господарчі секції щомісяця звітували перед своєю групою, скільки за місяць прийшло грошей та посилок на комуну взагалі і на групу зокрема та скільки в середньому отримав кожен член комуни.

У Польщі в тюрмах годували погано. Хліб був поганий, давали його 400 г на день. Вранці давали чорну каву і 20 г цукру; на обід — 750 г супу, 200 г каші або пюре з картоплі чи

гороху і 50 г свинини; на вечерю — 750 г супу. Приварок був кращий, ніж у тюрмах і таборах Радянського Союзу, але хліб гірший і менше. Але в Польщі ніколи не обмежували посилок і грошей. Словом, щодо цього то Польща була все ж таки европейською країною, в якій голодом не „виховували".

Слідча секція займалася розбором слідчих та судових справ. Завданням тієї секції було встановити, як кожен із в'язнів тримався під час слідства та суду. Йшлося про те, хто і наскільки та серед яких обставин „зламався", тобто видав організаційні таємниці або „всипав" інших людей та під яким тиском. Залежно від провини перед партією, їм виносили відповідну кару. За найтяжчі провини викидали з комуни і бойкотували не тільки винних, а й їхні родини. Менш винних у комуні залишали без права голосу, а з партії виключали на певний (і часом на необмежений) термін. В'язні, позбавлені голосу, не мали права обирати правління комуни або групи та брати участь у вирішуванні поточних справ комуни. Все це розбирали дуже ретельно як у неволі, так водночас і на волі. Міру покарання затверджували місцеві керівні органи і ЦК партії. Абсолютно „чистих" зачисляли до комуністичної фракції, що була керівним ядром комуни. Голові комуністичної фракції фактично підпорядковувались по партійній лінії і староста, і всі секції комуни. Фактично вибори старости були лише проформою демократичности. Але все це робилося дуже тонко, з великою майстерністю і на високому рівні. До правління комуни всі ставилися з великою повагою. Всі вказівки і настанови завжди виконувалися ретельно.

14. Організована дія „комуни" та її партійні керівники в тюрмі.

Правління комуни заздалегідь передбачало можливі ситуації і, виробивши своє ставлення, давало вказівки, як слід триматися в кожній ситуації. Ішлося про те, щоб адміністрація не могла спровокувати нас на боротьбу, коли їй вигідно, і водночас — щоб не проґавити вигідного моменту, коли можна щось відвоювати в адміністрації. Наприклад, у період піднесення робітничого руху в Польщі, в період страйків і демонстрацій комуні легше відвоювати щось в адміністрації тюрми. Так само, коли по країні їздили члени „Ліґи прав людини", яку мала при собі „Ліґа націй". А в період послаблення робітничого руху адміністрація сама провокувала нас на всілякі виступи, але ми тоді дипломатично ухилялися від прямої боротьби.

За що ми боролися? Політв'язні мали такі пільги:

1) їм дозволяли носити свій домашній, а не тюремний одяг;

2) користуватися письмовим приладдям;

3) мати в комуні свою бібліотеку;

4) тюремна адміністрація визнавала представництво комуни (старосту й делеґатів груп).

Ці привілеї адміністрація постійно намагалася відібрати від нас, а ми з усіх сил намагалися їх відстояти.

Раніше найефективнішою формою боротьби вважали голодівку, але вже за моїх часів цю форму визнали за непридатну, бо голодівками дуже підривається здоров'я людей, а партії ж потрібні здорові борці. Отже, за моєї пам'яти ввели нову форму боротьби політв'язнів — так звану „переплітану акцію". Полягала вона в застосуванні таких методів:

Першого дня акції під час ранкової перевірки в кожній камері один від імени всієї камери висловлював вимоги, що звучало, скажімо, так: „Від імени політв'язнів камери ч. 5 вимагаю повернути відібрані письмові прилади, а також відкрити нашу приватну комунівську бібліотеку. В обід ми всі дзвонимо в камерні дзвоники. Увечорі на знак протесту відмовляємося від вечері."

На другий день акції ми всі вилазили на вікна в той час, коли робітники йшли на роботу, і повідомляли їх, що в нас відібрали права політв'язнів, що нас намагаються поставити на становище кримінальних злочинців і т. д. Робітники були, звичайно, заздалегідь попереджені про нашу акцію, і вони відразу влаштовували під тюрмою демонстрацію. Крім того, вони на кожному кроці переслідували родини членів адміністрації і морально тиснули на них.

І так щодня ми застосовували нові й нові форми. Плян тих акцій правління комуни розробляло заздалегідь на всякий можливий випадок і тримало його весь час у дуже суворій таємниці. Вся ефективність такої акції полягала в тому, що адміністрація кожної хвилини чекала якоїсь несподіванки і ніколи не знала наперед, якої саме: коли, як і по якому нерву ми будемо бити. Це була боротьба нервів, і тому спокій, певність себе і гумор були тут дуже ефективно діючою силою. Наш спокій і веселість виводили адміністрацію з себе, а це вже була ознака нашої перемоги. Такі акції тривали часом по два місяці. У Ломжі при мені до 1938 року було їх дві, і обидві ми виграли.

Словом, комуна політв'язнів була добре зорганізованою школою, в якій усі в'язні не тільки підвищували загальноосвітні і суспільно-політичні знання, а й водночас училися, як треба боротися з ворогом за свої права, як організовувати ту боротьбу і керувати нею.

У камерах ми сиділи по двоє, а на прогулянки і до туалету ходили всією групою, тобто всім поверхом. Отож на прогулянках

і в передтуалетній не тільки перевіряли наші знання, а й обговорювали, хто як виявив себе під час тих випробувань із сильної або слабкої сторони.

У період акцій особливо стежили, щоб з адміністрацією всі поводилися спокійно, впевнено і тактовно. Нікому не дозволялося підвищувати голос до адміністрації, лаятись, або, навпаки, понижувати голос до тону благання. Нервування, крик і лайка вважалися так само принизливими й шкідливими, як і боягузливе благання. Треба точно визначити висоту своєї гідности.

У комуні політв'язнів ніхто й ніщо не залишалось без належної уваги і оцінки. Там усе завжди зважувалось і в формі комунікатів доводилося до відома всієї комуни. Все це робилося дуже ретельно, з повним почуттям відповідальности як перед своїм сумлінням, так і перед партією, в яку ми вірили тоді беззастережно. Комуна політв'язнів була значно досконалішою організацією, ніж найзразковіша армія.

За своєю формою комуна була демократичною організацією, бо правління було виборне і на зборах можна було дискутувати й полемізувати. По суті ж це була строго тоталітарна організація, бо, власне, правління засекреченої фракції комуністів наперед визначало, кого на яку посаду треба обрати, а комуна лише формально їх начебто обирала. Так само виглядали і всі дискусії та полеміки. Дискутувати можна було досхочу, але завжди тільки в дусі панівних вірувань. Будь-які сумніви щодо авторитетів розцінювались як страшна єресь. Усе було поставлено за принципом: ,,Останнім непогрішним пророком був Магомет, а більше пророків нема і не може бути''. Але при цьому все було поставлене на дуже високому рівні.

Мені здається, що секрет сили тоталітарних систем таїться в монополії на засоби інформації і виховання, а сама сила — у фанатичній вірі і страхові.

Гнів ,,Магомета'' і його ,,пастирів'' страшніший від смерти. Кожному членові партії прищеплювалося почуття, що він тільки як член партії має силу і вагу, а без партії він ніщо. Страх перед отим ,,ніщо'' гуртує людей у партії. Індивід, що почуває силу інтелекту в самому собі — найбільш небезпечний для всякої партії, а особливо для тоталітарної. Люди самовистачальні в духовому пляні не потребують партії, бо вони навіть у найгірших і найтяжчих ситуаціях здатні жити своїм внутрішнім духовим життям.

Я мав щастя сидіти на четвертому поверсі, де сидів тодішній голова комуністичної фракції комуни політв'язнів, член ЦК КПП і член політбюра Зенон Новак (пізніше, вже за влади комуністів у післявоєнній Польщі — заступник голови Ради міністрів). Йому було

тоді близько сорока років. Це був високий, стрункий бльондин з добрими голубими очима. Завжди по-філософському врівноважений, розсудливий, у міру веселий і в міру серйозний, мудрий і в особистих стосунках чесний. Він був дуже простий, до всіх ставився по-дружньому, безпосередньо, і за це його всі любили. Та все ж, не зважаючи на його безпосередність, між Новаком і всіма іншими партійцями навіть і в ув'язненні відчувалася якась невловна дистанція. Також і всі члени ЦК ставилися до нього з якоюсь особливою повагою.

Не зважаючи на дуже сувору конспірацію, всі в нашій групі знали, що Новакові підпорядковується по партійній лінії і звітує перед ним навіть староста комуни доктор Пінас. Хоча Пінас був доктором хемії і старостою комуни, але нічим особливо не виділявся — був звичайний інтеліґент.

Із ЦК КПЗУ на першому поверсі були Іван Сивохіб із села Добрівляни Дрогобицького повіту і Цимер зі Львова. Сивохіб також нічим особливо не виділявся і не дуже блищав своїм інтелектом, хоча в організаційних справах він мав уже тоді чималий досвід. Зате Цимер був після Новака другою особою за ерудицією в галузі суспільних наук. Цей здібний, молодий, гарний львівський жид добре знав політекономію, історичний і діялектичний матеріялізм, історію робітничого руху.

Крім них було ще на нашому поверсі два члени ЦК Компартії Західньої Білорусії (КПЗБ). Обидва жиди, прізвища я забув. Один з них щойно повернувся з Москви, з вищої школи „червоної професури" при Комінтерні. Порівняно з Новаком вони були незначними людьми. Але для нас усі ті члени ЦК були тоді визначальними авторитетами, кожне слово яких ми буквально всмоктували.

Один тільки Леон Романовський, член „воєвудського" (обласного) комітету КПП, був для мене вкрай антипатичною людиною. Він був робітником гути — склоплавильного заводу. Дуже кровожерливий, він тільки й мріяв, щоб стати чекістом.

Владислав Ґомулка тоді не тішився великою повагою серед членів ЦК. Перед арештом він займав у ЦК посаду інструктора партійної роботи в Західній Білорусії.

Кількісно за комуністичну діяльність найбільше було засуджено українців, а в відсотковому відношенні до свого народу — білорусів. Потім за кількістю йшли жиди. Найменше сиділо за комунізм поляків. Це були в основному члени ЦК і члени воєвудських комітетів.

15. Зміни в світі, зміни в тюрмі, кінець ув'язнення й вихід на волю.

За роки моєї неволі в світі сталося багато величезних змін.

Гітлер, прийшовши до влади, відразу почав здійснювати свої політичні пляни. Спершу він провів плебісцит у Саарській області, внаслідок якого відібрав її від Франції і прилучив до Німеччини. Здійснив вихід Німеччини з Ліґи Націй і скасував вимушене Версальським договором зобов'язання Німеччини сплачувати репараційні борги великим державам за Першу світову війну. Пізніше анулював накладені Ліґою Націй обмеження Німеччини в озброєнні, і прискореним темпом почав творити німецьку армію та озброювати її наймодернішою зброєю. Затим звільнився від військ Ліґи Націй, які контролювали вугільний басейн Руру згідно з Локарнським договором. А тоді провів „аншлюс" із Австрією.

Гітлер без найменших вагань топтав міжнародні договори один за одним і цілеспрямовано крокував у визначеному ним напрямі. Усе це він робив без будь-яких перешкод з боку західніх держав. Світ ще не оклигав тоді від економічної кризи. Кожна країна була заклопотана оздоровленням свого економічного становища. А Гітлер тим часом робив своє чорне діло. Він жорстоко розправлявся не тільки зі своїми прямими ворогами з інших партій, а й у своїй партії розстрілював найближчих своїх соратників, таких, як Отто і Ґреґор Штрассери, Рем та інші, в яких він бачив своїх суперників. Словом, він чинив так, як чинять усі диктатори, всі тирани.

У 1937 році Гітлер почав вимагати від Польщі передачі Німеччині територій Помор'я з містом Данціґом (Ґданськом) та Познанщину. Польща була в тривозі. Уряд звернувся до народу по допомогу грошима на оборону країни. Ми, комуністи-політв'язні, всі до єдиного відгукнулись на це звернення і, за велінням ЦК КПП, кожен з нас віддав на оборону від нападу фашистської Німеччини по п'ять злотих.

Але незабаром Польща круто змінила курс своєї політики і пішла на змову з Гітлером. Міністер закордонних справ Польщі полковник Бек підписав угоду з міністром закордонних справ Німеччини Рібентропом, згідно з якою Німеччина і Польща одночасно напали на Чехо-Словаччину. У тій ганебній операції Німеччина захопила всю Чехо-Словаччину, а Польща — її маленьку частину, Заолже. За короткий час польська преса так розпалила пристрасті, що поляки ладні були живцем розпинати кожного чеха.

Це найбільше безумство польський уряд розпочав наприкінці 1937 року, а завершив навесні 1938 року. Лише редактор „Слова віленського" Кац Мацкевич виступив проти тієї ганебної змови. За

це польський уряд запроторив його до відомого в Польщі концентраційного табору в місті Береза Картузька.

У 1934 році московський Комінтерн знову нібито „викрив націоналістичний ухил" у ЦК КПЗУ, це вже вдруге після „викриття" в 1928-1929 рр. „шумськістів". Комінтерн доручив ЦК КПП провести чистку в ЦК КПЗУ. Для проведення чистки було уповноважено члена ЦК КПП Рваля. В наслідок цієї операції було „вичищено" членів ЦК КПЗУ „Косаря" (на прізвище Зайнчківський) і „Барабу" (Іваненка). Обидва загинули в концтаборах Радянського Союзу — так само, як перед тим загинули „вичищені" ними, як „націонал-ухильники" — „шумськісти", члени ЦК КПЗУ Васильків, Турянський, Максимович та інші.

1938 року Комінтерн „розпустив" КПП, а разом з нею і КПЗУ, а генерального секретаря КПП і члена президії Комінтерну Лепського та його заступників Генріковського і Рваля (того самого, що робив чистку в КПЗУ) в Москві розстріляли як нібито „агентів польської розвідки". Як чистили Рваль та інші, так „почистили" й їх.

Отже від 1938 року КПП, КПЗУ і КПЗБ перестали існувати — їх фактично ліквідувала Москва в зв'язку зі своїми новими міжнародньо-політичними плянами. Цю звістку ми сприйняли в тюрмі з великим болем, і відтоді ми вважали себе „безпартійними комуністами". Це припало якраз на той час, коли польська шовіністична машина працювала проти Чехо-Словаччини на свою власну загибель.

Під цей шовіністичний чад 13 грудня 1938 року адміністрація тюрми в Ломжі вирішила відняти в нас особистий цивільний одяг. Рано вранці, ще до побудки, наглядачі вдерлися до камер, забрали наш домашній одяг, а нам кинули сірі тюремні уніформи.

Це був виклик у дуже несприятливий для нас час, але виходу не було, ми мусили цей виклик прийняти. Боротьба почалася. Ми викинули тюремний одяг у коридор. Під час оправки з наших камер забрали постіль. У камерах було холодно, дошкуляли протяги. А ми в самій білизні, без постелі, на голій асфальтовій підлозі і залізних ліжках оголосили голодівку. За всі роки мого перебування в Ломжі в тюрмі це було найжорстокіше випробування, але й цим нас не зломили. Я тоді дуже тяжко захворів на легені. Харкав кров'ю і не мав сили розмовляти. Надій на життя не було.

23 грудня нас, усіх політв'язнів з Ломжі, порозвозили по інших тюрмах. Я з невеликою групою потрапив до Білостоку. Це була одна з найжорстокіших тюрем Польщі. Коли ми прибули до тієї тюрми, нас просто з етапу повели до лазні. Поки ми помилися, адміністрація забрала наш одяг, а нам поклала тюремний. Ми, звичайно, склали протест і до камер пішли в самій білизні. На другий день ми зв'язалися з комуною політв'язнів і з'ясували їм усе. Правління

комуни звеліло нам узяти той одяг, і так ми одяглися в сіру тюремну уніформу. Комуну політв'язнів у Білостоці переодягли за два місяці до нашого прибуття.

Нас посадили на першому поверсі, а комуна розміщувалась на вищих поверхах. Нас до комуни не прилучили, і ні ми, ні комуна з того приводу не робили ніяких заходів.

У 1936 році в Польщі була амнестія для політичних. Засудженим до п'яти років в'язниці за амнестією знімали половину, а кому вище п'яти — третину. Отже, й мені зняли третину з мого 8-річного терміну ув'язнення. Нам усім закінчувався термін ув'язнення в першому півріччі 1939 року. Я мав вийти останнім з нашої групи — 24 травня.

Останній з тих товаришів, що переїхали зі мною до Білостоку, звільнився 15 квітня, і відтоді аж до кінця свого терміну я сидів сам-один і ходив на прогулянки.

У ці останні дні я вже дав волю своїй уяві, ...мріям і фантазіям. Романтика, на мою думку, скрашує сірі будні людського життя. Романтика — це світ бажаного, в якому живемо думками в хвилини душевного піднесення.

Ті п'ять років і чотири місяці неволі видалися мені вічністю. Про волю у мене було якесь дуже нечітке уявлення, мовби я її бачив тільки вві сні, або чув у казці, а натомість тюрма зі своєю жорстокою сірістю, одноманітністю і монотонністю стояла переді мною ґранітною нерухомою реальністю. Мені чомусь і не вірилось, що мене звільнять.

Нарешті прийшло довгождане 24 травня. Мене покликали з речами до канцелярії і там вручили документ про звільнення. Черговий наглядач перевірив мій документ і відчинив ворота. Несміливо переступивши останній поріг тюрми, я був вражений широчінню простору і можливістю володіти своїми рухами. Було якось аж неймовірно, що то вже воля, що за тобою не йде наглядач, що ти можеш куди завгодно йти, будь-якого перехожого зупинити й спитати, як пройти до залізничної станції. Ззовні тюрма видалась мені ще жорстокішою і похмурішою, ніж із середини.

Посеред станційної залі мою увагу звернула молода гарна жінка і двоє діток, що бавилися біля неї. Діти для мене завжди були дивом.

В галузі техніки людство досягло казкових чудес, а щодо розкриття внутрішнього світу дитини і її світосприймання, щодо розвитку в ній добрих начал і викорінення поганих зроблено дуже мало. Засоби знищення людського роду і всього живого на нашій плянеті фантастично збільшуються, а духового облагородження людини майже непомітно. Таких інституцій, що розпалюють ненависть між людьми, наплодилось дуже багато і їх фінансують здебільшого дер-

жави. А тих, що прищеплюють любов без огляду на віру чи релігію, ідеологію, клясу, націю, — дуже мало, і майже у всіх країнах їх переслідують.

Ті двоє діток — чисті, як Божа роса, швидко помітили, що я замилувано стежу за ними. Помітила це також їхня мама, і раптом, усміхнувшися, запитала чистою польською мовою:

— Відаць пан любі дзєці?

— Так, навіть дуже, — відповів я також польською мовою.

— Відаць пан тилько цо з вєнзєня вишедл? — продовжувала питати жінка, співчутливо оглядаючи мою тюремну бідність.

— Так, це правда, я тількищо вийшов із в'язниці, — відповів я.

Між нами зав'язалася розмова.

[На цьому обривається текст тієї частини спогадів Данила Шумука з підпольських часів, що шляхом „самвидаву" дісталася за кордон.]

II
ПОРА ВЕЛИКИХ ПЕРЕМІН І ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ

Редакційна примітка. *Та частина спогадів Данила Шумука, що стосується періоду від часу його звільнення з польської тюрми в травні 1939 р. до часу його включення в український рух національного опору навесні 1943 р., не дісталася за кордон разом з іншими частинами. Одначе в ряді наявних за кордоном самвидавних документів авторства Д. Шумука, що написані ним уже під час третього ув'язнення в радянських тюрмах і концтаборах (а зокрема — в його „Відкритому листі до тих, хто дає надхнення репресивним органам СРСР і керує ними" з датою червня 1979 р. та в його мемуарному нарисі „Від Майорщини до Хоролу" з датою теж 1979 р.), а також у його особистих листах до свого небожа й товариша молодих літ — п. Івана Шумука, що живе в Канаді, є багато важливих автобіографічних відомостей, які загалом окреслюють досить виразно головніші події зовнішнього і внутрішнього життя Д. Шумука в цей бурхливий і вирішальний у його життєвій еволюції період.*

Із цих, згаданих вище матеріялів і змонтовано та редакційно оформлено цю, другу в композиції цієї книги, частину спогадів і роздумів Д. Шумука під відповідним до її змісту заголовком. Перші три розділи цього монтажу (розділи 1 — 3) не є прямим авторським текстом і тому вони подані не в формі розповіді від першої особи, а в формі складеного редактором цього видання переказу пережитого й передуманого автором — на базі відповідних автобіографічних фраґментів, що стосуються до цього в згаданих матеріялах. Також належно використано відповідні відомості від п. І. Шумука. Для відрізнення від авторського тексту, ці три розділи першої половини цієї частини книги друкуються тут іншим, дрібнішим шрифтом.

Натомість наступні розділи цієї частини (розділи 4 — 8) явля-

ють собою прямий авторський текст розповіді від першої особи і включають у себе повністю мемуарний нарис „Від Майорщини до Хоролу", вмонтований між відповідні частини „Відкритого листа до тих, хто дає надхнення репресивним органам СРСР і керує ними" — в такому редакційному оформленні, якого вимагала суцільна і хронологічна послідовність тексту розповіді. В окремих місцях до тексту внесено деякі уточнення з листів автора.

В обох половинах монтажу цієї (II) частини книги використано також стосовні до даного періоду спогадів і роздумів автора згадки про цей період у наступних частинах, що раніше друкувалися книгою під заголовком „За східнім обрієм" у виданні „Смолоскипу" 1974 р.

— — —

1. Війна, „свято визволення" і перші сумніви.

П'ять арештів і п'ять з половиною років ув'язнення в польській тюрмі не змінили переконань Данила, і він, після звільнення в травні 1939 р., залишився й далі вірний ідеям КПЗУ, хоч цієї партії („розпущеної" Комінтерном 1938 р.) на той час уже не існувало. Але, повернувшись до родини, він намагався і прагнув жити нормальним людським життям. Зрештою, як він писав пізніше в одному з особистих листів — „я народився на світ, мабуть, з роздвоєною душею, і тому в мені жили наче б дві істоти: одна — залюблена в красу природи, спрагла природнього затишку й спокою, навіть і з тяготінням до землі й сільського господарювання; а друга — бунтівлива, що безупинно линула до висот вільного духа. Через це, мабуть, у мене й виходило життя якимсь нерівним і в особистому пляні невлаштованим."

Та й час настав тоді нерівний, неспокійний — передвоєнний. Надходила пора великих перемін, яких очікували всі: одні, під впливом передвоєнної закордонної активізації ОУН, сподівалися „визволення" із Заходу; а інші, ще не зневірені падінням КПЗУ — зі Сходу. Звичайно, Данило належав до цих останніх.

Одначе події, що принесли з собою переміни, розгорнулися далеко швидше, ніж можна було передбачати, і прибрали цілком несподіваного вигляду. 23 серпня Гітлер і Сталін раптом уклали між собою дружній пакт про ненапад, за яким насправді крився договір між ними про спільний розподіл Польщі. За цим відразу ж — 1 вересня гітлерівські збройні сили накинулися на Польщу і за два тижні розгромили неспівмірно слабшу від німецької польську військову силу. Німецький напад на Польщу розв'язав Другу світову війну, що формально почалася 3 вересня — з оголошенням Англією й Францією війни Німеччині, але для оборони Польщі це не мало ніякого значення. Натомість Радянський Союз, реалізуючи відповідне гітлерівсько-сталінське домовлення, 17 вересня розпочав похід Червоної армії на західньоукраїнські й західньобілоруські землі з метою „визволення" їх від уже розбитої німцями Польщі, добиваючи при цьому та забираючи в полон гнані німцями частини розгромленої ними польської армії, що тікали в південно-східньому напрямі. І незабаром уже вся Волинь разом з Галичиною опинилась під тією „радянською владою", про яку мріяв Данило і за яку він боровся в лавах Сельробу й КПЗУ в підпіллі під Польщею.

Зустріч Червоної армії в Любомльському й інших районах Волинського Полісся, де за Польщі були значні впливи Сельробу й КПЗУ, була тріюмфальна. Зокрема ж для Данила, як недавнього в'язня польської тюрми, з якої він вийшов хоч і безпартійним, але ідейно загартованим комуністом — це було справжнє „свято визволення". Щоправда, раптове „визволення" сталося зовсім не так, як уявлялося йому за тією революційно-визвольною схемою, яку він засвоїв із комуністичної підпільної літератури та

лектури тюремного комуністичного університету. А головне — сталінсько-гітлерівська співдія в цьому „визволенні" накидала на нього в душі Данила тінь тривожного сумніву. Одначе, здобутий у тюрмі гарт комуністичної теорії з її хитромудрою „діялектикою" готових аргументів на виправдання будь-яких засобів у стратегії й тактиці боротьби за досягнення кінцевої мети, давав можливість усувати сумніви. Та, зрештою, над усім домінувало в Данила поєднане з особистим національне почуття задоволення беславним кінцем осоружного йому польського панування на західньоукраїнських землях. А сам факт об'єднання під однією владою розлучених віковим кордоном західньої й центрально-східньої частин України, яка в новій формі Української Радянської Соціялістичної Республіки в уяві Данила мала бути таки справді українською державою в складі вільного Союзу рівнорядних радянських державних одиниць — це було щось таке, що само собою викликало в душі Данила радісне піднесення великих сподівань. І він зі щирим захопленням відразу включився в „нове радянське життя" свого краю.

А в цьому житті справді з'явилося тоді відразу ж багато такого нового, що не лише з прокомуністичного, як у Данила в той час, а й просто з українського загальнонародного погляду виглядало безумовно позитивним. Зокрема ж Данила, як і більшість його земляків, що під польською владою з великими труднощами добивалися навчання в місцевих школах рідною мовою, дуже тішив швидкий і великий розмах державних заходів нової влади щодо розвитку українського шкільництва та загальної системи народньої освіти українською мовою на всіх рівнях навчання — до вищого й спеціялізованого включно. Саме в системі народньої освіти, в якій першого навчального року за нової влади дуже дошкульно відчувалась потреба в учительських кадрах, зокрема для сільських шкіл, знайшов Данило відразу ж найбільш відповідну тоді його бажанням працю, ставши за вчителя в дуже розширеній загальноосвітній школі свого рідного села. Одночасно він також і сам узявся за поповнення своєї недовершеної освіти.

Протягом часу вчителювання в цій школі до літа 1940 р. в Данила виникли добрі дружні взаємини з учителькою Ніною Зелинською, що її він знав ще дівчам перед своїм довгим ув'язненням, бо вона була дочкою колишнього священика в їхньому селі, де він і помер ще в ті часи. Коли Данило став працювати в школі, де вона вже перед тим була вчителькою, їй тоді щойно сповнилося двадцять два роки, вона була гарна й дуже інтеліґентна, з добре розвиненим почуттям суспільної свідомости. В її особі було щось від того образу духово непересічної молодої жінки з високими прагненнями в житті, що його Данило знав тоді лише з художньої літератури, не зустрічаючи доти його реального втілення на своєму життєвому шляху. Звичайно, він не міг бути байдужим до неї, хоч і тільки в площині чисто-дружньої приязні. Вона також виявляла до нього особисту приязнь, і взагалі було щось спільне між ними, не зважаючи на те, що в той час вони були за своєю ідейно-політичною орієнтацією дуже різні. Данило знав, що вона ще в підпольські часи була пов'язана з підпіллям ОУН, до якого належав її брат Юрко, та що це пов'язання напевно продовжувалося й далі. Вона ж, знаючи добре всю історію його підпільно-комуністичної діяльности та переслідування й ув'язнення його за це польською владою, напевно вважала за самозрозумілу річ його пов'язаність із новою партійно-комуністичною владою.

За цієї влади вона, як дочка священика, через деякий час мала труднощі в справі своєї праці в школі, і Данило, завдяки своєму становищу відомого в рідних околицях активіста прорадянського комуністичного руху, зміг допомогти їй перемогти ці труднощі. Це й стало добрим ґрунтом для розвитку їхніх дружніх взаємин. І хоч це не усувало між ними тієї дистанції, що її створювала різниця поглядів на певні явища нової дійсности, проте це не перешкоджало їхньому взаємозрозумінню в чисто людській площині. Та більше: знаючи одне про одного все, що їх різнило, вони разом з цим мали одне до одного стільки довір'я, що не крилися між собою зі своїми поглядами на поточні події й факти того часу в житті свого краю й свого народу,

і віч-на-віч між собою вони все це щиро-відверто обговорювали. При цьому виявилося, що попри всі свої розходження в думках, різниця самих цих думок була більше в тих ідеологічних формах, у які вони були вбрані, ніж у самій суті, бо основне в їхніх поглядах на найважливіші для них речі фактично сходило на одне. Головним бо для них однаково виявилася справа **національного визволення** України й справедливого суспільного ладу в ній.

У їхніх щиро-відвертих розмовах віч-на-віч між собою вона часто звертала увагу Данила на ті непринадні сторони нової, радянської дійсности, які він у своєму захопленні самим фактом перемін у бажаному для нього напрямі, просто не хотів тоді бачити в іншому, ніж позитивному, світлі. А таких непринадних і прикро розчарувальних сторін у цій дійсності виявлялося щодалі більше. Спершу неприємно вражала суперечність між пишнотою пропагандної театральности поспішно переведених „народніх виборів" та фактичною відсутністю виборів у властивому значенні цього поняття. Потім так само неприємне враження робила штучність пропагандно-показової процедури організованого згори „уклінного прохання" нібито „всього народу Західньої України" про включення „визволених земель" до складу Української РСР і звернення цього прохання до Москви, де це прохання й було „задоволено". А в столиці України — в Києві потім лише з благословення Москви виконано повторну формальність московського акту, чим явно було оголено неповноцінність „української радянської державности", її підлегло-провінційний стан.

І нарешті, вже після прошумілого восени 1939 р. „святкового" періоду встановлення нової влади, щодалі помітнішою почала ставати також пропагандно-показова фасадність і самої „радянської" форми влади. У ній виявилося дуже мало справжнього змісту тієї „робітничо-селянської влади Рад", про яку мріяв Данило, жертвуючи золоті роки своєї молодости підпільній боротьбі за неї під стягом КПЗУ. Голосні ж фрази про таку владу в устах переважно прибулих зі Сходу партійних керівників установленої Червоною армією реальної влади звучали фальшиво, а практика здійснення цієї влади явно тхнула чиновницьким бюрократизмом чужої, принесеної ззовні — не тільки не „робітничо-селянської", але й неукраїнської влади.

Всэ це само собою випливало в щиро-відвертих розмовах з Ніною Зелинською, що висловлювала з приводу цього свої критичні думки. Але не тільки Ніна звертала увагу Данила на ці речі, бо так чи інакше зачіпали цю тему й інші близькі до нього люди, зокрема й дехто з тих, кого в підпольські часи він спрямував на шлях співучасти в діяльності комуністичного підпілля і вони тепер шукали в нього відповіді на питання, що турбували їх у новій дійсності. Звичайно, він намагався знайти пояснення й виправдання вказуваних йому неприємних фактів цієї дійсности, і він знаходив це в тих теоретичних мудрощах марксизму-ленінізму щодо стратегії й тактики світової боротьби за комунізм, яких він набрався в тюремному комуністичному університеті. Це були міцно завчені ним аргументи на захист його віри в справедливість самої ідеї комунізму, здійснення якої, мовляв, є складний і суперечливий процес, що вимагає довгого й тяжкого переходового періоду з неминучими труднощами й помилками тощо. Але він відчував, що проста правда життя була переконливіша за ці аргументи, які в глибині його власної свідомости також починали звучати штучно й фальшиво.

2. Між партійним „перевихованням" і переглядом партійної віри.

Від часу приходу Червоної армії на західньоукраїнські землі для Данила, як активного члена підпільної КПЗУ в підпольські часи, було самозрозумілим, що

його природнє місце — в лавах тих активних будівників нового життя, що зорганізовані в Компартії України. Але, не маючи інших, крім самих ідейних, спонук до вступу в партію, він з цим не поспішав, бувши певним, що ця справа згодом вияснится сама собою — в процесі його участи в поточній праці на обраній ним освітній ділянці будівництва нового, радянського життя в рідній місцевості. Та ось уже в 1940 р., коли йому здалося, що на нього, як ідейного комуніста, так чи інакше падає моральна відповідальність за все, що робить керована компартією радянська влада, він вирішив звернутися до районового комітету партії в Любомлі з запитом у справі свого вступу до партії.

Ним зацікавилися, його викликали на розмову, але наслідок цього був досить для нього несподіваний. Йому сказали, що він, мовляв, хоч і комуніст за переконаннями, але „виріс у капіталістичному оточенні", а тому йому, мовляв, „потрібний ще певний час на те, щоб пройти відповідне партійне перевиховання", поки він зможе вступити до партії. Це Данила не лише здивувало, а й трохи вразило, викликавши неприємне почуття розчарування. Адже з раннього юнацтва він виховувався в безпосередній боротьбі підпільної компартії проти капіталістичного ладу Польщі, тож від чого його треба ще „перевиховувати"? Проте, розуміючи „перевиховання" як певний теоретичний перевишкіл для партійної діяльности в умовах нового, радянського ладу, він висловив готовність до цього.

Згодом у цій справі з ним вели розмови інші особи з партійного керівництва, і в одній із цих розмов йому було сказано таке: мовляв, таким колишнім членам КПЗУ, як він, треба довести свою готовність і придатність до членства в урядовій компартії передусім практичною працею в боротьбі проти ворожих „антирадянських елементів", що напевно діють підпільно на „визволених західньоукраїнських землях", а зокрема тут таки на волинському Поліссі. Зокрема ж було зазначено, що головним чином ідеться про викриття націоналістичного підпілля, коріння якого треба шукати передусім серед української інтеліґенції, особливо ж серед учителів, що можуть впливати на виховання української молоді в націоналістичному дусі. При цьому також було пригадано, що й серед колишніх членів КПЗУ, в якій свого часу, мовляв, було виявлено „націоналістичну аґентуру", напевно ще є чимало таких невикритих „націоналістичних елементів".

Це було майже пряме запрошення до співпраці з тією таємно-поліційною службою НКВД, що на той час (1940) уже наводила страх на населення західньоукраїнських земель. Це Данила відразу ж насторожило, подіявши відразливо на його бажання включитися в діяльність урядової компартії. Політичні репресії взагалі, а політична поліція будь-якої влади зокрема, були для нього чимось таким, супроти чого повставало все його єство. І той, уже досить помітний тоді й для Данила факт, що на західньоукраїнських землях почали щодалі ширше розгортатися політичні репресії, особливо вражав у ньому чутливу до цього струнку душі недавнього політичного в'язня. Тому він цілком виразно, хоч і досить обережно, дав зрозуміти, що підказувана йому форма практичної участи в діяльності урядової партії йому не підходить; бо зі своїм досвідом організаційної та політосвітньої роботи серед селянських мас народу в рідних околицях він сподівався саме в такій, а не іншій ділянці роботи знайти відповідне йому поле діяльности в лавах партії.

Це, видно, не дуже сподобалося тим, перед ким Данило порушив справу свого вступу до партії, і після цього ця справа зависла в повітрі, та й сам він у цьому напрямі не робив дальших заходів. А тим часом його робота в школі виявилася безперспективною. Нестачу вчительських кадрів у західньоукраїнських областях протягом 1940 р. було розв'язано головним чином шляхом заповнення шкіл відповідними до вимог радянської освітньо-виховної системи вчителями з давніших радянських земель Української РСР; а для місцевих і зокрема тих учителів, що не

мали належної педагогічної освіти, умови праці стали тяжчими. В сполуці з мізерним матеріяльним забезпеченням учителів сільських шкіл — це створило для Данила, на той час уже батька двох дітей (1940 р. народився син Володимир), такі родинні обставини, що треба було знайти іншу, більш поплатну працю. Її не тяжко було Данилові тоді знайти, і під кінець 1940 р. він уже працював у районовому банку в Любомлі на посаді референта позик.

Загалом же особисте становище Данила в ті часи складалося досить добре. Перед ним відкривалися всі ті можливості успішного просування вперед і вгору, що їх давало йому найвідповідніше для цього його минуле молодого комуніста-підпільника, переслідуваного польською і визволеного радянською владою. Проте він не був і не міг за своєю духовою природою бути морально задоволеним. Він не міг бути байдужим до того, що діялося в суспільному житті навколо нього, бо в ньому щодалі більше виявлялося такого, що суперечило його уявленню про те, яким би мусив бути лад у країні під владою „справжніх" (у його розумінні) комуністів. Він не міг примиритися з духом партійно-бюрократичного чиновництва, яким було пройняте все суспільне життя і яке сковувало всяку громадську ініціятиву в народі. Він був також проти тієї примусової колективізації селянства, яку розпочала влада в супроводі масових репресій у західніх областях України 1940 р. Його дратувала бездушна фразеологія й пустопорожнє чванство партійних чиновників на мітинґах і зборах, бо це по суті компромітувало ті ідеї, за які він боровся в комуністичному підпіллі й страждав у тюремній неволі під Польщею.

Все це створювало в житті Данила тим більш тяжку моральну ситуацію, що він не міг тоді стати просто противником відповідальної за все це влади. І не міг не тільки тому, що будь-яка форма протесту, не кажучи вже про опір, була за цієї влади практично неможливою, а передусім тому, що цю владу він тоді ще цілком щиро вважав за свою і всі закиди проти неї з боку її неприхильних критиків приймав і на свою адресу. Тому всіма зусиллями свого, натренованого в тюремному комуністичному університеті, мислення він шукав і знаходив усілякі теоретичні виправдання тих неґативів радянської дійсности, на які вказували йому інші, хоч він бачив та в душі осуджував їх і сам. А коли з ближчими до нього людьми йому доводилося говорити про ці речі, він гаряче доводив, що причинами недоліків у радянській дійсності є не вади самої радянської системи, а хиби й невідповідність людей, що помиляються в практичному запровадженні цієї системи в життя. Він говорив також про „об'єктивні труднощі", які виникають на шляху здійснення доброї ідеї в недорозвиненому суспільстві, що своєю свідомістю до цієї ідеї ще не доросло. Та намагаючись такими доводами переконати інших, він і сам щодалі більше відчував захитаність своєї власної віри в те, що говорив і потребу якогось розумного перегляду партійно-комуністичних підстав такої віри.

Деякий час певною підпорою для ідейно-комуністичних переконань в Данила була віра в те, що в Радянському Союзі за час понад двох десятиріч соціялістичного будівництва під владою компартії вже досягнено такого рівня розвитку суспільного життя на ідейно-комуністичних засадах, що це може бути взірцем для новоприєднаних західньоукраїнських земель, де соціялістичне будівництво щойно почалося. Та ось до кінця 1940 р. вже багато західніх українців не тільки побували на оглядинах, а й на різних працях на віддавна радянських теренах Української РСР та в СРСР взагалі, і від них довелося почути дуже невтішні відомості про тамтешню радянську дійсність. Та й серед тих, що прибули звідти на працю в західніх областях, можна було не тільки почути, а й відчути з розмов у дружніх стосунках з ними, що справи там стояли в дечому навіть гірше, ніж у західніх областях.

Особливо ж прикро було Данилові почути недобрі враження з цілорічного перебування в Києві його небожа Івана. Його в грудні 1939 р. було завербовано на працю в східніх областях, де йому довелося працювати на будівництві в самій столиці

республіки, звідки він повернувся в грудні 1940 р. Це був син Данилового старшого брата Антона, що був зачинателем сельробівського руху в своєму селі й околицях, а потім, через особисто-родинні обставини, відійшов від нього і на цьому ґрунті між ним і Данилом виникли розходження. Іван, лише на п'ять років молодший від Данила, був для нього в юнацькі роки молодшим товаришем, з яким у нього було чимало спільного в життєвих зацікавленнях і прагненнях. Їхні взаємини також і в дорослому віці залишилися щиро-дружніми і вони мали цілковите довір'я один до одного, хоч у своїх поглядах далеко не в усьому сходилися.

Іванів безпосередній досвід радянського робітничого життя, як і його правдивість близької Данилові людини, що не мала упередженості щодо радянської системи, надавали особливої ваги тому, що від нього Данило почув, коли вони зустрілися й мали довгу розмову про Іванові київські враження. Хоч ці враження не були тотально негативні, але вони були глибоко критичними щодо тих основних речей, які Данило заочно ідеалізував у своєму теоретичному уявленні про Українську РСР. Вони, звичайно, дискутували, і Данило намагався знаходити такі інтерпретації почутих від Івана фактів, щоб вони укладалися в бажану йому схему позитивної цілости з окремими негативами, за які відповідальна не система, а окремі люди й ворожі владі сили. Але супроти логіки фактів його теоретична схема була слаба, і після цього він відчув, якою ненадійною опорою його віри в обстоювану ним систему була його теоретична озброєність. А від цього залишалося вже недалеко й до перегляду самої віри.

3. Перший досвід з НКВД і тавро „неблагонадійности".

Настав 1941 рік, і почався він нещасливими для Данила подіями. Широко розгорнені перед цим репресії НКВД, набувши масового характеру (зокрема в формі виселювань і заслань цілими родинами на Сибір чи в інші далекі краї СРСР тих, кого влада вважала за „ворожі" чи „непевні" елементи), нарешті зачепили й родинне коло Шумуків. У січні заарештовано Данилового брата Антона. Хоч після їхнього розходження у зв'язку з відходом Антона від сельробівської діяльности їхні особисті стосунки не були такими по-братерському дружніми, як перед тим, одначе Данило знав і був певним, що Антін ніяк не міг бути ворогом радянської влади, ідею якої він чи не перший приніс до свого села і спричинився до того, що цією ідеєю захопився й Данило. Те, що заради рятунку своєї родини він під поліційним тиском відійшов від сельробівської прорадянської діяльности, не давало підстави до того, щоб понад десяток років пізніше, в умовах уже іншої історичної дійсности, якраз та влада, в боротьбі за яку він брав участь, трактувала його як ворога.

Щоправда, репресії НКВД на західньоукраїнських землях від самого початку їх перетворення в західні області Української РСР не минали й колишніх членів та деяких керівних діячів Сельробу й КПЗУ. Але виглядало так, що це стосувалося лише тих осіб, що під час розколу в КПЗУ й Сельробі в 1928-9 рр. на тлі „націоналістичного ухилу" західньоукраїнських „шумськістів" (Василькова, Турянського й Максимовича) належали до табору „ухильників". Та в випадку Антона це не могло бути причиною арешту, бо він був одним із тих, здезорієнтованих розколом, низових учасників сельробівського руху, які не хотіли бути причетними до внутрішньої боротьби двох таборів у ньому; і саме це, в сполуці з поліційним тиском, зумовило його відхід якраз під час розколу.

Незабаром у справі брата до НКВД було викликано й Данила. Слідчий залізничного відділу НКВД, що вів справу Антона, який працював на залізниці, вимагав від Данила свідчення проти брата. Як виявилося в перебігу допитування Данила, слідчий був добре поінформований про його розходження з братом на тлі його відходу

від прорадянської діяльности. Саме з цього слідчий і намагався виснувати закид братові в „зраді", що автоматично включало його в категорію тих підозрілих і тому „непевних" елементів, які підлягали репресіям. Потвердження такого закиду й підозріння та осудження минулого брата й вимагав від Данила слідчий НКВД. Коли ж Данило почав з'ясовувати цю справу, висвітлюючи справжні обставини й факти, які спростовували таке трактування минулого брата з боку НКВД, слідчий показав Данилові переписаний на машинці переклад російською мовою його давнішого листа до брата, де були гострі вислови з приводу того, що після відходу від сельробівського руху брат нарешті зміг одержати працю на залізниці, де йому з політичних причин без дозволу польської поліції (як опісля й без дозволу НКВД) влаштуватися на працю було неможливо.

Вимагаючи від Данила такої інтерпретації цього листа, яка була потрібна НКВД, слідчий дав зрозуміти Данилові, що відмова від цього може поставити під сумнів і його особу. Потім слідчий зробив спробу втягти Данила в співдію у майструванні ним фальшивого „документального свідчення", вимагаючи від нього, щоб він поставив потрібну слідчому дату й дав свій підпис під машинописним текстом російськомовного перекладу його листа. Маючи добрий досвід з польською поліцією й „дефензивою", а також відповідний вишкіл у тюрмі, в справах забезпечення від провокаційних фальшувань слідчих, Данило рішуче відмовився від цього, мотивуючи це зокрема тим, що не розумів російської мови й не міг пам'ятати дати давнішого листа. Це дуже не сподобалося слідчому, і після цього допитування Данила незабаром скінчилося на досить неприємних натяках з боку слідчого на те, що може означати для Данила його відмова співпрацювати з НКВД.

Після цього першого свого, родинного й особистого, досвіду з НКВД Данило став більш чутливим і настороженим до тих репресій, що від початку 1941 р. стали не тільки більш помітними для нього, ніж перед тим, але й щодалі більш незрозумілими. Бо тяжче стало шукати для них виправдання з погляду його комуністичних переконань, у яких він досі знаходив логічні підстави для цього. Якщо в перший період установлення й закріплення радянської влади на західньоукраїнських землях здавалися цілком закономірними репресії супроти колишніх і прихованих під новою владою таких її безумовних ворогів, як залишки польських панівних кляс і шовіністичних елементів, а також профашистські елементи серед українського націоналістичного табору, то дальші репресії серед селянства в зв'язку з акцією колективізації та серед української інтелігенції виглядали цілком невиправданими, безпідставними й безпотрібними. Зокрема ж тяжко було бути байдужим до репресій супроти тих кіл національно-демократичної і національно-соціялістичної української інтелігенції, серед яких під польською владою були помітні прорадянські тенденції, — не кажучи вже про людей колишнього національно-комуністичного табору в таких середовищах прямої радянської орієнтації, як Сельроб і КПЗУ. А їх арештовувало й засилало на Сибір чи де-інде НКВД як „українських націоналістів", нарівні з ОУНівцями, звалюючи їх усіх в одну купу під гаслом боротьби проти „оунівсько-фашистського охвістя".

Та ось навесні 1941 р. стали вперто поширюватися чутки про близьку війну, і то якраз війну між Радянським Союзом і Німеччиною. На тлі тогочасного зеніту радянсько-німецької дружби й співпраці в мілітарно-політичному перекраюванні мапи Европи такі чутки звучали неправдоподібно. В той час, коли більша частина европейських країн була вже підкорена Гітлером, за його згодою й Сталін поширював володіння СРСР за зразком „визволення" підпольських західньоукраїнських і західньобілоруських земель. Захопивши шляхом прямої агресії карельські території Фінляндії, що коштували Червоній армії неспівмірних цьому здобуткові зусиль і жертв, Сталін потім цілком задарма з благословення Гітлера приєднав до СРСР західньо-

українські й молдавські землі Румунії, а потім і цілі три прибалтійські держави — Литву, Латвію й Естонію. Після цього сталінський комівояжер Молотов їздив до Берліну на зустріч і переговори з Гітлером і Рібентропом, а цей останній з такою ж місією їздив від Гітлера в Москву до Сталіна. Фотографії з їхнім потисканням рук і малощо не взаємними обіймами з приводу успішних договорень з'являлися на сторінках радянських газет, які також без коментарів друкували німецькі зведення про гітлерівські перемоги й успіхи. А в офіційних виступах керівників партії й уряду та в напрямних статтях урядової преси звертали на себе увагу висловлювання, явно прихильні до німецької сторони у війні, що вже другий рік відбувалася в Европі. Поговорювали вже навіть і про можливість прилучення СРСР до союзу держав фашистської „вісі" Берлін-Рим-Токіо.

Але вістки про близьку війну приходили із західнього прикордоння, де з обох боків скупчувалися великі військові сили, а по радянському боці кордону відбувалось прискорене будівництво великої лінії оборонних укріплень. Туди, разом з ешелонами червоноармійців і військового спорядження, зі сходу тяглися й ешелони „мобілізованих на оборонне будівництво" цивільних людей і спеціяльних категорій репресованих осіб військовослужбового віку, яким влада не довіряла зброї, а використовувала як робочу силу на будові військово-оборонних об'єктів. Все це, як також покликання до військової служби багатьох річників військовозобов'язаних із категорії „запасників", промовляло за те, що відбувалося справді приготування до війни. Але разом з цим на німецький бік кордону переїжджали з радянського боку вантажні потяги з зерном і з матеріялами та сировиною промислового і навіть воєнного значення, порядком виконання з радянського боку договору про торговельно-товаровий взаємообмін між СРСР і Німеччиною. Тому було не ясно — з ким імовірніше міг тоді опинитися у війні Радянський Союз: з гітлерівською Німеччиною, з якою тоді так дружньо співпрацював радянський уряд, чи з „англо-американськими плутократами", як тоді називала офіційна радянська пропаганда антигітлерівський табір західніх держав?

Поряд із покликанням до військової служби щодалі більшої кількости запасників, із числа покликаних у західніх областях у той час виділяли певних осіб до спеціяльних „будівельних батальйонів", про які було відомо, що їх комплектували з тих, чиї документи були проштамповані спеціяльним кодовим знаком НКВД, який указував на приналежність даної особи до категорії „неблагонадійних". Данило, як військовозобов'язаний, що своєчасно не проходив військової служби, мав довготермінову „відстрочку", а також користувався щодо цього пільгами батька родини з малими дітьми. Але нарешті покликали і його. Та замість звичайного в його випадку призначення на військове навчання, його зачислили до... „будівельного батальйону"! Як виявилося потім, сталося так з причини арешту його брата та відмови співпрацювати проти нього з НКВД, що й поставило його відразу в категорію проштампованих тавром „неблагонадійного".

4. Війна, беззбройні солдати, відступ на схід і „київське оточення".

(Цей і наступні розділи (4—8) змонтовані з авторського тексту розповіді від першої особи — так, як зазначено в редакційній примітці на початку цієї частини книги).

15 травня 1941 р. мене, як військовозобов'язаного, призвали до Радянської армії і відправили до будівельного батальйону, на

укріплення прикордонного району над річкою Буг. Цим самим я став солдатом „другого сорту", бо в такі батальйони призначають людей із „неблагонадійних" родин. Там, в прикордонному військово-оборонному будівництві, я зрозумів, що потрапив у середовище репресованих. Ми працювали на тяжких земляних роботах по дванадцять годин на добу — аж до вибуху війни.

22 червня фашистські війська напали на СРСР. Тоді нас поспішно забрали з кордону на Бузі й перекинули в Житомирську область. Там, наспіх озброївши, створили з нас так званий „особливий" штрафний батальйон і кинули в бої на найнебезпечнішій ділянці фронту. Через декілька днів дві третини солдатів нашого батальйону загинуло.

У серпні (вже під час відступу армії на схід), згідно з наказом вищого командування, в нашому батальйоні майже півтори сотні солдатів через політичну „неблагонадійність" було позбавлено права носити зброю. До числа цих роззброєних (і тому „неповноцінних" солдатів) потрапив і я, перетворившись таким чином уже на солдата „третього сорту". Під час відступу наш батальйон у загальному потоці військових і цивільних мас, що під обстрілом і бомбардуванням ворожих літаків відходили через Київщину за Дніпро, на Полтавщину, майже геть розпорошився поміж солдатами різних частин розбитої армії. Щойно під містечком Пирятином на Полтавщині нас — тих „неповноцінних", що не заслуговували на довір'я, щоб захищатися зі зброєю в руках, зібрали в два батальйони, щоб перекинути до Новосибірська на працю на заводи в глибокому північно-східньому тилу. Одначе сталося не так, як було заплановано. Фашистські війська, що прорвалися з південного й північного боку через Дніпро на Лівобережжя, оточили п'ять радянських армій, що були скупчені там для оборони Києва. В це велике, так зване „київське оточення" потрапили й два наші роззброєні батальйони, в яких на той час залишилася вже тільки половина їхнього людського складу.

— — —

Під Пирятином, у селі Майорщина, знову зібрався цілий батальйон тих „неповноцінних", беззбройних солдатів, серед яких був і я. Нас розташували за селом у великому старому саду, що колись належав якомусь поміщикові. Неофіційно ходили чутки, що нас мають відпровадити до Новосибірська на військові заводи. Командиром цього особливого батальйону був якийсь капітан, але видно було, що він був також із таких же самих „неповноцінних", бо кобуру носив порожню, без пістолета.

На третій день перебування в тому саду командування баталь-

йону й рот десь уже зникло. Солдати почали гуртуватися за спільністю територіяльної приналежности. З Любомльського району в тому батальйоні виявилося аж сімнадцять осіб. І ось, якось так вийшло, що вони самі собою згуртувалися біля мене. Я в тому саду знайшов собі доброго далековида й пляншетку з топографічними картами й компасом. Ці військові атрибути наче й справді надавали мені ваги командира. Але ці речі я підібрав аж ніяк не з тією метою, щоб удавати з себе командира, а просто тому, що в такій ситуації мені таки потрібні були бінокль і топографічні карти. А взагалі військовим командиром я ніколи не прагнув бути, і це гуртування навколо мене відбувалося якось стихійно, самопливом. Тому я не почував себе будь-чим зобов'язаним перед ними і тримався ні від кого незалежним.

На другий день рано вранці, після того, як стало ясно, що все „командування" зникло, я, зваривши в своєму казанку горохового концентрату та поївши, пішов на другий бік шляху до ставка. Навколо було тихо. Солдатів близько не було. Біля ставка була гойдалка, і я, вискочивши на неї, почав гойдатися. Аж раптом, метрів за десять від гойдалки впала міна й розірвалася, а потім з другого боку гойдалки впала друга міна і також розірвалася. Один осколок міни перебив жердину гойдалки. Я швидко зіскочив із гойдалки й побіг у розташування свого батальйону. Німці почали бити з мінометів по всьому саду. В батальйоні мене зустріли земляки вигуками:

— Де тебе в таку пору лиха личина носить! Ми всюди бігаємо, шукаємо, гукаємо, а тебе чорт-ма. Треба щось робити. Не сидіти ж нам тут, склавши руки, поки німці не приглушать нас тими своїми мінометами.

— А що нам тут залишилося робити? — сказав я. — Треба йти в той бік, де найменше чути стрілянину, а потім буде видно, куди нам найзручніше повернути.

— Ну, так ходімо ж, ходімо геть із цього пекла! — знову загукали майже всі разом і заметушились.

— Я пропоную йти садом наниз у балку і далі балкою в степ, — сказав я. — У тому напрямку, здається, поблизу стрілянини ще не чути. А там уже, куди балка виведе, туди й підемо.

— Ти не пропонуй і не оповідай, а швидше веди! — закричали всі.

В степу, по обидва боки балки, якісь люди гарячково бігали від скирти до скирти пшениці й підпалювали їх. Дивлячись на те видовисько, нам усім стало моторошно. Хліборобові тяжко дивитися на те, як палять хліб. Кожне зернятко, кожна крихітка хліба для селянина — це щось святе, бож хліб це життя.

І так, ярами та балками, ми прийшли до села Короваї. Людей

там у військових уніформах було повне село, але це вже було не військо, а якийсь набрід. Кругом горіли села, горів хліб на полях, усе клекотіло й гуло, а кулеметний і автоматний вогонь кільцем стискав усе навколо — тісніше й тісніше.

По степу біля села бродили безгосподарні коні, корови, вівці й свині. Люди у військових уніформах були майже по всіх хатах, і тому нам не відразу пощастило потрапити на незайняту хату. Але нарешті ми зупинилися на подвір'ї біля маленької хатини, що наче притаїлась у садочку осторонь дороги край села. Господиня прийняла нас прихильно, але відразу сказала:

— Хлопці, ви, мабуть, голодні, а в мене є тільки картопля. Отже — дайте чимось її заправити, то я вам приготую, скільки хочете і як хочете. А заправи ось у степу бігає повно.

Всі подивилися на мене. Зрозумівши, про що йдеться, я сказав:

— Ну, що ж... Хто тут серед нас знає ковбойське ремесло? Нам треба щось впіймати з того, що оце блукає по степу.

За цю справу взялися любомльські м'ясники. Вони швидко і дуже вправно заарканили кабанчика і фахово зробили все, що потрібно було зробити, щоб картопля була смачною й поживною і щоб досить залишилося й для господині. А вона тим часом приготувала картопляне пюре та ще й у полумисках поставила малосольних огірків. Усі наїлися по-домашньому, і тут таки в садочку, просто неба, полягали спати.

Рано вранці господиня нас розбудила й сказала:

— Швидше, хлопці, вставайте, бо вже німці зі всіх боків підходять під село.

— Де німці?! — запитали ми майже всі разом.

— А ось уже зі всіх боків обстрілюють село. Ще тихо лише на протилежному боці балки. Але там вони стоять з кулеметами за скиртами і там їм наші здаються в полон.

Усі швидко схопилися, вмилися й сіли снідати. І саме тоді із сусідньої хати прибігла дівчина і сказала:

— Ой, то ви ще тут? А ті солдати, що в нас ночували, вже пішли здаватися в полон.

— Як же це так? — наче сам до себе проказав я. — Вони ж зі зброєю, і самі добровільно пішли здаватися в полон?

— А так просто, кинули зброю, позривали з пілоток зірки і пішли. Бо німці кажуть, що хто до обіду сам здасться їм у полон, то тим вони видадуть свої документи і відправлять додому. А тих, що до обіду не здадуться, будуть убивати.

— А кому ж це німці таке говорили? Їх же в селі ще немає? — з недовір'ям запитав я.

— Німців у селі ще немає, але ходять по селу якісь чужі люди й

оповідають таке нашим людям і солдатам.

Цю розмову з дівчиною вів я, а всі слухали й мовчали. А як вона пішла, я запитав господиню:

— Це справді ваша сусідка?

— А хто ж? Сусідка. Та ще й активна комсомолка. Але по батькові вона німецького роду.

— А якої ви думки про те, що оце говорила дівчина? — запитав я своїх земляків.

— Вона правду казала, — заговорили всі, перебиваючи один одного. — Якщо вже здаються ті, кому партія й уряд довірили зброю, то що вже про нас, роззброєних і принижених, говорити! А німці, то вже кому-кому, а нам таки видадуть документи й відпустять додому. Нас же зачислили до неблагонадійних. А крім того — ми ж західняки.

І ось ті, що добровільно довірили мені свою долю і радо робили все те, про що я їм лише натякав, тепер — після розмови з тією дівчиною, раптово всі якось ніби змінилися. У їхніх головах з'явилася надія на те, що німці справді дадуть їм документи й відправлять їх додому. Ці думки, ці надії були мовби викарбувані на їхніх обличчях. Для мене настав кризовий час. Мені відразу тут же треба було вирішити, як бути й що робити. Вони також усе це бачили на моєму обличчі і не спускали з мене очей. Подумавши декілька хвилин, я сказав:

— Нам покищо нічого поспішати. А кому так уже нетерпеливиться, то йдіть на той бік села й подивіться, що там робиться. А тоді, як повернетеся, то обговоримо все й вирішимо, що нам робити і як бути надалі.

Після цього на кілька хвилин усі замовкли, немовби розгубилися. Але ця їхня мовчанка мене насторожила. Бо я відчув, що за цим приховується щось лиховісне. Потім один здоровенний прасол з Любомля сказав:

— А навіщо нам ходити туди й сюди? Підемо всі разом на тамтой бік села, подивимося, розпитаємо, і там на місці й вирішимо, що робити.

— Та нам і немає іншого виходу, — підхопили цю мову всі інші. — Ми ж оточені з усіх боків залізним кільцем, і ми ж роззброєні. Командування нас покинуло на поталу. Адже тепер нам однак полону вже не минути, бо де ж ми тепер подінемось!

І справді, ситуація була безвихідна. Німці з усіх боків мінометним вогнем тиснули до тих скирт за селом, де вже відбувалася здача в полон. Я подумав трохи та й пішов разом зі всіма своїми земляками в той бік.

5. Німецький полон і початок страдного шляху.

Метрів триста за селом стояли дві високі скирти пшениці. Із-за обох тих скирт час від часу з'являлись два-три німецькі солдати. А зі всіх кутків села валом валили солдати радянської армії. Вони йшли туди вже без зброї і з піднесеними руками. Все це видовисько було для мене огидним, принизливим. Молодий німецький солдат із закоченими рукавами кожному ,,руському солдатові'', в кого ще була зірка на пілотці, показував на неї, бурмочучи, щоб кожний зняв свою зірку й віддав йому. Полонені поквапно виконували його волю, а він із задоволеною міною на обличчі брав ті п'ятикутки й ховав у кишеню. А на тих, що підходили без зірок, кричав і лаявся.

На веління німця зняти п'ятикутку я мовчав і не реагував, мовби нічого не розуміючи. Німець, покричавши, схопив мою пілотку з голови, зірвав зірку і злісно кинув її мені в обличчя.

Звідтам нас пригнали німці на якусь маленьку залізничну станцію. Того ж самого дня туди пригнали ще дві колони військовополонених. Всі ми були стомлені, пригнічені й голодні, а годувати нас ніхто навіть і не думав.

На другий день нас, голодних і невиспаних, погнали далі, але не на захід, а наче б на схід — за фронтом. Під вечір нас пригнали до міста Лубні й загнали в подвір'я якогось розбитого заводу. Незабаром туди пригнали ще велику партію полонених. Голод і втома дошкуляли все більше й більше, а німці не дозволяли навіть підняти із землі те, що нам кидали під ноги добрі, щиросердні полтавчани. І так, мало-помалу у полонених почали згасати надії на те, що німці видадуть їм документи й відправлять додому.

Незабаром на територію того заводу легковим автом приїхало троє німецьких офіцерів і привезли якісь дві дерев'яні скриньки й великий фотоапарат. Розглянувшись навкруги, вони примостилися з тим усім на покрівлі льоху. Всі полонені стовпилися навколо льоху. І знову дехто заговорив:

— Оце в тих скриньках, мабуть, привезли нам документи.

Німці жваво почали розпаковувати те своє ,,добро''. Усі, затаївши дух, напружено чекали. Раптом двоє офіцерів із тих, що приїхали автом, почали брати зі скриньки і кидати в натовп полонених печива й цигарки. Кидали вони ті ласощі з певними інтервалами — навмисно, щоб насолоджуватися тим, як нещасні, зморені голодом і дорогою полонені кидаються за тим печивом і цигарками, штовхаючи й відтискаючи один одного. А тим часом третій із приїжджих офіцерів швидко все це жахливе видовище фотогра-

фував. Я в цій суцільній тисняві участи не брав, а лише дивився на це все збоку.

Надвечір нас погнали далі на схід. Гнали нас путівцями через села й хутори. Селяни з глибоким співчуттям дивилися на нас, думаючи, що може й із їхньої рідні хтось також знемагає в цій колоні. По всіх селах і хуторах люди кидали нам кавуни, дині, яблука, груші, моркву, хліб і сухарі, а німецькі конвоїри били прикладами й стріляли тих, що вискакували з колони, щоб схопити морквину чи сухаря, що падали за крок чи два від колони. А згодом спрага, нестерпна жага почала мучити нас ще більше, ніж голод, але втамувати спрагу не було змоги, бо до води конвоїри не допускали. Та як тільки стемніло, полонені почали самовільно бігти до придорожніх колодязів, щоб ликнути бодай один ковток води. Конвоїри короткими чергами стріляли по них із автоматів.

Але спрага долала навіть страх смерти. Декотрі полонені, не зважаючи на стрілянину й трупи, що вже лежали по дорозі до колодязів, бігли до води й жадібно її пили. Перед спрагою не встояв і я. Але я насамперед обміркував, де і в який момент можна рвонутися до колодязя з найменшим ризиком потрапити під кулю автомата. І ось, забачивши, що біля однієї хати за бузком жінка тягла з колодязя воду саме тоді, як задній конвоїр побіг за якимсь полоненим, я рвучко кинувся туди й напився доброї свіжої води. Але втекти при тому я так і не наважився. Потім цього промаху я ніяк не міг собі простити.

Нас гнали дорогами з вибоїнами від коліс тяжких автомашин. Проходячи однією такою дорогою після дощу, полонені просто падали в баюри дощової води й хлептали її разом зі всякою нечистю. Конвоїри стріляли в них цілими довгими чергами. І так біля кожної такої баюри, а то де-не-де й у самій баюрі, залишалось по троє чи й семеро або ще більше вбитих. Конвоїри стріляли в полонених так легко й просто і з таким азартом, як футболісти забивають гола, без жодного докору сумління.

Вранці пригнали нас до Ромодану. Там нас також усіх загнали на територію розбитого заводу. За кілька днів туди зігнали до сорока тисяч полонених. Командирів німці примістили в бараці, вся решта полонених залишилася під відкритим небом серед руїн заводу. Там також три дні нас не годували. На четвертий день привезли вісім польових кухонь і приїхали німецькі кухарі. Відразу ж до тих кухонь щільним натовпом підійшли полонені грузини і трьома колами оточили їх, тримаючи один одного попід руки, щоб таким чином нікого не допустити до казанів з їжею, поки вони самі не наїдяться. Перешкодити їм у цьому не було кому, бо ні українці, ні росіяни не являли там собою жодної організованої сили. Всі вони

були прибиті горем і жили кожен сам для себе. А німці тим часом плянували своє: вони привели з бараку колону колишніх командирів і, зупинивши їх перед казанами, один офіцер ламаною російською мовою сказав:

— У першу чергу ми нагодуємо ваших командирів, а потім будемо годувати вас, рядових солдатів. Отже, дайте доступ до казанів вашим командирам.

Але грузини, заблькувавши польові кухні, стояли непорушно, зберігаючи мовчанку. Пропустити до казанів будь-кого вони навіть і не думали. Голодний натовп зашипів і розпочалася безсила метушня. Видко було, що німці саме й хотіли викликати таку реакцію, бо відразу ж почали всю цю шарпанину фотографувати. Під час цього сум'яття в загальній товкотні десь відбилися від мене останні з тих земляків, що трималися біля мене. Добиватися до кухні я не мав наміру. А як почув, що суп у казанах з конятини — від забитих на передовій лінії фронту коней, то мене й зовсім відвернуло від тих казанів.

На п'ятий день від самого ранку німці почали виводити нас із зони зруйнованого заводу. На воротях кожному давали по три сирі морквини й ставили по п'ять осіб у колону. Відтак нас усіх знову погнали з Ромодану до Хоролу.

Погода стояла гарна. Люди в кожному селі знову кидали нам хліб, коржі, дині й різну садовину. Німці знову стріляли в тих, що насмілювалися хоч на один крок виступити з колони, щоб підхопити шматок коржа чи сухаря. Я відчував, що втрачаю рештки сил. Я вже не міг іти в ногу з колоною. Я почав відставати від однієї п'ятірки до другої, аж поки не опинився в самому хвості колони. Позаду колони йшло троє німецьких солдатів з автоматами й двома великими вівчарками. На тих, що відставали від колони, вони спершу напускали собак, а потім, коли відсталий на собак не реаґував, його дострілювали і так на шляху й залишали. Забачивши на віддалі трьох-п'ятьох метрів від себе неминучу смерть, я напружував останні сили, щоб не потрапити в її пащу. Так на відстані трьох метрів від смерти якось я таки дочвалав до Хоролу.

Нас зупинили біля якихось будинків перед великими ворітьми ще не заселеного табору, обгородженого колючим дротом. На всіх чотирьох кутках стояли вишки, устатковані прожекторами. На вишках стояли німецькі солдати, озброєні автоматами, пістолетами й ґранатами з довгими дерев'яними держаками. Німці почали швидко обшукувати полонених і відбирати ножі, бритви, компаси й топографічні карти. У мене, як на біду, знайшли компас і топографічну карту, і через це мене там побили. Потім нас усіх, рахуючи по п'ятірках, загнали в табір. Це був найстрашніший в Україні табір смерти.

З цього табору на волю виривалися лише одиниці, та й то переважно ті, хто був родом із ближчих до Хоролу сіл і кого старостам тих сіл разом із жінками чи батьками тих полонених удавалося взяти на поруки.

6. У хорольській „ямі смерти" — між загибеллю і рішальним „або-або".

Територія хорольського табору була перегороджена колючим дротом на дві половини. Одна половина являла собою глиняний кар'єр два з половиною метра завглибшки, а друга була рівною площею. Ці дві половини були сполучені ворітьми. Масу пригнаних полонених спершу пропустили на рівну половину, а потім відкрили ворота й спустили в глиняний кар'єр. Опинившись у глибині кар'єру, всі відразу полягали на засохлу глину й заснули.

На другий день, рано вранці, нас розбудили своїм скаженим криком німецькі солдати й почали киями переганяти з кар'єру вгору до другої половини табору. Біля воріт, що сполучували ці дві половини, стояли бочки з супом і скрині з хлібом. Двоє німців у білих халатах наливали суп, двоє інших — давали хліб. Суп був досить густий, але без соли. І так кожного дня полоненим давали по півлітра супу, але тільки раз на три дні давали по двісті грамів чорного хліба. Посуду в полонених не було, ложки також не всі мали. Тому той нещасний суп вони брали в пілотки, в поли своїх шинелів і в приполи гімнастьорок. Вся ця годівля щоденно супроводжувалася побиттям. Четверо німецьких солдатів стояло з киями в руках побіч кухарів і били всіх полонених поспіль за те, мовляв, що помалу підходили й відходили. Отож треба було хапати все, що давали, бігом. На цій особливій роботі солдатів з киями що дві години підмінювали інші, бо по двох годинах такої роботи вони вже були неспроможні досить дошкульно бити. Також через кожні чотири години змінювалися й кухарі. Потім на ніч усіх полонених знову переганяли до глинища і при тому знову били. І так відбувалася годівля щодня.

Перші дні я ходив від краю до краю глиняного кар'єру, щоб здибати когось зі своїх земляків, але дарма: всі вони мов крізь землю попровалювалися. А самому одинцем коротати дні й ночі в тій ямі з кожним днем ставало все важче й важче. Односільчани, земляки, знайомі й друзі могли бодай лягти вночі спинами один до одного і так трохи зігрітися й заснути. А одинокому просто не було куди себе подіти ні вдень, ні вночі. А тут уже почали підкрадатися й осінні холоди. Ночі ставали щодалі холоднішими. Потім пішли дощі. Глина розмокла. А сили зменшувалися з кожним днем.

Часом до табору, ризикуючи життям, підходили жінки і через дві

дротяні загорожі перекидали коржики, дині, моркву, груші й різну іншу поживу. На все те кидалися тисячі голодних полонених, збивали один одного з ніг і виривали їжу один одному з рук, а іноді й з рота. Наслідком таких звіроподібних змагань за їжу, в розмоченій дощами й розмішаній ногами глині завжди залишалося затоптаними в болото кілька вже неживих людей.

Ще страшніше, ніж потреба їсти, мучила спрага. Води до табору німці не привозили. На території табору був один зужитий і занечищений колодязь із застояною гнилою водою. Люди з відчаю, не витримуючи спраги, почали пити ту гнилу воду. Наслідком цього в таборі виникла епідемія дизентерії. Люди почали масово вмирати. Убиралень не було. Трупів не встигали вивозити і їх притоптували в глину. Табір був наповнений страшним смородом. Люди почали просто на очах у німців кидатися на загорожу з колючих дротів, навмисно провокуючи охоронців, щоб стріляли й убивали їх. І німці кожного дня завзято це робили.

Я ослаб настільки, що в думках уже відмірював собі життя не на тижні, а на дні. Люди, схожі на кістяки, вимазані в глину, ледве рухалися і вже майже між собою не розмовляли. Табір затихав і вимирав. Почались випадки людоїдства. Людоїдів видно було по очах. Від них усі відсахувалися, як від прокажених. А вони, не звертаючи ні на кого уваги, нишпорили своїми хижими очима за новими жертвами. Але навіть і в таких умовах були й такі люди, що тільки молилися Богу. В їхніх очах навіть і тоді світився вогник вічного добра. Лише між собою вони один одному говорили, що це кара Божа за наші гріхи. І так спокійно, з молитвою на устах, вони чекали смерти й умирали. Я не був віруючим в ортодоксально-церковному розумінні, але внутрішньо я готував себе до смерти у згоді зі своїм сумлінням.

Оце в такому стані, несподівано й негадано, я раптом натрапив на трьох своїх земляків із сусідніх сіл. Двоє з них — Скибець і Борківський — були ще дещо міцніші від мене, а третій — Кусницький — уже також ледве тримався на ногах. Всі вони дуже зраділи, що зустріли мене, а я радів зустрічі з ними. Розповівши, як кожен з них потрапив у цю страшну яму смерти, вони майже в один голос повторили питання, яке хвилювало кожного з нас:

— Що ж нам тепер робити?

— Втікати і тільки втікати! — сказав я. — Мусимо вже цієї ж ночі або втекти, або трупом упасти від фашистських куль. Тільки не чекати в цій ямі голодної смерти.

Всі троє моїх земляків також рішуче висловилися за те, щоб якнайшвидше тікати.

— Раз усі згодні, то давайте обговоримо, з чого починати і як та де найлегше можна вирватися з цієї ями, — діловим тоном сказав я.

Виявилося, що двоє з моїх земляків — Скибець і Борківський — ухитрилися якось приховати й затримати при собі бритву й ножиці для стриження.

— О, це добре, — зрадів я, — адже нам треба перш за все прибрати людського вигляду: підстригтись і підголитись. А потім розглянемося, як і де є можливість прорватися.

Незабаром Борківський приніс у якійсь баночці води і ми, обережно, щоб німці не бачили, швидко підстриглися й поголилися.

— Тепер, — сказав я, — нам потрібна ще тільки цивільна одежа. Але хто з нас залишиться живим, той подбає за це вже там, по той бік дротів. Та що б з нами не трапилося, все ж наші страждання в цій ямі мусять цієї ночі закінчитися. — І сказавши це твердим, рішучим тоном, я проникливо подивився на всіх і додав: — Краще впасти трупом від фашистської кулі, ніж, опустивши руки, чекати смерти від голоду, холоду й усіх цих принижень та знущань.

— Та певно, що так! — підтвердили мої слова всі.

Дві загороди з колючого дроту, якими був огороджений табір, були заввишки три метри. Щоб із ями, в якій полонені перебували вночі, дістати руками до найнижчого разка колючого дроту, треба було стати ногами на плечі досить високого чоловіка. За метрів тридцять від однієї вишки другий ряд загорожі був ще не доведений до кінця, отже був там ще відтинок одинарного колючого дроту. Оце там, вирішив я, можна б спробувати щастя: підкопатися вночі просто руками й пролізти попід найнижчим разком дроту.

Надвечір небо затягнуло густими осінніми хмарами і страшну яму смерти прикрило пеленою туману з мжичкою. Настала ніч. Мжичка все густішала й густішала, а потім перетворилася в справжній осінній дощ. Люди, мов живі кістяки, обтягнуті шкірою, непорушно лежали в мокрій глині. В таких обставинах я зі своїми трьома земляками розпочали свою роботу.

Вартовий з вишки пильно зиркав своїми хижими очима слідом за прожектором, якого він спрямовував у різні боки. Ми просто руками рили рівчаки попід дротами лише тоді, як вартовий, повертаючись до нас спиною, спрямовував прожектора в протилежний від нас бік. Він рівномірно освітлював по черзі то правий, то лівий бік відтинку між вишками, оглядаючи увесь цей простір дуже ретельно. Але раптом він чомусь порушив свій ритм роботи, передчасно й круто повернув прожектора прямо в наш бік і закричав:

— О, ферфлюхте!

І схопивши ґранату з довгим держальном, почав розмахувати нею в нашому напрямку. Збагнувши провал свого пляну, ми кинулися тікати вглиб табору. Але як вартовий німець кинув ґранату, ми попадали метрів за п'ятнадцять від місця вибуху. Піднявся клубок ди-

му. Потім упала й вибухла друга ґраната. Під прикриттям утвореної вибухами димової завіси ми швидко пробралися до центру табору, залишаючи позад себе приглушені зойки й стогін поранених. Незабаром усе стихло. Хмари ще дужче згустилися і пустився ще густіший дощ.

Вишка від вишки вздовж загороди стояли метрів п'ятсот одна від одної. Цю відстань у темну дощову ніч прожектори просвітити наскрізь не могли. Тому німці на таку пору підсилювали охорону ще двома солдатами. Їхнім завданням було ходити від вишки до вишки вздовж колючих дротів на зовнішній стороні від табору і дивитися, чи полонені не пробують пролізти з ями попід загорожу. Свій п'ятсотметровий відтинок охорони вони розділили на дві рівні частини, що їх вони обстежували в такий спосіб: одночасно відходячи від вишок назустріч один одному, вони зустрічалися посередині — саме там, куди не пробивалися прожектори, а потім розходилися в протилежні боки.

Дощ не вщухав. Солдати-охоронці в своїх чорних пелеринах підняли капюшони й натягнули їх на голови. Під час зустрічей вони обмінювалися між собою кількома словами і знову поверталися обличчям кожен до своєї вишки й розходилися геть один від одного. Приглянувшись пильно до цього всього, ми вирішили, що саме там, посередині, в місці зустрічі вартових, треба спробувати щастя й перерізати дріт. Отам і пристосувалися ми знову до своєї роботи.

7. Відчайдушний ривок на волю.

Найвищим на зріст і найсильнішим серед нас був Скибець. Тому й довелося йому виконувати ролю риштовання. Перший став ногами на його плечі Борківський і ножицями для стриження почав „підкушувати" нижню дротину. Потім по черзі це саме робили я й Кусницький. Кожного разу, як тільки вартові розходилися в протилежних напрямках до своїх вишок, ми знову й знову вперто продовжували свої намагання „перекусити" ножицями дротину, аж поки вартові знову починали наближатися до місця своїх зустрічей. Ця робота тяглася, мабуть, понад годину. Полонені, що лежали в ямі поблизу нас, бачили цю нашу роботу й мовчки, напружено слідкували за нею. Нарешті Борківський, повернувшись із чергової спроби, прошепотів:

— От і все. Тепер треба ще пробратися до другої загорожі.

Від цих його слів напруження подвоїлося і серця всіх ще більше закалатали. Бож усі знали, що до того часу, коли вони або опиняться на волі, або загинуть від фашистської кулі, залишилися хвилини.

Коли наступного разу Борківський повернувся й спустився додолу, він з піднесеним хвилюванням сказав:

— Найнижчу дротину в першій загорожі я таки перетяв і кінці заклав за верхню дротину. І ось, як бачите, я переліз через ту дірку і по-пластунському доповз до другої загорожі. Але, на наше щастя, у другій загорожі перерізати дроту не доведеться. Я там у траві просто натягнув нижню дротину й колючками зачепив її за верхню, отже — все готове.

В цей час почулися кроки вартового. Всі замовкли. Вартові були всього лише метрів п'ять від нас по той бік обох загорож. Всі перетворилися в слух. Але вартові, як звичайно, обмінялися кількома словами і знову розійшлися.

— Я думаю, що насамперед пустимо Кусницького, бо він найслабший серед нас, — сказав я.

— Добре, хай іде Кусницький, а другим підеш ти, Даниле, бо в тебе здоров'я також не більше, ніж у Кусницького.

Як постановили, так і зробили: першим пішов Кусницький, а за ним через деякий час я. Пролазячи попід дротами, я щільно притискався до землі, щоб шинелею не зачепитися за колючки дроту зверху. Подолавши першу перепону, я з тривогою в серці поповз до другої загорожі. Але там була більша дірка і я проліз через неї без труднощів. Проповзши далі ще метрів сімдесят, я зобачив крутий спуск на метрів з п'ятдесят до низу. Далі повзти було вже неможливо. Я повернувся боком і, рвучко крутнувшись, покотився схилом на самий низ.

Раптом у таборі зчинився гамір. Німці почали стріляти з ракетниць і, освітливши ракетами табір і простір навколо табору, почали стріляти з кулеметів і автоматів. Зачувся страшний лемент, але кулеметні черги заглушували все. Я зірвався на ноги і почав бігти, але для справжнього бігу в мене вже не було сили. Через метрів сто я наткнувся на якусь річечку. В цей час я почув, як переді мною хтось скочив у воду. „Кусницький", — подумав я і хлюпнувся й собі в річку. Знову застрочили кулемети. Я напружив рештки своїх сил і побіг праворуч до придорожньої посадки. А вгорі вибухали одна за одною ракети й освітлювали всю околицю табору. Не вщухала й стрілянина. А поміж кулеметними й автоматними чергами знову й знову прориваались розпачливі крики полонених.

Добігши до посадки, я зупинився, розглядівся навколо й обережно, напружуючи слух і зір, пішов уздовж тієї посадки понад дорогою далі від табору. За посадкою потяглися городи. Там я відразу ж натрапив на огудину дині і з великою радістю відкрив цілий скарб: справжню велику диню! Та й як же було не радіти, коли в таборі на таке добро накидалися тисячі голодних ротів і товкли, душили й топтали його й один одного. А тут ось отакенна диня дісталася мені одному! Але її просто так не вкусиш, треба чимось розбити чи розрізати.

Спершу я почав бити її ногою, але виявилося, що в мене не вистачало сили, щоб її подолати. Одначе залишити її й іти далі я не міг. Трохи відпочивши, я розшукав при дорозі якогось уламка каменя й почав гострувати його кінцем розколупувати диню. І врешті я її все ж таки розколупав. Вкусивши м'якоті, я з нечуваною насолодою відчув приємний сік у роті, а відтак угорі стравоходу й у шлунку. Так я з великою жадобою проковтнув яких, може, з десять куснів тієї дині, вгризаючись у її м'якоть і не можучи від неї відірватись. Але в цей час долинув до мене собачий гавкіт, що наближався від табору в мій бік. Це змусило мене залишити свою здобич і якнайшвидше податися далі. Перейшовши на другий бік дороги, я знову потрапив на городи й опинився на ділянці цукрових буряків. А це ж також смачний харч! І мені захотілося ще хоч трохи погризти буряка. Але, щоб вирвати із землі буряка, в мене вже ніяк не вистачало сили. Довелося рити руками землю, щоб відкопати бурячину. Відкопавши таки й обтерши плід від землі мокрим ботвинням, я кілька разів укусив і посмакував солодкого буряка. Але від нього мене відразу ж занудило.

Спереду за городами потяглася знову посадка. Кинувши буряка, я попрямував туди, намагаючись якомога далі відійти від табору. За посадкою пролягала залізниця, і перейшовши через неї, я незабаром вийшов у степ. По степу блукало й паслося багато коней. Я пригадав, що це були ті коні, яких табунами було перегнано сюди із-за Дніпра і тепер вони блукали тут самі, безгосподарні. Йти далі поночі поміж кіньми серед степу мені було якось затишніше й веселіше.

Через деякий час я натрапив на якийсь хутір і дуже зрадів, що нарешті зможу побачити вільних своїх людей і розпитати їх про все те, що тут навколо діється. З цією метою я постукався до першої ж крайньої хати. В хаті почулося шарудіння, а за кілька хвилин у вікні з'явилося жіноче обличчя й відразу ж зникло. Але швидко за цим рипнули двері з хати до сіней.

— Ви з табору? — тихо через двері запитала жінка і тут же трохи прочинила двері.

— Так, я тількищо втік із табору, — також потихеньку відповів я.

— Тут, на нашому хуторі, німці всі хати перевіряють через кожні дві години вдень і вночі, — сказала жінка з-за дверей. А потім, подаючи мені щось крізь щілину прочинених дверей, вона пояснила: — Ось нате цих чотири пиріжки з м'ясом і швидше йдіть поза хату в кукурудзу. Там через кукурудзу ви вийдете у вільшину, що тягнеться понад річкою. Отам повернете праворуч і, вийшовши на шлях, перейдете через місток і відразу попадете в село. Там ви зможете відпочити, бо німці там бувають не часто.

— Спасибі вам, тьотю, за пиріжки й за пораду, — поспішно вклоняючись, проказав я й миттю подався до кукурудзи.

Там, серед кукурудзи, я нарешті спокійно зідхнув — і відразу ж наліг на пиріжки...

8. Болісна втрата віри і вихід із безвихіддя на новий шлях.

...Далі й далі, минаючи пішки село за селом, пробирався я „зі страхом Божим" у напрямку на захід, до своєї рідної Волині, мандруючи протягом цілої осени 1941 р. через Полтавську, Київську й Житомирську області. Знаходячи притулок і допомогу в місцевих селян, я за час цієї довгої й тяжкої мандрівки мав змогу дуже багато довідатися про життя людей на східніх і центральних землях України під радянською владою, за якою вони, як я бачив, аж ніяк не тужили під німецькою окупацією.

Ще як беззбройний солдат радянської армії, — у фронтових умовах, а потім під час відступу від Житомира до Пирятина, — я зустрічався з такими злиднями селян-колгоспників, яких не довелося мені бачити під польською окупацією в рідних місцевостях свого досить убогого Полісся. Від цих колгоспників я й тоді, ще за радянської влади, наслухався доволі — і про штучно створений голод 1933 р., і про масові репресії 1937 р. та подібні речі. Але ще більше почув я про все це майже в кожному селі по дорозі зі сходу на захід, уже під німецькою владою. Від місцевих людей, і то переважно колгоспників, я довідався про такі неймовірні жахи, пережиті ними в 1933-37 рр., які перевищували все те, про що писала під Польщею та буржуазна й націоналістична преса, якій я, бувши ідейним комуністом, не вірив ні одному слову. Мені показували руїни вимерлих від штучного голоду сіл і мені розповідали про всі ці жахи ті, що самі їх пережили й бачили. І мені відкривалися очі на страшну правду фактів, яких я раніше не знав, бо не хотів про них знати й чути.

Але прояснення мого розуму, що через пізнання цих фактів очищався від смертоносного опіюму комуністичної ідеології, було для мене в той час рівнозначне духовій і моральній смерті. Адже комуністична ідеологія від ранніх юнацьких років була **моєю** ідеологією. Я боровся за здійснення комуністичних ідеалів і страждав за це в польській тюремній неволі. І я щиро вірив, що компартія є носієм найвищих і найшляхетніших ідеалів людства, а радянська влада в СРСР — реальним втіленням цих ідеалів у житті. Втрачаючи ж віру в це, я втрачав, як мені здавалося, навіть і сам сенс свого життя. Бо те, що було мені найдорожчим, виявилося жахливим, а фашизм, що його я щойно пізнав і відчув на собі, був для мене ще жахливішим.

Одначе, з цього часу комуністичний режим Сталіна став для мене таким же осоружним, як і фашистський режим Гітлера. І відтоді не

лише сталінсько-гітлерівська війна, але й усе взагалі навколо втратило для мене свій попередній сенс, і я відчув себе неймовірно самотнім, безборонним і покинутим перед нищівним, лукавим і лицемірним злом. І єдиною метою для мене лишилося одне: іти й іти далі на захід, до своєї улюбленої Волині, до свого рідного села.

В тяжкому фізичному стані та в ще тяжчому стані душевної депресії ішов я далі й далі, обминаючи всі пункти перебування фашистських карателів і станиці „шутцполіції", пробираючись до своїх поліських боліт і пралісів. І, нарешті, я таки дістався до свого рідного села. Пізно увечері, тихо озираючись, увійшов я до своєї хати. Дружина, побачивши мене, з жахом вигукнула:

— Ой, Боже! Чого ж ти прийшов? Адже всі німецькі посіпаки з шутцполіції давно на тебе чатують.

І вона розповіла мені про те, що комендант поліції Іван Васейко докладав усіх зусиль, щоб зловити мене й розправитися зі мною, як знаним у цих околицях активістом комуністичного руху. В поліції, за словами дружини, вже „зловтішаються наперед тими муками, яких вони завдадуть" мені, якщо я потраплю до їхніх рук. Отож, не затримуючись до світанку, я змушений був піти геть із рідної хати.

Та все ж таки я вирішив відвідати своїх друзів-учителів, з якими я раніше працював у школі. Моя поява їх також дуже стурбувала. Ніна Зелинська на той час була вже директором школи, а з нею разом працювала вчителькою Емілія Шведова, з якою і Ніна і я були близькими друзями під час нашого спільного вчителювання. Вони обоє співчутливо, по-дружньому й по-діловому поставилися до мене, шукаючи виходу з мого безвихідного становища. Ніна ж мені сказала:

— Тобі, Даниле, напевно відомо, що я пов'язана з національно-визвольним рухом, що діє тепер у підпіллі. І я, в цей тяжкий для тебе час, хотіла б тобі допомогти, бо свого часу й ти мені допоміг. Але, на жаль, супроти місцевої поліції я безпорадна, бо комендант поліційної дільниці в Підгородні та комендант любомльської поліції не підкоряються нашому підпіллю. Вони підлеглі німецькому Ґестапо і давно гострять на тебе зуби.

Деякий час Ніна переховувала мене в своїй кімнаті в парафіяльно-священицькому домі свого батька, де вона в цей час жила. Від неї я довідався багато про те, як і чому сталося так, що українські націоналісти з ОУН, яка перед війною й на початку війни загально вважалася за організацію прогітлерівських фашистів, опинилася під німецькою владою в підпільній боротьбі проти неї, продовжуючи одночасно й свою антикомуністичну, протирадянську боротьбу. Ніна за допомогою своїх зв'язків „організувала" для мене фальшиві документи — особисте посвідчення й диплом педагогічного технікуму на чуже прізвище. З цими документами я вже міг вільніше рухатися, і я знову

пішов у мандри.

Я довго блукав від Бугу до Дніпра й навпаки, називаючи себе хоч і не своїм ім'ям та прізвищем, але цілком правдиво — втікачем із табору військовополонених. Лише в березні 1942 р. на одному з хуторів Острозького району господар узяв мене до своєї оселі за робітника — допомагати в господарстві.

Тим часом німецькі війська просунулися далеко на схід. Проте їхній похід уповільнювався все дужче й дужче. І щодалі тяжчою для народу України ставала німецька окупаційна влада, яка почала забирати в селян останній хліб і худобу та хапати молодь і вивозити її до Німеччини на працю. Вивіз до Німеччини загрожував і мені. Тому я знову був змушений звернутися до Ніни.

Настала весна 1943 р. На Волині широко розгорнувся український повстанський рух, організований у формі Української Повстанської Армії (УПА), і в цьому русі активним політичним чинником стала підпільна ОУН. Маси населення Острозького району, зокрема ж молодь, що втікала від німецьких людоловів до лісу, включилися в повстанську боротьбу. Захоплюючи зброю від німців, повстанці з цією зброєю виступили проти фашистської окупаційної влади, відбирали пограбований німцями хліб і худобу й повертали населенню тощо.

Ось тоді, маючи вже від Ніни відповідні зв'язки по лінії підпілля ОУН, і я також став активним учасником національно-визвольної боротьби УПА. Та це був не тільки єдиний вихід із тодішнього мого безвихіддя. В той тяжкий час увесь наш народ на Волині й Поліссі об'єднався довкола тих, хто виступив супроти німецьких окупантів. Історично склалося так, що ця боротьба була пов'язана з діяльністю тієї найбільш організованої в той час української політичної сили, якою були тоді українські націоналісти. І моє пов'язання своєї долі з ними в той час було послідовним кроком у шуканні нового шляху до тієї Правди, в прагненні до якої я в юнацькі роки заблукав на комуністичні манівці.

На новий шлях у моєму шуканні мені дуже допомогла стати Ніна Зелинська. А її власна доля склалася дуже трагічно. Як пізніше, вже в повстанському підпіллі, мені стало відомо, Ґестапо викрило в Любомлі пов'язану з повстанцями групу українських націоналістів. І в жорстокій розправі фашистів з ними загинула й Ніна: її розстріляли німці разом з її братом Юрком.

III
В УПА НА ВОЛИНІ — МІЖ ДВОМА ВОРОЖИМИ СИЛАМИ

І. Націоналістичний перевишкіл в ОУН. Зустріч з новим світом людей та ідей.

Одного гарного дня в другій половині березня 1943 р. я, в супроводі двох людей із націоналістичного підпілля, пішов ,,по організаційному зв'язку" на виклик ОУН. Погода була чудова. Мої супутники були ще зовсім молоді. Вони вголос мріяли про нову Козацьку добу, в якій нарешті зможуть себе виявити. Один із них — високий, з гордо поставленою головою, — чванливо сказав до другого:

— Знаєш що, Василю, оце як тільки зустрінемо Лисого, то я відразу буду проситися, щоб мене відправили на військовий вишкіл. Я втік від німаків з вагона просто з-під рук не задля того тільки, шоб не попасти до Німеччини на каторжні роботи, а на те, щоб зі зброєю в руках боротися за незалежність, за волю свого народу.

— Підемо, Петре, разом на військовий вишкіл, я також хочу попасти в сотню, — сказав Василь.

— А де ж ті сотні? — запитав я.

— Усі наші військові загони на Поліссі. Оце минулого тижня майже вся поліція із усієї Волині зі зброєю в руках пішла в ліс, — гордо відповів Василь.

— А чому це саме тільки минулого тижня поліція пішла в ліс, чому не раніше? — запитав я. — Німці вже давно грабують нашу країну, наш народ, і вивозять нашу молодь у Німеччину на каторжні роботи.

— У нас усе робиться за наказом організації. Не було наказу — не йшли. З'явився наказ — пішли, — відповів Петро.

— А яким це чином ОУН могла давати накази поліції? Поліція ж служила німцям.

— В поліції підпільно діяла ОУН. Більшість поліцаїв були членами ОУН, — відповів Петро і, з цікавістю глянувши на мене, додав: — Сьогодні ми з вами прийдемо на призначене місце, там буде хтось із районового проводу, оце його й розпитаєте про все. Ми ж, по суті, не маємо права оповідати вам про такі справи.

Місце тимчасового призначення, як пізніше виявилося, було село Боримець Острожецького району. Боримець розкинувся за могутнім чудовим лісом над Стиром. Нас завели під ліс до однієї розкішної хати. Господар дому приймав нас тепло. Це був статечний літній чоловік. Дружина його була значно молодша. Жінка була сповнена любови й вийняткової привітности. Вона ходила за нами, як за рідними дітьми.

Почувши нашу розмову з господарями дому, із сусідньої кімнати вийшов молодий, років тридцяти, середнього зросту кремезний чоловік. Владно кинувши на нас поглядом, запитав: „Ви, хлопці, звідкіля?"

— З Писитинова, — відповів Петро.

— А кличка? — запитав незнайомець.

— „Вір".

— „Борода", — відрекомендувався незнайомець.

Петро вийняв з кишені якусь писульку і віддав незнайомцеві. Той акуратно розклеїв її і, прочитавши, кинув допитливим зверхнім поглядом на мене, а тоді спитав Петра: „Це йдеться про цього друга?"

— Так.

— Тепер ви можете бути вільними, — сказав незнайомець.

— Ми хотіли б бачити друга Лисого, — зніяковіло сказав Василь.

— Зараз Лисого тут немає, — відповів незнайомець.

Раптом хлопці стукнули підборами і, виструнчившись, вигукнули бравурно: „Слава!"

— Героям! — рвучко відповів незнайомець. Хлопці по-військовому повернулися і вийшли.

Незнайомець владним рухом руки відчинив двері і, з невловним відтінком привітности глянувши на мене, сказав: „Прошу, заходьте!"

У другій невеличкій кімнаті сиділо двоє молодих людей. На знак привітання вони, вставши і потиснувши мені руку, сказали: „Слава Україні!"

— Героям слава! — несміливо і незвично відповів я.

Один старший, років тридцяти, назвав себе Макаром, другий молодший, років двадцяти двох, русявий, гарно збудований, з чарівними голубими очима і дуже милим виразом обличчя, назвав себе Славком.

— Тут ви пройдете ідеологічно-політичний вишкіл, — сказав незнайомець, назвавши себе Лісовиком, старшим інструкторської групи. — А це наші інструктори. Вони будуть вам читати ідеологію Організації Українських Націоналістів, політику, геополітику і все інше. А тепер ідіть ось у ту кімнату, — кивнув він головою у напрямі дверей, — і знайомтеся з друзями, які, так як і ви, прибули на вишкіл.

Увійшовши в кімнату, я сказав до зібраної там братії: „Слава Україні!" На моє привітання всі зірвалися на ноги і дружньо хором відповіли: „Героям слава!"

Це були молоді люди, їх там уже було біля двадцяти. Як пізніше виявилося в перебігу спільного життя під час вишколу, всі ці люди були колишні військовики радянської армії, що втекли з полону від німців, а згодом попали до націоналістичних формувань. Усі були родом із східніх областей України, колишні офіцери та підофіцери радянської армії з середньою й вищою освітою. Організація Українських Націоналістів підбирала їх по всій Волині (а їх було там по декілька в кожному селі). Всі вони після втечі з німецького полону прилаштувались у заможніших селян та удовиць робітниками, щоб прожити ті скрутні часи. ОУН ідеологічно перешколювала їх і тоді залучала в організацію або в УПА. Найбільше, звичайно, їх спрямовували у відділи УПА.

Судячи з того контингенту, я дійшов висновку, що мета вишколу полягала в тому, щоб „очистити" нас від марксистсько-ленінської ідеології та вщепити націоналістичну.

На цей вишкіл було зібрано 27 осіб. Під вечір до нашої кімнати прийшов на бесіду старший інструкторської групи Лісовик і звернувся до нас з такою промовою:

— Друзі! Організація Українських Націоналістів — це політична організація, яка бореться за незалежність. Вона виникла з військових і спортивно-військових організацій, таких як УВО, Спілка Української Націоналістичної Молоді і Пласт. В ОУН уведена військова дисципліна. На нашому вишколі ми також будемо дотримуватися військової дисципліни. Тому я призначаю комендантом вашої групи друга Якова. Завдання коменданта групи — призначати вас по черзі на варту, будити на ранню збірку і скликати на вечірню перевірку та підготовляти до лекцій. Яків свої обов'язки коменданта знає. Пам'ятайте про те, що

наказ коменданта — це наказ ОУН, а наказ ОУН не обговорюється, а тільки виконується. Порушники дисципліни не можуть бути борцями за незалежність. Наша велика і свята справа вимагає цілеспрямованости й безкорисної відданости насамперед членів ОУН, а згодом і всього народу.

Всі вислухали виступ Лісовика уважно, як завжди слухають новинку, але без особливого захоплення. Для мене це було також новинкою і я слухав та спостерігав усе з вийнятковою увагою. На націоналізм у мене був погляд засвоєний від КПЗУ, а свого власного, виробленого на основі безпосередніх спостережень в особистих стосунках з його визнавцями, у мене не було. Тому я з подвоєною увагою почав вивчати цей рух теоретично і практично, з нутра і ззовні.

Наступного дня вранці, о 6-ій годині, всіх побудила різка команда: „Встати!" Всі зірвалися на ноги. Перед нами стояв високий виструнчений молодий чоловік років 27-ми. Це був Яків, родом із Харківщини, за фахом педагог, фізик-математик.

— За десять хвилин навести туалет і прибрати свої місця, — сказав Яків. Через десять хвилин знову зайшов Яків і відразу скомандував: „У дволаві переді мною збірка!" За знаком руки Якова всі швидко стали за командою. „Струнко!" — скомандував далі Яків. І всі одним порухом виструнчилися. Тієї ж миті до кімнати увійшов Лісовик. Яків військовим кроком підійшов до нього і відрапортував: „Група готова слухати лекції!"

— Слава Україні! — на знак вітання голосно сказав Лісовик.

— Героям слава! — дружньо відповіли ми.

Лісовик поволі чітко почав деклямувати „Декалог", а ми всі за ним повторювали. Після „Декалогу" проспівали „Боже Великий, Єдиний".

— А тепер на свої місця на лавках! Візьміть зошити й олівці. Перш за все запишемо „Декалог". „Декалог" обов'язково треба всім вивчити напам'ять. Це основа основ Українських Націоналістів.

На першій лекції Лісовика ми переписали „Декалог", сорок чотири правила життя українського націоналіста і молитву „Боже Великий, Єдиний". У „Декалозі" було зібрано найважливіші догми українського націоналізму фірми ОУН, а в сорока чотирьох правилах — його канони.

На другу лекцію прийшов інструктор Макар. Він читав нам політику. В його лекціях я не знайшов нічого нового. Цей предмет мені був уже давно знайомий у багатьох варіянтах.

На третю лекцію прийшов Славко. Він читав українську духовість і літературу. Його лекції були не програмові, але винятково захоплюючі. Фактично це були тези задуманої книжки. Читав він чудово. Його можна було слухати, не їдши і не пивши, цілими днями. Це була дуже хороша і надзвичайно обдарована людина.

Після обіду Лісовик читав насвітлення окремих історичних подій та видатних постатей нашої історії. Макар читав геополітику, а Славко — літературу.

Після лекцій вечорами інструктори влаштовували вільні бесіди і дискусії, а також читання художньої літератури. Перша бесіда відбулася у нас під проводом старшого інструкторської групи Лісовика.

— Ось давайте обговоримо з вами, як пройшли наші перші лекції. Які ваші враження, завваги, бажання і як ви сприйняли „Декалог"? — сказав Лісовик.

У відповідь Лісовику всі мовчали. Такі мовчанки мене завжди дратують. Лісовика та мовчанка також виводила з рівноваги. Він почав хвилюватись і раптом запитав: „Чи ви вивчили „Декалог" і чи все вам зрозуміло?"

— Я вивчив, — спокійно відповів я, — але, відверто кажучи, не все для мене сприйнятливе в тому „Декалозі".

— О, цікаво, як же ви сприйняли і що саме там для вас нестравне? — з цікавістю запитав Лісовик.

— Ось найперше — щодо вступу. Вдумливо вслухайтеся в слова: „Я дух відвічної стихії, що зберіг тебе від татарського потопу і поставив на грані двох світів творити нове життя". Сам вступ звучить надто по-шаманському. На юнаків він може робити збудливе враження, може сповнювати їх емоціями. Але для дорослих людей, що вміють думати, краще того не показувати.

Усі 26 слухачів раптом насторожилися, їх огорнула тривога за мою долю, а Лісовик, стримуючи своє обурення, запитав:

— А що ви скажете про першу точку „Декалогу" та й взагалі про цілий „Декалог"?

На це я відповів так:

— *Перша точка* „Декалогу" на мою думку вірна, бо й справді тільки той народ здатний здобути незалежність, який без вагань готовий померти за неї. Ця точка звучить зовсім добре, а особливо на сьогодні, коли фашисти топчуть нашу священну землю, грабують нашу країну і вивозять нашу молодь у Німеччину на каторжні роботи. Якраз тепер тільки так і треба ставити питання перед кожним громадянином і перед

усією нацією: „Здобудеш Українську державу, або загинеш в боротьбі за неї".

Друга точка: „Не дозволиш нікому сплямити ані слави, ані чести твоєї нації". — Ця точка явно дискусійна, бож насамперед треба було б визначити, що саме вважається за пляму нації і чому.

Третя точка: „Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем Володимирового тризуба". — На мою думку, ця точка беззмістовна, це просто помпезний набір слів.

Четверта точка: „Пімстиш смерть великих лицарів". Незрозуміло, про що тут ідеться. Бож хто там знає, кому саме і за що присвоїли ранґу лицаря, та кому й за що треба мститися.

П'ята точка: „Не завагаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо того вимагатиме добро справи". — Звучить ніби й добре, не ясно лише, що саме вважається за добро справи, а що за зло.

Шоста й сьома точки: „Про справу не говори з ким можна, а лише з ким треба". „Ані просьби, ані грозьби, ані тортури, ні смерть не приневолять тебе зрадити таємниці". Це досить суттєві й доречні точки, над ними не може бути жодної дискусії.

Восьма точка: „Всіма засобами і способами будеш боротися з ворогами твоєї нації". Ця точка явно таїть у собі аморальний підтекст. Практично виконання цієї точки саме і заплямовує як організацію, так і всю націю. Ця точка перекреслює саму суть другої точки. (Раніше ця восьма точка звучала ще гірше: „Підступом і зрадою будеш боротися з ворогами твоєї нації".)

Дев'ята точка: „Берегтимеш організаційні таємниці як зіниці ока", — для юнаків необхідна.

Десята точка: „Будеш змагати до поширення сили, багатства і простору Української держави". — „Поширення простору" пахне загарбницьким духом — це ганебна точка, під якою я ніколи не підписався б. Народ, що бореться за незалежність, не може виконувати загарбницьких плянів, — закінчив я.

— Ми, — сказав Лісовик, — порушили основний принцип організації тим, що допустили обговорення „Декалогу". У нас „Декалог" не обговорюється, а лише вивчається напам'ять і виконується у щоденному організаційному житті. Ми, одначе, це простимо. Ви прийшли до нас із іншого світу і з іншим вихованням. Найважливіше те, що ви визнаєте першу точку „Декалогу". Ця ж перша точка і буде для нас із вами спіль-

ною плятформою боротьби, а все останнє, інше вложиться само собою. — Сказавши це, Лісовик пильно глянув на авдиторію. Всі непорушно мовчали.

— А чи можна боротися за незалежність України, не знаючи „Декалогу"? — запитав колишній офіцер-моряк, якого ця заява здивувала.

— Можна і треба боротись усім, але тут мова про Організацію Українських Націоналістів, яка взяла на себе ролю організатора і провідника боротьби, — сказав Лісовик. Макар і Славко сиділи і значущо дивилися на нас.

— А чи ви коли читали сучасну українську націоналістичну літературу? — запитав Лісовик. Всі зніяковіло мовчали.

— А ви? — кивнув Лісовик головою в мій бік.

— Я читав тільки газети, ті, що видаються у Луцьку та Рівному.

— О, цікаво, як же ви сприймали їх?

— Вся та преса, яка насамперед старається по-вислужницькому вихваляти Гітлера та його армію, для мене є огидною. А щодо художнього боку, то в Рівному можна відмітити Уласа Самчука, а в Луцьку Ярослава Мову. Але Улас Самчук своїм пером повзає перед „фюрером" райху так само, як і всі інші. Один тільки Ярослав Мова блищить немов перлина серед сміття.

У ту ж мить Лісовик глянув на Славка, а Славко почервонів і опустив очі, як соромлива дівчина. Лісовик підійшов до мене і, взявши під руку, підвів до Славка. Жестом руки вказуючи на Славка, сказав: „Оце і є той самий Ярослав Мова". Славко глянув на мене своїми голубими, невимовно милими очима і, потискаючи мені руку, подякував за визнання.

Від того часу я подружив із Славком так, як ще ніколи з ніким не дружив. Ось уже 27 років минуло від того часу, але я, як і до того, так і після того не зустрічав на своєму життєвому шляху такої людини як Ярослав Гарасименко (Мова — був його літературний псевдонім). Бог обдарував Славка красою тіла, божественними очима, скромністю, безмежною добротою, гарним голосом, великим ораторським даром. Його поезія пахла всіма пахощами весни і одночасно розкривала зло та закликала до нещадної, безстрашної боротьби з ним. Його публіцистика з вийнятковою легкістю, без емоційної уїдливости, разила супротивника силою своєї чесности. Славко був для мене втіленням фізичної і духової краси та досконалости. Його любили всі, а зокрема дівчата. Я просто сяяв щастям, що пощастило мені зустріти таку чудову лю-

дину. Славко був поет найвищого рівня, не тільки в поезії, але й у щоденному житті, у всіх своїх вчинках. Між щоденним життям і всіма стосунками з людьми та творчістю у Славка не було найменшого роздвоєння. Це була людина вийнятково цілісна, немов би зумисно створена Богом як зразок того, якими саме повинні бути люди.

Лекції Лісовика, пройняті духом фанатизму й повні повторень, з кожним днем ставали нуднішими й сухішими. Лісовик насправді був Андрій Луців. Він мав закінчену малу духовну семінарію у Львові. Старий член УВО. Він відштовхував від себе своїм самозадоволенням і штучним сміхом, що ввійшов у звичку. Цим сміхом він відзначав захоплення самим собою. Цю рису його швидко схоплювали присутні і мовчки відверталися від нього, а окремими словами, які він любив повторювати безліч разів, стиха підбивали його. До Макара ставилися з повагою, але не захоплювалися ним. Раніше Макар був директором неповно-середньої школи у селі Пізне Острозького району.

Слухати кожного дня по шість годин було важко. Лісовик читав свої лекції дуже нудно і це просто виснажувало людей. Макара також слухали лише з поваги. Одного тільки Славка завжди слухали з великим захопленням. Його лекції були для нас новими і дуже цікавими, а виклад — неповторно чудовим.

Після лекцій, на літературних вечорах і вільних бесідах, Лісовик ніколи не давав можливости своїм інструкторам виступити з чимось своїм. Він завжди, сяючи від захоплення самим собою, читав нам „Літературно-Науковий Вісник" таким тоном, немов би це він його написав. З найбільшою увагою ми слухали „Вальдшнепи" Миколи Хвильового, надруковані у тому ж таки „Вісникові". На мене „Вальдшнепи" зробили величезне враження. У мене також була своя Аглая, що відвернула мене від комунізму і повернула до націоналізму. Ні — ні, це не так! Моя Аглая лише навчила мене спостерігати і проникливіше дивитися на життя і людей, вона тільки зняла з моїх очей пелену фанатизму, а про решту — переконало мене саме життя.

Але чи справді націоналізм є виходом із цієї облудної ситуації? — думав я собі. — Звичайно, коли б Організація Українських Націоналістів складалася тільки з таких як Славко, то без сумніву це був би єдиний вихід. Але ж, на превеликий жаль, у цій організації, мабуть, є багато таких як Лісовик, а може ще й гірших. Люди, закохані самі в себе,

є жадібні влади, і тому вони швидше пролазять до керма, ніж скромні й добрі, такі як Славко. Мабуть ніколи не було й немає такої ідеї, такої доктрини, яку б не могли забруднити люди, прийшовши туди зі своїми нечистотами. Не доктрини, не ідеї, а живі люди вирішують усе. Системи, мабуть, або тільки сприяють злу або гальмують його. Але чи може боротися зі злом тоталітарна система? А ОУН же і є носієм тоталітарної системи, і тут на вишколі її формує якраз Андрій Луців, а не Ярослав Гарасименко.

З приводу „Вальдшнепів" розвинулася дискусія.

Курсант, що мав звання мічмана радянської військово-морської фльоти, сказав:

— Мене також хвилювали ті ж самі питання, що й Хвильового. Тільки, що він наголошував національний бік цих питань, а я швидше соціяльний. Мене безмірно обурювало те, що 1933 р. навесні люди мерли в Україні з голоду, а в Москві пишним українським хлібом коней годували. Український цукор можна було тоді купити тільки в Москві чи Ленінґраді. І все це страхіття в Україні робилося свідомо, продумано від верху до низу. Ось мене прийняли на службу в мор-флот тільки тому, що мої батьки не померли в 1933 р. А тих, чиї батьки померли в той страшний рік, до мор-флоту, в авіяцію і прикордонні війська не приймали. Тих, що затаїли це, а пізніше їх виявили, відразу переводили в піхоту. А це вже значить, що „знає кицька, чиє сало з'їла".

— Нас усіх передусім цікавить саме соціяльне питання, — сказав колишній бухгальтер МТС Хома. — Питання землі й хліба для нас є віссю всіх питань, а націоналісти про соціяльне питання чомусь лише побічно згадують, немов би воно, як окреме питання, не існує.

— Невже ж нам недостатньо того, що більшовики завжди, скрізь і всюди тільки й знай що говорять та пишуть про соціяльне питання, але це їм не завадило заморити голодом саме тих, що вирощували хліб і годували їх! — сказав сільський учитель з Уманщини.

— Національне питання, національна незалежність і воля є основою основ усіх питань, це ключеве питання, — сказав Славко. — Вільна рідна мова, рідна культура — це найдосконаліший виразник самої суті нації, духу нації. Це найкраща скарбниця всіх наших духовних надбань.

— Без соціяльної незалежности не може бути національної незалежности, — сказав Хома. — Соціяльна незалежність

— це база для національної культури й духовости.

— У вас усе це звучить майже так само як і в Маркса: соціяльне питання у вас є базою, а національна культура й духовість — надбудовою, — сказав інструктор Макар.

— Російські комуністи сприймали марксизм на свій великоросійський лад. Вони у першу чергу схопили у свої руки базу, а надбудову вони самі формують з таким розрахунком, щоб навічно закріпити за собою базу, — сказав учитель з Уманщини.

— А все ж таки та формула Маркса „база і надбудова" влучна, — сказав мічман.

— Так, ця „формула" Маркса на перший погляд видається влучною, але по суті це вульґаризм, — сказав Славко. — Самоціллю кожної людини і кожної нації є їх духовий вияв і самоутвердження, а для такого самоутвердження соціяльні умовини є лише засобом.

— Я бачу, що вільні бесіди у нас ідуть дуже жваво, а лекції — мляво, — сказав Лісовик.

— Ви, друже, вірно зауважили, — сказав мічман. — Це, мабуть, тому, що у вільних бесідах ми самопроявляємось і самоутверджуємось, а під час лекцій ми служимо вам об'єктами, на які діють іззовні зарані виробленими штампами.

— Добре, на сьогодні досить, — сказав Лісовик, — бо ми весь наш вишкіл перетворимо на дискусійний клюб, а ОУН організація дії, чину, а не дискусій.

— Встати! — скомандував Яків. Всі швидко зірвалися на ноги.

— Струнко! — продовжував Яків. Всі клацнули підборами і виструнчилися. Яків військовим кроком швидко підійшов до Лісовика і відрапортував:

— Вся група у зборі, готова до молитви і „Декалогу"!

Лісовик став перед групою і почав співати: „Боже Великий, Єдиний". Після всіх тих ритуалів було дано команду „спати". Розпорядок дня і всі вечірні й ранкові ритуали виконувались дуже ретельно.

2. „Безпартійний націоналіст" Боремський — політичний інструктор УПА. Повстанська весна на Волинському Поліссі. Романтика нової козаччини і сувора реальність боротьби.

Напередодні закінчення вишколу, десь серед квітня, до нас приїхав округовий провідник ОУН. Це був молодий хлопець, йому тоді було не більше 22-х років. Сам він був низького

зросту, з широким чолом і мудрими уважними очима. Він прочитав нам лекцію про радянську конституцію зі своїми власними коментарями. Після закінчення вишколу округовий провідник призначив нас на роботу. Якова призначив старшим організатором над людьми зі східніх областей. Жука взяв до себе комендантом СБ (Служби Безпеки). Всіх інших розіслав по районах організаторами людей зі східніх областей. А мене відправив знову на пропаґандивний вишкіл у село Теремне під самим Луцьком. На той вишкіл були зібрані всі районові провідники і суспільно-політичні референти всієї округи, а також провідник міста Луцька — Дубчак. Усі вони вважалися старими членами націоналістичної організації. Тільки один я був, так би мовити, ,,безпартійний націоналіст''. Був між нами один священик із Сінкевичівського району. На тому вишколі всі були озброєні пістолями та автоматами. Тільки священик і я не мали ніякої зброї.

Хата призначена для проведення вишколу стояла над шляхом, що сполучав Луцьк з Рівним. Тим шляхом німці безперервно їздили й ходили. Священик у вільні хвилини тремтячими від страху устами молився Богу, щоб німці не зайшли в хату. Всі інші були готові розправитися з німцями в ту ж хвилину, як тільки вони з'являться в хаті. Там лекції читали інструктори Крайового Проводу. Всі вони були непогано ерудовані і лекції читали на досить високому рівні. На тому вишколі ніяких дискусій не влаштовувалось. Це були люди віри. Вони вірили своїй організації і своєму проводові.

Я цей вишкіл закінчив блискуче. Після вишколу округовий провідник призначив мене інструктором в округову інспекторську групу до Лісовика. Так почався мій повстанський шлях у ролі політичного інструктора УПА під прибраним прізвищем ,,Боремський'' (від назви села Боремщина, де я народився.)

Лісовик прийняв мене радо. Він радів з того, що число підвладних у нього збільшується. А для мене це призначення було великою радістю насамперед тому, що я матиму змогу бути зі Славком. Крім того я радів, що зможу, читаючи лекції, вправити щось своє, добре продумане й перевірене самим життям. Лісовик дав мені конспекти з політики та організації і я почав готуватися до викладання. Усі ті конспекти я впорядкував по-своєму, а тоді віддав друкарці до друку. Друкарка старанно видрукувала й віддала мені.

Незабаром нас викликали в село Корито, Острожецького району, на вишкіл жінок. Вишкіл відбувався на хуторі у хаті, захованій у долині між двома високими горбами.

Господар дому з глибоко замріяними розумними очима прийняв нас радо й гостинно.

Для мене це був перший вишкіл, на якому я виступав у ролі викладача. Роботу інструктора я засвоїв досить швидко і бездоганно. Дівчата питань майже ніколи не ставили, але натомість усе старалися записати. Бесіди з дівчатами у вечірні години нам не вдавалися. Весна, сповита чарівною волинською красою, тягнула їх до кохання, до романтики, а не до політики. Вони тільки те й робили, що зглядалися на Славка, дехто немов би за кожним його словом заглядав у рот.

Після закінчення того вишколу нас вислали до села П'янне. Їхали ми туди підводою. Це була незабутня подорож. П'янський ліс, через який ми їхали, тількищо почав пробуджуватися з нічного сну. Птахи випробовували свої голоси, немов би перекликаючись між собою. Всі мої супутники вслухувалися в ту чудову лісову музику й мовчали. Село П'янне було суцільно вкрите білим, як молоко, черешневим цвітом. Все пахло блаженними пахощами. На хуторах на нас чекало дві групи: одна дівчат, а друга хлопців.

Серед хлопців було двоє, що вже воювали в загоні УПА, — вони прибули на вишкіл із поліських лісів. Ці хлопці жваво з бравурою оповідали своїм товаришам по вишколу про формування українських військових загонів, про бойові сутички з німцями. Все це на той час звучало романтично чи навіть зовсім легендарно. Вони були у центрі уваги всіх. На тому вишколі також проводились вільні бесіди, але були вони іншого характеру. Цю групу зовсім не цікавив соціяльно-політичний бік того руху. Їх цікавила історія козацької доби, новочасне відродження якої вони вбачали в УПА. Лісовик просто сяяв з радости. Він любив вечорами після лекцій заводити бесіди про Хмельниччину і наводити аналогії до нашого руху. Це був його коник, на якому він самозакохано стрибав. Сп'янілий від захоплення, він говорив:

— Полісся з усіма своїми непрохідними лісами, болотами й озерами — це сучасна Січ, це наша Велика Хортиця, до якої тягнеться вся наша молодь, у жилах якої бурлить козацька кров. Тепер увесь наш народ повернувся обличчям до лісу. У поліських лісах формуються збройні сили нашого народу, яким призначено самим Богом визволити свій Рідний Край, свій народ від німецьких загарбників і москалів.

— Про які ж це збройні сили мова, де вони взялися і де здобули зброю? — тихо запитав я Славка.

У відповідь я почув від Славка цілу історію початків

УПА на Волині. Він стисло переказав це приблизно так:

— З приходом німців на наші землі по всіх містах Волині самочинно виникли військові школи. Німці не дозволили творити українське військо і, перебравши ці школи під свій контроль, почали вишколювати в них українську „шутцполіцію". Але в тих школах вишколювалися тільки українці. Командирами та інструкторами в них також в основному були українці. У всіх тих школах підпільно працювала ОУН. Восени 1942 р. німці задумали перекинути ті школи на захід — у Францію і Голляндію. Тоді ОУН дала команду всім тим школам та українській „шутцполіції" забрати якомога більше зброї й амуніції та йти в ліс. На цей заклик ОУН тоді зі зброєю в руках пішло в ліс понад 4 тисячі. Вони й стали основним кістяком наших загонів Української Повстанської Армії. А крім німецької зброї, в українців на Волині було досить зброї і від розбитої німцями радянської армії, яка, панічно втікаючи 1941 р., залишала все, що мала. До речі, УПА постала якраз тоді, коли німці розпочали масовий вивіз нашої молоді в Німеччину на каторжні роботи. Оце ж якраз тими своїми безглуздими діями німці й штовхнули всю молодь Волині до лав УПА.

— А хто ж очолює і керує всіма тими загонами? — запитав я.

— Весь цей рух на Волині очолює Крайовий Провідник ОУН — Клим Савур (його справжнє прізвище Клячківський), а фактично командує тими загонами петлюрівський полковник Гончаренко (дійсне ім'я та прізвище Леонід Ступницький). Він був начальником військової школи в Рівному, а тепер начальником штабу УПА, — сказав Славко.

— І всі командири тих шкіл підпорядкувалися велінням ОУН? — запитав я.

— Ні, — сказав Славко, — знайшовся такий Тарас Боровець, що пізніше назвав себе Бульбою. Він раніше за інших вийшов із підпорядкування німцям, залишив свій Олевськ на Поліссі й пішов зі своєю школою в ліс. Напочатку до нього тягнулося багато молоді і йому вдалося створити великий загін. Він вів одночасно боротьбу з німцями й червоними партизанами, а потім опинився в конфлікті з ОУН, що діяла в його загоні (між іншим, наш Лісовик був тоді також у загоні Бульби). Але, коли за велінням ОУН пішли всі школи в ліс і створили УПА, то тоді майже всі люди від Бульби перейшли до загонів УПА. Переходили організовано цілими сотнями.

— Ви, Славку, давно вже належите до ОУН? — запитав я.

— Я і зараз точно не знаю, чи я належу, — відповів Славко. — Я займався в основному літературою. Мене сюди на вишкільну роботу покликали недавно. Коли б усе увінчалося успіхом і нарешті утворилася незалежна українська держава, то я знову пішов би в літературу. Політики змінюють державний лад, але вони не здібні зробити кращою саму людину, а від людей залежить усе. Натомість мистецтво, література здатні змінити саму людину на кращу, ніж вона є сьогодні. Справжнє мистецтво та література, вірні своєму гуманістичному покликанню, відображають прекрасне в природі людей і таким чином ушляхетнюють людей, не дають їм очерствіти й отупіти духово.

— А ви, Славку, вірите в успіх нашої боротьби? — запитав я.

— Успіх чи неуспіх нашої боротьби залежатиме від багатьох обставин, незалежних від нас, — відповів Славко. — Якщо західні держави відкриють другий фронт у Греції і вдарять клином через Балкани на Прибалтику, то, звичайно, ми виграємо і українська незалежна держава створиться неодмінно. А якщо західні держави відкриють другий фронт в Італії і Франції, то тоді — все пропало: нас задушать і заклюють. Але таких міркувань голосно не вільно висловлювати.

— Але ж західні держави підписали військовий договір з Радянським Союзом, у якому мова про спільну координацію військових дій і, крім того, сама ОУН створена „по образу й подобію" фашистських партій, з тією ж ідеологією, що спирається на філософії Ніцше, Шопенгауера і Макіявеллі. Як же тоді західні держави подивляться на нас? — запитав я.

— Це не страшно. Зараз в ОУН заанґажовано багато безпартійних, таких як ось ми. Нам основне це — незалежність, а питання соціяльно-політичного ладу — другорядне, яке вирішиться в перебігу державного будівництва. Я особисто не проти, щоб усі найважливіші соціяльно-політичні питання вирішувалися шляхом референдуму. Мені подобається демократія на зразок англійської демократії, — сказав Славко.

— О, чудово, то може ми тоді, Славку, виробимо спільну політичну плятформу, — жартуючи, сказав я. — Ви висуваєте незалежність як основу основ. А я ще додам „свободу думки і слова". Таке гасло припадає до смаку нашому народові, бо він спирається на традиції нашої славної Козацької доби, — сказав я.

— Гаразд, я згідний, — жартуючи відповів Славко, — але в козаків під час походу існувала військова диктатура, а ми ж зараз у поході.

— Добре, будемо підтримувати у поході військову диктатуру аж до першої *зупинки,* яка називається „Українська Незалежна Держава", — додав я.

Жіночий вишкіл був зо 300 метрів від чоловічого. Лекції читалися вкупі, разом і мешкали. На тому вишколі були в основному учительки і зрідка медички та інші дівчата зі східніх областей. Всі вони були молоді, збуджені весною, їм хотілося кохання, а не політики, а Славка вони очима просто їли. Наші лекції вони старанно записували і не більше. Мене чомусь вони вважали за „східняка" і, мабуть, тільки тому ставилися дуже прихильно. Я, було, один раз сказав їм, що я не „східняк", а вони на це тільки засміялися, а одна сказала: „Не обманюйте, а звідкіля б ви так знали східню Україну і всі події, що там відбувалися ще до війни. Та, крім того, ви і в марксизмі розбираєтеся краще від нас усіх. Ось Лісовика і Макара відразу видно, що вони „західняки".

— А Славка не видно, що він „західняк"? — усміхаючись запитав я.

— О, Славко! — з любов'ю промовили всі й засміялися. — Славко зовсім інший чоловік. Він особливий, таких ані на сході, ані на заході більше не знайдеш.

Оце так завжди з дівчатами. Вони можуть оповісти, хто якими словами розпочинає лекцію, де і як тримає руки, як вимовляє окремі слова, але про саму суть лекцій не скажуть ані слова. Особливо вони підбивали Лісовика.

На третій день від початку вишколу до жіночої частини прибуло ще 2 жінки. Одна молода, міцно збудована, назвала себе Аллою, друга — старша, років біля сорока, назвала себе Зіною. Разом з ними прибув і округовий провідник Федір.

— Постарайтеся делікатно приглянутися до тієї Алли, — кивнув головою Федір у бік дівчини, — це совєтська шпигунка. Вона в середині нашої організації підбирає людей у свою розвідувальну мережу. Цікаво, на кого вона тут спробує робити ставку, — сказав округовий провідник.

Алла справді виділялася з-поміж усіх дівчат. У неї завжди був діловий робочий вигляд обличчя, а особливо очей. Всі дівчата тільки іноді пробували напускати на себе діловий вигляд, і це в них дуже кумедно виходило, а в Алли було навпаки: вона з усіх сил намагалась бути веселою, безтурбот-

ною, але це їй не вдавалось. Крім того Аллу губило те, що вона всюди і завжди посилено старалась здобути якнайбільше інформацій. Вона на кожному кроці допитувалася у своїх подруг по вишколу за кожну людину з організації, її цікавили „псевда", прізвища і організаційні пости кожного підпільника. А це вже насторожувало всіх, бо в організації було прийнято нікого про подібні речі не питати. Зіна виділялася своєю чисто жіночою безкорисністю. Вона жадібно, по-жіночому дивилася на всіх мужчин. Одного разу Зіна прямо сказала мені:

— От скажіть одверто — ви мужчини, чи може якісь євнухи? Як можна бути такими дерев'яними, перебуваючи разом з такими чудовими дівчатами. Ви мабуть навіть і не думаєте, що це війна; що завтра чи післязавтра вона може проковтнути нас. Тому треба поспішати жити, треба вбирати, всмоктувати в себе життя якомога швидше і повніше. А ви у святих граєтесь, думаєте, що та ваша святість комусь потрібна. Хто з вас виживе, то колись згадаєте оці мої слова і пожалієте, що так дурно провели свою золоту неповторну молодість. Ця ваша мораль суперечить законам самої природи, встановленої самим Богом.

Я слухав Зіну і червонів. Не знаходив слів, щоб їй щось сказати. Я умів говорити багато на різні теми, але в таких питаннях був безрадним зовсім. Подумавши трохи, я, усміхнувшись, сказав: „У програму наших вишколів і бесід ця тема не входить".

— Так, це правда, у вашу програму не увійшло тільки відвічне і насущне життя, — сказала Зіна.

Всю ту розмову із Зіною я переповів Лісовику, Славкові і Макарові. Лісовик, нахмуривши брови, сказав: „Треба викликати лікаря-гінеколога і перевірити всіх дівчат. Все це пахне венеричою змовою". Славко тільки посміхнувся, а Макар мовчав, як і завжди.

Через два дні приїхав гінеколог із медсестрою. Перевірили всіх дівчат. Одну визнали хворою на гонорею і відразу ж забрали її у лікарню. Інші виявилися здоровими.

Вишкіл закінчився. Люди поїхали за своїми призначеннями. Нам веліли переселитися до Острожця. Вирушили ми туди після обіду. Ідучи через село Свищів, був я вражений небаченою доти картиною. В одному розкішному садку гарно зодягнуті дівчата (та й самі вродливі) займалися військовою муштрою. Тонким дзвінким голосом чітко командувала ними струнка дівчина. Вони проходили „впоряд". Під захід сонця у весняну пору це видовище було надзвичайно збуджуючим, ба

навіть романтичним. Неподалік від них, на майданчику, таким же військовим впорядом займалися юнаки від 12-ти до 16-ти років. Ними також командував юнак років 16-ти. Юнаки не тільки займалися військовим впорядом, а ще й робили вправи з дерев'яними крісами. Все це, як дівчата, так і хлопці виконували дуже сумлінно. Вираз обличчя і погляд очей були в них настільки поважними та сповненими почуття відповідальности, наче б від їхнього вишколу залежала доля всієї нашої країни й народу. Все це так чудово вписувалося в природу нашої прекрасної волинської весни і бойову історію нашого народу, що, дивлячись на це чудове видовище і чуючи їхні дзвінкі голоси, мені аж у грудях залоскотало.

— О, це я вперше бачу таке видовище!

— Ще не таке побачите, — гордо сказав Лісовик. — Ми з кожного хутора зробимо неприступну фортецю. Зброєю буде володіти кожний наш юнак і кожна жінка. Зараз на Волині немає жодної сім'ї, ані однієї людини, яка б не працювала на УПА. З кожної сім'ї хоч один хтось перебуває у відділах УПА або в організаційній мережі. Словом, на боротьбу піднявся весь наш народ, і ми переможемо!

— Волинь — це ще не увесь народ, — сказав я. — Це лише маленька частина нашого народу.

— Чому тільки Волинь, а Галичина, а Схід? — заперечив Лісовик.

— Ми там не були, не бачили і тому не можемо так самовпевнено говорити про ті землі, — спокійно відповів я.

— Що ж, навіть серед учнів Христа був Хома, — сказав Лісовик і, зідхнувши, відвів свій погляд вбік, а потім додав: — Якщо вже тупе, глухе, затуркане Полісся піднялось, то що тоді говорити про Галичину. Галичани свідомий народ, там ОУН давно закріпилась, а ваше Полісся ще донедавна було комуністичним, червоним.

— А УПА в Галичині є? — запитав я.

— Як треба буде, то буде й УПА, — невдоволено відповів Лісовик.

— Так, — продовжував розмову я, — Волинь, а особливо Полісся, до війни було охоплене впливами комуністів. Свій успіх на Волині й Поліссі націоналісти повинні завдячувати більшовикам, які своїм „комунізмом" відкрили людям очі на дійсність.

— Про що ви взялися сперечатися? — втрутився в розмову Макар. — Совєтська армія далеко звідціля і нам покищо доводиться вести боротьбу з німцями, а не з більшовиками.

— Армія справді далеко, але червоні партизани недалеко, — сказав Лісовик.

— Де ж ви бачите тих червоних партизанів? — з присмішкою запитав Макар. — Вони сплять десь там за Сарнами в лісах і тільки час від часу роблять вилазки на контрольовані нами терени, щоб зірвати залізницю і запастися продуктами у наших селах.

— А за Медвєдєва то ви забули. Він же зі своїми енкаведистами сидить тут у нас під носом, у Цуманських лісах, — сказав Лісовик.

— Так, це правда, НКВД-івські „партизани" Медвєдєва недалеко. Але ж вони тільки сидять і займають всього лише кількадесят квадратових кілометрів, — сказав Макар.

— Але живуть за рахунок контрольованих нами теренів, — відповів Лісовик. — Вони ж грабують наші млини і наших селян. А найгірше те, що вони зривають залізниці на території найбільше національно свідомих сіл. А німці приїжджають і палять ті села та розстрілюють ні в чому невинних людей. Вони ухитряються німецькими руками нас бити.

Увечері ми приїхали на призначений хутір. Хутір був чудовий. Вся садиба потопала у квітучому саду, а за садом розкинувся чудовий березовий гай. На тому хуторі ми відпочивали два тижні. Господар був „штундою" і відразу взявся нас просвіщати в Божому слові. Славко, я і Макар не дуже охоче вступали з ним у дискусію, зате Лісовик те й робив, що сперечався з господарем. Господар дому був літнім статечним чоловіком. Мав двох дорослих синів і дочку. Сини заздрісно дивились на зброю (всі друзі були при зброї), але їхня віра не дозволяла їм навіть руками торкнутися її. Донька жадібно зглядалась на Славка і обдаровувала його привабливими усмішками, але Славко з дівчатами ніколи далі своєї природньої ввічливости не йшов. У Луцьку в нього була наречена і він був вірним їй.

— От ви кажете, що вбивство є найбільшим гріхом перед Богом і людьми, — говорив до господаря Лісовик. — А уявіть собі таку ситуацію, що ось зараз на ваше подвір'я прийшли німаки і забирають у вас останню корову, і тієї ж миті ваша дружина почала сперечатися з німцями, а німаки почали її бити і налаштовувати автомат проти неї. Що б ви робили: чи ждали б поки німці застрелять вашу любу дружину і маму ваших діточок, чи схопили б оцей автомат і застрелили б німака? — сповнений самовдоволенням запитав Лісовик, смакуючи наперед свою перемогу над господарем дому.

— Ця ваша хитромудра ситуація, придумана вами, ніколи не могтиме статися хоча б тому, що моя дружина ніколи не стане підставляти своєї голови за корову, — відповів господар.

— У Святому письмі говориться, що хто з мечем приходить, той від меча й гине, — пихато сказав Лісовик, а потім додав: — Адже й німці на нашу землю прийшли з мечем, від меча вони і загинуть.

— Бог не раз таких грішників нищить, — спокійно відповів господар.

— Так ви тих, що захищають свою землю, свій народ зі зброєю в руках, називаєте грішниками?! — з обуренням сказав Лісовик.

— Я так не сказав, — схвильовано подивившись на Лісовика, відповів господар. — Це, що ви зі зброєю в руках виступаєте проти озброєних до зубів німців, ще можна зрозуміти, але те, що ви робите з поляками, то вже не вкладається ні в які рамки. Ось недавно у Ліжині замордували учительку-польку і вкинули у колодязь . . . І це зробили її колишні учні, яких вона кілька років тому вчила . . . А це не одинокий випадок, уже може з місяць поляків убивають то тут, то там. Нападати зненацька на мирних людей і вбивати їх, то вже аж ніяк не по-лицарському, — сказав господар.

— А що зробили на Холмщині поляки з нашими українськими селянами? — люто підвищив голос Лісовик. — Ви знаєте про те, що ще в 1942 р. за березень і квітень поляки спалили біля сорока наших українських сіл і 130 церков та убили 34 тисячі людей! Вони їздили верхи на наших священиках, а потім у жахливий спосіб замордували їх. Вони ґвалтували наших дівчат на очах батьків, а потім убивали їх і батьків.

— Я не знаю, — сказав господар, — може воно було й так, як ви оповідаєте, але ви своїми вбивствами мирних поляків берете на себе великий гріх перед Богом і людьми. Ви ж не йшли вбивати тих поляків, що на Холмщині палили наші села, руйнували церкви та вбивали людей. Тут же вбиваєте невинних і безборонних людей.

— Ви, господарю, так не говоріть за нас — „ви вбиваєте", — втрутився в розмову Славко. — Ми особисто нікого не вбиваємо. Наша зброя — виключно сила книжки і друковане слово. Ми, по суті, нікого і не закликаємо вбивати. Наше основне діло — пробуджувати свідомість неповторности і окремішности нашого народу.

— Вибачаюсь, я вибачаюсь, — уклоняючись, винувато сказав господар.

Звідти округовий провідник відіслав нас у село Ярославичі. У тому селі тоді якраз відбувалася крайова нарада ОУН. На тій нараді провідника Луцької округи перевели на посаду заступника крайового референта суспільно-політичної референтури. А провідника Горохівсько-Володимир-Волинської округи, Крилача, перевели на посаду обласного провідника. Всіх інших округових провідників також попереводили на вищі посади. Нашого Славка вибрали в редакцію крайової суспільно-політичної референтури. Макара направили в Ковельсько-Любомльську організаційну округу. А Лісовика і мене закріпили за крайовою суспільно-політичною референтурою інструкторами.

Якраз у той час, коли крайова нарада ОУН провадила свою роботу, розгортався розпочатий ще в травні 1943 р. великий наступ німецьких спеціяльних військ проти волинської УПА. Перед цим у засідці групи УПА „Тури" загинув німецький полковник — „штабсшеф СА (штурмабтайлюнґен)" Віктор Люце. Після цього жорстокі каральні акції німців у районах зосередження українських повстанців прибрали характеру масових терористичних розправ з українським населенням цих місцевостей. Завершенням цих акцій був жахливий погром села Малина Острожецького району в першій половині липня 1943 р.

Згідно з тим, що мені в той час довелося чути про малинські події, в них значну ролю відіграли також провокаційні дії „червоних (фактично — НКВД-івських) партизанів" та місцевих польських „фольксдойчів" — цих двох, поруч із німцями, антиукраїнських сил, що діяли тоді проти УПА на Волині фактично в „єдиному фронті" з німцями. Загін червоних партизанів із Цуманських лісів прорвався у село Малин і забрав там усе борошно з млина (цей млин тоді не працював на німців). Німці у відповідь на ту акцію, за намовою поляків, що в них служили, зібрали біля двох тисяч фольксдойчів польського походження і разом з ними оточили увесь Острожецький район. Прочесавши увесь район, вони увійшли в село Малин. На підступах до села затримали районового провідника ОУН Лисого (дійсне прізвище — Гулій) із села Свищева і там його розстріляли разом з найближчими його співпрацівниками. У селі Малин німці разом з польськими фольксдойчами зігнали до церкви всіх українців з української частини Малина, а до школи всіх чехів з чеської частини Малина, і запалили школу й церкву. Тих, що пробували видістатися з вогню — розстрілювали на місці. Ті

страшні злочини німці робили зовсім спокійно і дивилися на це так, як еспанці дивляться на забій биків на видовищній арені. Тоді у Малині загинуло біля 800 осіб. З цього приводу наш округовий провідник сказав:

—Червоні партизани Медведєва в Цуманських лісах знали про той наступ німців на Острожеччину, але перешкоджати німцям у тій злочинній операції не лежало в їхньому пляні. Для них основне було забрати борошно.

— А чому відділи УПА не прийшли на виручку? — запитав я.

— Наші відділи стоять аж за Колками, це близько 70 кілометрів звідси, — відповів округовий провідник.

Саме тоді, в першій половині липня, в зв'язку з німецьким наступом ми, згідно з наказом, перепливли човнами Стир і, разом з усіма учасниками крайової наради ОУН, подалися в напрямку Володимирця. Була гаряча літня пора переджнив'я. Волинь красувалася своїми чудовими садами, налитими сонцем хлібами розкішних нив та замріяними лісами. Тільки то тут, то там вибухи автоматів вороже прорізували життєдайне повітря, забирали життя нашим невинним мирним і роботящим селянам.

Під вечір ми в'їхали в якесь село — чудове, на горбочку серед високих дерев красувалася гарна церква. Це було село Садів. На садівських хуторах під дрімучими лісами ми зупинилися на ніч. Станичний села Садів розмістив нас по два-три в кожну хату. Жінки, а особливо дівчата, просто випрошували у станичного нас до себе на вечерю й на ночівлю. Я разом з Лісовиком і якимсь Дятлем попав до жінки, що мала років сорок. Дочка її була щойно в розквіті свого дівоцтва. Мама й дочка ходили біля нас як біля рідних. Вони повипирали нам усе і попрасували. Дятел був струнким і дуже вродливим хлопцем. Дівчина дуже ласо заглядала на нього. Але Дятел вів себе стримано, як і всі націоналісти.

— Як ви, друже, дивитесь на роботу СБ? — зненацька запитав мене Дятел.

— Я не знаю про що саме мова, — відповів я.

— Про СБ ж питаю вас, про нашу Службу Безпеки. Ви ж знаєте, що до нас у відділи УПА і в організацію засилають своїх шпигунів німці, поляки і більшовики. Отже ми повинні їх розкривати і знешкоджувати.

— Я на цьому не розуміюся. У таких органах я ніколи не працював, а навпаки — подібні органи все життя мене переслідували, — відповів я.

— Отож ми і боремося з тими органами, що вас переслідували.

— Оце в нас на вишколі була якась Алла. Говорили, що вона совєтська шпигунка, а насправді Бог її знає, хто вона там, — відповів я.

— Мені довелося грати ролю закоханого в ту ж таки Аллу і вона мене „завербувала" у совєтську розвідку та давала мені доручення. Таким чином ми її викрили. Тепер зрозуміло, яка наша робота? — сказав Дятел.

— Якщо б ви ту Аллу залюбили в себе і зробили її своєю шпигункою у більшовиків, то я б тоді цінував вашу роботу. А якщо ви її зліквідували, то для мене така робота гидка, — сказав я.

— Всяко доводиться, — сумно відповів Дятел, — така є реальність боротьби . . .

І більше розмови про це він не вів.

Наступного дня вранці станичний села Садів прибув до нас на хутір з чотирма підводами. Новопризначений обласний провідник Крилач покликав мене до себе і сказав: „Ось сідайте на цю підводу, ми поїдемо разом". З нами разом їхав ще Ящур. Він був округовим провідником Ковельсько-Любомльської округи. Його також переводили на іншу роботу аж на Рівенщину.

— Вам не подобається робота нашої Служби Безпеки? — запитав мене Крилач. — А як же ми можемо інакше діяти? Мені здається, що ми завжди повинні клин клином вибивати. З більшовиками по-більшовицькому.

— Якщо ми будемо поступати так, як ви кажете, то ми тоді уподібнимося до них і від нас відвернуться люди так само, як і від них, — відповів я. — Злом зла не виправите.

3. Повстанська Січ. Радянські офіцери на вишколі. Війна з німцями і розправа з поляками.

Через деякий час ми переїхали до села Мачулки, що розкинулось під самісіньким великим Свинаринським лісом. Тут уперше побачив я сотню УПА. В цьому селі відчувалось якесь особливе пожвавлення. Люди були якісь живіші і певніші себе. На майданчику перед школою одна чота, по-військовому зодягнута, займалася упорядом, друга — військовим маршем ішла до польової кухні і співала: „Гей гу! Гей га! Прощай, моє

дівча". Ми зупинилися біля квартири командира сотні. Командир, повідомлений своєю заставою про наше прибуття, миттю вискочив на вулицю і, витягнувшись на струнко, відрапортував Крилачеві про те, чим зараз займається сотня. Пізніше дав команду своїй господині накрити стіл.

— Ні, друже сотенний, за нас турбуватися не треба. Краще розпорядіть, щоб нас нагодували з вашої польової кухні. Ми також у першу чергу вояки і тому повинні харчуватися так само, як і всі наші стрільці, — сказав обласний провідник.

Стрільці, шо стояли поблизу, аж засяяли, почувши такі слова від таких високих начальників. Про цю поведінку обласного провідника за одну мить знала вся сотня. Кухар тремтячою рукою старався зловити своїм черпаком у казані щось краще для нас. Але до кухаря підійшов Ящур і, поклавши свою руку йому на плече, сказав: ,,Не старайся, друже, годуй нас точнісінько так, як і всю сотню". Стрільці дивилися на нас своїми добрими, сповненими відданости очима. Тим психологічним ходом Крилача і Ящура я був просто зачарований.

Далі наша дорога йшла лісом. Проїхавши так кілометрів п'ять, ми побачили над самою дорогою тартак. Тартак працював на повну потужність.

— Кому підзвітне це підприємство і на кого працює? — зацікавився я.

— Тартак і водяний млин на Турії належать загонові УПА, що розташований напостійно у цьому районі, — сказав Ящур. — Тут у лісі ми вже побудували велику лікарню, гарбарню і пекарню. У гарбарні працюють добрі чеські спеціялісти, вони виправляють шкіри навіть для підошов.

Кілометрів три від тартака стояли три корпуси, щойно побудовані під лікарню, і два для підстаршинської школи. Неподалік від тих будинків нас зупинила військова застава.

— Стій! Кличка? — почулася команда спереду, де між двома соснами стояв скоростріл.

— Турія! — відповів Крилач.

— Турійськ! — відгукнувся командир застави.

Нам назустріч вийшов командир школи Гонта і, виструнчившись, відрапортував Крилачеві про те, що всі курсанти займаються військовою муштрою на галявині. Ми обійшли всі три казарми. Всюди була зразкова чистота; ліжка застелені стандартно із військовою докладністю. У канцелярії командира школи на столі стояв телефон.

— Ви, друже, мабуть вже подзвонили у штаб загону про нашу появу? — запитав Крилач командира школи.

— Ні, не встиг, — усміхнувшись, відповів Гонта.

Звідти ми пішли у лікарню. Біля лікарні нас зустрів головний лікар (псевдо його я забув) — молодий, гарний, середнього зросту, в мадярській уніформі. Закінчив він Одеський мединститут. Крім головного лікаря, в тій лікарні працювало ще три лікарі, за національністю жиди. Їх витягли з ґетта. У лікарні вони працювали вийнятково сумлінно. Головний лікар тримався статечно і самовпевнено. Це був талановитий хірург і всебічно освічена людина. У лікарні лежало 73 стрільців поранених у боях з німцями і 37 хворих на всякі недуги. Всі вели себе мужньо і хвалили своїх лікарів.

Два кілометри звідти, у лісі серед боліт, стояло кілька десятків хат. Це було село Вовчак. У тому селі містився штаб загону УПА. Штаб цей охороняв цілий курінь стрільців. У Вовчаку було збудовано пекарню, що випікала хліб для всього загону (за кількістю людей це був полк). Була там і гарбарня та всі необхідні майстерні, що взували й одягали увесь загін. Були також три легкі машини і дві вантажні. Лише пального обмаль. До всіх застав було прокладено телефон. На зв'язковому пункті біля телефонів завжди чергував хтось із старшин. Усе це маленьке сільце виглядало як суцільний військовий табір.

Біля штабу нас зустрів командир загону Сосенко і по-військовому відрапортував Крилачеві, а пізніше потиснув нам усім руки і запросив у штаб. Це був великий новий, просторий будинок, умисне побудований відділом УПА під штаб. В одному кабінеті урядував начальник штабу і секретар, у другому — працювало дві друкарки, а в третьому, великому, урядував сам командир загону. Навпроти, в іншому будинкові, урядував бунчужний, що завідував усім господарством загону. У штабі Сосенко оповів про останній наступ німців на Січ (уся територія Стижорівського лісу разом із селами Мачулки, Вовчак, Ревуски носила назву „Січ"). За словами Сосенка, у наступі з боку німців брало участь близько чотирьохсот вояків.

— Три літаки обстрілювали зі скорострілів Вовчак, — оповідав захоплено Сосенко. — Два танки і біля двох сотень німців атакували Мачулки, а три танки і сотень дві німців наступали на Ревуски. Зруйнувати нашу Січ німцям не вдалося. Вони лише запальними кулями спалили нам п'ять хат і вбили 14 наших стрільців. А ми їм підбили одного танка і три вантажні машини.

— А скільки німців убили? — запитав Крилач.

— Не знаю, німці своїх убитих і поранених встигли забрати.

— Це вони нам мстять за полковника СД, якого ми їм „шльопнули" на шосе, — сказав Крилач.

— Може й так, — відповів Сосенко.

— А зараз ви робите вилазки на те шосе? — запитав Крилач. Сосенко уважно глянув на Крилача, а тоді сказав:

— Хлопці просяться, всім хочеться мати німецькі автомати і пістолі, а на шосе, що лучить Луцьк з Володимиром, їх найлегше здобути.

— Ну, глядіть ще там випадково німецького генерала уб'єте, тоді німці пошлють на нас цілу армію, — сказав Крилач.

— Генерала вбивати не варто, от якби самого Гітлера мазнути, — жартома сказав Сосенків ад'ютант Ворон.

— Ні, Гітлера краще візьміть у полон,— для сміху сказав Ящур.

— Оце з краю до нас прислали двох інструкторів, Лісовика і Боремського, з ідеології та політики, — кивнувши головою у наш бік, сказав Крилач. — Зорганізуйте вишкіл з тих колишніх командирів Червоної Армії, що маєте в Січі, а тоді ми їх десь призначимо.

— А колишнього майора генштабу прислати на вишкіл? — запитав Сосенко.

— Всіх, і майора також.

— А як з польським штабом? — запитав Сосенко.

— Про той штаб поговоримо пізніше, — сказав Крилач.

— А як тут поляки себе поводять? — згодом запитав Крилач.

— Покищо зовні спокійно, але відчувається схвильованість. Багато родин спакували всі свої пожитки, — сказав Сосенко.

— Пошліть свого ад'ютанта хай він примістить наших інструкторів десь на квартиру, — сказав Крилач.

Незабаром розпочався вишкіл. Тим разом на вишкіл було скликано всього 17 чоловік, усі колишні офіцери радянської армії. Комендантом групи Лісовик призначив колишнього майора генштабу. До наших лекцій на тому вишколі ніхто серйозно не ставився. Лісовика і Брову (політвиховника загону) вони просто іґнорували. До моїх лекцій також серйозно не ставилися, але після лекцій завжди любили зі мною заводити бесіди на заздалегідь продумані ними теми. Точніше кажучи, вони задавали мені багато запитань, які абсолютно не стосу-

валися програми нашого вишколу, але на які не відповідати було неможливо. Ось, наприклад, старший лейтенант, за спеціяльністю механік, запитав мене:

— А чи визнаєте ви, що індустрію в Росії розвинула радянська влада, і розвинула швидше, ніж будь-яка країна у світі?

— Так, визнаю, що розвинула і визнаю, що швидше навіть від Сполучених Штатів, — відповів я.

— Тоді повинні згодитися, що Радянський Союз найпроґресивніша країна у світі, — зовсім серйозно сказав механік.

— Якщо брати до уваги тільки той один показник, то так, — відповів я.

— Індустрія — основний показник.

— Не всі так вважають і не всі так думають, як ви.

— А як же ще можна думати? — щиро запитав механік.

— Для мене, наприклад, основним показником проґресу є культурний і життєвий рівень народу, — відповів я.

— Основною базою для всіх культур і всіх рівнів життєвих є індустрія, — з притиском сказав механік.

— Невже ви захоплюєтеся тим, що радянська влада босими, обідраними й голодними побудувала Магнітогорськ та Дніпрельстан? — сповнений обуренням, сказав колишній капітан. — Індустрія у Радянському Союзі побудована коштом мільйонів замучених голодом і холодом українців. Цей ваш „проґрес", це гіркий піт, кров і життя, насильно відняте від наших батьків, братів і сестер.

— Правильно капітан сказав! — вигукнуло кілька голосів.

— А як же американці будували свою промисловість? — критичним тоном запитав механік.

— У всіх країнах, а також і в Америці, промисловість розвивалась одночасно зі зростанням життєвого рівня, а не за рахунок його. Насамперед розвивали хліборобство, а за ним легку промисловість, а тоді за рахунок підвищення національного прибутку, й одночасного піднесення життєвого рівня всього народу розвивалася й тяжка промисловість, — сказав я. — А в нас — навпаки, якраз у ті роки, коли сільське господарство катастрофічно падало, коли великої рогатої худоби зменшилося наполовину, коли легка промисловість зовсім не розвивалася, замучених голодом кинули на будівництво магнітних та інших промислових центрів. І як не дивно, все це робилося під акомпаньямент глумливої пісні: „Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек".

— Так, це правда, голодом морили весь народ і одночасно на кожних зборах чванливо цитували Сталіна: „Самое ценное — это человек", — сказав головний лікар.

— Так то так, але все ж таки Сталін, грузин, зумів підкорити собі і партію і весь народ, — сказав майор.

— Так, — сказав я, — Сталін підкорив усіх, але він своєю політикою допоміг Гітлерові з голодних військово-полонених росіян створити армію РОА, яка б'ється на фронті по боці німців проти радянських військ завзятіше, ніж відбірні фашистські дивізії. З англійців чи з американців німцям не вдалося створити ані одної роти, яка б стала воювати проти англійців чи американців, хоч між ними як у національному, так і соціяльному відношенні корінної різниці нема. А росіяни, як мовно, так і соціяльно зовсім інші, а пішли воювати за німців проти своїх і своєї партії, яка їх весь час виховувала.

— А може тут спорідненість ідеологічна відіграла ролю, — сказав капітан, — це єдність протилежностей. У державному розумінні між комуністами і фашистами особливих розбіжностей немає: і тут диктатура, і там диктатура. Комуніст, ми ось бачимо на практиці, може легко стати фашистом і навпаки, а демократом таким, як англійці чи американці, стати фашистові просто неможливо.

Лісовик у таких бесідах участи не брав. Він міг говорити про Хмельниччину, про Мазепу, Дорошенка та княжу добу. Брова також мовчав і слухав.

Протягом усього періоду тривання вишкільних курсів та ще деякий час і після того ми, інструктори, перебували на території „Січі" в досить спокійних обставинах. А тим часом в інших місцевостях Волині відбувалася справжня війна між УПА й німцями, які в цей час особливо завзято намагалися ліквідувати український повстанський рух, що не давав їм можливости бути справді окупантськими господарями волинсько-поліського краю. Від початку липня спеціяльні військово-поліційні частини збройних сил, що були в розпорядженні німецької „служби безпеки" („зіхергайт дінст" — СД) й Ґестапо в райхскомісаріяті Україна", разом з приєднаними до них мадярськими військовими частинами та батальйонами польської антиукраїнської поліції, вели карально-винищувальні операції проти українських повстанців та українського населення, яке суцільно повстанців підтримувало. Бої між німцями й українськими повстанцями були дуже кровопролитні й коштували обом воюючим сторонам значних людських втрат.

Зокрема в серпні 1943 р. німецька окупаційна влада кинула

проти УПА в районі містечка Колки цілий полк з участю танків і авіяції. В затятих боях Колки було дуже зруйновано, з українського боку загинуло близько 500 осіб, але містечка й району німцям опанувати не вдалося.

А в цей же час радянських „червоних партизанів" у себе під боком, у Цуманському лісі, німці не чіпали. Не чіпали вони також і польських „людовців" (прорадянських партизанів) у Пшебражі, бо „людовці" підтримували тоді зв'язок з німецькими карателями в Луцьку, а одночасно і з радянськими „червоними партизанами" в Цуманському лісі, щоб спільно провокувати й нацьковувати німецьких карателів на українське національно свідоме населення. Моральна відповідальність за німецькі антиукраїнські погроми того типу, що були в Малині і в Колках, лежить також на „червоних партизанах" — НКВДистах, що були під командуванням Дмитра Медвєдєва в Цуманському лісі, а також і на польських „людовцях" під проводом Яна Собєсяка, що були в селі Пшебраж. Російські й польські партизани та німецькі каратальні війська однаково ставилися до українського національного руху і спрямовували свої сили насамперед проти нього. Щодо цього я маю незаперечні й переконливі докази.

Взагалі ж у тому німецько-польсько-російському трикутнику, в якому відбувалася тоді українська повстанська боротьба на Волині, ситуація була дуже складна, заплутана і тому трагічна. Дещо з цього побічно довелося мені пізнати й під час перебування на території Січі.

Одного разу — в неділю, десь о годині 11-ій, біля домівки, в якій перебували ми, інструктори вишкільних курсів на Січі, на диво для нас, зупинилася легкова автомашина. До нас на квартиру зайшов командир загону Сосенко.

— Слава! — по-військовому виструнчившись, вигукнув він.

— Героям! — відповіли ми.

— Ви вже снідали? — запитав Сосенко.

— Снідали, — відповіли ми.

— Давайте поїдемо у гості до наших сусідів, — хитро усміхаючись, сказав Сосенко.

— До яких це сусідів? — запитав я.

— О, побачите, які в нас є чепурні сусіди, — хизувато сказав Сосенко.

Всі ми: Сосенко, Брова, Лісовик і я сіли в машину й поїхали поганенькою дорогою поміж болотами. Проїхавши кілометрів два, на краю лісу побачили стареньку хатку. Із-за рогу на нас холодно дивилась цівка скоростріла. Звідти почувся

різкий голос: „Стій!". Ми зупинилися і Сосенко відкрив дверці машини. „Кличка!". Сосенко відповів. Тоді раптом з хати вискочив комендант застави, і, виструнчившись перед Сосенком, відрапортував. Ми під'їхали ще метрів сто і зупинились біля гарної нової хати.

На моє велике здивування, з тієї хати вискочив у всіх своїх реґаліях польський поручник і, з притаманним полякам шиком, цокнув підборами та, піднявши два пальці до головного убору, сказав: „Чолем пану!". Сосенко також став на струнко і подав поручникові руку. Потиснувши всім нам руку, поручник запросив нас до хати штабу.

У хаті штабу із-за столу вийшов назустріч капітан і також по-військовому привітався із Сосенком і нами.

На столі стояла друкарська машинка, а біля неї сиділа молода, струнка, дуже вродлива полька.

— Прошу сідати, панове, — ґалянтним жестом руки капітан показав нам на крісла. Ми сіли. Капітан також зайняв своє місце за столом.

— Пане капітане, відколи ми з вами домовилися про спільну оборону проти німців, ви хоча б одну сотню свого війська поставили, — сказав Сосенко.

— По ту сторону Бугу в нас нема ані війська, ані зброї, — відповів капітан.

— Взагалі, чим же ви можете нам допомогти? — запитав Сосенко.

— Хліба можемо дати, — сказав капітан.

— Хліб у нас є і свій, — відповів Сосенко. — Дайте нам хоч амуніції, зброї.

— На жаль, нема в нас ані амуніції, ані зброї, — відповів капітан. — Про ваші вимоги ми будемо говорити зі своїм командуванням.

У машині, їдучи назад до свого штабу, Сосенко сказав:

— Оце в цьому польському селі Домінополі живе біля 150 родин поляків і дві родини українців. Поляки завжди до нас ставились як до неповноцінних людей. Ось і зараз вони створили тут свій „штаб", щось подібне до „посольства" для переговорів з нами, а фактично — це штаб польської розвідки, який збирає інформації про ввесь наш рух, а особливо їх цікавлять місця наших складів. Ми знаємо це й слідкуємо за ними. Але скоро доведеться, мабуть, покінчити з ними цю гру.

Пізніше ми мали ще інші поїздки в дальші терени. Лісовик із Сосенком поїхали оглядати відділи УПА, що стояли на

постої на Володимирщині, а я з Бровою виїхали з такою ж метою на Горохівщину. Це була перша моя поїздка в цей чудовий закуточок Волині. Горохівщина — типовий лісостеп. Прекрасні родючі поля, між якими то тут, то там розкидані чудові пишні гаї, левади та старі дубові ліси, зрідка прикрашені черемхами та дикими яблунями й грушами. Погода була чудова. Сонечко пригрівало ще по літньому, хоч було вже по жнивах і відчувалось наближення осени.

Ми їхали двома підводами. Коні — немов степові орли. Поблизу села Блудова ми зупинилися. Зрідка були розкидані гарні чепурненькі білі хатки, заховані в пишних садах. Недалеко при дорозі господар косив отаву. Ми підійшли, привіталися, розпиталися, що чувати в їхньому селі, про що говорять і думають зараз селяни.

— Селяни хочуть миру на землі. Нам треба земельку обробляти, хліб вирощувати та худібку годувати. Селянин же всіх годує, молоком та медом поїть, — скромно тихим голосом сказав господар. Я взяв у господаря косу і почав косити. Господар пильно стежив за мною. — О, то ви, як бачу, господарського батька син, ви гарно косите, — із захопленням сказав він.

— Всі ми, господарю, робочі люди, та часи такі настали, що змусили нас зайнятись іншою роботою.

— А чи ж довго воно так буде? — благально подивившись нам у вічі, запитав господар.

— Поки вороги топтатимуть нашу святу землю, поки вбиватимуть наш народ, доти ми змушені будемо боротися з ними. Свою землю треба любити, обробляти її, а в лиху годину і захищати, — тихо відповів я.

Брова тим часом збігав на хутір і звідти повертався в товаристві якоїсь красуні.

— Оце начальник Червоного Хреста нашої округи, знайомтеся, — сказав Брова.

Ми познайомились. Це була Оля. Їй підпорядковувалися всі лікарні на території Горохівсько-Володимирської округи — як в УПА, так і в терені. Брова велів їй їхати на одній підводі зі мною. Від Блудова аж до Лобачівки на Берестеччині ми їхали з Олею разом. Оля виявилася досить мудрою, поміркованою дівчиною, а при тім вона була ще й гарненькою та зграбненькою. Але, на жаль, і одночасно на щастя, моя посада не дозволяла мені надто зближуватися з дівчатами. У селі Лобачівка Оля відійшла від нас.

— Що ви можете сказати про ту дівчину? — запитав

мене Брова.

— Вона мені подобається, вродлива, струнка, розумна й принадлива дівчина, — відповів я.

— Так, вона гарна, — загадково-ствердно сказав Брова.

Ми зайшли до станичного. Він прийняв нас за якесь невідоме йому начальство і трохи розгубився. Натомість його дружина швидко зайнялася своїм ділом. Через кілька хвилин вона запросила нас до другої кімнати, де був накритий стіл, а на столі стояв графин із самогонкою. Самогон я велів прийняти (ми, згідно з законом, що існував в ОУН, ніде не пили). Після смачного й ситного обіду Брова велів станичному провести нас до лісу, де перебувала на постої сотня УПА.

У долині, оточеній з трьох боків пагорбами, серед столітнього дубового та грабового лісу, підшитого густо ліщиною, в куренях, зроблених з гілляк грабини, ліщини й сосни, розташована була сотня УПА.

Із центрового куреня прожогом вискочив сотенний і стрілою летів до нас. У ту мить, коли сотенний добігав до нас, Брова повернув голову в мій бік, даючи сотенному знак очима. Сотенний умить витягнувся і, привітавшися словом „Слава!" — відрапортував переді мною. З рапорту ми довідалися, що сотня на післяобідньому відпочинку.

Незабаром вартовий по сотні сурмою заграв: — „Ту-ту-ту!... Ту-ту-ту..." Через п'ять хвилин сотня вишикувалась у дволаву.

Вартовий маршовим кроком підійшов до командира сотні і доповів про те, що сотня готова до навчання. Командир сотні дав команду: „Спочинь!" Хлопці миттю відпружилися. А чотові за розпорядженням сотенного пішли зі своїми чотами на галявину муштруватись та вивчати зброю. У тому лісі разом із сотнею ми й ночували.

Рано-вранці, ще до схід сонця, мене розбудив чудовий лісовий хор крилатих жильців лісу. А хлопці після муштри спали сном блаженних. Раптом затутукала та сама сурма. Сотня умить прокинулась, одяглась, умилась і взялася за фізкультуру.

Поснідавши разом із сотнею, ми від'їхали в напрямку села Стрільче. У Стрільчі сотня стояла по хуторах, притулених до великих темних гаїв. Ми також заїхали під самісінький гай на хутір до нашого господаря. Ці люди, видно було, Брову добре знали, бо відразу всі вибігли з хати нас зустрічати. Це був досить заможний господар. Достаток було видно всюди. Хата велика, добра, на три кімнати й кухню.

Хліви, стайня й клуні теж були добрі й просторі. Перед хатою, від дороги, красувався гарний сад.

Це були відомі в Стрільчі Ковальчуки. Господар дому — Юлько — був колись священиком. Дочка Рая до війни вчилась у Львові в університеті. Зять Стефко — також учився в університеті. Словом, це була сім'я інтелігентна. Нас там прийняли зичливо, гарно й тепло. Господиня дому припадала до нас немов би рідна мати.

Зі Стрільча ми поїхали у Завидівський ліс. Там стояла одна сотня. У будинку лісництва відбувалися обласні ідеологічні вишколи вояків. Брова поїхав у сотню, а я залишився у лісництві прослухати екзамени вояків. Проводила їх обласна провідниця юнацтва Зіна. Це була красуня з довколишнього села. Юнаки вивчили матеріял „на зубок" і здавали все на п'ять... Глибинно вони не були спроможні знати, так як їх викладачі, але напам'ять завчали все. І віра у святість заученого була абсолютна. У тих юнаків було, мабуть, більше віри й відданости тим ідеям, ніж у всього центрального проводу ОУН. „Декалог" вони говорили емоційно, з глибоким зворушенням. Приглянувшись до тих юнаків і прислухавшись до їхнього складання екзаменів, я пригадав собі Лейбніца, який ще в XVII столітті писав: „Дайте мені в руки виховання і я зміню світ". „Ось у чому сила, — думав я. — В засобах інформації, в дисципліні. Ось у цьому таїться секрет і тоталітарних режимів".

Звідти ми згодом переїхали в Коритницький ліс. І там раптом за лісом зачувся бій. Ми зупинились у лісі біля розташування сотні, яка там була на постої з Бровою та командиром сотні і його чотовими, а згодом вийшли на край лісу. Бій розгорнувся не на жарт. Над селом Загорів літали три німецькі літаки й обстрілювали манастир. Танки і артилерія били по манастирі так часто, що вогні вибухів мигтіли безустанно. Бій тривав трохи не цілу добу. Ми повернулися до сотні й вислали розвідку. Повернувшись, розвідка доповіла, що манастир оточили німці, які приїхали машинами й танками з Луцька, Ковеля й Володимира. Німців бере участь у бою коло півтори тисячі. А з ким саме вони ведуть бій — невідомо.

Опівдні в селі не було ніяких військ і цивільних людей, опріч німців, ніде нікого не було видно, але з манастиря на німців стріляли із скорострілів і відбивалися ґранатами.

— Коли б відомо, що це наші там, то можна було б ударити на німців із запілля, — сказав командир сотні. —

Але якщо це більшовики туди прокрались, то нащо нам утручатися. Вони ж усюди провокують, щоб німці руйнували наші села, то може і стараються тепер прорватися.

Підвечір до Загоріва прибула одна відбірна чота УПА і, розмістившись біля манастиря, почала поспішно навколо нього копати траншеї. Значить і в манастирі були наші. Раптом із усіх сторін бронемашинами й танками напали німці й стали обстрілювати манастир. Наші січовики боролися як змії, але не вистачило амуніції. Із сорока чотирьох людей під ранок залишилось у живих усього одинадцять стрільців.

На село заліг густий туман. Наші встигли пробратись у траншеї, зайняті німцями. Німці не зорієнтувались і прийняли їх за своїх. Але вони в траншеях не затрималися через небезпеку, що їх розкриють по мові, і вони кинулись тікати. Німці, не знаючи в чому справа, також рвонули разом з ними, але як почули, що наші говорять українською мовою, тоді щойно зорієнтувались і почали стріляти...

У тому, аж надто нерівному бою, загинуло коло чотирьохсот німців і тридцять троє наших.

Звичайно, коли б це були не стрільці УПА, а червоні партизани, то їм би всім потім присвоїли звання „героїв" і про них писали б багато репортажів, а може й романів. Але це були не червоні партизани, а стрільці УПА. Тим із них, що лишилися живими, довелося потім каторгу відбувати на далекому заполяр'ї в Норильську. І їх там обзивали „фашистами" й „німецькими підсобниками"...

Переїхавши річку Турію, ми вже опинились на території Січі. Там господарями становища неподільно були тільки відділи УПА та ОУН. За Турією, коли ми проїжджали вже знане нам польське село Домінополь, нам впало у вічі, що село це наче б вимерло, двері й вікна скрізь були відчинені, а жодних людей ніде не було видно. І застави під лісом також уже не було. Мене огорнув якийсь тяжкий незрозумілий смуток.

А в селі Вовчак, куди ми повернулися, життя кипіло так же, як і раніш. Усі спокійно порались біля своїх справ. То тут, то там чути було цокіт машинок до писання.

Ми зупинилися біля штабу загону, але в штабі не застали ані командира загону, ані начальника штабу. Тоді ми зайшли до бунчужного. Бунчужний зустрів нас утомленим і сумним поглядом. Це був літній чоловік, колишній викладач Горохівської гімназії.

— Що сталося у Домінополі? — запитав я. Бунчужний глянув на нас здивованим поглядом і після павзи спитав:

— А де ви так довго пропадали протягом усього цього часу?

— Горохівщиною милувались, — відповів я.

— Ага, то ви ще нічого не знаєте про Домінополь, — наче сам до себе сказав бунчужний. — Це було польське шпигунське гніздо й ворожа база... Три дні тому Домінопіль зліквідували, — сумно додав бунчужний.

— Як-то зліквідували?.. І людей зліквідували?.. — перепитав я.

— Так, і людей!.. — тяжко зідхнувши, відповів бунчужний.

Я більше не спитав ані слова і вийшов. Брова також мовчки вийшов за мною.

Біля штабу на подвір'ї стояв ад'ютант командира загону Ворон з якимись двома молодими хлопцями. Хлопці ті були одягнені в цивільне, але з пістолями. Усі вони весело оповідали щось один одному, але побачивши нас, припинили розмову, повернувшись у наш бік.

Ворон витягнувся і, рвучко кинувши „Слава!", доповів:

— Командир загону відсутній. Прибуде завтра вранці.

— Про що ж це ви, хлопці, так жваво розмовляли? — запитав Брова.

— Та от оповідали один одному, як ляхів били в Домінополі, — відповів Ворон.

— А що це за цивілі з пістолями біля пояса? — спитав я.

— Це хлопці зі Служби Безпеки, — відповів Ворон. — Це хороші хлопці, вони кльоцали поляків краще за всіх. Ось оцей, — Ворон кивнув головою на коренастого брюнета, — 27 утопив. — Брюнет, про якого йшлося, в ту ж мить витягнувся на струнко.

— Так ви розкажіть і нам, як це тут було з тими поляками, — сказав я до Ворона. І він розповів ось що:

— Під дванадцяту годину зімкнутим колом ми оточили все село Домінополь. Тоді я з командиром загону і зі всім почотом підійшли під будинок польського штабу й постукали в двері. Поручник, глянувши у вікно, швидко зорієнтувався у чому справа, але виходу не було і він відчинив нам. От тут же на порозі я його й пристрілив. Капітана застрілив у постелі, а машиністка вискочила у вікно і там її застрілили наші хлопці. У міжчасі командир загону вистрілив зі своєї ракетниці, це був сиґнал про те, що штаб зліквідовано і що треба починати. Ось тоді наші хлопці з СБ й пішли гуляти по всьому селу. До ранку не залишилось ані одного живого ляха, —

самовдоволено закінчив Ворон.

— Знаєте, хлопці, що? — сказав я. — Вашими „подвигами" я не тільки не захоплююсь, а гидую ними. От у Загорівському манастирі сорок чотири стрільці прийняли бій з півтори тисячею німців. Бій тривав щось із 18 годин. Німців було вбито коло чотирьох сот, а наших 33 чоловіка. При чому — німці атакували манастир з допомогою трьох літаків і п'ятьох танків. Оце наша гордість! Оце — слава! А хвалитись убивством безборонних та ще й сонних людей вам би ніяк не випадало. Це буде чорна пляма в історії визвольного руху на тлі ясних подвигів Загорівських героїв.

— Чорна пляма?.. — ображено й гнівно повторив брюнет із СБ. — А коли б вашу рідну маму поляки витягнули за коси з вашої хати, і у вас на очах замордували її й кинули в Буг, так як це було в 42 році за Бугом? Коли б вашого батька розстріляли у вас на очах? Коли б вашу сестру, шістнадцятилітню, зґвалтували, а тоді проколювали багнетами і кинули в Буг? Чи тоді ви теж сказали б — „чорна пляма"?.. — зі сльозами на очах, сповнений обурення, говорив брюнет із СБ.

— Злочинами злочинів не вимазати і злом зла не переможеш, — сказав я. — Всіма тими жахливими злочинами в 1942 р. поляки накрили себе великою чорною ганьбою перед усім людством, а ви ось узяли і перекрили їхні гидкі злочини своїми такими ж гидкими злочинами.

— Ви не повинні були про це говорити! — твердо сказав Ворон.

— Так, це правда, з вами про це я не повинен був говорити, — відповів я.

4. Повстанські будні. „Східняки" й радянські військовики в УПА. Дійсні й уявні вороги та темні сторони діяльности СБ.

Незабаром було скликано дві групи на навчання. Одна група жінок зі східніх областей, а друга — мужчин, також зі східніх областей. Вишкіл проводився на хуторах, під самим лісом.

На одному багатому хуторі, в клуні, примістили дівчат, а на другому — хлопців. У кожній групі було по 25 людей. Всі вони були зі східніх областей України. Дівчата — в більшості учительки, а хлопці були різних спеціяльностей. Як дівчата так і хлопці до наших лекцій ставилися формально.

Розвинути бесіду на політичні теми з тими людьми було неможливо.

Обидві ці групи — дівчата й хлопці — швидко порозлюблювалися між собою і з нетерпінням чекали вечора, щоб зустрітися. Наш режим і утруднювання їм зустрічатись тільки загострювали їхнє бажання і надавали тим зустрічам ще більше романтичного, а іноді й пригодницького забарвлення. Іноді вночі ми оголошували тривогу як для дівчат, так і для хлопців, і завжди виявлялось, що п'ять-сім хлопців були на ночівлі у дівчат.

На Січі ставили одноактову п'єсу. Назви тієї п'єси я вже зараз не пам'ятаю, знаю лише, що це було щось із козацьких часів, бо один із артистів грав ролю козака з шаблею.

Вистава відбувалась у молодій сосновій посадці при світлі палаючого багаття. На виставу і з вистави обидві наші групи йшли разом. Такі „культ-походи" вони любили.

Наступного дня рано-вранці на перевірці не виявилося Гриші Павленка. Лісовик, Брова і я пішли навколо будинків його шукати. І раптом виявили, що Павленко за клунями з надзвичайним азартом рубав шаблею „лозу". Він так був тим захоплений, що навіть не почув, коли ми до нього підійшли. Забачивши нас, він аж здригнувся й зупинився.

— Перевірка, друже Павленко, — сказав Лісовик. Павленко, винувато глипнув на нас і мовчки побіг до хлопців.

Після „Декалогу" й молитви Лісовик запитав:

— Де ви, Павленку, взяли шаблю? — Павленко винувато спустив голову, а тоді раптом підвів її і сказав:

— Учора ввечері разом з вами я бачив, як чоловік на сцені грав ролю козака, а я справжній кубанський козак. Отже ця шабля (підніс її рукою) по праву належиться мені, а не йому. — Це він сказав з повною серйозністю.

Ми всі засміялися і залишили шаблю Павленкові.

Напередодні закінчення вишколу приїхав Крилач з обласним референтом СБ Залісним. Вони дружньо з нами привіталися, поговорили про вишкіл та людей, яких ми вишколювали, а потім Крилач попросив мене пройтися з ним.

— Ви, друже Боремський, постарайтеся більше вголос не обурюватися з приводу тієї акції, яка була проведена в Домінополі, — сказав Крилач. — Часи клясично-лицарської боротьби давно вже минули. Наші предки в сиву давнину також казали „Іду на ви!", але тепер цього вже ніхто не робить. Між хижими вовками ягняткам не прожиток. Саме життя змушує нас бути вовками. Ми змушені з більшовиками боро-

тися їхніми методами, а з поляками — польськими.

— Я не мав наміру висловлювати свої думки з приводу Домінопольської трагедії. І ні перед ким не висловив би їх, коли б не почув, що ті люди смакують все те, що вони робили в Домінополі. Таке смакування — це ознака садизму, це психічне звихнення найгіршого ґатунку, — сказав я. — Думаю, що не в нашому інтересі виховувати садистів. Кожен садист зі своєї натури боягуз, а боягузів нам не треба.

— Ну, гаразд, будемо сподіватися, що ви нас зрозуміли, — сказав Крилач, і попрощавшись, ми розійшлися.

Після закінчення вишколів, ми зайшли в штаб загону. Тим разом ми застали Сосенка. У нього було ще троє людей.

— Знайомтеся, — сказав Сосенко, — це інструктори, — показав на мене й Лісовика, — а це колишній директор Володимирської гімназії, філолог, — показав на симпатичного й солідного чоловіка віком 45. — А ото вчитель фізик-математик, — показав на літнього чоловіка років під 60. — Наш обласний провід вислав листи всій українській інтеліґенції, що проживає по містах Волині, щоб вони йшли до нас, бо незабаром їх усіх вивезуть до Німеччини на каторжні роботи. Але покищо, до нас прийшло дуже мало. Оце вони прийшли з Володимира, декілька людей прибуло з Горохова і з Луцька. А решта — відмовились. Редактор обласної газети з Луцька Постригач, прочитавши нашого листа, сказав: „Куди йти? В ліс? У клуню? О, ніколи!..."

Під'їхала підвода. Сосенко почав збиратися десь у дорогу. А ми всі пішли до нас на квартиру. Вірніше говорячи, — на домівку (як тоді називали). Ті прибулі люди чулися дико в нових для них умовинах. Ми з'ясували їм помаленьку цей новий для них стан речей.

— Чому сюди не беруть тих людей, що повтікали з вагонів, коли їх везли до Німеччини? — спитав філолог.

— А де ж вони, такі люди? — спитав я.

— Ось у селі Вербичне у моєї сестри є аж троє таких,— відповів філолог. — Двоє молодих хлопців та одна дівчина. Усі вони зі східніх областей.

— Добре, в неділю поїдемо з вами туди, до них. Гаразд?

— О, я радо туди з вами поїду, — відповів філолог.

Виявилося, що це були — слюсар з Полтавщини, студент із Києва та медсестра з Київщини. Після довшої розмови вони

всі троє згодилися їхати зі мною на Січ. Хлопці пішли у відділ, а медсестру я відвіз у розпорядження головного лікаря. Це була двадцятилітня, поставна й гарна з лиця, свіжа, дитячої вдачі дівчина — Катя. Незабаром вона стала центром уваги всієї підстаршинської школи. Принаджувала вона хлопців своєю дитячою наївністю, свіжістю й безпосередністю.

Крайовий провід ОУН готувався скликати конференцію поневолених народів Сходу. Конференція була призначена десь на середину листопада, але тоді (наприкінці вересня чи на початку жовтня 1943 р.) вже стягали до Колок представників цих народів. На нашу з Лісовиком долю припало товаришити групі представників кавказьких народів. Ми разом з трьома грузинами, трьома вірменами та трьома азербайджанцями пішли в напрямку Колок. Ми тоді ще не знали про те, що ті народи не дружать між собою. В дорозі, звичайно, ми все зрозуміли. Представники тих трьох кавказьких народів тримались увесь час окремо один від одного. З Колок до Малих Стидин вони вже їхали великою групою, бо до них прилучили ще представників середньо-азійських народів.

Я з Лісовиком, за наказом нашого зверхника, затримались у Колках. Містечко Колки раніше було районовим центром і було в німецьких руках, але весною 1943 р. відділи УПА витиснули німців з Колок. І відтоді, не зважаючи на повторний напад німців, а пізніше — натиск радянських партизанів, це містечко над Стиром стало місцем постою відділів УПА. З того часу в Колках розмістились деякі установи крайового й обласного проводів.

За два кілометри від Колок у селі Старосілля містився видавничий відділ суспільно-політичної крайової референтури. Завідуючий того відділу — Федір — запропонував нас на прослуховування статтей та брошурок, які готувались до друку. Там працювало сім літераторів і три машиністки. Найсильнішим із них був історик зі східніх областей, — Дніпро. Всі інші на особливу увагу не заслуговували. Згадуваний раніше філолог з Володимира також став там працювати; він виготовляв реферати й статті під національні свята та про історичні події. Це був літній, дуже симпатичний чоловік. У Колках тоді працювала одна з середніх шкіл. Учителів туди підібрали всіх з вищою освітою і найсильніших. Слабших послали на села у неповносередні та початкові школи. Питанням шкіл відав обласний шкільний інспектор, підзвітний суспільно-політичній референтурі.

Всі млини, тартаки та різні ремісничі майстерні були підзвітні господарчій референтурі ОУН.

Колки в той час (це була вже осінь 1943 р.) були одним із найбільших осередків ОУН та УПА. Там стаціонував загін УПА, працював клюб, виступав драматичний аматорський гурток, гурток акробаток, організований дівчиною зі Сходу, виступав хор та оркестра. У клюбі виступали з доповідями наші літератори.

Іноді за дорученням свого зверхника я навідувався до відділів УПА. Розмовляв із звичайними стрільцями, з командирами сотень, куренів. У відділах УПА загальний настрій був непоганий. Але колишні вояки радянської армії, які після втечі з німецького полону опинились у відділах УПА, були чимось незадоволені. Всі ті люди зі східніх областей, які були у відділах УПА, мене знали і ставилися до мене з докором. Одного зі своїх знайомих — Масляного я запитав:

— Чому це всі хлопці зі східніх областей такі сумні, немов би їм кіт батьків покрав?

— Невже ж ви не знаєте, чому це в нас такий настрій? — щиро запитав Масляний.

— Ні, я нічого не знаю.

— Ви не знаєте, що сталось із колишнім майором генштабу Солов'єм? З його другом, капітаном Красновим, зі старшим механіком, з колишнім лікарем Січі? — заклопотано запитав Масляний, який також у радянській армії був лейтенантом.

— Ні, я нічого не знаю, — насторожено відповів я.

— А знаєте де вони?

— Ні, не знаю.

— Знай, тигра живим не візьмеш у неволю, — сказав Масляний, а по хвилині додав: — І всіх нас те жде.

— Я в це не вірю, це хтось напевно таку „качку" пустив, щоб викликати паніку.

— Ви не вірите? А ми віримо, що це правда, — твердо сказав Масляний.

Наступного дня я поїхав у штаб Військової Округи. Командира Округи не було. Я застав начальника штабу Клима (це був Борис Борсюк із села Стрільчі) та політвиховника Військової Округи Хмурого. Я оповів про те, що довідався про майора і його товаришів.

— Я не знаю, де зараз той майор і його товариші, але вам я не радив би через те хвилюватися, — спокійно від-

повів начальник штабу.

— Я також не радив би вам цікавитися тими справами, — додав Хмурий.

Ті відповіді та поведінка співбесідників утвердили в мені переконання, що Масляний говорив правду.

Ми з Лісовиком готувалися до великого обласного вишколу, який мав відбутися на Січі. І раптом мене сповістили про те, що я негайно повинен їхати в штаб Військової Округи, який має відправити мене із сотнею на Схід. Ця несподіванка була для мене загадковою, але будь-яких підозрінь чи страху в мене не було.

Начальник штабу, Клим, поставився до мене по-дружньому. Я там чекав два дні, поки прийшла сотня стрільців, що мала нас супроводжувати. Жив я на квартирі політвиховника військової округи Хмурого. Хмурий також ставився до мене по-товариському. Він щойно прийняв цей пост. Це той же самий фізик-математик, що на заклик обласного проводу ОУН прийшов на Січ. Сподівана сотня прийшла з далекого Полісся, аж з-під Берестя. Це були молоді справні хлопці, одягнені в німецьку військову форму. Отож разом з тією сотнею, з двома лікарями, з двома дівчатами й двома хлопцями, спрямованими в офіцерську школу, ми повинні були їхати дві доби до Малих Стидин.

Цей шлях ішов з Колок на Схід, і в якомусь там селі він перехрещувався зі шляхом червоних партизанів, який ішов з півночі на Цумань до медвєдєвців. Отож пробиратися з малими групами до Малих Стидин було небезпечно. Туди ходили тільки з сотнями. Хоч була вже осінь, погода стояла добра, подорожувати було приємно. Наша старша дівчина за фахом була медиком. Вона очолювала Червоний Хрест нашої військової округи. Друга, що з нами їхала, була дуже милою, симпатичною дівчиною. Вона ворожила нам на картах. Мені наворожила, що я не матиму щастя в коханні. Цілу першу добу я їхав з отими дівчатами. Старша вже почала було ревнувати мене до молодшої своєї подруги. Другу добу я їхав разом з командиром сотні.

— Як же вам там жилось, біля Берестя? — запитав я.

— В загальному не весело, — сказав сотенний.— Іноді мали бойові сутички тільки з німцями, і то ми самі ті сутички їм нав'язували. Гірше було ось саме під Ковелем.

— Цікаво, а чому ж під Ковелем гірше? — запитав я. — Я думав навпаки — що ближче сюди, то краще.

— Червоні партизани не давали нам спокою, — сказав командир сотні. — Німці в ліс чи в болота не підуть, а та сарана всюди лізе. Вони несподівано наскочили на наш обоз, точніше, на нашу військову лікарню, що переїхала з-під Камінь-Коширська в село Чорне Плесо, і перекололи багнетами всіх наших ранених та хворих на тиф.

— Як-то?.. ранених і тифозно хворих перекололи?!... — обурено, з недовір'ям перепитав я.

— Так, так!.. і ранених, і тифозних перекололи всіх до одного, — сказав сотенний.

— Тих, що німці поранили в бою, червоні докололи на підводах, — додав чотовий першої чоти, який сидів поруч із сотенним.

— УПА звинувачують у співучасті з німцями, а самі своїми діями сприяють німцям у боротьбі проти УПА, — подумав я про себе і більше на цю тему не говорив. Це була для мене дуже тяжка відомість.

У Малих Стиднях на зв'язковому пункті нас відокремили від сотні й примістили на квартири кожного окремо. На третій день мене викликали на подвір'я. Там на мене чекав якийсь незнайомий мені, старшого віку чоловік.

— Це ви Боремський? — запитав він мене.

— Я.

— А я Горбенко, — сказав незнайомий і подав мені руку.

З дальшої розмови я зрозумів, що цей Горбенко заступав відсутнього тоді крайового провідника, який мав би вирішувати справу мого призначення на Схід. У цій справі я хотів бачитися зі своїм зверхником „Галиною" (псевдо Якова Бусела, керівника суспільно-політичної референтури Крайового Проводу ОУН на Волині).

— А де Галина? — запитав я.

— Галина зараз далеко звідси і його не зможете побачити. Але я можу його замістити, — сказав Горбенко.

— Це мене посилають на Схід? — запитав я.

— Ні, вас прислали сюди, а тут буде видно, куди вас направити, — відповів Горбенко, і відразу ж іншим тоном сказав:

— От розкажіть мені про свою роботу. А вірніше, розкажіть насамперед, як ваше здоров'я, як забезпечена сім'я, а тоді вже про роботу.

Я оповів йому все як про себе, так і про свою роботу.

— Ось ви оповідали, що буваєте по куренях і сотнях,

що разом із сотнею спали та їли. Це добре! Але чи ви колись дивилися на білизну стрільців, і чи питали їх, скільки разів на місяць їм організовують лазню та міняють білизну? — запитав мене Горбенко.

— Ні, мені таке й у голову ніколи не прийшло, — відповів я.

— А як самі — реґулярно миєтесь і міняєте білизну? — запитав мене і одночасно кинув оком мені на шию.

— Ні, не реґулярно, як доведеться, — відповів я.

— Отож то й наше горе, — сказав Горбенко. — Як приходимо до людей, маємо мову про високі ідеї, а про людину, таку людину, що стоїть перед нами — забуваємо. Ми всі повинні цікавитися найменшими дрібницями, бо стрільцеві, якщо навіть черевик тисне, то й то він уже виходить з ладу. А буває й так, що не тільки ногу тисне, а й душу. Адже ж ми повинні вміти і в душу людині заглянути, пізнати її переживання.

— Про все те, що оце ви говорите, у нас досі ніхто й не думав.

— А які у вас взаємини зі східняками? — запитав Горбенко.

— Вони у розпачі.

— Чому?

— Вони говорять, що тепер вишукують з-поміж них і розстрілюють офіцерів, а незабаром будуть стріляти всіх полонених. Найбільше їх турбує доля майора Солов'я, капітана Краснова та головного лікаря Січі.

— Так, друже, у нас не все виблискує, і ще не скрізь і не все робиться так, як треба. Але публічно обурюватися з приводу того та виявляти свої емоції не треба. Ви мене зрозуміли?

Їдучи назад до Колок, я довго думав про самого Горбенка та про те, що він говорив і як говорив. Він зробив на мене враження дуже мудрої, вдумливої та проникливої людини. Тоді я про нього ще нічого не знав. Згодом мені стало відомо, що Горбенко — Ростислав Волошин, член Президії центрального Проводу ОУН, що він на Волині й Поліссі займав посаду представника центрального Проводу для нагляду за діяльністю Крайового Проводу ОУН. Згідно з тим, що я чув від інших, центральний Провід змушений був установити такий нагляд тому, що крайовий провідник Охрим, він же й Головнокомандувач УПА-Північ під псевдом Клим Савур, нібито вийшов з підпорядкування Максима Рубана, себто Ми-

коли Лебедя, і перестав йому звітувати. Охрим не звітував і перед Горбенком. Але перед Горбенком звітували всі члени Крайового Проводу і всі його поважали, передусім як розумну й добру людину. Про це все першим оповів мені згодом полковник Ступницький. Він особливо з великою повагою ставився до Ростислава, хоча сам не був членом ОУН.

Повернувшись до Колок, я залишився без призначення й роботи. Штаб військової округи перемістився. Моїх зверхників — керівника суспільно-політичної референтури — Галини (Бусела) та його заступника Федора (перед тим — провідника Луцької округи) — в той час у Колках не було (обоє перебували десь у роз'їздах). Отож я мріяв трохи відпочити на своїй давній квартирі в Колках, не даючи нікому нічого знати про себе. Через кілька днів до мене на домівку прийшов якийсь молодий ставний брюнет. Він був озброєний німецьким автоматом і пістолетом.

— Це ви Боремський? — запитав мене.

— Так.

— Вас просить друг Володимир зі штабу, щоб ви зайшли до нього, — сказав брюнет.

— А хто ви такий? Як вас звати? — запитав я.

— Звуть мене Куком, я референт Служби Безпеки, — гордо відповів Кук.

— Добре. А куди йти? — запитав я.

— Підемо разом, — відповів Кук.

Господарка дому та її донечка тривожно зі співчуттям подивились на мене.

У великому приміщенні якоїсь установи мене зустрів Володимир і потиснув мені руку. Це був Анатоль Козар, родом із Піддубець. Він тоді був начальником розвідки в штабі, працював в СБ під псевдом „Володимир". Він провів мене в простору кімнату. Там стояло два ліжка, письмовий стіл і вісім гнутих стільців. На столі лежала папка.

— Я вас, друже, попросив сюди, щоб ви зазнайомились он з тією папкою, — показав кивком голови на стіл.

— Добре. Якщо ви вважаєте за потрібне, я познайомлюсь.

— Тому-то я вас сюди й покликав, що вважаю за потрібне, щоб ви самі познайомилися з тими документами, — сказав Володимир. — Я піду, а ви спокійно й уважно прочитайте все, а тоді поговоримо.

Це були протоколи допитів сімох осіб зі східніх областей

на чолі з головним лікарем загону, що був на постої в Колках. (Я того лікаря не знав.) Всі протоколи були надруковані на машинці, лише покази лікаря були написані власноручно олівцем. У тих протоколах ішлося про підпільну комуністичну організацію в загоні УПА та про її шпигунсько-диверсійні пляни. В основному ,,сипав'' ту організацію лікар, а всі інші в зведенні віч-на-віч підтверджували й продовжували ,,сипати''. Покази лікаря, написані власноручно ним самим, гидко було читати. Читаючи всю ту його гидоту, мені й той чоловік став гидким.

Через декілька годин прийшов Володимир і, допитливо подивившись на мене, запитав:

— Прочитали?

— Прочитав, — відповів я.

— Зараз я покличу сюди доктора й ви самі розпитаєте його, як це сталося, що він дав такі покази, — сказав Володимир і вийшов.

Через декілька хвилин відчинилися двері й увійшов Володимир з доктором.

— Оце наш доктор, з яким ви хотіли побесідувати, — сказав Володимир і вийшов.

Доктор був уже літньою людиною. Обличчя його було якимсь не справжнім, наче б маскою, за якою таївся переляканий чоловік, що й сам себе боявся.

— Я не з СБ, я з суспільно-політичної референтури. Мене цікавить, як це сталося, що ви власноручно написали такі покази.

— Хіба це я погано для вас зробив? — на питання відповів питанням лікар.

— Не про те йдеться, — сказав я. — Мене цікавить, чи били вас, чи може якимись іншими засобами змусили говорити, а пізніше писати. Це якраз найважливіше, що ви самі писали.

— У мене тут у Колках дружина й двоє дітей. Я ж хочу жити! — відповів доктор.

— Ага, зрозуміло, — сказав я.

Більше розмовляти з тим доктором мені не хотілося. Незабаром увійшов Володимир і швидко глянув на лікаря, а тоді перевів погляд на мене й сказав:

— Ви, я вже бачу, поговорили?

— Так, уже! — сказав я.

— Ви можете йти! — сказав Володимир докторові.

Доктор вийшов.

— Оце бачите, яка в нас робота. Я покликав вас сюди, щоб ви самі переконались у безсумнівній непевності тих людей, яких ми арештовуємо.

— З того, що ви мені показали, то я бачу, що це великий негідник, але про тих, на кого він сипле, я того сказати не можу.

— Тамті ще гірші, — відповів Володимир.

— Цей говорить правду, — продовжував він, — а тамті видають по одному чи двох справжніх винних, а до них прищібають по три-чотири наших найкращих людей. Отож зорієнтуйся в отій плутанині: хто винен, а хто ні? Тому іноді терплять і безвинні люди.

— А як же ви їх викрили?

— Один із них, що мав псевдо Нуль, вербував одну нашу дівчину в свою сітку. Дівчина ця зі східніх областей. Її батька чекісти розстріляли в 37-му році. Батько її був академіком. Отож та дівчина доповіла про це своєму зверхникові. Після того їй сказали погодитись співпрацювати з ними. Вона погодилась. Тоді їй дали завдання розвідати, коли й де той Нуль ночує. Оце на тому й закінчилась її ,,співпраця" з ними. Ми взяли Нуля, він видав лікаря, а лікар — решту. Вони мали доручення викрадати наших провідників і відводити в штаб Медвєдєва, або в крайньому випадку вбивати їх. Зв'язок з Медвєдєвим тримав один колківський комуніст ще з польських часів. Він устиг утекти.

— Тяжкі, тяжкі всі ті справи, дуже тяжкі, — сказав я.

— Але хтось же мусить там займатися, — ніби виправдуючись, сказав Володимир.

— То так!.. У всіх державах є поліція і в усіх державах є злочинці. А в нас держави ще нема й невідомо коли буде, а поліція вже є, — сказав я, ніби жартуючи.

— Добре, мені треба ще йти. Ви, друже, заночуйте в нас. Я прийду, то ми ще поговоримо, а взавтра вранці підете... Ви ж однаково зараз без роботи, — сказав Володимир і пішов.

Я ліг на ліжко — довго лежав і думав про все. Тільки одне мені не приходило в голову, що якраз тоді, в тому самому будинку, вирішувалась моя доля: чи ходити мені по білому світу чи ні?

Володимир прийшов пізно, я вже спав. Уранці під час сніданку Володимир мене запитав:

— Чим ви, друже, зараз зайняті?

— Дочитую „Силу волі" („Воля моци") Ніцше, — відповів я.

— О, це має бути вартісна річ?.. Тією працею Ніцше захоплюються всі, але я сам її ще не читав, — сказав Володимир.

— Я не знаю, хто чим захоплюється, але мені філософія Ніцше не підходить, — категорично заявив я.

— Цікаво... Чому ж саме? — здивовано запитав Володимир.

— Ніцшеанська надлюдина по суті є антилюдиною, — сказав я. — Тому кожна людина, що шанує себе й інших людей, ставиться до антилюдей з огидою. На ту антилюдяну філософію Ніцше фашисти сперли свою ідеологію. А практичне застосування її в життя — це є *злочин*. Гори розстріляних і спалених людей — це наочна дія тих ніцшеанських „надлюдей".

— А в Луцьку, в тюрмі, без слідства й суду розстріляли тисячі людей також антилюди? — з докором сказав Володимир, маючи на увазі розстріли НКВД в Луцьку 1941 р.

— Так, це зробили також антилюди, — сказав я. — І в Домінополі розстріляли поляків такі ж самі антилюди. Нормальні люди такого робити не можуть.

— Якщо з усіх боків людину оточують антилюди, то щоб вижити, вона також змушена стати антилюдиною, — сказав Володимир.

— Узаконювати будь-якими мотивами ту ніцшеанську надлюдину, — це стати на шлях деґрадації роду людського, це патологічна психологія, — сказав я.

— Ну, добре... Доведеться самому прочитати того Ніцше, — сказав Володимир і попрощався зі мною.

— Так, неодмінно треба самому читати і самому думати, — сказав я.

Коли я повернувся на свою квартиру, господарка дому, забачивши мене, аж ойкнула, аж руки заломила:

— Ой, Боже, як добре, що ви вернулись! А ми вже думали, що ви не вернетесь...

— А чому б це я мав не вернутися? Мої ж речі залишились у вас... — зовсім спокійно сказав я.

Господарка дому сумно похитала головою, а тоді додала:

— Кого забирає цей чоловік, який забрав вас, то ті люди більше вже ніколи не повертаються додому.

— Я цього не знав, чую це вперше, — щиро сказав я.

— О, це страшні люди, — тихо, боязко озираючись, сказала господарка.

— А УПА ви так само боїтеся? — запитав я.

— Ні, — відповіла господарка, — тих ми не боїмося, це хороші хлопці. Вони у нас на квартирі стояли, то це золото, а не хлопці. А тих СБістів, чи як там вони називаються, вони також не люблять.

Надвечір я пішов у лазню. Помившись, лежав у теплій воді і думав: тіло то легко помити, а душу очистити від усіх тих брудів, що всупереч волі начіплялись до кожної людини, значно трудніше. Мені ж хотілося знайти таку партію чи організацію, яка б очищувала людей, робила їх ліпшими, а вийшло навпаки — я забруднився в тих партіях притаманним їм брудом, — думав собі я. Пізніше потішав себе тим, що ті партії чи організації — це ж активніша частина нашого народу, це організовано діюча частка. Отже ж не можна допустити до того, щоб там не було гальмуючої сили, яка б не допускала до повного морального падіння. Треба ж, щоб якась сила і тих нелюдів стримувала. Нелюди між людьми завжди були, але відкрито вони ніколи не виступали, вони прикидалися і навіть зараз прикидаються людолюбами. А фашизм, і ще раніше перед ним більшовизм, їх узаконили, звільнили від гальм моралі і вони стали виступати відкрито. Перестали не тільки соромитися своїх антилюдських вчинків, а навпаки — гордяться ними.

Днів через п'ять, рано вранці, до мене ввійшов якийсь незнайомий, озброєний пістолетом і сказав:

— Вас просять на вулицю.

— Хто? — спитав я.

— Забачите, ви їх знаєте, — відповів незнайомий.

Я вийшов. На дорозі стояла підвода, на якій сиділи Володимир та інший працівник СБ — Залісний. Забачивши мене, вони здалеку поздоровкалися зі мною. Я підійшов до підводи.

— Швиденько збирайтеся, поїдемо на Січ. З Колок будемо евакуюватися, — сказав Володимир.

Через хвилин десять я вже їхав з ними. Володимир сидів поруч, а Залісний напроти.

— Німці до Цумані стягнули багато війська, — сказав Володимир. — У своєму розпорядженні вони мають літаки й танки. Отже встояти перед ними у відкритому терені ми не зможемо і тому змушені евакуюватись.

— А чому ж вони не нападають на Медвєдєва? — запитав я. — Медвєдєв же ближче.

— Так, він ближче, — сказав Володимир, — але червоні партизани такі ж голі й голодні, як і німці, а в нас — склади, у нас — хліб, сало, масло і м'ясо, тому-то вони минають червоних, а йдуть на нас.

— Може, як німці нападуть на Колки, то червоні ззаду вдарять на німців, а одночасно займуть і Цумань? — сказав я.

— Ні, червоні того не зроблять. Навпаки, вони, коли б їм було зручно, скорше разом з німцями напали б на нас, — пояснив Залісний.

Їхали ми тихо; по дорозі зупинялися з невідомих мені причин. Залізницю Ковель-Луцьк переїздили вже затемна. Дорогою я подрімував. Переїхавши залізницю, я раптом зоглядівся, що моєї течки з документами й літературою немає. Це мене дуже занепокоїло, я ж їхав на вишкіл, а тут конспекти пропали. Тоді я насправді повірив у те, що моя течка впала з підводи увечері, як ми дрімали. Лише через декілька місяців, як Залісний зацитував одне речення, яке було в моїй чернетці особистого листування, я зорієнтувався, що мою течку вкрали тоді Володимир і Залісний. Вони думали, що в течці знайдуть якийсь матеріял проти мене. Але їхні сподівання не здійснилися, в течці нічого крамольного не було. По приїзді на нове місце довелося на швидку руч виготовити нові конспекти.

Цього разу ми читали лекції на особливому вишколі. Це був спецвишкіл районових референтів СБ. П'ять невідомих нам інструкторів читали їм спецлекції, на які нас не допускали й близько. Ми лише у визначені нам години приходили читати свої лекції суспільно-політичного й гуманітарного змісту. На вишколі було 56 молодих, гарних і здорових хлопців. Всі вони були добре зодягнені й задоволені самі собою. Цілий місяць я ходив читати їм по дві години вдень політику й геополітику. Тоді саме я мав змогу добре приглянутися, кому організація доручила вирішувати, жити чи не жити тим або іншим людям. Це були ніби навмисне підібрані найтупіші люди. На попередніх вишколах ані серед мужчин, ані серед жінок таких тупиць не траплялось. Серед 56-х осіб усього-навсього п'ять засвоювали матеріял і розуміли про що йдеться, а решта, як то кажуть, „ані в зуб ногою". Читати лекції на такому вишколі було зовсім нецікаво, а проводити бесіди з тими людьми було абсолютно неможливо. Вони просто

не здатні були мислити. Але це все їм зовсім не шкодило думати про себе, що їм уже нічого вчитися, що вони свою роботу добре знають і бездоганно її виконують. Цей вишкіл був для мене найтяжчим випробуванням. У той час я, випадково, зустрівся з Ящуром і, відчуваючи до нього якесь особливе довір'я, запитав:

— Чому це в СБ, наче навмисно, підібрані всі здорові, гарні, добре збудовані, але дуже тупі й обмежені люди?

— А де ви бачили, щоб поліція була мудра, мисляча й розсудлива? Таких у поліції не треба, — просто і ясно відповів Ящур, а після павзи додав: — Я у свій час настоював на тому, щоб в ОУН ввели критичне вивчення марксизму й ленінізу, доводячи, що не можна ефективно боротися з ворогом, достеменно не знаючи його. За це мене хотіли викинути з організації, але все скінчилося тим, що мене зняли з посади округового провідника й посилають тепер на якусь іншу роботу, десь аж на Крем'янеччину. Отаке то в нас діється.

5. Політична робота й „романтична" пригода. Розмова з „мудрими" пристосуванцями. Відступ УПА перед червоними. Епізод з татарами й цікава бесіда з полк. Ступницьким.

Восени 1943 р. повстанська Січ, опинившись у ситуації одночасного тиску з боку німців і червоних партизанів, перемістилася в села Владинополь, Олеські, Овлочин Володимирського повіту. Перемістилася туди й лікарня. Тоді ж, після закінчення роботи вишкільної групи, якою керував Лісовик, його перевели десь у Рівенську область, а мені письмовим порядком було доручено від округового проводу важливе на той час політичне завдання: проробити (передусім з групами „східняків") постанови 3-го Надзвичайного Великого Збору ОУН, що відбувся наприкінці серпня 1943 р. У цій справі приїхав Крилач і ми з ним уклали графік зібрань людей зі східніх областей у кожному районі, на яких я мав зачитати „Постанови третього Надзвичайного Великого Збору" і відповідно проінтерпретувати їх. Ішлося про те, щоб люди зі східніх областей мали ясну уяву про те, за що бореться ОУН. Згідно з укладеним нами графіком, Крилач дав указівки всім районовим провідникам, щоб вони на вказане число підготували відповідну кількість продуктів та забезпечили приміщення для зборів і явку всіх наших „східняків". Районові провідники завжди виконували вказівки свого зверхника блискуче. Все було

зроблено своєчасно й акуратно.

З Володимирського району всіх „східняків" було скликано в село Владинополь до школи. Ідучи до Владинополя, у селі Верба я зустрів Коршуна (дійсне прізвище Дідух) із Горохівщини. Він якраз їхав з Владинополя. Його тоді зняли з командира куреня за те, що він на власну руку вів „переговори" з командиром червоних партизанів Федоровим і відпустив їм масло з маслозаводу у підзвітній господарчій референтурі ОУН. До мене Коршун віднісся тоді чомусь особливо заграваючо, а я відповів йому байдужою ввічливістю. Схвалювати цей його вчинок, чи гудити я не став. У Владинополі в школі було зібрано щось із 75 осіб. Серед зібраних були учительки, аґрономи, лікарі, колишні солдати та офіцери радянської армії. В більшості слухали вони цей документ з цікавістю, хоча всі добре знали про те, що тим ідеям здійснитись не суджено. Звичайно, в інтерпретацію тих ОУНівських ідей я вкладав і свою ідею. У тому якраз і таїлась уся суть моєї роботи, що я мав змогу протискати на вишколах, у своїх виступах, вільних бесідах і статтях свої власні ідеї, які склалися в мене наслідком досвіду і роздумів. Програмові постанови я читав та інтерпретував два дні по шість годин.

Одного разу, йдучи з обіду, я раптом, абсолютно несподівано побачив підводу, з якої зіскочила та ж сама медсестра Катя, яку я привіз із села Вербичне на Січ і примістив її в лікарні на роботу.

— Де ти тут узялася, Катю? — спитав я.

— Я до вас, — із сумом в очах сказала вона.

— О, цікаво!.. А як же ти знала, що я тут? — весело запитав я.

— Вранці сказали мені хлопці, котрі вас бачили.

— Добре, тоді підемо до учительської і там поговоримо, — сказав я і показав їй дорогу.

— Чи ви знаєте про те, що на неділю призначене моє весілля? — сказала Катя.

— Та звідкіля ж би я мав знати про такі речі? — весело відповів я, а тоді додав: — То може ти приїхала просити мене на весілля?

Катя закрила очі руками й заплакала. Від того плачу мені чомусь защеміло біля самого серця, я став її допитуватись, чому вона плаче.

— Зі мною хоче одружитися, всупереч моїй волі, узбець-

кий командир Ташкент, — крізь плач сказала Катя.

— А!.. Он воно що!.. А ти казала про те Сосенкові?

— Ні, не казала. Вони з Сосенком заодно, а крім того зараз тут Сосенка немає.

— То чого ж ти, Катю, властиво хочеш від мене?

— А до кого ж мені звертатись, як не до вас? Ви ж мене забрали з Вербичного й привезли на Січ, ви мене влаштували на ту роботу. У мене ж тут немає ані батька, ані брата, отож я й задумала звертатись тільки до вас.

— Гаразд, може щось і придумаю. Взавтра увечері я від'їжджаю.

Ми вийшли надвір. Катя сіла на свою підводу й рушила їхати. Аж тут нараз парою розкішних коней з'явився узбецький командир з трьома своїми узбеками, відразу схопили Катю і пересадили на свою підводу.

Ця картина схвилювала й роздратувала мене. Я став думати не про проробку постанов, виклад яких ще не докінчив, а про те, як забрати Катю. А часу було мало, я мав від'їхати взавтра увечері, і людей у мене під руками не було таких, щоб мені допомогли.

Виклад я докінчив і відразу ж послав до штабу прохання, щоб мені дали охорону переїхати залізницю Ковель-Володимир, яку стережуть німці.

— Взавтра на Січ їде Олесь зі своєю охороною, то й ви з ним поїдете. Він буде на вас чекати біля лікарні в селі Овлочин, — сказав секретар штабу загону.

„О, — думаю собі, — це ще складніше". Але на подвір'ї біля штабу я зустрів Павленка-кубанця з його товаришем і зразу подумав: а чи не завербувати його на ту справу? Павленко, побачивши мене, дуже зрадів.

— Що ти, Гриша, тут поробляєш? — спитав я Павленка.

— Земляків своїх крадькома забираю від німців з Володимира.

— Може взавтра увечері ви обидва захочете зі мною поїхати в Січ?

— Як накажете, так і буде, — відповів Павленко.

В Олеську, недалеко від Владинополя стояв Олесь зі своїм відділом. Я був з ним у добрих відносинах. Я й написав йому, щоб виділив мені двох стрільців зі скорострілом в охорону. Двоє добрих стрільців зі скорострілом на підводі прибули своєчасно. Кубанці теж були готові.

Зі мною їхало двоє кубанців і фурман. Олесеві стрільці

їхали ззаду за нами. В Овлочині біля лікарні нас зупинили узбеки з усіх боків. Це був так званий Легіон узбеків при УПА. Їм було доручено охороняти лікарні, тартаки, млини, маслобойні й мости. Три підводи з узбеками та їхній командир Ташкент були вже готові від'їжджати. Узбеки хотіли їхати ззаду, але я на це не погодився й вони мусили їхати поперед мене.

Була вже глибока осінь 1943 року. Дощі йшли безперестанно, дороги розкисли. Я їхав і думав про Катю. В кінці села я сказав Павленкові і його другові: „Злізьте тихенько з підводи, залишіться непомітно з-заду, розшукайте зараз же медсестру Катю і скажіть, щоб вона негайно їхала з вами в село Ревушки. Підводу візьмете у станичного. У Ревушках я буду на вас чекати в школі у Ярослава. Зрозуміли? Робіть це все тихо і спокійно. Павленко знає усю ту історію". Недалеко від залізниці (назву того села я вже забув) ми зупинились, щоб довідатись чи можна спокійно переїхати переїзд. В міжчасі ми злізли з підводи і зайшли до близької хати.

— А де Павленко зі своїм другом? — запитав мене Ташкент.

— Вони залишились в Овлочині, — відповів я.

Ташкент відразу здогадався в чому справа і аж на лиці змінився, але більше й слова не промовив.

Десь опівночі до кімнати Ярослава в Ревушках у школі ввійшли Павленко, Катя і його товариш. Катю я велів відправити на хутір за село й наказав їй нікуди не виходити. Вранці Ташкент, зустрівши Павленка, відразу накинувся на нього з криком:

— Де дів Катю?

— Катю забрав Боремський, а де він її дів, я й сам не знаю.

Вранці я пішов до редакції, якою тоді завідував маґістер Кузьменко. Мене там усі зустріли з загадковими усмішками, а дружина Кузьменка аж сяяла. Збагнув я відразу, що причиною їх піднесеного настрою був я, але в чому саме суть, здогадатися не зміг і запитав:

— Чому це ви всі в такому піднесеному настрої?

— О, ви ж тепер у нас герой дня, — грайливо сказала Кузьменкова дружина.

— Про що це саме йдеться?

— Ну, хіба ви не знаєте, про що йдеться? Оце щойно

був тут Ташкент і аж тремтів від розпуки і злости, що ви вкрали в нього наречену, — весело сказала Кузьменкова.

— Він уже тут, у Ревушках, усіх оббігав, — додав Кузьменко.

— Я, як женщина, радію з вами, — сказала Кузьменкова. — Ви добре вчинили. Звичайно, що будуть лаяти наші сухі політикани, але це дрібниця. Їм усім здається, що вони багато знають, а вони навіть основного не знають. Вони не знають, що таке любов, а це ж основне, найосновніше у житті людей. Любов скрашує все життя і вона всемогутня.

— Може воно й так, може ви й маєте рацію, але саме тут, з Катею, йдеться зовсім не про любов, — сказав я і розповів їм усю цю історію, що здавалася їм такою „романтичною".

— Все це так, але Катя поїхала розповісти вам про це тільки тому, що вона вас кохає, а ви вирвали її з-під самого носа в Ташкента напередодні одруження також тільки тому, що ви її кохаєте, — сказала Кузьменчиха.

— Якщо воно й так, то я про це довідуюся щойно від вас, бо Катю забрав зовсім з інших мотивів, — жартуючи сказав я.

— Мотиви... всі ті мотиви мені в порівнянні з любов'ю — ніщо!.. Ви тими своїми мотивами, як соромлива дівчина, прикриваєте любов, яка є найціннішою перлиною у житті людей всіх віків і народів, — зовсім серйозно сказала маґістрова дружина.

— Не тратьте, друже, сили, здавайтеся! — жартуючи сказав Кузьменко.

Перед обідом до мене на домівку прийшов посланець від Володимира і вручив мені запрошення на обід. Прочитавши, я глянув на посланця і сказав:

— Добре, я прийду.

— Мені веліли прийти разом з вами, — відповів посланець.

— Гаразд, підемо разом, — спокійно відповів я.

Цього кремезного молодого хлопця, видно було, добре натренували, як треба було водити арештантів; він увесь час ішов за півтора кроку позаду мене, з лівого боку.

У домівці Володимира хлопець відхилив двері, стукнув закаблуками й відрапортував, що наказ виконано. Володимир вийшов назустріч і, дружньо привітавшись, запросив до своєї кімнати. Крім Володимира був там іще Залісний. Він теж

привітався по-дружньому. Незабаром господиня дому спитала, чи можна подавати. Володимир ласкаво попросив:

— Подавайте! — Обід був поживний і смачний, особливо вареники з сиром, залиті сметаною.

Володимир і Залісний тримались вільно й весело, а я весь час був насторожений, знаючи, що поліція ніколи нікого без жодної справи не викликає. ,,Раз уже покликали і так грайливо поводяться та ще й пригощають, — знак, що від мене чогось їм треба".

При обіді Володимир, так собі, між іншим, запитав:

— Як там ваші справи, як робота? Чи ніхто, ніде, не робив вам яких перепон?

— Цю роботу з ,,Постановами третього Надзвичайного Великого Збору ОУН" я тільки розпочав і все йде ніби за пляном, — відповів я.

— А що це там у вас трапилося з Ташкентом? — дуже серйозно спитав Володимир. Я оповів йому про той весь скандал якнайдокладніше.

— Я боюся, друже Боремський, щоб ви через той скандал не змаліли, — сказав Володимир. — Ташкент нам потрібний, він робить у нас добру роботу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної.

— А я зовсім іншої думки, — відповів я. — Як на мене, ми не маємо права розпоряджатися й своїми сестрами, а про чужих сестер і мови бути не може.

— До цього часу я вас вважав за політика, а виявляється, що ви сантиментальний гуманіст-романтик, — сказав Володимир. — А сантименталізм і політику поєднати неможливо.

— Усе залежить від людей. Якщо ви навіть найкращу, найшляхетнішу справу доручите реалізувати неохайним людям, то ,,бруд" їхніх рук ляже чорною печаткою на ту справу і відтоді вона перестає бути шляхетною. Можуть змінюватись уряди й партії, але як довго не стане кращою сама людина, так довго значимого покращання в суспільстві не настане. А саму людину кращою може зробити мистецтво, література, а не політика, бо це ж царина духа, — відповів я.

— Вам би краще підійшло читати естетику в університеті, а не політику, та ще й у наш вовчий час, — сумно сказав Володимир.

— Це було б чудово, якби мені судилось стати викладачем естетики; на жаль, я не міг здобути університетської

освіти й тому не маю права читати естетики.

— А політику маєте право читати? — з усмішкою запитав Володимир.

— Політику маю право читати хоча б тому, що я її добре знаю, — категорично відповів я.

— То чого ж ви такої низької думки про ваш предмет? — запитав Володимир.

— Тільки тому, що я цей предмет знаю, — відповів я. — Політика й політики ступенюються. Найбруднішою політикою є політика найвища. І так, по східцях, іде до низу. А взагалі рівень політики в кожній країні визначається культурним рівнем самого народу. Якийсь мудрець давно вже сказав: „Який народ, така у нього й влада". Політики, державні мужі, міністри й президенти не бувають кращими від свого народу — і навпаки.

— А на лекціях ви також ведете такі бесіди? — діловим тоном запитав Володимир.

— О, це вже питання фахове. Ні, там я читаю лекції й інтерпретую окремі неясні місця в дусі прочитаного офіційного матеріялу, — відповів я.

— Гаразд, робіть, як знаєте, не мені ж вас учити. А все-таки було б добре, якби ви не вмішувались у сторонні справи, — на закінчення сказав Володимир.

Залісний увесь час сидів мовчки і з профілю пильно приглядався до мене, ніби він був справжнім психологом. "А все ж, хоча в них ерудиція й низька, а поліцейська хватка є", — думав про себе я.

Виїхати з території Січі без перепустки було неможливо. На всіх дорогах і мостах стояли „застави" УПА із узбецького „легіону". Перепустку на Катю я взяв і, відповідно одягнувши її за стару бабу, ввечері відправив підводою на Горохівщину. Узбеки на мосту через Турію за перепусткою пропустили підводу, зовсім і не помітивши Каті.

Після цього мене відкликали до іншого району на перевишкіл вишкільних груп. Перевишколом керував магістер Кузьменко. Я, як звичайно, читав політику і геополітику. На тому вишколі жінок від чоловіків не відокремлювали, бо це ж, по суті, був вишкіл інструкторів, які вже до того й самі провадили вишколи. Більшість із них мали вищу освіту. Цей вишкіл відбувався в селі Стрільче. У Стрільчі, як і завжди, я зупинявся у Ковальчуків. У них була для мене стала домівка на час мого перебування в їхньому районі. Ковальчуки та

Братуні завжди любили зі мною бесідувати, а вірніше — дорікати мені за всі неполадки в своєму районі. Тим разом до Ковальчуків прийшли й Братуні, тобто Братунь Андрій зі своєю дружиною. Це був той самий Братунь, що в 20-ті роки під Польщею був співосновником та активним діячем соціялістичного „Сельсоюзу" — леґальної волинсько-холмської української партії, що мала своїх послів у польському сеймі.

Стіл Ковальчуки накривали досить гарно. При обіді я завжди сидів на почесному місці. Ліворуч від мене сиділа дружина Братуня. Між усіх вона була мені там найближчою, родом з Любомля, з родини Ужвіїв. Коли всі випили по чарці яблунівки, Братунь, допитливо глянувши на мене, спитав:

— Скажіть мені, будь ласка, пане Боремський, чи ви вірите в успіх тієї боротьби, в якій берете участь?

— Ні, не вірю, — відповів я, не замислюючись і на мить. — З тієї пори, як американці й англійці висадились у північній Африці й узяли курс на Сицілію, а згодом і на Італію, стало ясно, що наша боротьба засуджена на провал, — додав я.

— То який же тоді сенс боротися, знаючи, що все це засуджене на погибіль, — немов би сам до себе сказав Братунь.

— Мій сенс боротьби полягає в тому, що боротьбу за незалежність я вважаю боротьбою справедливою, — відповів я. — Коли б я до питання боротьби підходив з погляду обивательської логіки, логіки міщанина, то насамперед я б запитався: а що мені з того буде? Лавровий вінок, слава, багатство, влада чи може тюрма й смерть? Але ж я за натурою не міщанин, не обиватель і таких питань собі не ставлю. Для мене основними маяками в житті є правда, краса й любов.

— А чи ви вірите в те, що ОУН носить у собі всі ті перелічені вами чесноти? — з виразом докору на лиці, прищуливши очі, запитав Братунь.

— Ні, я в це ніколи не вірив і не вірю, — відповів я. — Своїм духом ОУН є антидемократична організація. Ця тоталітарна організація зовсім не відповідає моїм духовим потребам і естетичним смакам. Та що поробиш, коли в нас кращого немає.

— Невже ж у нашому районі не можна було підшукати кращої людини на районового провідника, ніж оцей Хмара.

Це ж ледар!.. У школі вчився заледве на трійки і насилу закінчив сім клясів, — з явним докором сказав Ковальчук.

— Я не маю права знімати й ставити районових провідників, це не входить у мою компетенцію, — сказав я. — Але якщо ви згідні, то я зможу через відповідні канали зробити так, що Хмару знімуть, а на його місце поставлять вашого Стефка.

— О, ні, ні, ні!.. Наш Стефко має роботу, він же в нас нештатний шкільний інспектор, — сказав Ковальчук.

— Шкільним інспектором краще б личило бути вам, пане Братунь, а Стефко молодий, міг би бути хорошим районовим провідником, — сказав я.

— Це не по-державницькому, пане Боремський, висувати інтеліґенцію на явний провал. У нас інтеліґенції мало, її треба зберігати для більш серйозних справ. Інтеліґенція має зайняти свої місця тоді, як буде уже будуватися своя незалежна держава, — поважно сказав Братунь.

Я не витримав і піднесеним голосом сказав:

— Найбільше горе нашого народу таїться якраз у тому, що наша родовита інтеліґенція замість того, щоб самій мислити по-державницькому і своїх дітей до того привчати, міркує про те тільки, як би краще пристосуватись до ладу нового загарбника, а коли він почне охлявати, своєчасно відійти від нього, чекаючи терпляче на іншого. Ось приглянь-теся, скільки нашої тієї родовитої інтеліґенції в 1941-1942 рр. вірно служили німцям, а в 1943 році відійшли від них. І тільки завдяки ОУН-івському рухові їх німці не змогли вивезти до Німеччини. І вони з капустяною мудрістю грають ролю патріотів, а глибоко в своїй дешевій душі готуються служити новим загарбникам, не зважаючи на те, якої вони масті і звідкіля вони прийшли б на наші землі.

Братуні і Ковальчук сумно спустили голови і мовчали, ніби й не чули, про що йшлося. Тільки дружина Афанасія Ковальчука аж сяяла від задоволення, а як Братуні пішли, сказала:

— Оце ви їм добре дали. Вони ж самі зустрічали німців з надзвичайною радістю і вислуговувалися їм, як тільки могли. Андрій відразу став директором гімназії в Горохові, а тепер він уже проти німців та й на ОУН дивиться звисока. А ось побачите, як тільки прийдуть більшовики, він відразу пристане до них, а коли б прийшли англійці чи навіть турки, міг би з такою самою охотою пристосуватися

й до них, аби тільки дали йому маленький доступ до корита. Таким самим „умільцем" є і їхній Ростя. У майстерності вислужництва й робленні кар'єри їх, Братунів, ніхто не перевершить.

До речі, „Ростя", про якого згадала Ковальчукова дружина, це був синок Андріїв — Ростислав Братунь, що після війни став відомим партійним радянським поетом-пропаґандистом.

— А як же Андрій Братунь у молодості зважився стати основоположником „Сельсоюзу"? — запитав я.

— Він у тому „Сельсоюзі" нічим не ризикував, а реальна перспектива стати депутатом до польського парляменту його сильно принаджувала. В КПЗУ то він не пішов, бо це було небезпечно, можна було попасти в тюрму, — сказала дружина Афанасія.

Закінчивши свою роботу на Горохівщині, я поїхав на Берестеччину. Це був мій останній район в 37-й окрузі, де я читав „Постанови третього Надзвичайного Великого Збору ОУН". Люди для прослухання моїх лекцій були зібрані до школи в селі Смолява. Закінчивши свою роботу в Смоляві, я переїхав до села Лобачівки і зупинився в лісі на одному хуторі. Тоді вже почалася зима 1944 р. Повертатися на Січ було вже неможливо. Січ захопили червоні партизани і рухалися в напрямі Горохова й Берестечка. Відділи УПА безладно відступали. Червоні партизани зайняли всю Володимирщину й Горохівщину.

У цей час районовий провід Берестецького району, діючи під маркою „комуністичної підпільної організації", відбив від німців 27 казанських татар і 14 грузинів. Німці тих людей навербували серед полонених, і вони служили в німців в охороні кордону між Волинню і Галичиною. Районовий провід звернувся до мене, щоб я допоміг їм роззброїти тих людей. Я насамперед вирішив подивитися на них. Стояли вони на хуторі недалеко від Лобачівки. Татари зробили на мене враження добрих вояків. Були це молоді здорові хлопці. Дисципліна у них була відмінна. Надворі біля їх домівки стояв вартовий зі скорострілом і нікого не підпускав навіть здалеку. Нас він тримав за сто метрів і зараз же викликав свого командира. Командир вийшов назустріч і провів до хати. Було нас троє: районовий провідник зі своїм суспільно-політичним референтом і я. Татари взяли мене за якогось високого діяча в комуністичному відділі і, мабуть, тільки тому бадьоро

деклярували свій патріотизм до Радянського Союзу.

Звідти пішли ми до грузинів. Грузини були трохи старші віком. Не було в них і ознак будь-якої дисципліни. Вони зненавиділи війну і тільки й мріяли про свою Грузію. Від грузинів забрати зброю можна було легко, а за татар треба було добре подумати. Видно було по усіх, що добровільно зброї не віддадуть.

Відділи УПА, які відступали перед червоними партизанами, були всього за яких десять кілометрів від нас. Ішлося про те, щоб татар роззброїти ще до приходу відділів УПА, бо тоді та зброя залишилась би в районового проводу, а особливо пістолети, на які всі гострили зуби.

Я написав до найближчого командира загону УПА — Сосенка, щоб він вислав на один день у моє розпорядження чоту стрільців, добре озброєну з кулеметом-,,максимом". Сосенко відповів, що він постарається задовольнити моє прохання, але додав, що по суті він уже не командир, бо він уже перебуває під наглядом своєї ж жандармерії (заарештований за самочинні переговори з німецьким командуванням про спільні дії проти більшовиків.)

Наступного дня прибула чота стрільців, добре озброєна, з ,,максимом". Ми розставили ту чоту так, щоб їй був із укриття добрий обстріл видолинка, на який ми заплянували вивести озброєних до зубів 27-х татар. Чотовий швидко розставив свою чоту на вказані точки. Уся зброя чоти скерована була на видолинок. Коли все було готове, пішов до татар районовий провідник і сказав їм, щоб вони в повному бойовому порядку з усією зброєю вийшли на той видолинок і щоб командир, вишикувавши їх там, прийшов на хутір і доповів.

Я з районовим суспільно-політичним референтом сидів на хуторі й через вікно дивився, як татари виходили на видолинок. По-військовому, двійками, вони прийшли на видолинок і за командою спинились. Ми з тривогою в душі слідкували за ними. Командир став перед ними, сказав пару слів і швидко побіг до хати, де ми на нього чекали. У хаті був районовий провідник Дідух із села Мислині, районовий суспільно-політичний референт і я. Татарський лейтенант, увійшовши до хати, по-військовому підійшов до столу і, ставши струнко, доповів мені, що його солдати чекають на дальші накази. Мій наказ йому був такий:

— Від імени командування Української Повстанської Армії

наказую негайно повернутися до своїх підвладних і дати команду скласти на місці всю свою зброю і зараз же доповісти мені. Інакше ми змушені будемо застосувати силу. Зроблено все так, що опір вам нічого не дасть.

Лейтенант зблід. Рука потяглась до кобури, та зразу ж і опустилась. По короткій павзі лейтенант, стукнувши закаблуками, сказав:

— Наказ буде виконано! — Повернувшись, швидко вийшов з хати і побіг до своїх підвладних. Затаївши дух, я пильно стежив за лейтенантом і його татарами. Вони стояли непорушно в нервовій напрузі. Лейтенант, добігши до них, виструнчився і хвилин п'ять щось їм говорив. Тоді скомандував і дволава татар повернулася праворуч. Лейтенант вийшов перед свою колону, перший зняв із себе пістолета й поклав його на землю. За лейтенантом те саме зробила перша двійка татар, повернулась і перейшла до заду своєї колони. Отак у строгому порядку всі склали зброю і знову стали на свої місця. Лейтенант знову прибіг до нас на домівку і доповів, що наказ виконано. Тоді ми всі разом з лейтенантом прийшли до колони татар і дали умовний знак своїй частині, яка вийшла до нас. Татари, забачивши максима з обслугою й добре озброєну чоту, все зрозуміли. Отже нам дісталось новеньких німецьких 27 пістолетів, 27 автоматів і 2 скоростріли. Лейтенантові ми дозволили взяти свій пістолет. Татар відвели на їхню домівку, а пізніше розкватирували по хатах, по двох на хату. Незабаром те село захопили червоні партизани. Командира татарського відділу, за свідченням селян, розстріляли червоні, а решту татар зачислили до червоних партизанів.

Через декілька днів після роззброєння татар і грузинів (це вже був кінець січня 1944 р.) на мою домівку в селі Лобачівка прийшло четверо стрільців УПА. Ті хлопці були добре озброєні й чисто зодягнені у військову форму. Привітавшись зі мною по-військовому, їх старший запитав:

— Ви хто такий будете?

— Мене називають Боремський, я інструктор.

— Що з вас за інструктор, як ви зодягнені по-цивільному? — зневажливо сказав старший і додав: — Отож, пане інструкторе, негайно вибирайтесь із цієї домівки, її займе наш командир. Я — комендант його почоту.

— А як же звати вашого командира та де він?

— Він зараз сюди прийде, але краще б вам звільнити домівку до його приходу, — багатозначно сказав старший.

У цей час раптом увійшов і командир, про якого йшла мова. Це був сам полковник Гончаренко, тобто — начальник штабу й фактичний військовий керівник УПА на Волині, полковник Леонід Ступницький. Він зразу ж весело та подружньому привітався зі мною. Комендант почоту почав було звітувати, але полковник Ступницький, піднісши руку, сказав:

— Не треба, ми з другом Боремським помиримось і на одній домівці. — Комендант стукнув закаблуками й вийшов з усім почотом.

Полковник Ступницький виявився чоловіком дуже веселим, дотепним, з великим почуттям гумору. Наше спільне з ним перебування на одній квартирі було дуже приємним. Він багато, уміло й дотепно оповідав про свою давнішу військову службу на Кавказі і побут тамтешніх народів. Згодом, коли ми розговорилися, я сказав:

— Ви, пане полковнику, дуже гарно оповідаєте. Може б ви розказали, як ви й ваші друзі в Першу світову війну сприйняли Лютневу революцію та знімали царя з престолу.

— Це питання дуже широке й об'ємне. Вичерпно відповісти на таке питання я не зможу. Вістка про Лютневу революцію й скинення царя застала мене в Одесі. Ми там формували полки, що мали йти на фронт. Серед офіцерського складу було процентів вісімдесят українців. Більшість з них добре володіла рідною мовою і були свідомі свого походження. Серед рядових українців було ще більше. Всі ми тоді відчули, що, нарешті, прийшов час самим вирішувати свою долю, але ніхто не знав, що саме треба робити нам конкретно в цей вирішальний період. На неофіційній нараді офіцерів-українців ми вирішили вислати розвідку-делеґацію до Києва з завданням розвідати, що думають і що збираються робити в Києві. Наша делеґація-розвідка, повернувшись, доповіла, що в Києві зорганізувалась Центральна Рада, яка виконує функції українського тимчасового уряду, що Центральна Рада розпочала організовувати українську армію і що нам в Одесі теж треба організувати українські полки. Тоді-то ми й стали обмірковувати, як саме творити ті полки. Хтось із офіцерів подав думку вишикувати полки й просто скомандувати: „Усі воїни-українці відійдіть праворуч!" — А тоді з тих воїнів творити українську армію. На тій примітивній пропозиції ми й зупинились. Призначеного дня було вишикувано всі полки. Але пропозиція виявилась невдалою. На цілий полк знайшлось усього тридцять три солдати, які на заклик полковника відійшли праворуч. Решта три-

вожно переглянулась, а відійти праворуч не зважилась. Ця перша невдача у формуванні українських полків пригнобливо діяла на весь наш командний склад. Усі мовчали. Раптом до кола полковників підійшов капітан і, ставши струнко, сказав: „Панове полковники, дозвольте мені відокремити українців від решти солдатів". „До полку має звертатися полковник, а не капітан", — сказав якийсь полковник, а тоді додав: „Краще ви, пане капітане, скажіть, як би ми це зробили?" „Я сказав би: — Хахли, відійдіть праворуч! І тоді з того полку залишилось би приблизно стільки, скільки тепер відійшло". Ту пропозицію взяли ніби за жарт, а все ж таки провели її в життя.

— І що ж ви думаєте! — сказав Ступницький. — Увесь полк, не вагаючись, виступив наперед, а тоді повернув праворуч. Залишилось на місці всього декілька солдатів. Настрій у нас зразу піднісся, відтоді все пішло як по маслу. Із українців сформували українські полки, а решту відпустили.

— А все ж таки зараз наша самосвідомість значно вища, — сказав я.

— Так, це правда, самосвідомість вища, але будь-яких шансів на перемогу набагато менше, ніж тоді, — сумно сказав Ступницький.

— А чому саме менше шансів?

— А тому, що тоді наші вороги більшовики починали з нічого так, як і ми. На Україні вони були незрівняно слабші від нас. І тоді за кордоном нас визнавали нарівні з більшовиками. Центральна Рада містилася в столиці, ми контролювали майже всю Україну. А зараз ми в порівнянні з тими часами — ніщо! Нас ніхто не визнає, на нас ніхто не зважає. У найкращі часи ми контролювали життя тільки однієї Волині і частково Галичини. І то тільки села, коли не брати такі районові центри як Колки та Камінь-Каштоський. Росія має сильних союзників і по стороні Росії воює незрівняно більше українців, ніж у відділах УПА. І ті українці знають уже, що вони українці, а не якісь хахли, але це не перешкоджає їм винищувати нас, як підсобників німецького фашизму. ОУН у свій час дуже наївно Німеччину вважала своєю союзницею і це лягло плямою на увесь цей рух.

— Якщо вони на Україні були слабші і починали з нічого, як і Центральна Рада, то чому саме Центральна Рада не перемогла їх?

На це Ступницький дав таке пояснення:

— По-перше, тому, що на наші землі прийшли чорні сили

Муравйова з Росії. А, по-друге, — тому, що наш нарід ще не державницький нарід. Ми ще не вміємо по-державницькому мислити. Ми не вміємо наші соціяльні інтереси поєднувати з державними. Центральна Рада, хоч і мала соціялістичну програму, але вважала себе неправомочною практично розв'язувати наболілі соціяльні питання, як, приміром, земельне питання та цілий ряд інших. І юридично це було вірно. Такі питання вирішують після завершення боротьби парляменти, вибрані народом. Але наш народ не розумів того, що найважливіше своя незалежна держава, а все останнє — це внутрішні питання всього народу, які вирішуються в рамках своєї держави в мирних обставинах. Ленін, натомість, все це вміло використав. Він без усякого парляменту розкидав кличі негайного, самочинного розв'язання всіх наболілих питань. Ось, приміром, кличем — „Грабуй награблене!" — він мобілізував до боротьби всю чернь, лихотерію, а кличем — „Земля селянам, — а фабрики й заводи — робочим!" — мобілізував до боротьби селян і робітників. Він просто говорив: „Беріть самі, це все ваше, тільки допоможіть нам взяти владу в свої руки!" Отже лихотерія, воюючи за більшовиків, воювала за безвладну можливість грабувати. Малоземельні селяни, воюючи за більшовиків, воювали за негайне захоплення поміщицької землі без викупу. А робітники, воюючи за більшовиків — воювали за власне господарювання на фабриках і заводах та за право на прибутки від них. А боротьба за українську незалежну державу була для нашого громадянина якимось абстрактним поняттям. Він не знав, що саме це йому дасть і взагалі чи йому від того буде легше, як Україна стане незалежною державою. Довговікова неволя придушила найсвятіші духові почуття незалежности, а на їх місце розвинула низькі утилітарні інтереси. Отож Центральна Рада не змогла знайти повного контакту зі своїм народом. Для Центральної Ради самим ходом подій питання втримання державности стало основним питанням. А для громади основним були їхні утилітарні інтереси. Отож саме цей розрив між народом та його урядом Ленін блискуче збагнув. Звичайно, для Леніна також, як і для Центральної Ради, основним було питання здобуття влади та встановлення свого державного ладу, але він це вміло поєднав з інтересами не тільки робітників та селян Росії, а й з інтересами всіх народів російської імперії. Він завжди кидав такі кличі, які допомагали йому залучити до боротьби за свою владу якнайбільше народу. А здобувши владу, більшовики з бігом часу все поставили на свої місця

так, як вони того хотіли. Влада була вже в їхніх руках, і тоді вони вирішували долю селян і робітників самі, як їм хотілось. Воля більшовицької партії стала законом для всіх безпартійних. У період громадянської війни вони говорили — „Беріть панську землю, беріть заводи — це все ваше", а після війни слова „це все ваше" підмінили словами — „це все наше" і почали віднімати від тих же самих селян все надбане ними за період НЕП-у, у тих самих селян, що завоювали їм владу. Ось у тому шахрайстві таїться вся „геніяльність" Леніна і його партії. А Михайло Грушевський, як голова Центральної Ради, на таке шахрайство був нездатний, і тому програв.

— Отже виходить, полковнику, судячи з ваших слів, що зло, обман, шахрайство сильніші від добра, справедливости й чесности? — запитав я.

— Ні, — сказав Ступницький, — зло не сильніше від добра, справедливости й чесности. Справа ось у чому. Зло ніколи не виступає відкрито як ЗЛО, воно дуже майстерно маскується личиною ДОБРА; воно назовні носить усі ознаки добра, а в самих глибинах свого єства, своєї сутности є підступним злом найгіршого ґатунку. Чесна людина нездатна захищатися перед підступною хитрістю зла, перед обманом і тому часто потрапляє в тенета злих сил.

— Отже, сила зла таїться в хитрощах та підступності?

— Так, — відповів Ступницький.

— Отже, ОУН кинула правильний клич: „З більшовиками по-більшовицькому!".

— Ні, я не прихильник таких кличів. Тоді зникне сенс боротьби: ми уподібнимось до тих, з ким ведемо боротьбу. Японський філософ Умітура писав: „Істина божественна і проголосили її зовсім не ради держави. Якщо ми не в силі врятувати державу, нам залишається тільки докласти всіх зусиль, щоб урятувати істину. Якщо ми збережемо істину, то держава хоч і згине, може відродиться знову; якщо ж зречемося істини, то держава, навіть коли буде процвітати, врешті згине. Любов до батьківщини містить далеко більшою мірою вірність істині, ніж вірність державі".

— Чудово! — сказав я — і попросив дозволу записати ту цитату. — Я радий, і то дуже радий, що ви так думаєте, — схвильовано сказав я, — але практично ми все ж таки простуємо до організації тоталітарного типу.

— Так, це правда, — ствердно сказав Ступницький, — ОУН — організація тоталітарного напрямку. Але на сьогодні

вона єдина здатна вести боротьбу з окупантами і тому ми змушені співпрацювати в ній. Крім того, працюючи на ОУН, ми одночасно змінюємо її дух, її обличчя. Ми вносимо в неї ,,свіжу кров'' і це все колись дасть свої наслідки.

— Як на мене, — зазначив я, — то ми також не повинні нехтувати соціяльні питання. Усім же нам треба їсти, зодягтися, користуватися транспортом і всякими іншими послугами, а це все належить до соціяльних питань.

— Так, це правда, — погодився Ступницький, — над соціяльними питаннями пораються всі, але не всі роблять з них ідола. Ми ж люди, а не дикі звірі, і не можемо, не маємо права соціяльні справи вважати самоціллю людського роду. Людство відрізняється від усього тваринного світу своїм духовим життям, тією своєю частиною інтелекту, яка працює не для інтересів тіла нашого, а для інтересів духу. Оскільки люди є панівними істотами на нашій плянеті, остільки й дух панує над матерією. Матерія лише служить формою прояву сили й краси духу. Успішне упорядкування соціяльних справ є лише сприятливий засіб у відвічному прагненні до духових вершин, — з урочисто-духовим виразом очей закінчив Ступницький.

— А чи комуністична ідея позбавлена духового елементу? — запитав я.

— Ні, — сказав Ступницький, — комуністи також на свій примітивний лад є ідеалістами, і тільки тому вони іноді йдуть безстрашно на смерть за свої ідеї. Як філософія пантеїзму Спінози обожнює природу, так і матеріялістична філософія обожнює матерію і таким чином приписує їй духові якості, іменуючи їх кожного разу ,,надбудовами''.

— Комуністи ,,надбудови'' вважають вторинними, а до первинного відносять економіку, — сказав я. — Та чомусь це ,,первинне'' практично завжди підпорядковують ,,вторинному'' і таким чином ,,вторинне'', ота сама ,,надбудова'', стає основною метою, самоціллю, а те ,,первинне'', економіка, служить лише засобом для осягнення мети.

— О, більшовики це чудово розуміють, вони, як ніхто ніколи, це своє ,,первинне'' — економіку — цілковито підпорядкували своїй ,,вторинній надбудові'' — політиці. Вони свою тоталітарну систему в усій тоталітарності довели до небувалої досконалости. Підпорядкувавши політиці всю економіку, всі засоби виробництва, весь транспорт і всі засоби інформації, — змусили увесь народ, а зокрема своїх ідеологічних ворогів, працювати на них.

Далі цю свою думку Ступницький розвинув ширше, висловивши її приблизно так:

— У некомуністичному світі в економіці існують тверді економічні закони, яких ніхто не може порушувати. А в більшовиків, які з політекономії зробили науку всіх наук, в економічній політиці не існує ніякого закону. В економічному житті в Росії панує безмежне свавілля уряду. Він може підвищувати ціни всередині країни на який завгодно товар і на скільки йому забагнеться відсотків. Політика цін в Росії нероздільно перебуває в руках уряду. У більшовиків не діє живий закон ринку — „попит і постачання", та й не береться під увагу собівартість товару. Їм на все це наплювати. Скільки їм треба, стільки й здеруть. Отому-то в Росії всі промислові товари дорожчі, ніж у західньому світі, у три-чотири рази. І тому більшовики можуть собі дозволити в сфері економічного життя на всякого роду безглузді експерименти. Їм збитки й провали не страшні, спина колгоспника витримає все, лиш би політика була в твердих і надійних руках.

У некомуністичному світі в політичному житті існує свобода думки, свобода слова і свобода дії, а в економічному — панує твердий закон цін, визначений самим економічним життям. Там собівартість продукта визначає риночну ціну товару. Хто з підприємців не в силах укластись у таку норму цін, той банкрутує. Коли б існував всесвітній вільний ринок, то Росія, як підприємець, вже б давно збанкрутувала. Вона вижила тільки завдяки злиденному життю свого трудового народу і строго закритому внутрішньому ринкові.

— Мабуть, не тільки завдяки цьому, — сказав я. — Руський народ живучий, експансивний і по-переможницькому мислячий. Руський солдат може воювати в таких умовах, у яких не зміг би воювати солдат ні одного европейського народу.

— В тому, що ви сказали, друже Боремський, є багато правди, — сказав Ступницький. — Але тут грає ще й другий бік медалі. Цей же руський солдат, або вірніше сказати, ціла власовська армія — РОА, з такою ж самою витривалістю воює й по стороні гітлерівської Німеччини проти Росії, себто — проти комуністичної Росії. А це вже красномовний доказ слабости тієї системи. Серед полонених англійців німці не змогли знайти ні одного англійця, який би зголосився воювати проти Англії, хоча ті народи споріднені схожістю мови, культури та ще й в обох тих народів капіталістичний лад. А з руських полонених організували цілу армію, яка воює краще

від німців проти більшовицької Росії.

— Це також правда, але РОА воює, по суті, не проти Росії як такої, а тільки проти комуністичного ладу в Росії.

— Теоретично то може воно й так, але практично вони воюють таки проти Росії, бо іншої Росії немає, — сказав Ступницький.

6. Між німцями й радянськими партизанами. Серед друзів і ворогів. Слідами героїзму й трагедії.

Наступного дня після зустрічі й розмов з полк. Ступницьким я поїхав у село Скобелка по свою друкарську машинку, яку залишив там у своїй домівці. У той же самий час сусіднє село Смоляву займали червоні партизани Ковпака, що в той час на Волині вже діяли як „1-ша українська партизанська дивізія" під командуванням Петра Вершигори. Але свою машинку я ще встиг вихватити тільки тому, що ковпаківці ще не встигли туди дійти.

Коли я повертався назад, під Лобачівкою, у лісі дорога була забарикадована поваленими деревами. Це було зумисне зроблено, щоб гальмувати просування червоних партизанів. Отож, саме там, я перший раз зустрівся з червоними партизанами. Вони їхали в напрямку Смоляви і змушені були зупинитися перед поваленими на дорогу деревами. Я їх розпізнав по стилю їхньої соковитої лайки та їхнього жаргону. Упевнившись у тому, хто вони такі, я швидко повернувся назад і поїхав у напрямку села Миколаєва, що було вже по той бік галицько-волинської межі.

При самій цій межі біля розкішного хутора Потоцьких стояла одна скромна хатинка. Господарі тієї хатинки мене знали, бо я вже там був. Отож я й тим разом вирішив заїхати до них. Там мене зустрів Стимид — округовий провідник Володимирсько-Горохівської округи зі своєю охороною та районовий провідник Берестецького району Данило. Їх також червоні партизани витіснили з їхніх теренів у Галичину.

— Тут, — сказав Стимид, — ми затримали трьох людей: двох хлопців і одну дівчину. Вони всі троє одне одного не знають, але всі посилаються на багатьох наших людей із проводу, а в тому числі називають і ваше псевдо. Один, вашого віку, називає себе Стиром, другий, молодший — Вороном, а дівчина назвала себе Бистрою.

— Так, це правда, я їх знаю, — відповів я. — Стир це наш літератор з Полісся, Ворон — керівник похідної артистичної трупи, підпорядкований обласному суспільно-політичному референтові, а Бистра робила медсестрою в загоні Сосенка (це була Катя).

— Так, це саме вони, — сказав Стимид і тут же розпорядився привести їх сюди. Незабаром всі троє арештованих з'явилися в хаті і відразу кинулися мені на шию обніматися і цілуватися. Стирові й Воронові було повернено їхні пістолети й усі папери.

Округовий провідник побоявся брати на себе відповідальність за нас і тому не радив нам переховуватися в його окрузі. Він запропонував нам іти далі — в Галичину. Ми згодилися. На другий день ми вже всі четверо ночували і днювали в Миколаєві. Але червоні партизани всюди сунули слідом за нами. Мандруючи від села до села по Радехівському районі, ми помітили, що нас майже всюди на другий день здоганяли ті самі партизани. В одному селі ми попали в оточення червоних партизанів. Але завдяки вечірній темряві ми залишили свою підводу і втекли в напрямку Радехова. Після того випадку Стир і Ворон умовляли мене йти в напрямку Карпат. Стира тягнуло в Чехію, бо його дружина з Праги, а Ворона тягнуло в Карпати, бо він сам родом звідти. Вони радили мені тікати за кордон. Але я не мав наміру тікати і тому вирішив вертатися на Волинь. Вони було вже відокремилися від мене й рушили в напрямку Карпат, але зараз же вернулися й наздогнали мене.

Німці в той час (було це десь під кінець січня 1944 р.) кинули цілу армію на галицько-волинську межову лінію. На десять кілометрів уздовж цієї лінії в кожному селі стояло по 500-700 німців. Пробиратися через ту смугу було нелегко, — тим більше, що була вже глибока зима і все навколо було завалено снігом. Але пробиватися було конче треба. З крайнього села, яке було ще без німців, ми взяли зв'язкового, щоб відвів нас до іншого зв'язкового в те село, в якому були німці (німців розміщували в кожній хаті, за вийнятком хати станичного і зв'язкового). На краю села стояли німецькі вартові в своїх білих снігомаскувальних накидках. Вартових ми обійшли. На вимогу нашого зв'язкового, зв'язковий того села, до якого ми прийшли, дуже неохоче, але все таки відкрив хату й пустив нас до неї (медсестру Катю ми залишили, щоб вона прийшла вдень). Свого зв'язкового ми відпустили, а цей відмовлявся далі нас проводити. Його хитромудрі викручування в такій вийнятково тяжкій ситуації мені вкрай не сподобались. Я вийняв

свій пістолет і, спрямувавши його цівку до господарових грудей, сказав:

— Негайно тихесенько одягайтесь обоє зі своєю дружиною і виводьте нас у напрямку Волині до другого села. Якщо тільки відведете нас німцям, то пам'ятайте про те, що першими згинете ви, а тоді вже ми, — твердо і рішучо заявив я.

У ту ж мить примхи господаря зникли. Через хвилин п'ять ми вийшли з хати і тихенько, обходячи всі німецькі пости, пішли до сусіднього села. Снігу було багато, але небезпека і мета додавали нам бадьорости. Біля другого села ми зупинилися за метрів триста від села.

— Ви, — звернувся я до чоловіка, — йдіть у село і самі придумайте, якими способами, привести сюди зв'язкового, бо інакше вам зі своєю дружиною доведеться відпроваджувати нас ще далі. Ваша дружина залишиться з нами, а ви йдіть швидко і приходьте.

— То ми краще підемо вдвох з дружиною, — благально сказав зв'язковий.

— Ні, ні, дружина залишиться з нами. Якщо ви боягуз і не повернетеся сюди, то тоді ваша дружина поведе сама нас аж на саму Волинь і вам буде соромно своєї дружини.

Тим часом ми протоптали собі стежку в снігу і, щоб зігрітися, ходили нею метрів десять туди й назад. Незабаром прийшли зв'язкові. Тим разом попав нам у зв'язкові молодий і досить сміливий хлопець, з ним було приємно й весело йти. Наступне село було вже недалеко галицько-волинської межі. Зв'язковий завів нас до станичного. Станичний — літній чоловік років сорока п'яти, гарно одягнений, сидів і грав у шахи зі своїм сусідом. На наше — „Добрий вечір" — він неохоче підняв на нас очі і, відповівши на привітання, знову опустив голову над шахівницею, абсолютно й не думаючи нас питати, хто ми такі, звідкіля й куди йдемо. Ми терпеливо стояли хвилин п'ять і слідкували за рухами і виразом обличчя станичного. А він спокійнісінько роздумував над фігурами, що стояли на шахівниці, а про нас, мабуть, і забув, що ми стоїмо в його хаті під порогом. Я, як і зажди, стояв спереду, а мої двоє друзів стояли зараз же за мною. Моє терпіння стікало швидко, а нерви накрутились до кінця. Я вийняв пістолет і, підійшовши до столу, твердо скомандував: „Встати!"

Станичний, забачивши цівку пістолета, швидко спам'ятався і відразу, зірвавшись на ноги, переляканим голосом запитав:

— Чого вам треба, я зараз все зроблю.

— Негайно запрягайте свої коні і відвезіть нас на Волинь. Зрозуміло?! — різко сказав я.

— Я станичний, я дам вам іншу підводу, — сказав станичний.

— Швидко, в ту ж хвилину запрягай і вези!

Стир і Ворон також витягнули свої пістолети і стояли мовчки.

Господар почав швидко одягатися, а сусіда хотів було йти додому, але я затримав його і велів допомагати господареві запрягати коней.

Через хвилин десять підвода була вимощена і коні запряжені. До волинської межі було всього кілометрів п'ять. Через годину ми вже були на Волині на хуторах. Станичний всю дорогу тільки сопів і мовчав. Я також не вважав за потрібне заводити з ним розмову. На прощання я сказав до станичного:

— Запам'ятай, що все це обійшлося тобі дуже дешево: коли б на Волині так поступив станичний, то йому довелося б за це розплачуватись дуже дорого.

— А хіба я знав, хто ви такі? — винувато сказав станичний.

— Треба знати, — відповів я.

Другого дня вранці ми вже були в Стрільчі, в Ковальчуків. Звідти я поїхав на Володимирщину в село Бужковичі, а Стир і Ворон поїхали по своїх напрямках.

У Бужковичах була добра домівка, в якій іноді я зупинявся. Отож я вирішив трохи там відпочити. Через декілька днів знайшов мене там зв'язковий крайової Служби Безпеки, якого було вислано з терміновою поштою до мене. Володимир писав негайно з'явитися в село Колону. В Колоні мене зустріли вже знані мені особи зі штабової розвідки та СБ — Мітла та Володимир. Цей виклик був мені загадковим. Але недовго довелося ним озадачуватися.

— Де ж вас Бог носив у період тієї червоної навали? — запитав Мітла.

Я оповів йому все, від початку до кінця.

— А де ж зараз ваша машиністка?

— Я відправив її з пакетом на зв'язок, до свого зверхника — Галини, і вона звідти не повернулась.

— Вона з вашим пакетом пішла не до Галини, а до штабу червоних партизанів. Зараз вона говорить, що ви самі її туди послали. Може хочете з нею побачитись?

— Хочу, — відповів я одним-однісіньким словом.

Мітла вийшов до другої кімнати й розпорядився негайно

привести машиністку. Незабаром машиністка постукала і увійшла, але забачивши мене, вона вже не змогла промовити жодного слова, втратила свідомість і впала. Пізніше прийшла до тямки, але однак мовчала, опустивши голову до землі.

Боляче було дивитись на ту нещасну дівчину, але допомогти їй я вже не міг.

Машиністці веліли піти на свою домівку. Вона помаленьку підвелась і з опущеною головою пішла.

— Ми її ще не допитували, це вона нам оповідала просто так, по ходу розмови, — сказав Мітла. — Ми очікували вас. Нам треба було, щоб вона побачилася з вами. Родом вона з Ворошиловградської області. Її батько працював машиністом на залізниці у Львові, а вона вчилась у педінституті на четвертому курсі. У війну евакуювалася в свою область і там працювала свинаркою. Пізніше за завданням комуністичного підпілля її направили до Львова, а звідти на Волинь. Оце так коротенько вона сама оповіла свій шлях. Ми їй сказали, що ви випадково зірвалися на міні. Вона вважала вас загиблим і можливо тому таке на вас наговорила.

— А мені все одно шкода її. Вона ж так само, як і тисячі інших молодих дівчат, є нещасною жертвою цієї безглуздої війни, — сказав я.

— То що ж, по-вашому, ми повинні робити з такими, що самі заплутуються та ще й інших заплутують? — запитав Мітла.

— Пустити, хай іде собі, хай цей гріх за неї беруть на себе ті, що її посилали до нас, вони тепер їй уже не повірять і самі розправляться з нею. Вона ж наївна дівчина.

— Вашою сантиментальністю далеко не заїдем. Більшовики нашим не прощають, — сказав Мітла.

— Ми ж не більшовики, — відповів я.

— Добре, ми з нею ще поговоримо, — відповів Володимир.

— Що ж ви, друже Боремський, зараз робите? — запитав Мітла.

— Читаю Шопенгауера, — відповів я.

— Ви все в філософії пропадаєте, — сказав Мітла.

— А вас захоплює Шопенгауер? — запитав Володимир.

— Він дуже гарно лає всіх тих філософів, які мислили і писали не так, як він. Він визнає лише одного Канта, та й того ставить трохи нижче від себе. Його зарозумілість не сердить, а навпаки — веселить. У нього все це якось дуже кумедно вихо-

дить. Але між тією всією його лайливою полемікою є зернята досить оригінальні й цінні, — сказав я.

— Вам добре живеться, раз ви можете собі дозволити таку розкіш, як читання філософії. А ми от мусимо займатися отими брудними справами, — сказав Мітла.

— Кожному своє, видно вам це більше по душі, — сказав я.

— По душі? Треба ж комусь і тим займатися, — прикрим тоном сказав Володимир.

— А де зараз Галина? — запитав я.

— Галина зараз по той бік фронту, — відповів Мітла. Від нього й Володимира я довідався, що всі мої зверхники були вже по той бік фронту.

— А Ярослав Мова — Гарасименко? — запитав я.

— Гарасименко також по той бік фронту, — відповів Мітла, а потім додав: — Що ж, ви вільні, можете займатися своїми справами.

Їдучи до Бужкович, я думав про свою колишню машиністку, про її нещасну долю, про жорстокість тієї боротьби і взагалі про безглуздість людського життя.

Я пригадував, що ця машиністка прагнула, добивалась від мене лише крихітку моєї уваги, як мужчини, крихітку тепла, любови, а я їй того не дав; вона для мене була лише машиністкою, і більш нічого. Може це й штовхнуло її на помсту? — думав я сам собі. А душу розривали біль і чорна печаль.

У Бужковичах на своїй квартирі я застав ту ж саму медсестру Катю, яка мандрувала з нами по Галичині. Вона була весела й життєрадісна.

— Як же ти, Катрусю, прорвалася звідти? — запитав я.

— О, були в мене пригоди неабиякі. В Галичині мене зупинили троє німців, вони обшукали і знайшли в кишені набої до моєї сімки, яку я загубила. Німець, забачивши набої, аж здригнувся і почав знову обшукувати мене. Але двоє інших німців лише пильно приглядались до мене й доброзичливо усміхалися. Їхні усмішки підбадьорювали мене. Потім мене відвели в бункер. Там розташовувався цілий рій солдатів. А той, що робив обшук, незабаром десь пішов. Тоді виявилося, що це тільки він один між ними всіма й був дійсним німаком, а всі інші були українці з Галичини. Вони розпитали мене, хто я така та звідки й куди йду. Я оповіла їм усе, як було. Я сказала їм і за вас.

— А що ж ти їм, Катрусю, оповідала про нас?

— Я сказала їм: „Коли б ви на них наскочили, на моїх

друзів, то з вас ані один не залишився б живим", — гордо відповіла Катруся.

— А вони що на те сказали?

— Зразу всі засміялись, а потім один сказав: „Мені подобається ваш бойовий дух, але стріляти вас нема за що, ми такі ж самі українці, як і ви, того ж самого прагнемо, що й ви". „А хто ж там знає, чого ви прагнете, — відповіла я. — Ви ж носите на собі німецьку шкуру і для німців служите, а ми боремося проти них".

— А вони що на те сказали? — з цікавістю запитав я.

— Той же самий мені й відповів: „Зараз проти німців нічого боротися, зараз для нас не німці страшні, а он (показав на схід) — та червона навала страшна і проти неї треба боротися". — „Для нас усі страшні і з усіма треба боротися", — я відповіла їм. — І знову всі засміялися, а один встав, обняв мене, поцілував у лоб, і сказав: „Якщо в нас, та ще й на Східній Україні, водяться такі дівчата, то Україна здобуде собі незалежність". — І в нього покотилися сльози по щоках. Я також заплакала. Всі останні крізь сльози сміялися від радости і потискали мені руки, обнімали й цілували. Пізніше виділили з-поміж себе двох, які провели мене на Волинь, — закінчила Катруся.

— Оце тому ти, Катрусю, така весела?

— Може й тому, — відповіла Катруся. — Хіба ж немає чому бути веселій? Хіба ж тобі не приємно, що все ще є люди, які думають так, як і ми думаємо, і прагнуть до того, чого й ми прагнемо.

— Звичайно що приємно: є на світі багато людей, які хочуть добра на землі і наче б прагнуть до добра. Але якось, усупереч своїй волі, роблять зло не тільки іншим, а навіть самі собі, — думаючи і говорячи наче б сам до себе, відповів я Катрусі.

— А ти хіба ж робив зло? — стривожено запитала Катруся, не спускаючи з мене своїх великих, сповнених сльозами голубих очей.

— Не знаю, Катрусю, може і я роблю зло, — задумано і тихо відповів я.

— Так ти ж краще всіх знаєш, чого хочеш і що робиш. Ти ж найкращий зразок для нас усіх і раптом таке говориш! — з явним жалем сказала Катруся.

Я стояв, дивився у вікно і думав тяжку думу про свою колишню машиністку і взагалі про людську долю.

— Чого ти такий став, чого мовчиш і десь дивишся якимись неприсутніми очима, немов би у якусь незбагненну безодню? — стривожено сказала Катруся і торкнула мене за плече, наче б хотіла упевнитись, чи я живий.

— Так, це правда, зараз я дивлюся в невідому безодню. Ті невідомі безодні є скрізь і всюди, і ніхто не знає, коли хто в неї попаде, — таким же самим позачасовим і „причинним" тоном сказав я.

— З тобою, котику, щось сталося. Мені страшно робиться дивитися на тебе, — схвильовано сказала Катруся.

— Сталося, з усіма щось стається, тільки не в одну пору, — продовжував я.

— А що саме сталося? Скажи! Що? — благально допитувалася Катруся.

— Не треба тобі, Катрусю, все знати. Так буде краще, — відповів я.

— То скажи хоча — де ти оце був? — таким же самим тоном запитала Катруся.

— Я був у Крайовій Службі Безпеки, — сказав я.

— А... Он воно що!! І тобі щось загрожує? — стривожено запитала Катруся.

— Їхній фах — це завжди і всім загрожувати, і одночасно доводити всім і самим собі, що вони всіх захищають, що коли б не вони, то взагалі на світі й життя зупинилося б.

— Але ж і насправді, без них не можна бути? — допитливо запитала Катруся.

— Без них не може обійтися ані один народ, але ті, що самовіддано борються за волю, за незалежність, за добро і правду, повинні б без них обійтися. Вони з усіма своїми діями ляжуть чорною плямою на весь цей визвольний рух. Вони заплямують чисту й святу кров, пролиту за волю й незалежність найкращими людьми, такими як Славко Гарасименко, — з болем у серці сказав я.

— Бачиш, як то воно є. Ми, жінки, і більшість мужчин полягаємо все на віру. Кажуть нам, що так треба, що без цього не можна, що того добро справи вимагає, і ми віримо в те, і нам легше, ніби ми й ні за що не відповідаємо. А таким як ти, гірше і важче, ніж нам. Ви невилікувальні аналітики, ви все зважуєте на своїх аналітичних вагах, міряєте, роздумуєте, за все берете на себе відповідальність і мучитесь. Нащо це все, кому воно потрібне? Та й що ж у нас кращого є? — запитала Катруся.

— О, саме це останнє, що ти сказала, надзвичайно важливе. Оце ж то і все горе в тому, що в нас нічого кращого немає. Ми до кращого не доросли і тому не могли створити нічого кращого. ОУН — це ми, це те, на що ми здатні були спромогтися. Кращого в нас нічого й немає. Чужинці говорять про нас, що ми, як народ, за своїм духом, найдемократичніший від усіх слов'янських народів. А насправді наша демократичність не державницька і тому вона дуже швидко переростає в анархізм, перероджується з конструктивної в деструктивну. Анархізм у нас — це психологічний результат довговікової неволі. Це звульґаризований протест проти рабства, який швидко переростає в руйнівну силу, що виступає і проти спроб свого народу створити свою державу. — Так, немов би сам до себе, говорив я.

— Нащо ти говориш зі мною на такому рівні? — сказала Катруся. — Я проста дівчина, я всього-навсього медсестра, мені ще тільки двадцять років. Я не хочу потопати в роздумах, я хочу вірити, розумієш ти це, чи ні? Я хочу вірити. У тебе також хочу вірити. Ти гарно виступаєш перед авдиторією, ти запалюєш, ти пориваєш людей до боротьби, в твоїх очах блищить така сила вогню, що можна запалити світ. А зараз тут переді мною ти чомусь став сіяти зневіру, безнадійність, песимізм. Нащо це робиш? Де ділась твоя сила, на яку спиралося і вірило так багато таких як я. Ми ж без віри жити не можемо. Ми без віри ні на що не здатні. Ми без віри — ніщо. Я поводила себе в бункері в німців сміливо тільки тому, що я вірила. Я вірила в тебе, в твою нездоланну силу, — зрозуміло тобі?

— Катрусю, ти мене зовсім не зрозуміла. Я не песиміст і зневіри не сію, навпаки, я хочу, щоб ти, насамперед, вірила в саму себе і навчала інших тієї віри в самих себе й у свої власні сили. Тоді, як ти закріпишся у своїх власних духових силах, то тобі не буде страшно, якщо розчаруєшся в комусь, як ось, наприклад, зараз у мені. Тоді ти встоїш і сама, не дивлячись на те, в які умови потрапиш. Нам не треба рівнятися на отарні народи, яким потрібні вожді. Ми повинні рівнятися на англійців, які силою необхідности кожний сам собі стає вождем. Нам потрібна нація індивідуумів, а не нація вождів і маси. Слово „маса" — це гидке слово, якщо воно відноситься до людей, це образа свого народу, це образа особистої гідности кожного громадянина. Адже ж, Катрусю, треба мислити кожному, треба зважувати кожне слово. Бачиш же

сама, в нас ухитрилися з живих мислячих людей зробити масу, а зі слова ,,маса'' створити ідола для тієї самої маси. А для себе щит, за який ховаються ,,вожді'', якщо хтось їх наважиться за щось звинувачувати. Я хочу, Катрусю, щоб ти навчилася любити наш народ не напудрований та підфарбований, а таким яким він є насправді — народ ,,паралітиків'' (як писав Франко), народ ,,погній'' для інших народів. Я хочу, щоб ти, Катрусю, бачила все таким, як воно є насправді і не розчарувалася ним, не перелякалася того і не заразилася самознищуючим почуттям меншевартости, а навпаки — щоб зміцніла тим самоусвідомленням і доклала всіх зусиль, щоб нам стати кращими, ніж ми є. Націоналісти на словах ідеалізують свій народ, а як тільки заікнутись про демократію, то вони відразу всі в один голос кричать: ,,Що, нашому народові демократію? О, ні, з того нічого не вийде! Наш народ демократії шанувати не буде, він шанує і поважає тільки грубу силу, нагай!''

— Це правда, я сама чула це багато разів, але ж не вірила і не в силах була в тому всьому розібратися. Та, правду кажучи, я й не думала розбиратися. Може нам уже досить? Мені вже голова спухла від того всього. Ти ж сьогодні зі мною якийсь зовсім інший, не такий, як завжди, — сказала Катруся і принадливо усміхнулась.

— Всі ми кожного дня стаємо іншими, кожний прожитий день збагачує нас досвідом і знанням, вкорочує віку і зменшує ілюзій.

— А ти знаєш про те, що народ за своєю психологією схожий на жінок і тому він не любить тих, що говорять про його вади, про його недоліки. Щоб прихилити до себе народ, заручитися його підтримкою, треба про його вади промовчувати, а натомість більше говорити й писати про все те, що є гарного в нашому народі. Зрештою ти й сам завжди так робиш, а от сьогодні тільки щось на тебе найшло, — сказала Катруся.

— Це правда, що наш народ, так як і жінки, любить возвеличування і хвальбу. А треба, щоб наш народ був схожий на мужніх мужчин, у яких вистачає мужности терпеливо вислуховувати слова правди про свої вади, щоб відразу цим вадам проголосити нещадну боротьбу, — сказав я. — Бо інакше нам і справді не стати повноцінною нацією. Зміцнення своїх внутрішніх духових сил і віра в них повинна увійти в основу виховання підростаючого покоління. Кожний громадянин повинен

бути свідомим того, що він є повноцінною частиною громади і на ньому лежить відповідальність за сучасне й прийдешнє всієї громади, всього народу.

Із Бужкович я переїхав у село Замличі Локачівського району. Перебуваючи там довший час, я займався читанням літератури та писанням. У Замличах два рази мене потривожили червоні партизани. Тудою ходили червоні диверсійні партизанські групи підривати залізницю Ковель-Львів. Одного разу (це було вже десь перед весною 1944 р.) довелося мені тікати від них за річку на хутори сусіднього села. Люди прийняли мене там явно непривітно. Уся родина в хаті, де я пробував зупинитися, була понура і ніхто не хотів зі мною розмовляти. Це дуже мене схвилювало; я не знав, у чому криється причина тієї неприхильности. Треба було йти десь до другої хати, отож я звернувся до господарки:

— Хто живе ось у цій сусідній хаті? — показуючи рухом голови на ту хату, запитав я.

Господарка аж здригнулась і, подивившись на мене своїми переляканими очима, сказала:

— Там ніхто не живе.

— А що це, польська хата? — запитав я.

— Ні, не польська, там жили наші люди й оце тижнів два десь поділися.

— Як це так, ,,поділися''? — схвильовано запитав я.

— А от отак, увечері були і за ніч десь усі зникли, разом зі своїми діточками, — сумно і з явним відтінком докору мені сказала господарка.

Я відчув, що тут таїться щось вийнятково гидотне, і в мене по тілі пробігло нервове тремтіння.

— Це одна родина у вашому селі зникла так таємничо? — запитав я.

— Ні, кажуть, що 16 родин за одну ніч зникло, — відповів господар.

— А що ж це за люди були ті, що так таємничо пропали?

— Просто собі люди, такі як і ми всі, — відповів господар.

— А де ж ваш станичний?

— Недалеко, тут у селі.

— Може ви покличете його сюди?

— Добре, я пошлю сина. А що йому сказати? — догідливо запитав господар.

— Скажіть, що його просить Боремський з організації.

— З якої організації?

— Про це не треба говорити. Прийде, то взнає.

Через годину з'явився станичний. Це був молодий чоловік років 27, з простим селянським виразом обличчя.

— Це ви мене кликали? — запитав станичний.

— Так, це я вас кликав, — відповів я. — Скажіть, будь ласка, де поділися люди он із тієї хати?

Станичний розгублено, але допитливо глянувши на мене, сказав:

— Ви краще запитайте про те районового референта СБ Чумака.

— А ви ж станичний і це ж у вашому селі сталося? — з тоном претензії запитав я.

— Так, це сталося, на жаль, у нашому селі, але я до того непричетний, нічого про те не знаю і тому нічого не можу сказати й вам.

— А тих есбістів по хуторах ви водили? — запитав я.

— Ні, у них є своя аґентура в кожному селі, і вони це роблять за допомогою тієї аґентури.

На другий день у селі Дорогиничах я знайшов районового референта СБ Чумака. Це був високий, гарний, стрункий молодий хлопець років біля двадцяти п'яти. Він зустрів мене дуже ввічливо, запитуючи:

— Якими вітрами вас сюди занесло?

— Це байдуже, якими вітрами, я всюди буваю. Мене цікавить от що. Вчора я був за річкою, он на тамтих хуторах, — я показав головою в бік хуторів, — там я довідався про жахливі речі. У тому селі зникло 16 родин повністю зі старими й дітьми. Я хотів би знати, чому і в ім'я чого чиняться такі нечувані страхіття?

— Мене дивує, що ви з такими питаннями прийшли до мене. Ви ж зустрічаєтесь іноді навіть з найбільшими зверхниками, оце їх і питайте, — відповів Чумак.

— Ці „найбільші" зверхники не давали наказу вам винищувати тих 16 родин, це вже безпосередньо ваша робота.

— Я ж виконую накази і все! Зрозуміло?

— Ви вирішуєте долю людей, — жити їм чи не жити і кому саме. Ви вбиваєте дітей. Розумієте, що це значить, убивати дітей? — з обуренням сказав я і, не прощаючись, вийшов.

Довго я думав про ту страшну трагедію. Мені ввижалися

останні хвилини тих нещасних матерів і їхніх маленьких дітей. Мені здавалося, що я чую їхній останній стогін, їхній передсмертний докір. На душі було важко, важко і чорно. Десь через декілька днів до мене прискакав на коні зв'язківець із листом від крайового референта Безпеки Мітли. Мітла велів мені з'явитись у місце його постою на восьму годину ранку. Від Замлич туди було всього п'ять-шість кілометрів.

На вході до мосту перед селом, де був Мітла, мене зупинила застава із куреня Острізького і роззброїла. Дижурний — хорунжий Ткачук, допитавши мене — хто я і до кого, та прочитавши листа від Мітли, швидко розпорядився повернути мені пістолет і сам відпровадив мене на ту домівку, де перебував Мітла. Разом з Мітлою були ще: обласний провідник Крилач, суспільно-політичний референт Арсен, редактор Кузьменко і декілька осіб трохи нижчої ранги. Мене там зустріли по-дружньому, дуже привітно. Мітла сказав:

— Ось зараз Кузьменко буде читати свою статтю у відповідь на статтю Хрущова. Треба щоб і ви її прослухали та зробили свої зауваження.

Кузьменко читав гарно, а головне — всі зауваження й поправки приймав по-дружньому, з гумором. Не багато людей можуть на такій висоті себе вести. Зауваг і поправок було небагато. Тільки Мітла, я і Крилач вносили поправки і висловлювали свою думку, всі останні мовчали і схвально притакували. Пізніше Мітла попросив мене й Крилача до окремої кімнати.

— Що це там у вас трапилося з районовим референтом Безпеки? — запитав Мітла.

Я розповів їм обом все від самого початку. Про те, що зліквідовано 16 родин без суду й слідства разом з малесенькими дітьми і про свою розмову з районовим референтом Безпеки — Чумаком. Мітла весь час хмурився і ламав пальці на руках, що аж лускали. Крилач також вислуховував мене з явною неприхильністю.

— Совіти незадовго захоплять всю Волинь, отож, — як би ви хотіли — щоб ми залишили їм готову аґентурну сітку? Поки є змога, ми повинні з корінням вирвати все те, на чому може закріпитися совітська влада, — сказав Мітла.

— А я недавно був у тому селі і в мене складалася зовсім інша думка. Ми цією акцією винищування „потенційної совітської аґентури" відштовхнули від себе вчорашніх своїх прихильників і штовхнули їх в обійми радянської влади. Такими

діями ми плямуємо свій рух і даємо своїм ворогам дуже сильну зброю у їхні руки, якою вони будуть влучно нас бити й одночасно виправдовувати всю свою жорстокість. Такі акції йдуть лише на користь тим, проти кого ми ведемо боротьбу. Тільки вони можуть бути вдячні за це, — сказав я.

— А вони що робили по тюрмах, як відступали? Ви були в Луцьку? Бачили, скільки вони нашої молоді постріляли без слідства і суду? — сказав Крилач.

— Добре, але ми зараз їх переплюнемо в тих їхніх злочинах. І тому про ті їхні злочини перестануть говорити, а почнуть говорити про злочини, доконані Службою Безпеки.

— Краще б ви, друже Боремський, свою казуїстику, свої логізми застосували деінде. У справи СБ вам не слід втручатися, — сказав Мітла, — а якщо ви хочете щось сказати з того приводу, то кажіть мені, а не районовому референтові.

Раптом зайшов командир куреня Острізький. Цей чоловік зробив на мене враження своєю атлетичною будовою та могутнім голосом. Він виструнчився перед Мітлою і доповів:

— Німці приїхали двома танками на переговори. Що будемо робити, говорити з ними, чи ні? — запитав Острізький.

— У 1941 році вони з нами не хотіли говорити, а зараз ми не станемо говорити з ними. Вони в політиці вже труп, — сказав Мітла.

Острізький знов виструнчився, стукнув закаблуками й пішов.

Звідти ми разом з куренем на початку квітня перемістились у село Жашковичі. Через деякий час після того ми там похоронили заступника командира військової округи Вовчака (Олексія Шума), вбитого в бойовій сутичці з німцями.

IV
РЕЙД НА СХІД НА ЧОЛІ „СХІДНЯЦЬКОЇ" ГРУПИ УПА

1. Між фронтами. В русі назустріч радянському наступові й перехід „на той бік".

Йшла весна 1944 року. Луцьк і Ковель були вже зайняті радянською армією Ватутіна. До речі, цей волинський наступ коштував генералові Ватутіну життя: десь наприкінці лютого він зі своїм супроводом потрапив у засідку загону УПА, в бою з українськими повстанцями був тяжко поранений і незабаром по тому помер. Але цей наступ був успішний, і до середини квітня німці трималися ще тільки в Горохові й Володимирі. Отож на тому шматочку території в прифронтовій зоні перебував курінь Острізького, при якому трималися й ми.

Одного дня до Жашкович на подвір'я священика Михайла Мисечка приїхало дві машини німців і відразу ввійшли до хати. У хаті був Крилач і я. Німці звернулися до Крилача і, називаючи його командиром Острізьким, заявили: „Завтра на ці терени прийде німецька четверта танкова армія. Вона буде винищувати на своєму шляху всі озброєні групи. Ми пропонували б вам відступити за Володимир під Любомль. Тудою вони не підуть".

Крилач подякував і вони вийшли. Після відходу німців, Крилач викликав Острізького, Кузьменка і весь штаб куреня для обговорення тієї ситуації. Вирішили курінь вивести на Холмщину, а ми всі увечері пішли в напрямку села Коритниці майже на передову лінію фронту. Четверта німецька армія йшла слідом за нами. У Коритниці я з Кузьменком були

всього два дні. Звідти я перемістився в село Стрільче.

Перебуваючи в Стрільчі, я, як і завжди, зупинився в Ковальчуків. Але тепер від господаря дому віяло холодом, лише господиня ставилася до мене з такою ж самою теплотою, як і завжди. Там я перебував до кінця травня 1944 року. В ті часи холодом віяло вже від багатьох. Причиною того „похолоднення" передусім була очевидна безперспективність нашої боротьби, а крім того масові звірські розправи СБ з тими, кого вони вважали за потенційно небезпечних для них людей. Прихильників націоналістичного руху меншало з кожним днем. Ті, що недавно ввічливо запрошували нас до себе, зараз явно неохоче відчиняли нам двері своїх хат, а ввечері навіть і не впускали до хати. У селі Жашковичах в однієї молодої жінки-зв'язківця я запитав:

— Чому це останніми часами люди закрили перед нами свої душі і двері своїх хат?

Жінка-зв'язківець, подивившись допитливо на мене, сказала:

— Бачите, зараз вам ніхто не вірить і всі бояться вас, навіть і ми почали боятися самі себе. Я вас не боюся тільки тому, що вже давно знаю, а незнайомих і я боюся. Оце недавно в наше село прийшло троє людей з організації і, зайшовши в одну хату, попросили, щоб господарка провела їх і показала їм дорогу. Вона пішла з ними і немов у воду втонула, її й досі немає. І це не одинокий випадок, таке буває в багатьох селах. Словом, усе це дуже швидко йде не в лад. Люди, силою обставин, знову готуються до зустрічі більшовиків.

У червні до Стрільча прибув крайовий провідник Охрим у товаристві свого почоту і нашого обласного провідника Крилача. За дорученням Охрима, Крилач викликав мене і звелів мені підбирати людей із „східняків" для відходу на східні землі України з метою утворювання там організаційної сітки ОУН. На території Горохівсько-Володимирської округи я зорганізував для цієї мети п'ять чоловік із колишніх офіцерів радянської армії. Звідти ми виїхали за Буг на Грубешівщину. Переїхавши Буг біля Сокаля, ми попали в село, де було повно німецьких військ. У такій незвичайній для нас ситуації нам було не дуже солодко. Зброя наша була захована на підводах у сидінні. На тій підводі, якою я їхав, у сидінні була машинка до писання, література і два пістолети.

З одного подвір'я вибіг зі своїм казанком один німецький

солдат і, зупинивши нас, вискочив на нашу підводу. Я відчув, як ритм мого серця порушився, воно почало битися наче б частіше і значно сильніше, ніж завжди. Я боявся, що якщо цей солдат сяде на наше сидіння, то відразу відчує, що в ньому сховане щось тверде. Але, на наше щастя, він став ззаду підводи і, притримуючись двома руками за драбину, проїхав з нами всього метрів 200, скочив і побіг до своєї кухні. І нам відразу полегшало, але напруження продовжувалось, бо німців усюди аж кишіло. Та вже більше в тому селі пригод не було і ми виїхали звідтіля незайманими. В іншому селі вийшла нас зустрічати молода й дуже моторна дівчина. Вона сіла на нашу підводу і, взявши від їздового віжки й батога, почала сама правити кіньми. Все це вона робила дуже жваво, з гумором і простотою. І нам з тією дівчиною стало наче б затишніше. По дорозі вона нам оповіла, що в їхньому селі повно німецьких солдатів, що лише тільки в них нікого не поселили тому, що вона зв'язкова на цей кущ ОУН. У наступному селі ми лише переночували і рано-вранці виїхали до села Корчин.

У Корчині стояв курінь Острізького. Його штаб містився в дуже гарному будинку. Острізький зустрів мене дуже добре. Це був колишній поручник польської армії. Востаннє перед війною працював директором неповносередньої школи. Острізькому вже було відомо, чого я приїхав, і він відразу мені сказав, щоб я подав список, яких мені треба людей. Я список написав і через два дні, згідно з цим списком, Острізький привів мені 7-х чоловік. І так я мав уже повну групу в числі дванадцятьох осіб. Усі вони були раніше офіцерами радянської армії. Пізніше попали до німців у полон, а втікши з полону, потрапили у відділи УПА. З німцями билися вони чудово. Проте, останніми часами, з наближенням радянської армії, їм почали не довіряти, і це недовір'я їх дуже психічно травмувало. Вони кожного дня потерпали в очікуванні можливого розстрілу. Я зі всіма ними поселився в одній хаті під самим лісом. Годували нас із військової кухні. Дві години кожного дня я читав їм лекції з історії України, останньо займалися читанням історичних романів. Та література допомагала їм запам'ятовувати прізвища видатних історичних постатей та історичні дати. Крім того, історичні романи розвивали уяву і передавали аромат тих часів, який витворив автор сам у собі.

На краю села біля цвинтаря стояла застава нашого куреня. І ось одного дня на тій дорозі застава затримала дві ні-

мецькі бронемашини. В них їхали офіцери німецької армії. Застава у село їх не пустила. Німці в ультимативній формі заявили: „Завтра вранці, щоб вас у тому селі й духу не було. Сюдою буде проходити німецька армія, отож вона на своєму шляху буде винищувати всі озброєні групи".

Після того ультиматуму Острізький дав команду своїм сотенним вивести сотні в ліс. Команду над усім куренем передав сотенному Нерозлучному, а сам виїхав у своїх службових справах разом зі своїми заступниками.

Ми також усі пішли в ліс. Сотні навчалися, згідно з їхнім денним розпорядком, а ми займалися своїм ділом. В обідню пору приїхала польова кухня. До кухні підходили чотами, згідно з установленим порядком. Ми також підійшли, одержали свій пайок і там же на місці сіли їсти. А пізніше відійшли на своє місце. Зараз же за нами швидко прийшов сотенний Нерозлучний і суворим тоном запитав:

— Це ви там обідали? — показав рукою в сторону кухні.

— Ми, — відповів я.

— Зараз же ідіть і приберіть після себе своє сміття, — наказовим тоном сказав Нерозлучний.

— Ми там не смітили, — відповів я.

— Я наказую вам прибрати в ту ж миті! Зрозуміло? — закричав Нерозлучний.

— Я сміття після вашої сотні прибирати не буду, і взагалі вам не підпорядковуюсь.

— Ви запам'ятаєте мене, — сказав Нерозлучний і пішов.

Мої хлопці були вкрай перелякані. Колишній лейтенант Даман сказав до мене:

— Як приїде Острізький, то горе нам буде за невиконання наказу Нерозлучного. Він же залишив його на своє місце.

— Не турбуйтесь, вас ніхто не займе, ви тут ні при чім, — відповів я.

— О, друже провідник, ви ще його не знаєте. Це дуже гострий командир, — додав лейтенант Полтавський.

— Нічого, що я його не знаю, це вас не торкається, це моя справа.

На ніч весь курінь повернувся до села на свої домівки. Повернулись і ми на свою. Наступного дня, рано-вранці прибіг посланець зі штабу Острізького і вручив мені записку. Записка звучала так: „Друже Боремський, прошу прийти до мене на сніданок". Прочитавши про себе ту записку, я відразу ж, разом з посланцем, пішов у штаб. Острізький зустрів мене дуже

гарно. Так зустрічатися й поводитися з людьми може тільки польський офіцер. Стіл був уже накритий. Там був уже заступник Острізького — Верховина (поручник із Закарпаття), начальник штабу, політвиховник, секретар і комендант почоту. Всі вони по-дружньому зі мною поздоровкались і зайняли свої місця за столом. Господарка дому частувала нас дуже смачними варениками з сиром. За столом усі вели себе вільно, весело, оповідали анекдоти та всілякі дотепи. Острізький не зробив навіть найменшого натяку на те, що мало місце вчора в лісі з командиром сотні Нерозлучним. Але після сніданку, за якимсь непомітним сиґналом Острізького всі вийшли, тоді він сказав:

— Що це там у вас, друже Боремський, вчора трапилося? Що це за непорозуміння було з Нерозлучним?

Я оповів Острізькому все, як воно було. Острізький, вислухавши мене, вийшов надвір і прикликав сотенного Нерозлучного, а тоді сказав йому:

— Вибачся, друже Нерозлучний, перед другом Боремським за вчорашній нетакт, — сказав Острізький.

Нерозлучний неохоче виконав волю свого командира і вийшов.

— Я винуватий за те, що не повідомив його про вас, як про незалежну групу. А ви винуваті за те, що не знайшли з ним розумної розв'язки того питання і допустили до того видовиська. У війську будь-чий непослух — це дуже поганий прецеденс, отже тому треба було б це налагодити якось там відразу на місці, — сказав Острізький. А тоді ми вийшли на подвір'я. До Острізького підбігла молода, біля 16 років дівчина і, витягнувшись „на струнко", відрапортувала свій розвідницький звіт. Її вираз обличчя й очей був зворушливо невинний і сповнений почуттям відповідальности за все те, що вона рапортувала. Те незвичайне видовисько зробило на мене дуже зворушливе враження. Дівчина була втіленням невинности, доброти й відданости справі.

Надворі я попрощався з Острізьким і пішов до себе. Відійшовши метрів двісті від штабу, я раптом забачив, як мої хлопці вилазять із квасолі та конопель у повному бойовому лаштунку. Мене це дуже здивувало і я тут же їх запитав:

— А чого це ви всі тут?

Вони, переглянувшись між собою, нічого не відповіли. Я знову запитав:

— Чого це ви всі сюди вибрались у повному лаштунку?

— Як повернемось, то оповімо вам усе, — сказав Хома.

Згодом Хома розповів про все це так:

— Острізького ми знаємо дуже добре, — це дуже суворий командир. Крім того, зараз така ситуація, що нас можуть розстріляти будь за що. Як він виторгував нас із відділів сюди, то ми всі вже готувалися до смерти. Ми їхали сюди до вас двома підводами попереду, а він їхав з-заду. Ми всю дорогу слідкували за його рухами і були готові до боротьби за життя. Та приїхавши сюди і побачивши вас, ми легше відітхнули. Але вчорашній випадок з Нерозлучним нас знову насторожив. Острізький такого непослуху нікому не прощає. Отож ви, не знаючи його, пішли туди зовсім спокійно, а ми були впевнені в тому, що він коротко розправиться з вами, і тому вирішили розправитися з ним раніше, ніж він з вами. Але побачивши, як ви полюбовно попрощалися, нам відлягло від душі і ми тихенько знялися зі своїх бойових місць. Тепер ми бачимо, що він з вами рахується і поступає не так, як поступав з нами в сотнях.

Якось одного разу я зайшов до лікарні і там зустрів свою стару знайому Катрусю. Вона холодно зміряла мене своїм поглядом і віднеслася до мене так, ніби вона мене зовсім не знає. Це її байдуже ставлення зацікавило мене і тому я викликав Катрусю надвір і запитав:

— Що з тобою сталося, чим я тебе образив, що ти такою стала до мене?

Катруся гостро глянула на мене і, круто повернувшись, пішла назад у лікарню, не сказавши мені жодного слова. Ця її поведінка ще більше заінтриґувала мене і я викликав її службовим порядком до себе. Катруся прийшла й офіційним тоном запитала:

— Що вам треба від мене?

— Мені конче треба знати чого ти, Катрусю, так закапризилась? — лагідно запитав я.

— Я вас кохала, я вами гордилася, я хотіла бути всюди разом з вами, допомагати вам, боліти вашими болями і радіти вашими радощами, а ви посоромилися зі мною возитись і відправили мене у відділ. А приїхавши сюди, аж через тиждень здумали відвідати мене. А я стільки, дурна, нарозказувала про вас, хвалилася вами. — Так, сповнена образою, говорила Катруся, а пізніше додала: — Зараз я належу не вам, а відділові, лікарні, хворим. Зрозуміло?

— Належ собі, Катрусю, лікарні, хворим, тільки не сердься на мене, я не хотів тобі зла.

— Ви хотіли мені добра? А чому ви не спитали мене, чи хочу я йти у відділ, чи ні? А може я хочу залишитися з вами? Ви розпорядилися мною без моєї участи і зараз хочете, щоб я ставилася добре до вас, — піднесеним голосом сказала Катруся.

— Це війна, Катрусю, а ти медсестра. Ти повинна бути в лікарні біля хворих, — це твій бойовий пост, на якому ти можеш і повинна зробити найбільше для тієї справи, за яку ми боремось.

— Ви знову хочете мене надихнути вірою в те, в що не вірите, — сказала Катруся. — Ви ж уже давно говорили про те, що нас розітруть, а зараз то я вже й сама це бачу. Навіщо ж тоді говорити з такою набожністю за ту боротьбу, яка заздалегідь приречена на поразку!

— Боротися з вірою в перемогу й заздалегідь смакувати лаври та вигоди перемоги, може кожен. Але знаючи про неминучість поразки, про тяжкі страждання, про боротьбу та всякого роду наруги й зневаги, все ж таки продовжувати її до кінця, можуть тільки одиниці, яким не треба вождів, бо вони самі собі вожді.

— Який же глузд цієї боротьби, кому і на що вона потрібна?

— Сама боротьба за незалежність, за волю видається мені найздоровішим глуздом, і така боротьба мені потрібна.

— Як стало відомо мені від вас самих, ви не поділяєте ідей ОУН. А зараз, коли вже навіть і самі ОУН-івці зневірились і тікають з відділів, ви, навпаки, обстоюєте боротьбу.

— Тікають, здаються, виходять з покутою до совєтів ті оунівці, які боролися не за волю і незалежність, а за лаври, за славу й владу, — сказав я. — Я не згідний з ОУН-івськими стремліннями до тоталітаризму, до диктатури, гостро засуджую безчесні дії СБ, але боротьбу за незалежність України я схвалюю завжди, хто б її не вів.

— Я вже просто не знаю, чого ви хочете, до чого прагнете і що вам потрібно в житті, — сказала Катруся.

— *Волі,* Катрусю, хочу, волі і більше нічого.

— Якої ж вам волі треба, як комуністична воля вам не подобається, націоналістична також ні, що ж вам тоді треба?

— Мені треба такої волі, щоб кожна людина могла сама собі влаштовувати своє життя так, як вона хоче жити і де вона хоче жити; щоб кожний мав запевнену змогу сам собі робити добро; щоб закон забороняв лише будь-кому будь-

які вигоди за рахунок інших, себто за рахунок зла для іншого. Там, де організація чи партія робить для народу „добро", то це вже не добро, а горе, неволя, бо за це так зване добро вимагають від усього народу рабського послуху і всілякого роду зобов'язань на все життя; вимагають безперервних похвал і прославлення їх, немов би тільки завдяки їм існують і герої на цьому світі.

— — —

Радянська армія прорвала оборону і рушила в напрямі Володимира, Сокаля і Бродів. Острізький зібрав своїх шість сотень і вирушив на північ в напрямку Берестя. Я зі своєю групою людей також пішов разом із Острізьким. Відійшовши від Корчина кілометрів сім, ми попали в якесь спалене (ані одної хати!) село. Із високих бур'янів тільки то тут, то там стирчали залишки коминів; а ще рідше виднілися курені біля запущених колодязів, а стежки-доріжки, де колись ходили господарі тих садиб і безжурно бігали діти, уже позаростали. Тільки тривожна тиша, наче траур, стояла над згарищами. На душі було моторошно-моторошно. Того дня ми проїхали підряд аж троє таких спалених сіл. Ці села попалили поляки. Аж після обіду ми, нарешті, вступили в живе село і там зупинились. Люди того села оповіли нам про ті страхіття, що поляки робили в ті дні, як палили ті села.

У тому селі я прийшов до Острізького в штаб і запитав його:

— Куди йдемо і з якою метою?

— Крайовий провідник Охрим, будучи тут, велів іти на північ і в районі Берестя перейти фронт. Отож я й виконую його наказ, — сумно сказав Острізький.

— А мені Охрим такого не говорив і я на Берестя не піду. Тоді, як Охрим давав ту команду, можливо, що вона була розумною, а зараз — безглуздою. Йти на Берестя понад сто кілометрів уздовж німецької передової лінії фронту крізь саму гущу німецьких військ — це більше ніж безглуздя, це божевілля.

— Солдат виконує наказ свого командира, а не обговорює його, — сказав Острізький. — Я в стосунку до Охрима є солдатом і тому я змушений, всупереч усьому, йти туди, куди мені веліли.

— Тоді я сьогодні ж зі своїми людьми йду від вас в на-

прямку Володимирщини, — сказав я.

— Що ж, ідіть! Я не маю права тягнути вас із собою. Може вам так і краще буде, — сказав Острізький.

Поки ми зібралися відлучитися від Острізького, до нас зголосилося двоє дівчат: Катруся й Марійка.

— Ми також ідемо разом з вами, — сказали дівчата.

— Ви самі прийшли, чи вас сюди спрямували?

— Ми попросилися в Острізького і він нас відпустив, — сказала Марійка.

— Тоді добре, ідіть! сказав я. — Але чи витримаєте довгі нічні марші? — запитав я.

— Витримаємо, аби тільки йти в той бік, що додому, — відповіла Катруся.

Отже ми вирушили в своєму напрямку — до села, що було нам по дорозі. Десь біля півночі ми підійшли під село, а з другого боку радянська армія також уже підійшла й обстрілювала село з артилерії і скорострілів. І так ми підійшли впритул до передової лінії фронту. У такій ситуації ми вирішили перепочити й обдумати, як нам бути далі.

Це було десь уже в липні. Поля пахли достигаючими хлібами. Пшениця вже налилася, а жито стигло. Ми сіли в пшениці. І раптом почувся плач дитини. Ми замовкли і притаїли дух. Відчутно було, що в цих ланах жита і пшениці повно народу.

Настрій моєї групи був препоганий. Всі задумались про свою долю, про небезпеку завтрашнього дня. Сумно стало й мені. Треба було йти в розвідку, щоб довідатися, хто саме в тих житах переховується, і не було кого послати. Кожен був зайнятий своїми роздумами.

— Хомо, підемо з тобою у розвідку, треба дізнатись, хто тут поряд з нами, — сказав я.

— Добре, підемо!

Виявилося, що в ті жита вийшли всі місцеві селяни. Ми знайшли один „схрон". Прислухались біля люка, а там чутно дитячі голоси. Ми спустилися в схрон. Там містилася одна сім'я із семи душ. Дівчинка за моїм велінням побігла до станичного. Станичний, поінформований тією дівчинкою, відразу зорганізував нам повний великий кошик усякої їжі. Це мене обрадувало, а пізніше підняло на дусі всю групу.

Станичний закріпив за нами одного свого зв'язкового, який підтримував зв'язок між нами й ним. Мої хлопці, поївши добре, знову ожили, в голосі відчутна була радість.

Прийшов ранок. Почало сходити сонце. Відступали останні

німецькі танки, які стримували наступ радянських військ. Після відступу танків настала тиша. Це була тривожна тиша, яка змушувала нас напружено думати. А що саме думати в таку пору, ніхто того не знав. І що саме таїла в собі та хвилююча тиша, нам також не було відомо. Сонце піднялося вже досить високо. Раптом ми побачили безкраїй цеп солдатів, які йшли метрів 7-10 один від одного. Вони йшли розмірно болотами, лугами, полями і лісами, проглядаючи кожен метр землі.

При наближенні того цепу солдатів у мене по тілі пробігли мурашки. Це був страх, звичайнісінький людський страх. Тоді я змобілізував усі свої сили, щоб цей страх задушити в самому собі, щоб його, борони Боже, не помітили мої хлопці. Стрільці боязливого командира так само не люблять, як жінки боязливого мужчину. Той командир, що хоч один раз на очах у своїх підлеглих злякався, розгубився, більше вже для них не командир, вони вже рахуватися з ним ніколи не будуть. А я ж тоді для своїх хлопців був командиром, не дивлячись на те, що по суті я був рядовий, а вони офіцери.

Згодом пішли всі роди військ. Німці особливого опору не чинили, вони лише стримували наступ, щоб встигнути відступити. Наступного дня вранці радянські військові власті розпорядилися, щоб усі селяни поверталися до своїх домів. А тих, що знехтують той їхній наказ, будуть розстрілювати там же на місці. Селяни почали вертатися в село. Ми почали готуватися в дорогу, а це була дуже складна й небезпечна справа. Всі дороги були просто забиті різного роду військом, яке спрямовано спішило на захід, а нам треба було просуватися на схід і тільки на схід. А це явно грозило смертю. Станичному я велів підготувати чотири підводи. Кожна підвода повинна мати сіна трішечки вище драбин. На сіні повинна бути коса і граблі. Оце в те сіно ми поховали свою зброю і всі інші компромітуючі речі. Всі ми пороззувались і переодяглись по-селянському. Першою підводою правив я. Разом зі мною їхала дівчина років шістнадцяти з малою дитинкою. Дівчина з дитиною була потрібна мені для того, щоб випадково солдати не відняли коней під обоз та щоб не завернули назад. Друга підвода їхала на такій дистанції, щоб можна було від'їхати десь убік, якщо б зі мною щось трапилося.

Останні дві підводи також їхали на таких же дистанціях. На всіх підводах їздовими були мої люди. Решта ж — босоніж з підкоченими штаньми та з закоченими рукавами, з косами на плечах ішли з-заду. Оце в такому порядку ми йшли

першого дня, пробираючись у тил передової лінії фронту.

Проїхавши кілометрів сім, ми зупинилися на одному хуторі. Зброю розвантажили у пшеницю, а пізніше й самі залягли там. Усі шляхи і доріжки були забиті військовими машинами. Просуватися далі підводам було неможливо. Ми змушені були чекати ночі. Небо затягнуло хмарами і темнота настала скоріше ніж завжди. Зв'язківець-жінка повела нас у напрямку села Турковичі. Хмари згустились і почав падати дощ. Незадовго він промочив нас до самих кісток. На душі було неприємно. Становище наше було не дуже веселе, але віра в те, що все це минеться і настане краще, не залишала нас. І ми йшли в ту зливу чорної ночі через пшениці, вівса і жита все далі і далі на схід. Під світанок ми добрели під село Турковичі. У селі було повно війська. Промоклі залягли ми в полеглій від дощу пшениці, а зв'язкову відправили у село на зв'язковий пункт, щоб нас передати турківським зв'язковим. Вранці поблизу нас якийсь дівчачий голос безперервно нагукував мій псевдонім, але недалекий солдатський гомін не дозволяв нам рискувати. І так ми терпеливо пролежали, промоклі до кісток, цілий довгий літній день.

Увечері піднялись і пішли до лісу, який виднівся на схід від села. У лісі біля багаття ми просушились. І раптом нас там знайшла турківська зв'язкова Славка з двома кошиками вареників з вишнями й сиром та всякими ласощами. Це була для нас велика радість. В очах моїх хлопців відразу засвітились веселі вогники, і розмова забреніла веселіше. Славка швидко організувала човни і ми незабаром переправилися через Буг і потім через деякий час дісталися на Литовизькі хутори. На ніч ми отаборилися в одній хаті під самісіньким молодим і густим сосновим лісом. Спали в клуні. Вранці наші дівчата пішли до хати варити нам сніданок. Пізніше прийшов до хати і я. Раптом відкриваються двері й у хату входять радянський старший лейтенант і сержант. Я спокійно сидів за столом і очима пильно стежив за виразом обличчя лейтенанта.

А вони на мене навіть і не глянули, лише звернулися до дівчат і запитали:

— А де господар дому?

— Пішов до села, — відповіла Катруся.

І так, не промовивши більше жодного слова, вони повернулися й вийшли.

А в клуні всі мої хлопці були вже у повній бойовій готовності. Вони думали, що двоє військових мене заберуть

і їм доведеться відбивати мене. Тоді я подумав про те, що треба когось призначити комендантом охорони, який мав би право командувати всіма людьми в будь-якій ситуації. Найбільше тягнувся до командування лейтенант Донецький. Отож я його й призначив комендантом.

Звідтіля ми пішли на Горохівщину, в напрямку Стрільча. Хлопців я влаштував на одному знайомому хуторі під Стрільчем, а сам пішов до Ковальчуків. Афанасій непривітно глянув на мене й пішов до хати. Побачивши таке вороже ставлення Афанасія, я повернув до їхніх сусідів. Зараз же за мною прибігла дружина Афанасія і зі сльозами на очах просила мене, щоб я йшов до них, але я не пішов.

З приходом радянських військ у багатьох хатах утворилося дві „партії". Одні члени родини відразу ж пристосовувалися до переможців, а другі були готові, всупереч безнадії, продовжувати боротьбу, не зважаючи ні на що. Із Стрільча ми пішли через Печихвости, Сільце в напрямку до Берестечка. На постій зупинилися в лісі, перейшовши залізницю Львів-Луцьк. Ліс тягнувся в напрямку до Лобачівки та Смоляви. Там було вже чоловік біля 30 із куреня Острізького. Серед них я знав чотирьох чотових. Одного з них я запитав:

— А що трапилося з відділом Острізького?

— Після того як ви від нас відлучилися, Острізький змінив маршрут і також пішов за вами. В одному невеличкому лісочку ми попали між два вогні: — з одного боку по нас били німці, а з другого — совіти, а нам хоч у землю лізь, аніяк не було де дітись. І ось нас так розбили, — сказав чотовий.

— А де Острізький, загинув?

— Ні, кажуть, що він прорвався і пішов північною стороною на схід.

Обласний референт СБ Залісний і округовий провідник ОУН Стимид розпорядилися, щоб ті розбитки йшли зі мною далі на схід. І так відтіля зі мною йшло вже аж 44 чоловіка. Стир ми перейшли десь поблизу Смоляви. Потім пішли в напрямку села Хрінники. Йшли ми тільки вночі, а вдень відпочивали. За Стиром ми зупинилися відпочивати в якомусь малесенькому лісочку, що прилягав до самого Стиру. На околиці стояв високий гіллястий дуб. Він служив нам за спостережний пункт. На вершечок того дуба виліз наш вартовий і спостерігав через далековид за всією територією, а під дубом сидів його підручний, який звітував нам про весь рух на території,

досяжній далековидом. Тут ми передусім добре помилися у Стирі, поснідали і лягли відпочивати. Але спати довелося не довго: вартові розбудили і сповістили про те, що в нашому напрямку їде озброєна кіннота, приблизно 16 вершників. Ми всі швидко піднялися і, не доходячи метрів 20-30 до лісової дороги, зайняли оборону. Кожний стрілець заліг біля дороги, на відстані один від одного всього 10-20 метрів, і всі добре у ліщині замаскувались. Завдання було таке, що якщо тільки ,,стрибки'' (так називали повстанці енкаведівські т. зв. ,,Истребительные батальоны'') зроблять хоча найменший рух у тому напрямку, щоб розпочати з нами бій, то, почувши і побачивши постріл з ракети, відразу ж кожен повинен стріляти в того зі ,,стрибків'', у якого йому найзручніше й найближче. Всі, затаївши дух, чекали наближення ворожої кінноти. Кіннотники їхали дуже швидко, але під лісом зупинилися, оглянулися, прислухалися, а тоді тихо й обережно почали в'їжджати в ліс. З тієї хвилини, як стрибки побачили спрямовані на них цівки наших автоматів, то їм усім у ту ж мить ,,заціпило'', і вони, не промовивши один до одного ані одного слова, мовчки проїхали і поїхали далі, ніде навіть і поблизу не зупиняючись.

Чотові з відділу Острізького радили негайно звідти йти геть, поки не приїде більше стрибків. Але я, чомусь, був певен, що ті кіннотники нікому не доповідять про те, що вони нас бачили, тому що за це їх боягузство по голові не погладили б. Так воно й було. Ми відпочивали там до самого вечора і більше нас уже ніхто не тривожив.

Під вечір ми вирушили в напрямку села Вовничі. У Вовничі ми прибули вже під світанок. Зв'язківець села Вовничі сповістив нам про те, що на мосту стоять стрибки. А нам через Ікву треба було перебратися ще до світанку. Ми змушені були якнайскоріше спішити на той міст. І ми просто зігнорували тих стрибків, що охороняли моста, і пішли без усякої остороги. Те наше іґнорування їх подіяло на них так гарно, що вони залишили міст і десь добре сховались; і аж щойно тоді, як ми відійшли від мосту метрів 300, вони почали стріляти по нас трасуючими кулями. Із ,,чемности'' ми на їх стрілянину не відповідали. Гратися у війну з ними нам не личило. Нам треба було якомога швидше пробиратися у поліські ліси. Перейшовши через міст, ми повернули ліворуч з таким розрахунком, щоб якнайскоріше потрапити у Боремецький ліс. Через хвилин п'ятнадцять ми вже були в лісі. Це була територія Острожецького району, а цей район я знав непогано.

Ми зупинилися на постій серед дубового лісу в ліщині. Переспавшись трішечки, хлопці повиймали свої пожитки й почали снідати. Раптом на нас натрапив якийсь бородатий чоловік з малим хлопцем та з кошиком у руках. Наша варта затримала його і привела в наше розташування.

— Чого це ви так раненько бродите по лісі? — запитав я бородача.

— По гриби в нас ходять тільки з росою, — спокійно відповів бородач.

— Звідкіля ж ви? — запитав я.

— Із Городниці.

— Скажіть нам, у яких селах тут немає червоних?

— А вам куди треба йти? — запитав бородач.

— В напрямку Великої Городниці, — відповів я, затаюючи дійсний напрямок.

— О, то вам треба йти через Ярославичі.

— Так, так, через Ярославичі, — відповів я і, повернувшись до своїх хлопців, сказав:

— У Ярославичах заберем свої медикаменти.

— Знаєте, що я вам би порадив: ви побудьте тут ще з годинку, а я піду додому, принесу вам щось добряче поїсти й одночасно дізнаюсь, де стоять червоні і де їх нема, — сказав бородач.

— О, це ідея, ми будемо вам дуже вдячні, — відповів я.

У бородача очі аж засяяли. Він повернувся й пішов.

— Що ви, друже Боремський, з ним так розговорились, це ж явний агент НКВД, — сказав Хома.

— Оце тому я так і розговорився, що він агент НКВД, — відповів я. — Не можна ж йому дати відчути того, що ми знаємо хто він такий і чого сюди прийшов. Агента треба вміло унешкідливити і, по змозі, зробити його собі корисним, тобто вміло дати йому таку „інформацію", яка б нам не заважала, а навпаки, допомагала. Я йому сказав, що нам треба йти на Велику Городницю, а повернувшись до вас, я заговорив про медикаменти, які треба забрати по дорозі в Ярославичах. Я говорив про ті медикаменти так собі, між іншим, і до вас, а не до нього, щоб він упевнився в тому, що ми в дійсності збираємося йти на Велику Городницю. Якщо він ту деталь про медикаменти скаже чекістам, то це їх переконає в тому, що ми йому говорили правду, куди і чого йдемо. І вони всі свої сили кинуть туди на засідки, а ми підемо таким шляхом, про який чекісти і не думають. Ми підемо найпрямішою

дорогою через ті села, де стоять червоні війська, — сказав я.

— Може й так, — відповів Хома, — але нам звідсіля треба якнайскорше забиратися, а зараз день, куди нам дітися?

— Все буде зроблено так як треба; я тут терени знаю і знайду вихід, — відповів я. — От зараз, щоб підтвердити вірність того, що я говорив з тим бородачем, ми підемо на Боремецькі хутори і також будемо питати дороги на Велику Городницю. Це остаточно переконає чекістів у тому, що ми таки справді йдемо туди, а це для нас дуже важливо. Ми зараз перебуваємо одні-однісінькі в самому лігві ворога. Отже ми мусимо розраховувати не на свою силу, а на свій розум. Нам треба свого ворога спрямувати туди, де нас не буде, а самим піти туди, де нашому ворогові й не сниться.

Незабаром ми вийшли на хутори, попили молока, поїли вареного. Люди приймали нас одні за стрибків, другі за бандерівців. Як одні, так і другі, боялися виявляти як свої симпатії, так і свої антипатії. Ми, звичайно, згідно зі своїм пляном, усюди питали про розташування червоних військ та дорогу на Велику Городницю.

Пройшовши з півкілометра в напрямку Городниці, ми круто повернули праворуч у ліс, який немов би літерою Г огинав Боремецькі хутори. У тому лісі ми відпочивали цілий день, а стрибки шукали нас у тих дільницях, де вранці нас знайшов той бородач.

Під вечір ми знову вийшли на ті ж самі хутори, організували десять підвід під маркою червоних і поїхали в напрямку Корита. Свищів ми переїздили ще завидна. По селі всюди грали гармошки, ходили солдати, а ми їхали і, співаючи „Катюші", час від часу лаялися російською мовою і в російському дусі. І так ми проїхали Свищів і П'ятки, які були повно набиті червоними військами. Коли в'їздили в П'ятківський ліс, нас зупинив якийсь лейтенант зв'язку і сказав:

— Товарищи, под ночь ехать в лес опасно, там могут быть неприятности с бандеровцами.

— Нам срочно нужно в Олыку и мы вынуждены ехать, — відповів Донецький.

— Ну смотрите, это ваше дело. Желаю вам успехов, — сказав лейтенант і пішов.

Ми в'їхали в П'ятківський ліс більше як півкілометра, а тоді наші підводи повернули назад, а ми самі пішли у напрямку села Корито. Господарі, звільнившись від нас, швидко поїхали своїми підводами додому. А ми вернулися назад під В'юн-

ський ліс на Коритинські хутори.

На цих хуторах я знав одну хату, яка служила зв'язковим пунктом Острожецького району. Оце ж на подвір'я тієї хати ми й зайшли. Розбудивши людей, я з трьома хлопцями зайшов до хати. Нас там прийняли з недовір'ям, але пирогами й молоком почастували.

Виявилося, що тоді якраз у тій хаті ночувала одна дівчина із села Посникова, яку я знав раніше, як зв'язкову в ОУН.

— Ніно, ви ж мене знаєте, поможіть мені зв'язатись із районовим або округовим провідником. Мені потрібний зв'язок у Цуманські ліси, — сказав я.

— Ми зараз усіх боїмося і нікому не віримо. І хто ви зараз є, я не знаю. Може ви вже давно почервоніли? Але що ж з вами робити? На свою особисту відповідальність постараюся вас сконтактувати з районовим, — сказала Ніна.

— Добре, я буду вам дуже вдячний, ми ж прямуємо з того боку фронту і нічого не знаємо, що тут робиться.

— Тут робиться таке, що багато з тих, хто вчора був з нами, став сьогодні проти нас. Тому й ми тепер ставимося до людей з такою недовірою, — відповіла Ніна.

— Оце зараз ми підемо до лісу і там будемо цілий день. Добре було б, коли б ви організували нам щось поїсти, — сказав я.

— А скільки вас? — запитала Ніна.

— Понад сорок чоловік, — відповів я.

— Добре, зробимо.

Все було зроблено чудово. Людей годували тричі на день досита.

Увечері Ніна повела нас до Посникова, а звідти до Пітушкова. На другий день у Пітушкове до нас прийшов районовий провідник Острожецького району із сторожовим провідником Олицького району.

— Куди ви пробираєтесь і до кого? — запитав районовий провідник Острожецького району.

— Ми пробираємось у напрямку Цуманських лісів. Мені потрібний хтось із обласного або крайового проводу, — сказав я.

— Добре, завтра ви підете в Олицький район, а звідтіля просто в Цуманські ліси, — сказав провідник Острожецького району.

2. Серед своїх у ворожому оточенні. Бойові пригоди на Житомирщині. Зустріч зі смертю й відхід назад.

В Олицькому районі ми зупинилися в селі Жорнище в одного господаря в клуні. Якраз того дня чекісти проводили в Жорнищах арешти всіх підозрілих у націоналізмі. Всюди було повно чекістів. Вони тоді арештували господаря сусідньої хати і ходили по подвір'ї в нашого господаря, навіть якось уже один раз наближалися й до нашої клуні. Але Бог милував, мабуть, і їх і нас, до клуні вони не заглянули.

Увечері ми вирушили з Жорнищ у напрямку Цуманських лісів.

Увійшовши в цей величезний лісовий масив, ми аж легше зідхнули. Увійшовши вглиб лісу кілометрів п'ять, зупинилися в розташуванні відділу Орлика.

— Звідкіля й куди йдете? — привітавшись, запитав нас молодий стрункий і гарний чоловік.

— Ідемо на схід. Мені треба бачити когось із проводу, — сказав я.

— А кого саме вам треба бачити? — запитав Орлик, усміхаючись.

— Найкраще було б побачити Галину чи когось із його заступників.

— Галини тут немає, — відповів Орлик.

У ту ж мить ззаду підійшов великий і кремезний чоловік. Це був зверхник Орлика, Олег, якого я знав особисто вже давно. За ним з'явився й Володимир із СБ.

— О, вже й ви тут, друже Боремський, — сказав Володимир і потиснув мені руку, а за ним так само привітався зі мною й Олег.

— Так, і я вже сюди прибув, та ще й не сам. Нас прийшло сюди 44 чоловіка, — сказав я.

— Що ж це за люди прийшли з вами?

— Одинадцять хлопців і двоє дівчат, це ті, що мають іти зі мною на схід, а решта в більшості із відділу Острізького, вони відбилися від нього під час переходу фронту, — сказав я.

Сотня і всі інші гуртки відразу пішли по своїх призначеннях, а я залишився зі своїми людьми біля Далекого. Мені треба було чекати на прибуття якоїсь сотні, що мала йти аж за Сарни в напрямку Століна. А тимчасом тут же біля

Далекого з'явився також Славко Гарасименко й Андрій Мисечко.

Я дуже, дуже зрадів, що знову зустрівся зі Славком. Славко також радів, як мала дитина. Зразу ми лише дивилися один на одного й мовчали. Нам тоді було дуже добре мовчати, бо висловити своїх почуттів ми не могли. Несказане в таких ситуаціх завжди незрівняно більше від усього сказаного. Пізніше пішли розпити і оповідання. Славко був єдиним із усіх моїх друзів, з ким я міг розмовляти не тільки про громадські справи, але й про свої особисті. Перед ним можна було й хотілося розкривати всі тайники своєї душі. Він розумів, а ще більше відчував, найтонші порухи душі, відчував глибоко, душевно й ніжно.

— У що ж ми, Славку, зараз віримо, на що надіємось і куди йдемо? — запитав я.

— Віримо, Даниле, у благотворну силу прекрасного, у ній закладена вся правда, добро і любов, чиста любов, як дівоча сльоза, як Божа роса. Творім, множмо, поширюймо і удоступнюймо це прекрасне для інших. Ушляхетнити людей, одушевнити, перемінити їх на кращих, ніж вони є, можна тільки привчаючи їх сприймати прекрасне. Це можна робити й треба робити через мистецтво й релігію, бо цього не зробить політика, — сказав Славко.

— А ти, Славку, віриш у Бога? — запитав я.

— Вірю, Даниле, — сказав Славко. — Мій Бог, у якого я вірю, — це символ найкращих і незмінних чеснот. Люди є настільки людьми, наскільки вони сприйняли дух цих чеснот. А релігійні ритуали дисциплінують нас у сприйманні їх.

— Може й так, Славку, але в скрутні часи всі підпорядковуються політиці. У такі часи хитромудро невтральними чи стриманими залишаються тільки хитруни, опортуністи й шкурники, — сказав я. — Вони долучаються до громадського життя тільки тоді, коли бачать у ньому реальну користь для них самих.

— Це правда, Даниле, але мистці навіть і в політиці повинні робити свою роботу. Мистецтво скрашує життя, духово збагачує нас, освіжує і вдосконалює, — сказав Славко.

— Як же ж ти, Славку, сприйняв рішення Установчих Зборів УГВР та ідею НВРО?*) — запитав я.

---

*) НВРО — Народно-Визвольна Революційна Організація — під такою назвою в певних колах підсовєтського підпілля ОУН під кінець війни існувала ідея — змінити форму й назву своєї масової політичної діяльности, демо-

— Ми, Даниле, всюди і зі всім запізнюємось. І з цією демократичністю також запізнились.

— Мені здається, що постанови залишаються постановами, а ми в практичному житті залишаємось такими, якими ми є. Ніхто ніякої демократизації проводити не буде, — сказав я.

— Звичайно, що все залишиться по-старому. У нас же немає ніякої уяви про демократію, ми не здібні її навіть самоусвідомити. Духова потреба демократизації насамперед повинна народитися, вирости й дозріти в нашій свідомості, а щойно тоді вона проявиться й у громадському житті, — сказав Славко.

— А як ти, Славку, ставишся до Донцова? — запитав я.

— Стрункість, цілеспрямованість і гострота думки Донцова мене захоплює, але його антигуманність, антидемократичність — відштовхує.

— Куди ж ти, Славку, зараз прямуєш?

— Та знову десь будемо організовувати редакцію. Роботи в цій ділянці багато. Мені хочеться працювати над своїми задумами, але часу не вистачає.

— А я йду на схід, а що там доведеться робити, то й сам не знаю.

— Тобі, Даниле, краще було б повернутися назад у суспільно-політичну референтуру, ти там більше дав би користи, ніж на будь-якій іншій роботі. Хоча з тебе, мабуть, і організатор був би добрий.

— А як же тепер Мисечко себе почуває, він же раніше був у мельниківцях? — запитав я.

— Це не має значення, де хто був. Важливо те, який він сам по собі як людина. Мисечко дуже гарна людина, здібний як редактор і дуже оперативний на тій роботі, — сказав Славко.

Наступного дня рано вранці Славко прийшов до мене попрощатися. Вони з Мисечком відходили в напрямку Корця. Це було наше останнє прощання. Більше я Славка ніколи не бачив. Пізніше в таборах ув'язнення мені оповів один мій друг, що Славко зі своїм товаришем потрапив в оточення червоних. Його товариша вбили, а Славко, щоб не датися живим у руки ворога, сам застрілився над своїм убитим другом.

Це була людина великої душі, сповнена духовою й фізич-

кратизуючи її відповідно до вимог часу й обставин, зокрема під впливом членства з підсовєтської Великої України. (Прим. Ред.)

ною красою. Це була зразкова людина, на яку треба було рівнятися всім, але зрівнятися з ним було не всім під силу.

Незабаром прийшла очікувана сотня і ми прилучилися до неї та й подалися в напрямку Сарнів. Це були суцільні ліси, так що була змога йти серед білого дня.

До Сарнів ми помаленьку просувалися три дні. Між Сарнами і Клесовом понад залізницею горів ліс і всюди було повно червоних. Ситуація була нелегка. Ми вирішили перейти залізницю на передмісті Сарнів попід самими військовими казармами. Там ми зустрічали солдатів, зупиняли їх, розпитували про ,,бандерівців'', лаяли їх і йшли далі ,,переслідувати бандер''; а пізніше досхочу сміялися з того, що нам так легко вдавалося обхитрити ворога й пройти без жодного пострілу. Звідти ми повернули на північний схід у напрямку села Сехи (Томашгорода). За весь період німецької окупації там таборилися червоні партизани. За німців бандерівці там не бували. Мене дуже цікавило, як тепер там приймуть нас.

Під самими Сехами ми зупинилися. Сотенний дав команду, щоб через це село пройти військовим маршем і заборонив брати від населення будь-які продукти, навіть молоко. Після відпочинку сотня військовим маршем увійшла в село. Люди повиходили зі своїх хат дивитися на ,,бандерівське військо''. Жінки й дівчата несли глечики молока, яйця, а мужчини давали самосад. Але сотня йшла, згідно наказу, і навіть не дивилася на ті пожитки. Тільки сотенний дякував людям за гостинність і йшов далі з боку сотні. Декілька жінок, вертаючись з глечиками молока, розчулились і почали плакати. Всі були приємно вражені дисципліною і порядком сотні. Сотенний сіяв.

Від Сехів ми попрямували до села Залав'є, але вже було темно і ми зупинились на ночівлю.

На час відпочинку виставляли вартових. На трьох кутках варту виставляла сотня, а на четвертому — ми ставили свого вартового. Вартові пости вночі під час відпочинку перевіряв черговий підстаршина, цебто хтось із чотових. На світанку командир сотні з чотовим привели до мене вартового і заявили про те, що він спав на посту.

— Це правда, друже Полтавський?

— Правда, — відповів він.

— А ти знаєш, що за це роблять в УПА? — запитав сотенний.

— Знаю, — дивлячись неприсутнім поглядом, відповів Полтавський.

— Вам ясно, друже Боремський? — сказав сотенний.

— Ясно.

— Зараз я вистрою сотню, зачитаємо вирок суду і там же перед сотнею ви самі, друже Боремський, його розстріляєте власноручно, зрозуміло?

— Ні, того не буде, я стріляти його не буду і вам не дозволю, — сповнений рішучости відповів я.

— Як, за спання на посту ви не будете стріляти?!! — закричав сотенний.

— Ні, не буду, — впевнено відповів я. — Ви можете на мене жалітися кому хочете, а я стріляти не буду і вам не дозволю стріляти моїх людей, зрозуміло?!

— Якщо так, то ви далі зі мною не підете, а за порушення уставу будете відповідати перед Верещакою. Він з вами буде розмовляти іншою мовою.

— Я й не збираюся йти далі з вами.

Згідно зі своїм маршрутом, сотня пішла далі на північ, а я, не доходячи 4 кілометри до села Залав'я, зупинився в лісі на острові серед болота. Раніше на тому острові таборилися євреї — ті, що повтікали від німців. Постійний зв'язок я підтримував із сотенним села Залав'я. Його господарчий постачав нам м'ясо, картоплю, крупу і сіль. М'яса в нас було вдосталь і то свіжого, молодого. Кухар був свій. Ми із сіна й гілляк поробили собі курені і жили цілих два тижні, очікуючи пошти від Верещаки. Але відповіді на мого листа від Верещаки я не дочекався і вирушив далі на схід.

Над колишнім польсько-радянським кордоном у селі Сновидовичі ми зупинились, і звідти ввечері вирушили в Житомирську область.

На східніх областях України організаційної сітки ОУН тоді не було. Ми якраз і йшли туди для того, щоб її організувати, або хоча вивчити можливості для відповідної організаційної роботи. По Житомирщині довелося йти без зв'язкових. Голови колгоспів і бриґадири тікали від нас із тих сіл, у які ми заходили.

У районі Білокорович на околиці лісового масиву, біля галявини, ми зупинилися відпочивати. Всі були втомлені і відразу поснули твердим козацьким сном. На варті стояв Одеський. На світанку Одеський вистрілив із своєї „десятки". Всі зірвалися. Я зірвався також, але мене відразу обстріляли з автоматів. Нас обхопили підковою так, що ми змушені були тікати на галявину. Вибігши на галявину, я побачив, що одна групка моїх людей побігла ліворуч, а друга, більша — пра-

воруч. Позаду другої групки метрів 150 бігла Катруся, а я опинився метрів сто позаду Катрусі. Стрибки зосередили свій огонь на тих моїх двох групках. Вони були всього метрів 30 від мене, але по мені не стріляли. Можливо тому, що я був одягнений по-цивільному і вони могли вважати мене також за стрибка. Я боявся, що якщо мої люди добіжать до лісу й сховаються в ньому, то тоді весь огонь зосередиться на мені, і тому я повернув праворуч, щоб скоріше добігти до лісу. Катруся, оглянувшися на мене, також звернула праворуч, і ми разом з нею побігли до лісу. Скраю лісу було болото. Катруся в болоті загубила одного чобота і почала плакати. Не зважаючи на суцільну стрілянину і крик стрибків, я змушений був вернутися, розшукати в болоті чобота, вилляти з нього воду, взути Катрусю і, взявши її за руку, тягнути за собою. Це була дуже ризиковна „любов", але по-іншому вчинити я не міг.

І так ми з Катрусею йшли лісом цілий Божий день. Аж щойно під вечір почулося десь близько село. Ми зупинилися, повернули праворуч і лягли відпочити. Підійшла темна ніч. Ми встали й обережно пішли до крайньої хати. У хаті ми застали трьох жінок. Там нас нагодували, а тоді запитали:

— Куди вам треба йти?

— Проведіть нас, ми в дорозі скажемо куди нам треба йти, — відповів я.

Одна жінка зібралася нас проводити. На подвір'ї я їй сказав, що нам треба обійти їхнє село на другий бік під той самий ліс, із якого ми вийшли.

— Добре, я вас проведу туди, у мене там є рідня, то я там і заночую, — сказала жінка.

Село ми обійшли без пригод. З другого боку села під лісом зайшли до однієї великої хати. Там було двоє жінок, одна дівчина і на підлозі спало троє хлопців.

— Що це за люди? — запитав я господарку.

— Це з нашого села хлопці прийшли на вечірку та тут і лишилися ночувати, — відповіла господарка. Я розпитав про відстань до всіх довколишніх сіл. Господарка дала нам вечеряти, а тоді запитала:

— Ви будете ночувати в нас?

— Ні, відповів я, — ми зараз підемо далі.

— А ніч же, і темно, як же ви підете? — доброзичливо сказала господарка.

— Підемо й уночі, — відповів я і звелів господарці роз-

будити хлопців.

Хлопці вже міцно спали молодим сном і неохоче пробуджувались.

— Одягайтеся, хлопці, і зараз нас проведете кілометрів п'ять навпростець через ваш ліс, — сказав я.

— А куди вас провести? — запитав найстарший.

— Швидко одягайтесь, я скажу куди.

Через кілька хвилин ми вийшли на подвір'я і пішли до лісу.

— Ви, хлопці, навпростець через цей ліс проведете нас у напрямку села Гарти, — сказав я.

— А може ми вас проведемо тільки через ліс, до тих хатів, що за лісом? — сказав найстарший хлопець.

— А що це за хати там за лісом?

— Та там усього тільки дві хати. Це дуже щасливі хати, вони війни не бачили.

— Як це війни не бачили?

— А так: наступали німці — їх обминули і відступали — також туди не потрапили. А також і наші ніколи туди не заходили, — відповів хлопець.

— Ну, раз так, то хоч ми зайдемо до них, — відповів я.

І так ми ввійшли в ліс. У лісі було темно, як-то кажуть — „хоч око виколи". Я чомусь побоявся, що ті хлопці скористаються з темноти й повтікають від нас, і тому зупинив їх.

— Катрусю, візьми свою чисту носову хустинку й розірви її на три частини.

— А нащо це тобі потрібно?

— Побачиш, скоріше роби те, що я тобі сказав і шукай голки з ниткою.

— Вже все готове, — відповіла Катруся.

— Оце бери і попришивай цим хлопцям з-заду ці клаптики хустини, — сказав я, — показуючи в бік хлопців пістолетом. Коли вже все було зроблено, я сказав до хлопців:

— Ось бачите ці білі клаптики хустини, оце так і йдіть один за одним. Якщо тільки будь-хто з вас задумає тікати, то так і стрілятиму вище цих клаптиків, — сказав я.

— Ні, ми вас не залишимо самих у лісі, навіть коли б ви і не мали чим стріляти. Ми не такі люди, щоб у горі людей залишати, — сказали всі втрьох.

— А звідкіля ви взяли це, що ми в горі?

— У!.. Ми відразу здогадалися, що це ви з тих, що вчора

вранці по той бік села в лісі розбили наших стрибків. Вони на вас сонних напали, правда ж? — запитав найменший.

— А за кого ви нас вважаєте?

— За кого ж ми вас можемо вважати, як не за бандерівців, — сказав найстарший.

За лісом, і справді, стояли дві скромні хатинки. Ліс обвивав їх з трьох боків. Двоє хлопців я спрямував до хати, а тоді на відстані ста метрів за ними йшли ми. Раптом біля хати почулася команда: „Стій, хто йде?!!" Ми швидко поступились назад і на околиці лісу зупинилися під столітніми дубами. Через хвилин п'ять почувся гомін на тому ж самому подвір'ї, і чутно було, що ціла група людей подалася в напрямку лісу. Ця подія виглядала мені дуже загадковою і тому ми терпеливо чекали і наслухали, що ж з того всього вийде. А невідома група жваво гомоніла і вже наближалася до лісу. Ми перемінилися у слух.

— Друже Боремський! — почувся знайомий голос Хоми.

Я відкликнувся і вийшов з лісу. Хлопці радісно оповідали мені про те, що вони всі в повному зборі, що всі живі, тільки один Одеський легко ранений у руку під пахву. Я також радів, а Катруся просто сяяла від радости.

Виявилося, що я хлопцям перебив вечерю, вони якраз підкріплялися картоплею з кислим молоком. Катруся тут же відразу Одеському зробила перев'язку.

Звідтіля до Гартів було ще два кілометри. На світанку ми вирушили в напрямку цього села. Гарти — це була станція, тартак та з десяток хат. Все це було в лісі. Ми перейшли через Гарти і пішли далі в напрямі на схід. Це був суцільний ліс.

Опівдні ми зупинились у хаті лісника. Самого лісника не було вдома. Його мобілізували ловити нас, а ми, тимчасом, обідали в його хаті й відпочивали.

— Мого чоловіка забрали ловити вас і ніяк не можуть зловити, а от до мене ви і самі прийшли, — сміючись, сказала дружина лісника, а тоді додала: — Я вас нагодую, але ви за те хоч у мого чоловіка не стріляйте.

— Ми нікого не стріляємо, — відповів я, — наша мета зовсім інша.

Під вечір ми були вже на краю лісу під селом Чмелівка, Емільчинського району. У Чмелівці ми вирішили трохи відпочити й підвечеряти, і з тією метою на околиці села ми розійшлися по хатах.

— Якщо можна, то дайте нам трохи чогось поїсти, — сказав я до господарки.

— Поїсти то я вам можу дати, але раніше я повинна вам сказати, що в нашому селі стоїть ціла вантажна машина стрибків. Вони тут чекають на вас уже цілий день, — сказала господарка. І раптом на вулиці зчинився шум. Ми вискочили з хати. Наша група була вже у повному зборі. Стрибки десь далеко кричали і стріляли.

— Давайте, друже Боремський, ми їм покажемо, як нас зачіпати, — з гумором сказав Хома.

— Ні, не треба, це нічого доброго нам не дасть. Та й ще, як на біду, могтимемо того лісника вбити, що його жінка давала нам обідати, — також з гумором відповів я.

Ми, не поспішаючи, відступили до лісу. Стрибки стріляли й кричали. Недалеко лісу ми зайняли оборону. Вони зупинилися, замовкли й перестали стріляти.

Темрява згущувалася. Стрибкам, правдоподібно, не дуже хотілось нас переслідувати. Ми потихеньку піднялись і пішли до лісу, а стрибки повернулись до села. Відтоді кожного Божого дня стрибки під керівництвом чекістів робили на нас засідки, але нам по топографічній карті було видно, де саме вони повинні робити засідки. І тому ми завжди успішно їх обхитрювали. Гірше було нам з переходом залізниці й шосе, які йшли з Коростеня до Житомира. Там смуга лісу переривалася аж на 27 кілометрів. Не тяжко було здогадатися, що саме там чекісти докладуть усіх зусиль, щоб нас не перепустити в Чоповицькі та Малинські ліси, які смугою тягнулися аж за Тетерів — у суцільний лісовий масив на північній Київщині. До розриву лісової смуги ми дійшли ще завидна десь недалеко села Ставище. На околиці лісу ми добре відпочили й оглянули територію, а ввечері пішли вечеряти до тих хат, що прилягали до лісу.

— Нагодувати то ми вас нагодуємо, але, мабуть, вам тут буде дуже туго. Стрибки на вас уже чекають два дні, їх зібрали сюди з усього району, — сказав господар.

— Добре, хай собі чекають, ми ж не дурні виходити з лісу і йти 27 кілометрів там, де вони на нас чекають. Ми знайдемо таке місце, де їм і не сниться, що ми туди підемо, — відповів Хома.

А я, повечерявши, вийняв топографічну карту і, зорієнтувавши її за компасом, уголос до своїх хлопців говорив про те, як ми зараз підемо на північ під самий Коростень і там

перейдемо залізницю й шосе. Все це я показував на карті і говорив тільки до своїх хлопців цілком серйозно — так, що навіть хлопці повірили в ту мою затію. Та це говорилося спеціяльно для господаря хати, на той випадок, якщо йому доведеться інформувати про нас стрибків. А чекісти були, мабуть, уже переконані досвідом, що ми проходимо не там, де найкраще можна пройти, а там, де найменше вони сподіваються, що ми туди підемо. І вони потім справді повірили господареві у ту мою затію, про яку він їх повідомив. Тому їм довелося швидко машинами перекинути свої сили на північ. Усе це потім виявили мені наші дівчата, вони частенько служили нам за розвідниць.

Розрив між лісами ми переходили у найвужчому місці, намагаючись ще затемна в селі Старики перейти Іршу й сховатися в лісі. Зайшли ми на ту дорогу успішно і перед світанком були вже в Стариках. І тут побачили, що з правого боку від соснової посадки бігли до нас якісь люди. Вони, не добігаючи до нас метрів 50, також зупинилися і закричали: „Пароль!" Ми залягли.

— О, то їх тут багато, — почулися голоси і, повернувшись, вони знову побігли до сосника, тільки й чути було, як їхні сумки з набоями побрязкували. Ми піднялись і пішли далі. Біля села перейшли Іршу й відразу натрапили на хати, заховані в лісі. Там ми поснідали й пішли далі. Десь біля півдня ми зупинились тому, що нашу лісову смугу перерізали на метрів 400 проруби. Нам було ясно, що тут на нас чекають. І ми були вимушені зупинитися й чекати до вечора. А ввечері малими кущами перебралися на протилежний бік і зайшли в хату лісника, що стояла під самим лісом. Нам знову там, як і завжди, сповістили: „Вас тут чекали цілий день чоловік сорок озброєних стрибків, а ввечері поїхали в село Старики". Жінки заходилися чистити картоплю, хлопці взялися допомагати їм, а шестеро пішло по хуторах добувати хліба. Четверо принесли кілька буханців хліба, а двоє молодих привели двох літніх чоловіків. Василь, молодший, 20-літній хлопець із крісом у руках, готовим до стріляння, йшов з-заду арештованих, а Петро, 17-тилітній колишній стрибок, ніс два їхні кріси. Обидва вони йшли з перевішеними через плече навхрест стрічками набоїв.

Одному з них було приблизно 45 років, а другому — під 35. Як виявилося потім, старший із них був місцевим директором „Заготсіна", а молодший — бухгалтером „Заготскота".

Мені було просто кумедно дивитись, що ті два моїх юнаки зуміли взяти цих літніх і збагачених життєвим досвідом людей.

— Де і як ви їх узяли? — запитав я.

— Ми прийшли до хати просити хліба і застали їх за столом біля чарки самогону. Питати їх — хто вони, було зайвим, бо оці їхні стрічки з набоями говорять про них усе. Я в ту ж мить скомандував їм: „Руки вгору!". Вони слухняно підняли руки. Тоді ми розглянулися за їхніми крісами і виявилося, що кріси стоять у кутку біля печі з-заду нас. Оце ж Петя взяв кріси і ось так ми їх і привели сюди, — оповів Василь.

— Так було, чи ні? — запитав я заарештованих.

— Так, — відповів старший.

— Хто ж ви такі будете і кого ви збиралися стріляти?

— Ми на фронт не пішли по броні, тому нас час від часу забирають на операції проти бандерівських банд.

— А що це за банди? Що ви про них знаєте самі і що вам говорили ті, що вас брали на ті операції? — запитав я.

— Ми самі про них нічого толком не знаємо, бо їх ще не бачили, а взагалі, говорять, що вони людей убивають, відрізають язики, вуха, виколюють очі, — сказав молодший.

— А як ви думаєте, що та „банда" зробить вам — тим, що зі зброєю в руках полюють за тією „бандою"? — запитав я.

— Ми знаємо, що живими з ваших рук нам уже не вийти, — перелякано сказав старший.

— Ось бачите, як воно в житті складається: ви йшли нас ловити, а вийшло так, що самі попали нам у руки. Коли б я попав вам, то ви могли б мене вбити, могли б віддати в тюрму, або могли б пустити, а в нас тюрми немає, а вам залишається тільки два вибори. Один із них такий, якого я ніколи до нікого не застосовував. Я ніколи нікого з вас у своєму житті не бачив, і ви мені нічого поганого не зробили, так як і я вам. Отже ж — за що нам один одного стріляти? Ми не бандити, дорогі мої. Ми боремося за незалежність свого краю, свого народу, ми боремося за волю для всіх людей на землі. Ми не хочемо і не будемо вас убивати, ми вас відпустимо цілими і здоровими, але ви тоді, силою обставин, станете живим фактом, який переконливо свідчитиме про те, що ми не вбиваємо й тоді, як зловимо. Адже ж ви самі собою заперечите всій тій своїй видуманій чекістській

пропаґанді про наші „звірства". Ось через це вони вас заарештують і будуть звинувачувати в тому, що, нібито, ви перейшли до нас в аґентуру. Ви самі скоро переконаєтесь у тому, яка в нашій країні справедливість. Ви йшли ловити і стріляти націоналістів, а вийшло так, що вас самих будуть звинувачувати у співпраці з націоналістами. По-іншому послухати вони не схочуть, бо це буде руїна для їхньої пропаґанди, спрямованої проти нас, і їм ніхто не віритиме в те, що ми бандити і вбивці. Загородити вас від того лиха на довше ми не можемо. Бо навіть коли господарка цієї хати оповість будькому про нашу розмову, то її напевне також посадять за націоналізм. Націоналісти, які були б справді убивці й грабіжники, їм не страшні. Такі націоналісти скріплюють їхню пропаґанду і допомагають їм мобілізувати проти націоналізму весь народ. Найстрашнішим ворогом для них є культурний гуманізм, *шляхетний націоналізм,* бо проти такої ідеї їм нема чого протиставити, — сказав я.

— Так ви нас відпустите? — радісно й недовірливо запитав старший.

— Так, ми вас відпустимо, але ще декілька годин вам доведеться побути тут з нами, — сказав я.

— А коли б вас, друже Боремський, ось так десь прихватили чекісти і, протримавши днів два, випустили. Що б тоді з вами зробили ваші друзі? Чи повірили б вам у вашу чесність? — запитав мене Хома.

— Друже Хомо, краще не ставте таких питань. Це дуже слизькі і неприємні питання, — усміхаючись, відповів я Хомі. А сам про себе подумав про те, що зі мною, мабуть, було б значно гірше, ніж з тими людьми, що ми їх затримали. І мені раптом стало моторошно й гидко. Жорстока й брудна та підпільна боротьба. У такій боротьбі недовір'я й смерть завжди разом у одній парі ходять, і тому ніколи не знаєш, де і що тебе підстерігає.

На вечерю господарка подала нам картоплю з шкварками сала й кисле молоко. Після вечері ми полягали спати просто на підлозі, застеленій соломою. Тільки один вартовий стояв біля дверей. На світанку ми піднялися й почали збиратися у дорогу. До затриманих стрибків я сказав:

— Що ж, друзі, йдіть додому й готуйтеся до тюрми за співпрацю з „українськими буржуазними націоналістами". Бачите, як воно виходить? Ми, „буржуї", не маємо абсолютно нічого. А ті, що вас посилають проти нас, мають усе і вони

„пролетарі". Безглуздя, одне безглуздя, вся та політика. Нема гидкішої спекуляції, як спекуляція ідеями.

Затримані оглянулися один на одного і чомусь боялися зрушити з місця. Їхні кріси ми поперебивали навпіл і викинули в ліс. Потім вони боязко пішли в один бік, а ми в інший.

Того дня ми йшли, відносно, дуже швидко. Бажано було якнайскорше пробратися за Тетерів, у суцільний лісовий масив. Малин ми минули ще завидна і під вечір підійшли під село Бедірівку, а звідти у село Бедрик. Село Бедрик кинулося нам в очі своєю забудованістю. В тому селі всі хати були нові і виглядали як чепурні ляльки. У Бедрику ми вечеряли в господарів. Люди там жили досить непогано.

— Коли це ви всі тут так зразково забудувалися? — запитав я господаря.

— Це так. Усі ці наші хати побудовано як „зразкові". Ще до колективізації в нашому селі організували комуну. Оце тоді й побудували ті хати на кошт держави для заохочування людей в комуну.

— А як же вам жилося в цій комуні?

— У комуні нам жилося б дуже добре, коли б весь час субсидіювала держава, щоб не треба було працювати. Комуна обезличує людину, віднімає ім'я, ініціятиву, стирає особистість і тому в людей нема ніякого бажання працювати, — сказав господар.

— А ви хто будете за фахом? — запитав я.

— Я аґроном, але зараз тут не працюю, — відповів господар.

Звідти ми пішли через луки до річки Тетерів. Річку перейшли просто вбрід. На лівому боці річки праворуч було село Біла Криниця, а ліворуч — Михалка. Ми пройшли поміж тими двома селами вглиб лісового масиву. По дорозі ми наткнулися на декілька хат, розкиданих поміж лісом. Там ми й вирішили перепочити. Це були хати робітників, що працювали на видобутку торфу. Ми розійшлися по двох-трьох хатах з метою підкріпитися. Раптом десь недалеко почулася стрілянина. Ми повибігали на вулицю і зійшлися у домовленій хаті. Стріляли біля крайньої хати на відшибі. І тих троє людей, які туди пішли, вже не повернулися. Хоч ми були стомленими до краю, але змушені були просуватися далі на схід у напрямку Києва. На відпочинок зупинилися на південь від села Майданівка. На території сіл: Майданівка, Забуянка, Макарівська Буда і Корда ми перебували більше тижня. Там до нас прибув зв'яз-

ківець від Верещаки. Він мав пов'язати нас із однією сотнею, яка була тоді там в рейді, щоб та сотня забезпечила нас продуктами на зиму. Той зв'язківець, що мав псевдо Погребний, був з нами вже кілька днів. Тим часом з тією сотнею я зіткнувся зовсім випадково і таким чином зв'язався з нею сам, без участи Погребного.

На зустріч з сотенним я пішов на домовлене місце ввечері тільки з одним Летуном. Після зустрічі ми пішли, згідно з домовленістю зі своїми хлопцями, до однієї нам відомої пустої хати, в якій колись, мабуть, жив лісник. Нас там чекав Хома з Погребним. Мені треба було написати листа до Верещаки і з тим листом відправити Погребного. Але я був сильно втомлений. Мені настільки хотілося спати, що я вже ледве дійшов до тієї хати-пустки. Там ми поїли навареної Хомою картоплі, змащеної смаженим салом, і лягли спати у тій же пустці прямо на підлозі. Відразу, у ту ж мить я заснув неймовірно міцним сном. Десь біля півночі раптом мене розбудив вибух у хаті. Я, інтуїтивно відчуваючи, що це був вибух ґранати, відразу щільно притиснувся до підлоги. І в ту ж мить оглушливо пролунав другий, дуже сильний вибух. Летун застогнав і замовк. Настала мертва тиша. Дихання людей закінчилося, закінчилося навіки-вічні.

Я порушив своїми ногами й руками, ніби для того, щоб упевнитися, чи я ще живий. І я збагнув, що залишився живий один тільки я. В момент вибуху мені на живіт упав якийсь вантаж. Я в ту ж мить схопив його рукою. Це була склянкоподібна ґраната. Ложечка ґранати була ще на бойовому спуску. Я інтуїтивно притиснув її до ґранати і так тримав у лівій руці весь час, а в праву взяв пістолет і піднявся на ноги. Густий запах вибухівки душив за горло. Я швидко почав собі усвідомлювати що сталося.

,,Ага, — думав собі я, — значить нас оточили і кинули одну ґранату, а зараз ждуть, чи ще хто підніметься із нас живий, чи ні. Що ж робити, чекати поки ще кинуть одну, чи пройдуть автоматами? Ні, треба прориватися і тільки прориватися''. Я легенько відхилив двері.

Надворі тихо і пусто. Я вийшов, озирнувся навкруги. Всюди панував нічний спокій. Метрів 30 від тієї хати-пустки стояли рівні, як свічки, і високі-високі сосни із невеличкими кронами на вершечках. По небі зрідка пропливали хмаринки, то закриваючи, то знову відкриваючи таємниче обличчя місяця.

,,Невже ж це все я оце бачу останній раз... Невже біль-

ше для мене не світитиме місяць, не пливтимуть хмаринки і не стоятимуть у спокійній задумі оці сосни?", — подумав собі я і рушив у напрямку сосон. Між лопатками в плечах тривожно лоскотало, здавалося, що от-от черга автомата влучить саме туди, між лопатками і в потилицю. Суцільна нічна тиша панувала непорушно, а я йшов. Дійшовши до першої сосни, я зупинився, став за сосною і оглянув хату смерти з віддалі 30 метрів, а тоді, подивившись на свій пістолет у правій руці і ґранату у лівій, я подумав за тих своїх друзів, що залишилися в хаті. Невже ж для них уже все скінчилося? Невже ж люди приходять із небуття у буття і відходять із буття у небуття отак безглуздо? Ні, з небуття не може народитися буття і навпаки — з буття не можна перейти в небуття. Тут криється якась тайна тайн. Мабуть, небуття немає взагалі, а є різні види буття — однією миттю промайнули в голові отакі клаптики філософських роздумів і зникли. А я почав поволі переходити від сосни до сосни, все далі й далі від тієї хати смерти, в якій вийшов останній віддих моїх друзів тієї небезпечної мандрівки.

Дійшовши до густого лісу, я пішов далі спокійно в напрямку „постою" своєї групи. У густому дубовому лісі біля болота попереду мене почулася чиясь хода. Я зупинився і весь перетворився в слух. На моє щастя, це була не людина, а якийсь звір. Я пройшов ще кварталів три, і тоді завиднілося багаття — це було місце постою моєї групи. Забачивши мене з ґранатою і пістолетом в руках, мої хлопці раптово перервали свої веселі розмови і спрямували сповнені тривоги очі на мене. Спитали: „Що трапилося?". Я оповів усе, як було. Все це було загадковим для нас усіх. Усім було ясно, що коли б хата була оточена, то мені б звідти не вийти живим. А хто кинув ґранату, розгадати було неможливо.

Після недовгих тривожних роздумів всієї групи, я запитав:

— Що ж, хлопці, підемо вранці до тієї хати забрати трупи своїх друзів, чи ні?

— Підемо! — твердо відгукнулися всі разом.

— Добре, — відповів я, — рано вранці ми будемо наступати на ту ж хату з усіх боків. Якщо це хтось один із співпрацівників НКВД підслідив нас і кинув ту ґранату, то завтра приведе сюди цілу ватагу їх. Отже нам треба забрати всіх своїх мертвих якнайскорше, поховати їх і вибратися звідсіля.

Рано-вранці ми оточили ту самотню хату смерти й у бо-

йовій готовності прямували до неї. На диво, у хаті ми застали не три трупи, а тільки два: Летуна й Хоми. Хома, біля якого спав Погребний, лежав без годинника й автомата. Тоді нам стало ясно, що Погребний прибув сюди не від Верещаки, а від НКВД.

Трупи ми забрали, перенесли на своє місце постою, а тоді, принісши з хутора дві лопати, на перехресті лісних кварталів викопали яму і на шинелях спустили в неї тіла своїх друзів. Я сказав відповідну до ситуації промову. Всі ми, поплакавши гіркими сльозами, востаннє попрощалися зі своїми поляглими бойовими друзями, засипали могилу й почали збиратися в дорогу. Я вийняв топографічну карту й позначив хрестиком місце тієї могилки. Тоді покликав своїх дівчат і показав їм на карті напрямок у сторону Боярки.

— Оце, дівчатка, в отой бік — дорога на Боярку, — показав їм рукою. — Пробирайтесь туди, і то зараз же. А звідти підете до Києва, а потім з Києва найдете самі дорогу додому. Вас вивезли на роботу в Німеччину і ви втекли з вагона й жили в селі на Холмщині. Зрозуміло? — сказав я.

— Зрозуміло, — відповіли дівчата і з сльозами на очах почали прощатися з нами.

І так нас залишилося тільки восьмеро. Ми почали відходити на захід, але було вже запізно. Чекісти догнали нас підводою з півдня і тиснули в напрямку залізниці Коростень-Київ. А на залізниці були вже виставлені їхні застави. Витворилася дуже скрутна ситуація. Нас стиснули з трьох боків прямо на залізницю. Шум, крик і стрілянина з автоматів згущувались і швидко наближались до нас. Ми змушені були відступати в напрямку залізниці, і там нас чекали скоростріли, спрямовані проти нас. „Цим разом ми попали у такий ріжок, з якого прорватись не можна", — думав собі я сам про себе. Але на наше велике щастя спокій нас не залишав. Ми спокійно приймали удари нашої долі і завжди були готові на найгірше. Ми міркували підповзти до скоростріла і, розбивши його ґранатою, в ту ж мить кинутись на вибух цієї ж нашої ґранати і таким чином прорватися на той бік кільця.

Але, підійшовши до залізниці, мусили свій плян змінити. Ліворуч до самої залізниці тягнувся густий і здоровий ліс, а праворуч під саму залізницю заросле торфове болото.

Ми вирішили врозсип пройти через те болото і потихеньку, підтягнувшись аж до залізниці, виждати там. Під вечір кільце зімкнулось. Ті, що заганяли нас на залізницю, злучилися з ти-

ми, що ждали зі скорострілами на залізниці. Всі вони були всього-навсього 60-70 метрів від нас. Ми чули всі їхні розмови й лайки. Незабаром вони все ж таки надумалися щільно простріляти наше болото із усіх кінців. Стріляли так низько, що ми в болоті змушені були, затаївши дух, попадати просто в воду. Після цієї стрілянини вони пішли залізницею в напрямку Києва. А ми, почекавши там хвилин з десять, також піднялися й пішли на південний захід. Відійшовши звідти кілометрів два, ми зайшли до однієї хати перевізників і там посушили свій одяг і повечеряли.

Перейшовши Тетерев, ми швидко пробирались на захід. Малою групкою, виявилось, значно легше пробиратися, ніж великою. А нас залишилося вже тільки восьмеро. Трапилося так, що ми знову побували там, де ми затримали двох стрибків і відпустили їх. У хаті, де ми ночували, я запитав у господарки:

— Як же там живуть директор заготсіна і бухгалтер заготскота?

Жінка засміялася, а потім сказала:

— Їх посадили.

Ідучи далі, ми в одній гарній шовковій посадці примостилися відпочивати. Перед собою поставили свого кулемета „Дігтярьова" і спрямували його на захід. Незадовго на квартальну просіку всього метрів за сто від нас почали виходити солдати в червоних погонах. Це були чекісти. Їх вийшло тоді з лісу чотирнадцятеро і вони вишикувалися в один ряд.

— Дозвольте, друже Боремський, я їх нараз усіх „сипну", — з гумором сказав Одеський. — Це ж вони на нас полюють.

— Ні, не треба.

Червонопогонники порозмовляли собі й пішли в протилежний бік від нас. А ми піднялися й пішли в той бік, звідки вийшли вони. То тут, то там нас обстрілювали серіями, але ми на їх стрілянину не звертали уваги. І так ми вернулися на Рівенщину без особливих пригод.

3. В старій прикордонній зоні. Нове призначення „на Схід". Мандри через Житомирщину на Київщину й раптовий фінал під Богуславом.

Перейшовши старий польсько-радянський кордон, ми попали в село Дерть. Це село заховалося в лісі, який тягнувся аж у Житомирську область. Життя населення села Дерть нагадувало

татарське лихоліття. На краю села день і ніч на високому дубі сидів із далековидом вартовий, а внизу під дубом чергував вершник з конем. І ось, як тільки десь на обрії з'являлися червоні, то вартовий із дуба сповіщав про те вершникові під дубом. Вершник у ту ж мить сідав на коня, гнав з усіх сил до церкви і дзвонив у всі дзвони на сполох. На цей, відомий усьому населенню сиґнал, усі селяни швидко забирали свої пожитки і забігали до лісу цілими сім'ями в свої курені, зроблені саме для цієї мети. Худобу також забирали з собою. У селі Дерть ми прожили два тижні, поки не пов'язалися з Верещакою. За цих два тижні нам дуже частенько доводилося разом зі всіма селянами ховатися в лісі від наїздів ,,істребітельних батальйонів'' (стрибків).

— Що ж ті стрибки роблять у селі, як нема людей? — запитав я одну бабуню.

— Стрибки, синочку, обстрибковують усе, що тільки попаде їм під руки: сало, масло, самогонку, одяг, кури, усе, усе — за те ж вони й називаються стрибками, — сказала бабуня.

— А ось два кілометри від вашого села у Житомирській області вони того не роблять.

— А кому ж вони будуть робити там, як у них там усі стрибки. Вони ж усі голодні і там нема чого брати, — відповіла бабуня.

— А до війни, за Польщі у вас комуністи були? — запитав я. Але на те моє питання поспішив з відповіддю син тієї бабуні. Він сказав:

— За Польщі тут комуністів ніде не було. Ми ж наочно весь час бачили по той бік кордону комуністичний рай. І тому люди тут, більш ніж будь-де, ненавидять комунізм.

— А ось у тих, що жили в тому раю, немає такої ненависти до комунізму, як оце у вас, які тільки збоку дивилися на цей рай, — сказав я.

— У них є ще більше ненависти, ніж у нас. Але там за ті роки знущань убили віру у будь-які зміни на краще. І тому вони, знеможені, примирилися зі своєю долею, — відповів господар.

Нарешті прибув спецзв'язківець від Верещаки із засургучованим листом до мене (листи такі тоді називалися ,,грижою''). У тому листі Верещака пропонував мені з тим зв'язківцем переміститися у село Чабель. У Чаблі я зупинився при підофіцерській школі УПА в лісі. У тій школі було більше ста курсантів. Всі вони жили в куренях. Посеред табору містився

невеличкий курінь, у якому жили інструктори й начальник школи. Начальником школи був колишній мельниківець Орел, якого я знав з тої пори, як він попав до бандерівців. Крім нього, я знав там ще одного інструктора, який був за Польщі директором семирічної школи в Довгошиях, а за німців — інспектором шкільного відділу. З ним я був у найкращих стосунках. Це була добре вихована, порядна, гуманна людина. Одного разу я запитав Орла:

— А де ж ваші друзі, з якими ви тоді перейшли від мельниківців?

— Невже ж ви, друже Боремський, не знаєте про те, що їх розстріляли, — із сльозами в очах відповів Орел.

— Хто розстріляв? — з обуренням запитав я.

— Болісно мені оповідати про те, — відповів Орел. А тоді додав: — Нам довго доведеться страждати від того, що ми вбиваємо один одного тільки тому, що нестерпно відносимося до тих, що інакше думають.

Звідти ми вирушили на південь. Ішли декілька днів і зупинилися аж на хуторах села Сторожів, Корецького району. У Сторожові я зустрівся з Верещакою, Далеким і суспільно-політичним референтом (його псевдонім я забув). Він був братом крайового референта в справах господарства — Омелька. Мав закінчену юридичну освіту в Віленському університеті.

— Розкажіть, будь ласка, нам, де ви були, що бачили і які у вас враження та міркування щодо східніх областей, — запитав мене Верещака.

Я оповів їм усе, за всі свої пригоди і за все те, що бачив і чув.

— А які ваші міркування щодо організаційної роботи на Сході? — конкретно запитав Верещака.

— Висилання звідсіля групок на організаційну роботу там — це безглуздя.

Вони всі троє перезиркнулися між собою і після короткої павзи Верещака запитав:

— Якщо ви такої думки щодо цього питання, то що ж тоді ви пропонуєте робити зі Сходом?

— На мою думку, там треба перейти на злеґалізовану діяльність. Треба нашу найкращу молодь, яка живе леґальним життям, спрямовувати в середні спеціяльні й вищі навчальні заклади. Треба, щоб наші люди стали найкращими фахівцями в усіх галузях виробництва, науки й культури. Тільки тоді, коли ми матимемо тверду опору в усіх тих ланках, можна буде висувати свою думку щодо суспільно-політичних питань і об-

стоювати її. Оце таку роботу, закроєну на широку скалю і на довгі роки, якраз і треба вже починати. Бо цими групками, які ходять з лісу в ліс, від однієї якоїсь крайньої хати до другої, ми нічого не зробимо. Людина, що не має ніякої точки опертя в суспільстві, голодна, холодна, брудна і необіпрана, не здібна займатися організаційною роботою. Такі в очах суспільности є неповноцінними людьми, безглуздими і жалюгідними фанатиками. Оце така моя думка щодо того питання, — сказав я.

Верещака, слухаючи цей мій виступ, аж корчився з нетерплячки. Далекий вдумливо слухав. А суспільно-політичний референт аж сяяв від захоплення і весь час мені підтакував.

— Ви, друже Боремський, дуже довге життя пророчите совітській владі. Мені дуже скучно вас слухати, — невдоволено сказав Верещака і глянув на Далекого. А Далекий все мовчав і щось думав.

— А я цілком поділяю міркування друга Боремського, — сказав суспільно-політичний референт.

Далекий повернув свою довгу бороду у напрямку суспільно-політичного референта і допитливо подивився на нього.

— А все ж таки вам, друже Боремський, доведеться знову йти на схід. Крайовий провід призначив вас провідником округи „Б", до якої входить уся Житомирська область і північна частина Київської области аж до Дніпра, — сказав Верещака. — Ось завтра прибуде сюди Микола і він почне передавати вам ту округу.

— А чому мене призначували на цей пост без моєї згоди й присутности?

— Ви ж самі бачите, які у нас тепер умови. Коли б ви були не пішли самовільно на схід, то вони б вас покликали й порозмовляли б з вами, але вас же не було тут, — відповів Верещака.

— Я самовільно не йшов на схід, мене туди призначили ще до переходу фронту, — відповів я.

— На схід вас призначили, але ж вам ніхто не визначав тоді ані терену, ані посади, — відповів Верещака.

На другий день Верещака представив мені Миколу і сказав:

— Оце той друг передасть вам округу і тоді займеться організаційною діяльністю в тій окрузі. Крайовий провід на вас, друже Боремський, покладає великі надії, — сказав Верещака.

— Це парадокс, я ж фактично не є навіть членом ОУН.

Я ніколи не приймав присяги і офіційно не вступав у цю організацію, і раптом мене роблять провідником такої великої округи, — відповів я.

— Це не моя справа, — сказав Верещака, — їм видніше що і як робити та кого, куди й на який пост призначати.

Микола був добре збудований чоловік, віком років тридцяти п'яти. Досить розумний, зрівноважений і розсудливий. Колишній студент політехніки. У 1941 році був комендантом поліції міста Хоростова. Одружився з медичкою із Малинського району Житомирської области. А яке його було дійсне прізвище, я не знаю й сьогодні.

— А куди це вас, друже Миколо, переводять? — запитав я.

— Я нічого не знаю, друже Боремський. Щойно два тижні тому я втік із Житомирської тюрми, — відповів Микола, — а моя дружина сидить там далі.

— Вас арештували разом з дружиною? — запитав я.

— Разом, — відповів Микола.

— Я глянув на Миколу і мені стало страшно за нього і жаль його.

— А ви давно вступили в ОУН? — запитав я.

— У 1937 році, — відповів Микола.

Я просто дивувався з того Миколи, що він не догадується про те, що з ним задумали зробити. „Справа ясна, що йому ніхто не вірить у те, що він утік із тюрми. Його змусять признатися в тому, що йому організували втечу і дали якесь велике завдання, а дружину, яку він дуже кохає, залишили в тюрмі, як закладницю", — думав я сам собі.

Через декілька днів Далекий прислав мені дві дівчини зі східніх областей. Одна працювала учителькою, а друга лікпомом. Але я, маючи вже досвід, що це є жінка в поході, рішив відправити їх додому самих просто із Сторожева. Одного дня рано вранці ті дівчата приготували для нас усіх по десять вареників із сиром. І ми тільки що почали ласувати ними, як раптом на сусідньому хуторі метрів триста від нас на квартиру Верещаки напали стрибки. Почалася стрілянина, і нам довелося перервати свою рідкісну трапезу, залишити смачні вареники і швидко відступати. Тоді був убитий обласний провідник Ворон. Його тіло ми похоронили на цвинтарі в селі, до якого ми дійшли, і поставили там великий дубовий хрест. Через декілька днів на нас знову напали стрибки. Цим разом вони підсунулись до нас дуже близько і наскочили на сонних. Я

тоді залишився в живих тільки тому, що знову був у цивільному, а вони стріляли лише на тих, що були по-військовому одягнені і мали повну зброю. Тоді в нас загинув лише один вартовий. У мене тоді було з моєї „старої кадри" всього тільки сім осіб. Отже Верещака виділив мені ще сімох інших зі своїх людей.

У грудні 1944 року, із села Сторожів Корецького району я з чотирнадцятьма людьми знову вирушив на схід. На другий день, із-над Случа всі сім верещакових людей повтікали назад у Рівенську область. А я зі своєю „старою кадрою" пішов далі. Тим разом ми вже ніде не реклямувалися націоналістами. Рішили краще проходити дезертирами. І тільки тому чекісти не стали нас переслідувати. Ми пройшли без усяких пригод майже до Фастова. Під Фастовом на хуторі Вечорі ми рішили зайти до однієї хати з метою погрітися і трохи поспати. Комендант моєї охорони, Павленко, постукався у вікно і раптом з вікна пролунало три постріли. Павленка смертельно ранили. Хлопці закричали: „Спалити хату і всіх до одного повбивати!". Я в ту ж мить категорично заборонив це робити. Сучок вийняв ґранату і вже намірився кидати її у вікно. Але я своєчасно схопив його за руку й відняв ґранату. Павленка віднесли у ліс і він там помер. Похоронивши Павленка, я рішив розпустити свою групу по домах. На другий день вранці я виступив перед своїми хлопцями і сказав:

— Дорогі мої й вірні друзі! Дальше наше блукання по цих лісах є зовсім безкорисним, як для нас, так і для тієї справи, для якої ми стали на цей шлях. За вийнятком мене і Василя Присяжного, ви всі зі східніх областей, отож ідіть і влаштовуйте своє життя, хто як зуміє. Але ніколи не забувайте про те, що ви українці. Любіть свій рідний край, любіть свою рідну мову, ця найдорожча скарбниця нашого народу зберігає в собі і славу боротьби нашого народу, і ганьбу його неволі, і добро, і зло. Постарайтесь розібратись у тому всьому. Розкрийте самі причини нашої неволі, найдіть, у чому таїлась сила наших предків за Володимира, Ярослава Мудрого і Мономаха. Все шукайте самі і зважте все те своїм власним розумом. Якоюсь особливою пропаґандою у користь націоналізму займатися не треба. Засновувати організації також не треба. Хай краще ваше особисте життя, ваша поведінка між людьми, сама по собі стане пропаґандою на користь сили і слави нашого народу. Не треба нічого навмисне демонструвати, не треба робити із себе показухи. Найбільше ціниться скромність, сміливість

і чесність. Отож і будьте ви такими, щоб до вас тягнулися всі гарні, добрі люди, оце й буде найкраща організація, яку ніхто ніколи не розкриє і вас за ту організацію ніхто ніколи не засудить. Тільки ніде не проговоріться про свою участь в УПА...

Сказавши це, я побажав їм щасливо добратися до своїх рідних. Хлопці подякували й зі сльозами на очах потиснули мені руку. Я також плакав. І так хлопці розійшлися в усі боки. Кожний повернувся лицем до своїх рідних земель і мовчки пішов. А ми з Василем Присяжним повернулися на південь і пішли на південну Київщину.

— На захід нам, Василю, вертатися нічого. Ми повинні десь роздобути якісь надійні документи і тимчасом виїхати на Донбас. А якщо там нам пощастить десь закріпитися на роботі й зробити собі добре ім'я, то треба буде пробувати десь поступати вчитися. Оце наша мета.

— А як організація ОУН на це подивиться? — з сумом в очах запитав Василь.

— Зараз ми самі для себе організація. Ми повинні робити так, щоб бути лише в згоді зі своїм сумлінням, а все останнє — дурниця.

— А де ми візьмемо документи?

— Оце суттєве питання. За документи буду думати я.

За Білою Церквою ми зупинилися в однієї вчительки, яку я свого часу відправив з Волині додому. Ми там прожили п'ять днів. Я говорив з нею про документи, але вона в тій справі нічого не могла нам допомогти.

Звідти ми пішли на захід, у Сквирський район, у село Самгородок, до тих людей, у котрих я перебував деякий час за німців. Нас там прийняли наче б і не погано, але на другий день туди прийшов голова сільради з якимсь чиновником і розпорядився, щоб ми з ними їхали до сільради. Цей поворот нашої долі мені зовсім не сподобався. Я одягнув пальто і сказав до Василя:

— Що ж, Василю, поїдемо до сільради.

Василь допитливо подивився мені у вічі і пішов за мною. На вулиці на нас чекала підвода. Чиновник з портфелем, в окулярах, сів на підводу першим. Тоді сіли й ми з Василем. Підвода рушила, а голова йшов з-заду за нею. Але підвода повернула не в напрямку сільради, а в радгосп, де чергувала міліція.

— Куди ж ви нас везете, це ж не сюди до сільради?

— Знаємо куди, — задиркувато відповів голова сільради.

Я тоді швидко скочив з підводи й пішов у протилежну сторону. Василь завагався, але як я крикнув на нього, тоді скочив і він.

Голова сільради став серед дороги і почав кричати: „Ґвалт, бандити!!!". Але до нас не наближався. Ми пішли за село Березанку в поле, а тоді ввійшли в маленький ліс, шириною метрів двісті і довжиною метрів сімсот. Весь цей час нас переслідувало чотири чоловіки: двоє йшли праворуч на відстані метрів двісті, а двоє ліворуч. У лісі вони почали стріляти. Але на наше щастя лягла густа мряка і ми зуміли вислизнути їм з-під рук.

І так ми знову повернулися до тієї ж самої учительки.

Учителька зустріла нас насторожено.

— Що трапилось, Марійко? — запитав я.

— Того ж самого вечора, як ви пішли від мене, до мене прийшли робити обшук і заглядали у всі куточки, — відповіла вчителька.

Тоді ми переночували в неї тільки одну ніч, і то вже не в хаті, а в сараї, і пішли в напрямку Богуслава. Ішли ми в основному вночі, а вдень десь відпочивали. Іноді нам щастило попасти на гарних людей і добре відпочити, а іноді доводилося дуже туго — ми цілими днями на тридцятиградусному морозі тупцювали десь у невеличкому клаптику лісу. Кожного дня нас переслідував голод і вже зимовий холод, а також долала нас неймовірна втома від неспання. Було одночасно сніжно й дуже вогко. Недалеко Рокитна над Россю, уночі ми обходили село Острів і на полі наткнулися на молотарку. Біля молотарки був сторож, який стеріг обмолочений хліб. Він зустрів нас дуже радісно. Ця його радість мене просто спантеличила. Зразу я не міг розгадати її причини. Але чекати на розгадку довелось недовго.

— Хлопці, ви, мабуть, їсти хочете, еге ж?

— Ви вгадали, поїсти ми не проти, — усміхаючись, сказав я.

— Так ось піддайте мені цього мішка на плечі, я віднесу його додому і заодно прихвачу вам щось поїсти. А ви тим часом посторожуйте за мене тут, — сказав сторож.

— Гаразд, — відповів я. А Василь миттю завдав сторожеві мішка з пшеницею, і він пішов, а ми залишилися за нього „сторожувати".

Через годинку почулася чиясь хода. Ми відійшли від моло-

тарки, і перетворилися в слух і зір. Недалеко бовваніла якась постать. Ми пішли назустріч. Це йшов цей самий сторож і ніс нам макітру ряжанки, коржі, сало й хліб.

— Оце, хлопці, ряжанку з коржами поїжте тут, а хліб із салом візьмете собі на дорогу, — а я тимчасом ще зроблю одну ходку, — сказав сторож.

Сторож швидко загорнув пшениці собі у мішок. Василь хвацько піддав йому, і сторож пішов. Коржі з ряжанкою нам тоді були просто неймовірними ласощами. Ми наїлися досхочу. Незабаром повернувся сторож. Ми щиро подякували доброму сторожеві й пішли. Але це вже було майже на світанку. Далі йти степом було небезпечно. Ми змушені були повернути ліворуч, перейти Рось, і там у Пруському лісі зупинитися на цілий день.

Розіклавши добре багаття в дубовому лісі і намостивши собі дрібних гіллячок, ми примостилися спати. Заснули дуже швидко і спали міцним молодечим сном. Раптом десь недалеко почувся постріл. Ми прокинулись і миттю хотіли зірватися на ноги, але нам це не вдалося, — ми не могли відірватися від землі. Виявилося, що вода від розталого під багаттям снігу підплила під нас і пізніше, як багаття погасло, її схопив 27-градусний мороз і ми примерзли до землі. Мусили ми поволі, сантиметер за сантиметром, відривати свій одяг від льоду. Коли піднялись на ноги, мені здалося, що весь мій правий бік — це суцільний лід, від якого холод переходить і на лівий. Пальці на руках і ногах рухалися, але мляво і безвідчутно. Лівою рукою я обмацав весь свій правий бік і пересвідчився, що він був мертвий. І так ми з половиною свого живого тіла рушили в дорогу. Рушили тільки тому, щоб зовсім не задубіти.

Протоптавшись по снігові в лісі кілометрів три, я почав відчувати, як кров і тепло поволі поступає на мій правий бік. Підвечір уже нормально кров циркулювала по всьому тілі. За другу ніч ми добралися до Богуславського району, у село Саварку. Там ми зайшли до однієї хати на хуторі недалеко маленького гаю з метою відпочити. Це було на світанку. Господарка дому вже поралась по хаті, а син ще спав.

— Тьотю, дозвольте нам у вас відпочити, ми з дороги, втомлені, — сказав я.

— Та я, синочки, вам дозволила б, але ж у мене син є, — сказала господарка. І в ту ж мить із ліжка почувся голос синка:

— Хто ви такі, звідки? Зараз я встану і розберусь із вами, — погрозливо сказав син.

Я глянув через відкриті двері другої кімнати. Здоровий, відгодований син уже підводився з ліжка. На стільці лежала його військова одежа й пістолет. Ми швидко вийшли з хати й почали поспішати до гаю. Біля хати почулись постріли й крики, але погоні за нами не було.

— Друже Боремський, нащо ми носимо зброю, якщо ми нею ніде не користуємось? — запитав Василь.

— Твоє, Василю, питання резонне, зброю носять для того, щоб нею користуватись. Цього ми легко могли б пристрілити і спокійно піти, але, по-перше, ми взяли б на себе гріх на душу, по-друге, ми унещасливили б його добру маму, і, по-третє, ми тим убивством свого становища не поліпшили б, а навпаки, ще більш ускладнили б і загострили проти себе переслідування та викликали б вороже ставлення населення, — відповів я. — А зброю носимо певною мірою за звичкою і для поваги. В усі часи озброєних людей поважають, а на беззбройних дивляться, як на менше вартісних.

Цей цілий день ми провели в гаю дуже сумно. Розкладати багаття там було просто неможливо, та й дров не було там. А крім того, багаттям у тому гаї ми виявили б, де ми саме переховуємось.

Із-під Саварки ми пішли у напрямку Мисайківки. Це було якраз під Водохрещі в січні 1945 року. Ще вдосвіта ми вийшли з Мисайківського лісу, що тягнувся понад берегом Росі, й пішли на перший найближчий вогонь, який спокійно світився у якійсь невідомій нам хаті. Люди прийняли нас досить гостинно.

— Чи не могла б ваша донечка сходити до Богуслава до моїх знайомих і занести їм листа від мене? — звернувся я до господаря.

— Чому ні, може сходити. А на якій вулиці живуть ваші знайомі? — запитав одночасно господар.

Я назвав йому вулицю й нумер будинку.

— Доню, оце зараз одягайся і сходиш до Богуслава, — розпорядився господар.

Я написав коротенького листа і, вручаючи його дівчині, сказав адресу.

Через півтори години дівчина повернулася з Богуслава з якоюсь іншою молодою й гарною дівчиною. Та дівчина сміливо підійшла до мене й привіталася зі мною так, ніби вона

вже давно знайома зі мною. При цьому вона тихо сказала:

— Сестри немає вдома, я буду вам служити за неї. Збирайтеся, зараз підемо до нас.

— Гаразд, — відповів я, — а скільки часу я могтиму бути у вас?

— Скільки хочете, — усміхаючись, сказала дівчина.

— Може, господарю, цей мій друг побуде у вас чотири дні, поки я повернуся? — звернувся я до господаря.

— Добре, хай залишається в нас. А куди йому іти? — відповів господар. — Будете нашим гостем на Водохреща.

По дорозі до Богуслава Зіна оповіла мені, що сестра виїхала у Львівську область і там десь працює вчителькою; що вона їй доручила зустріти мене й дати притулок; що в неї вдома є ще мама й тато.

— А що ви, Зіно, скажете своїм батькам про мене? — запитав я.

— Ви тим не клопочіться, я знаю, що їм сказати. Ви тільки менше з ними розмовляйте, а особливо з татом, — сказала Зіна.

— Як же ж я могтиму менше чи більше розмовляти з ними? Це ж не від мене залежатиме.

— Я вас проведу через кухню і одну кімнату в світлицю. І туди, крім однієї мене, більше ніхто не буде заходити, — відповіла Зіна.

— Гаразд, буду все робити так, як ви накажете, — жартуючи сказав я.

— Отож і робіть так, як вам говорять старші, — кокетливо відповіла Зіна.

На кухні мене привітливо зустріла мама, але Зіна не дала їй допитувати мене, хто я такий та звідки взявся, і швидко провела мене через одну малесеньку кімнату в світлицю. Світлиця була досить простора. У кутку стояв розкішний креденс, біля протилежної стіни — шафа на одяг, а посередині — круглий стіл. Крім того, там були ще два гарно заслані ліжка.

Словом, із тих жахливих умовин, де я буквально примерзав до землі, я попав у рай.

Зіна швидко приготувала теплої води, принесла одежу, балію, чисту хорошу білизну і веліла мені добре помитись.

— Оце, — думаю собі я, — перед Різдвом мився у Катрусі, а зараз уже у сам день Водохрещ вимиюсь тут у Зіни. — І почав швидко роздягатися.

— А спину помити кличте мене, я тут чекатиму, — прохиливши двері, сміючись сказала Зіна.

— Добре, — сказав я і зачервонівся від сорому, бо я був уже голий.

Мився я довго. Це була одна розкіш.

— Що ж ви так і не покликали мене спину мити? Як ви могли? Я зараз принесу чистої води і поллю на вас, щоб ви сполоснулись, — сказала Зіна і швидко десь зникла. За мить вона повернулася з двома відрами чистої теплої води і, сміючись, сказала, на мить заплющивши очі:

— О, я вас не бачу.

— Зіно, Зіночко, я сам сполоснусь, не треба, — благально просив я її.

— Ну, якщо ви так гарно просите, то я вийду, — сказала Зіна і, сміючись, зачервонівшись, вийшла.

Витираючись, я собі думав: „Коли і де вони взялися, такі сміливі дівчата? Вона ж на цілих десять років молодша від мене, а така смілива. Може це війна їх такими поробила?".

Зіна принесла мені прилад для гоління і, поставивши на стіл, сказала:

— Голіться, а я тим часом винесу воду й витру підлогу.

Поголившись, я глянув у дзеркало і аж зрадів. Я посвіжішав і помолодшав щонайменше на років сім. Після всіх тих туалетних процедур Зіна принесла чудовий, поживний і смачний обід. Все це було зроблено й подано гарно, чистенько.

— Оце у ваше розпорядження ліжко, лягайте і відпочивайте, — сказала Зіна, а сама зібрала посуд і вийшла.

Я ліг і наче сам собі не вірив, що я попав у таку розкіш.

Незабаром прийшла Зіна і, усміхаючись, сказала:

— Оце ми вже й упорались, тепер відпочивайте. Ви в нашій хаті проходитимете як наречений моєї сестри, добре?

— Отож з мамою і татом розмовляйте тільки про сестру, а зі мною можна говорити про все, я все знаю і чим зможу, допоможу, — сказала Зіна і, пересівши зі стільця на моє ліжко, погладила мене по лиці. Мені стало лоскотно і я весь затремтів, але стримався, думаючи, що в гостях дівчат зачіпати не годиться.

— Нам, Зіночко, треба якісь такі документи, щоб ми з ними могли десь влаштуватися на роботу, хоча б навіть і в Донбасі, — сказав я.

— Добре, я подумаю, а тоді ми ще поговоримо про те.

І так я, як у Бога в раю, прогостив у тих гарних людей цілих чотири доби. Всі вони були до мене дуже добрі, а зокрема Зіна та її мама. Мама — це було просто одне добро. На дорогу вони мені наготовили цілий пакунок всіляких ласощів. З Василем я зустрівся, так як і було домовлено, в Мисайківці. Звідти ми пішли через знане село Дибинці в Ісайки. Під вечір ми вийшли з лісу до однієї хати. Там жило двоє літніх людей. Вони прийняли нас дуже радо і дуже, дуже добре нагодували. Ми оповіли їм, хто ми такі і звідкіля.

— А ми, — сказав господар, — родом самі з села Медвина. В період колективізації залишили свій гарний квітучий Медвин і виїхали в Запорізьку область. Нас там захопило голодування 1933 року. Голод клав людей по селах і дорогах, як женці кладуть снопи в полі. Того страхіття і не розказати, і пером не описати. Ми врятувалися від голодної смерті, знаєте чим? Мишачими та ховрашими норами. Ото ходили по полю, розкопували ті нори й віднімали від тих тваринок їхні запаси. І так тільки врятувалися.

— А „власть" не ходила по полі видирати від тих тваринок їхні пожитки? — жартуючи, запитав я.

— Ні, наша власть у ставленні до тваринок гуманна, вона їх не чіпала. Наша власть була і є жорстока тільки в ставленні до своїх людей.

— Так, так, це ж „наша власть", а не власть чужа, вона ж нами завойована, — іронізував я.

— Та наша ж, наша, — так само іронічно підтвердив господар.

У цих добрих людей ми були цілу добу. Звідти ми пішли в напрямку села Дмитренок. По дорозі зупинились у якомусь лісгоспі недалеко Синявської дороги. В лісі ми натрапили на три хати, в яких жили ті сім'ї, що працювали в лісгоспі. Поряд з ними жив і лісник. Ми потрапили до такої хати, де жили самі жінки. Вони радо нас прийняли, лише просили, щоб ми зайшли й до тих других двох хат і до лісника. „Тоді ми будемо всі однакові і не буде кому на кого доносити", — сказала одна жінка.

Ми зрозуміли в чому річ, бо нам уже таке траплялося не один раз, і зробили так, як вони нас просили. У всіх тих хатах нас приймали добре. Лісник почастував нас заячим ґуляшем, який був для нас вийнятковими ласощами. У тих жінок ми відпочивали цілу добу. Звідти пішли до Дмитренок.

У Дмитренках нас обстріляли стрибки, і нам довелося знову ночувати при тридцяти градусах морозу у лісі під відкритим небом. Голод і холод переслідували нас більше, ніж чекісти. Удень у Дмитренських лісах ми знайшли порожню лісничівку. Там ми розклали всередині багаття й переднювали. Звідти ми знову повернулися до Ісайок, до тих же самих хороших людей, де перебували раніше. Там я залишив Василя, а сам пішов до Богуслава, до Зіни. Зіна і її мама прийняли мене дуже радісно, але бажаних нам документів не дістали. Це засмучувало їх не менше, ніж мене.

— Оце в нас побудете декілька днів, відпочинете, а пізніше я поїду ще до Києва до своєї рідні, може там щось дістану, — стурбовано сказала Зіна.

Через три дні я повернувся до Ісайок і ми пішли знову під Дмитренки до порожньої лісничівки. Їсти в нас було що. Там пробули ми дві доби, а на третю туди навідалися якісь хлопці-підлітки по років шістнадцять, і ми звідти знову пішли до Ісайок, але тим разом наші хороші знайомі чомусь завагалися відчиняти нам двері. Та після короткої наради, вони таки відчинили.

— Вас уже шукали в нас і цілими ночами караулять нашу хату, — сказала господиня. — Якщо вас ніхто не бачив, то йдіть на горище, там також тепло, бо в хаті вже небезпечно.

Ми полізли на горище і ще одну добу перебули там. А наступного дня пішли до Розкопанець під самий Богуслав. Це було вже 28 лютого 1945 року. Я залишив Василя в одній хаті в Розкопанцях, а сам знову пішов до Богуслава з приводу документів. І тільки я відчинив двері до кухні, Зінина мама аж руками сплеснула і сказала:

— Втікай, сину, в нас тут їх повно в тій кімнаті, де ви жили, вони зараз запивають.

— А Зіна вдома? — запитав я.

— Ні, вона в Києві, — відповіла мама.

Я хутко вийшов і пішов назад до Розкопанець.

У господарів ще світилось. Василь сидів і розмовляв з господарем. Я оповів Василеві про ту свою пригоду. Господарка дому постелила нам під грубкою у теплі, а сама пішла десь до сусідів. Ми лягли й міцно заснули. Раптом мене сильно щось штовхнуло в ногу. Я прокинувся. Над нашою постіллю стояло семеро озброєних людей. Один із них з орденами на грудях спрямував свій автомат на нас, а другий стояв з пісто-

летом, скерованим до моєї голови, і скомандував мені не ворушитися. Третій почав шарити під подушкою і витяг звідти мого пістолета й ґранату. Потім обшукали наш одяг і з великою радістю схопилися за мою пляншетку, а вийнявши з неї топографічні карти всяких маштабів і всіх областей України, вони аж руками сплеснули. Цей з орденами сказав:

— О, то ми впіймали крупну рибу!

Списки багатьох груп, які висилалися на Схід, і летючки їх не цікавили, вони із захопленням дивилися тільки на топографічні карти.

— Тепер що ж, голубчики, піднімайтеся, — самозахоплено сказав орденоносець.

Звідти нас запровадили в Розкопанецьку сільраду. У сільраді орденоносець сказав до одного зі своєї групи:

— Їдь до Богуслава і негайно розшукай майора Новікова й доложи йому про те, що ми впіймали тут крупного шпигуна, а я тим часом займуся ними.

Василя посадили в куток, мені веліли сісти перед столом. З поважною міною за стіл сів п'яний орденоносець. Розкривши свою теку, він витяг звідти аркуш паперу, взяв ручку і тоді з бундючним виглядом переможця, постукуючи рукою об стіл, сказав:

— Ну, тепер оповідайте, хто ви такий, звідкіля і чого сюди прийшли, по якому завданню?!

— Ми прийшли сюди з Волині від організації НВРО, — відповів я.

— Це так називається ваша шпигунська організація? — запитав орденоносець.

— Ні, це не шпигунська організація, це Народно-Визвольна Революційна Організація, — відповів я.

— Не мороч, голубчику, мені голови, ти в мене вже не перший, мені не такі речі оповідали. Оці жарти явно свідчать про те, що ви — шпигуни.

— Я вам кажу правду і пишіть про те, що я говорю.

— Ну, ладно, розказуй за те своє НВРО.

— Отож ми прийшли групою в числі восьми осіб. Біля Фастова нас розбили і вбили нашого командира Павленка, і оце звідти ми йдемо вже тільки вдвох.

Орденоносець, потіючи, старанно все записав і тоді знову запитав:

— І куди ж ви йшли?

— Ми просто блукали без всякої мети. Думали їхати на

Донбас, на роботу, але в нас нема ніяких документів. Оце ж ми і промишляли, де б нам взяти якісь документи, з якими можна було б улаштуватись десь на роботу.

— О, стійте,— схопившись, сказав орденоносець. — Я почав писати протокол допиту, а прізвища й усього іншого, де і чому родилися, то я не записав. — І, витягнувши другий листок паперу, запитав:

— Як ваше прізвище та ім'я й по-батькові?

Я відповів йому на це питання і одночасно додав:

— Допишіть зараз же біля мого прізвища мій псевдонім: Василенко. — Назвавши цей „псевдонім", я глянув порозуміваючо на Василя.

Орденоносець записав усе, що я йому говорив і був дуже задоволений із себе.

Нарешті приїхав майор Новіков п'яний-п'яненний, як дим, і замість привітання сказав: „Чорт вас побери! У вас не було іншого дня ловити шпигунів, лише оце якраз у день Червоної Армії?!! Ви ж мене із-за столу зірвали", — напівжартуючи, напівсерйозно сказав майор.

— Дивіться, гражданін майор, він уже в мене признався, — показуючи Новікову протокол допиту, із самовдоволенням сказав орденоносець. Майор пробіг очима цей протокол і тоді, глянувши сердито на орденоносця, почав лаятися.

— Хто вам доручав їх тут допитувати? — крикнув майор.

— Але ж гляньте, він у мене до всього признався, — тичучи протокол під ніс майорові, белькотав орденоносець.

— Болван ти, розумієш це чи ні? — сказав майор до орденоносця і розпорядився відвести нас до Богуслава в КПЗ („камеру предварительного заключения").

Із Розкопанець до Богуслава в міліцію біля п'яти кілометрів. Ми їхали туди саньми. Нас конвоювали три стрибки. Руки нам скрутили назад і туго зв'язали. Мороз був сильний. Руки задубіли відразу. За Розкопанцями старший стрибок, ніби із запитанням, звернувся до свого підручного:

— Ти знаєш, де те провалля, у якому майор велів їх пошльопати?

— Знаю, це он ліворуч від Росі, — кивнувши головою в бік провалля, сказав стрибок до свого начальника.

Василь раптом зблід і тихо запитав мене:

— То це нас везуть розстрілювати?

— Їм би самим голови позривали, коли б вони нас постріляли. Ми їм потрібні живі, а не мертві, — вголос від-

повів я Василеві.

— Ти бачиш, який він пройдоха, все знає, — сказав старший стрибок.

У Василя відразу розпогодилось обличчя і очі заблищали життям.

У КПЗ нас розв'язали й посадили в камеру. Там було всього дві камери. В одній сиділи жінки, а в другій мужчини. В нашій камері було дванадцять осіб, усі вони спали на нарах. Нам, як новачкам, довелося спати на підлозі. Як усі вже добре позасипали, тоді я Василеві тихенько сказав:

— Оце, Василю, ти чув, як ті йолопи мене допитували? Отож запам'ятай собі добре, що мій псевдонім не Боремський, а Василенко, і я не провідник, а простий стрілець із УПА, якого призначили в охорону Павленка. І що пістолет та плянщетка також не мої, а Павленкові, у якого я забрав, як його пристрілили під Фастовом. Нас у Києві розлучать і тобі будуть говорити, що я вже признався до того, що я командир групи. Але як довго вони будуть тобі говорити про мене як про Василенка, так довго ти повинен знати про те, що я до нічого не признався, бо коли б признався, то тоді вони з тобою говорили б не про Василенка, а про Боремського.

— Добре, друже провідник, я їм не скажу більше ані одного словечка крім того, що ви оце їм говорили в моїй присутності, — відповів Васиь.

— Я вірю тобі, Василю, ти мужній і відданий хлопець.

— Дякую, друже провідник, — із сльозами в очах схвильовано відповів Василь.

— Я, Василю, зараз тобі вже не провідник, ми вже рівні.

Вранці нас, як новачків, почали розпитувати, хто ми, звідкіля і за що попали до тієї камери.

Вислухавши мене, найжвавіший із них сказав:

— О, то ви, виявляється, політичні! — і, сміючись, додав: — У нас також є один „політичний".

— А хто ж то тут у вас політичний? — запитав я.

— А от він, — кладучи свою лапу на плече якогось дядька, сказав жвавий в'язень.

— За яку ж то це політику вас звинувачують? — жартівливим тоном запитав я дядька.

— Та я не за політику, це вони сміються наді мною, — сором'язливо відповів дядько.

— Розкажи ж чоловікові сам, за що тебе посадили, а він, видно, чоловік розумний, не такий як ми, розбереться, чи за

політику, чи ні, — глумливо сказав жвавий в'язень.

— А й справді, розкажіть, що це таке з вами трапилося, — лагідно звернувся я до дядька.

— Та це моя жінка встала вранці і розповіла свій сон, що нібито на нашому комині стояв якийсь великий півень і кричав, що Гітлер щезне разом зі своєю властю і Сталін щезне. А після тієї об'яви півень голосно кукурікав і знову об'явив це саме. Оце й уся політика. А я, старий дурень, пішов і в сусідів оповів той, лихо його мамі, сон, і оце за той сон посадили мене й мою жінку, — сказав дядько.

— Правда ж це антисовєтський сон? — глумливо запитав мене жвавий в'язень.

— Я сказав би, що то був тільки сон, — озвався якийсь дідок. — Коли б це було насправді, то тоді й того півня посадили б сюди.

Всі весело засміялись і почали розвивати фантазії про того півня, кожний на свій лад. Коло години десятої майор Новіков викликав мене на слідство.

Заповнивши персоналію, майор почав допит. Я буквально повторив усе те, що в Розкопанцях сказав тому орденоносцеві. Майор записав і потім вголос зачитав мені.

— Можу підписати вам цей протокол, — відповів я.

— Я знаю, що ви цей протокол підпишете, — сказав майор і зараз же додав:

— Ось бачите, як люди лізуть не в свою справу і псують усе. Тому йолопові з орденами захотілося погратися в слідчого і ось зіпсував усю справу. І псують усе. Правда ж?

— По-мойому, він нічого не зіпсував, а навпаки, допоміг вам. Самі ж бачите, як вам зараз легко допитувати по готовому, — сказав я.

— Еге, легко, — багатозначно зиркнувши на мене, сказав майор.

Після мене майор покликав Василя. Але Василь добре вже знав свою ролю і все вийшло так, як треба.

На третій день нас закували в кайдани і саньми повезли 20 кілометрів у Миронівку на станцію. На станцію поприходили офіцери міліції і почали питати наших конвоїрів, кого це вони привезли. Старший нашого конвою гордо відповів:

— Оцей старший, — показав на мене, — це політрук націоналістичної української дивізії, а молодший — його ад'ютант.

— А, то це ви самостійники? — глумливо вишкіривши зуби,

сказав лейтенант міліції.

— Так, ми самостійники, і гордимося тим, що ми самостійники. А от ви не самостійники, чого хизуєтеся своїм холуйством? — запитав я.

Лейтенант з люттю вишкірив зуби і копнув мене ногою. Начальник конвою вхопив лейтенанта за руку й відвів у бік.

— Слабі на голову — завжди міцні в ногах, — сказав я вслід лейтенантові.

— Заметно, что комиссаром был, — сказав другий лейтенант.

— — — —

V
В ЛАБЕТАХ НКВД І В ПАЩІ ГУЛАГу

1. Під слідством у Києві й Рівному. „Суд" Військового Трибуналу і засуд на смерть.

У Києві нас завезли до обласного НКВД на вул. Короленка, 18. Там нас запровадили до кабінету заступника начальника обласного НКВД. В кабінеті було два полковники, майор і капітан. Усі вони пильно, з презирством оглянули нас. Розпитали, хто ми, звідкіля і чого сюди прийшли, а тоді розпечатали пакет і всі нагнули голови над протоколом.

— От що, друже Василенко, оцей протокол ми зараз спалимо на ваших очах, — сказав полковник. І раптом, глянувши на Василя, наказав: „Виведіть його звідси".

Василя вивели. Тоді полковник знову звернувся до мене:

— Ми спалимо цей протокол і звільнимо вас, якщо тільки ви будете зговірливим і розумним чоловіком. Ви маєте величезні шанси зробити для нашої Батьківщини більше, ніж ми всі разом, — сказав полковник, провівши очима по своїх колеґах.

— Про що йдеться, гражданін полковник? — насторожено запитав я.

— Нам потрібна ваша допомога, друже Василенко, — сказав полковник.

— Я Азефом не стану і прошу не ображати мене. Зрозуміло?! — відповів я.

— Ах, так! Ти Азефом не станеш у відношенні до банди? То тоді ти будеш Азефом у відношенні до своїх дітей. Зрозуміло? — з піною на губах сказав полковник і тут же розпорядився відвести мене в карцер.

П'ять днів я відсидів у малесенькому „боксі" півтора на півтора метра, в абсолютній темноті, одержуючи лише 300 грамів хліба і пів літра води. Передати міру знущання таким карцером неможливо, це може уявити собі тільки той, хто там був.

Звідти мене перевели до загальної камери в підвалі. Три дні я ходив, спираючись руками об стіну. Сили залишили мене цілком, я просто не міг триматися на ногах. Але в душі я був гордий з того, що так категорично обстояв свою особисту гідність, бо насправді я тоді був уже в своїх переконаннях так само далеко від націоналізму оунівського зразка, як і від комунізму. Але зрада є зрадою, проти кого б вона не була. Це є найогидніша підлість.

Через днів п'ять нас відвезли на вул. Короленка 33, у МВД. Там мене посадили в досить розкішний „бокс". Це була просто камера на вісім квадратових метрів з малесеньким віконечком десь там високо під самою стелею. Але, притиснувшись до стіни, можна було побачити навіть клаптик неба. У тому боксі не було абсолютно нічого, крім однієї дерев'яної решітки, яка лежала під батареєю на асфальтовій підлозі. Оце та решітка служила мені за всю „меблю". Вартовий безперервно дивився у вовчок, щоб я не спав. О десятій годині вечора мене покликали на допит. На допит вели мене два наглядачі попід руки, а третій ішов попереду і клацав пальцями. Це були їхні сиґнали, щоб звільнили прохід, тобто — щоб нікого ніде не було на коридорах. Нарешті я опинивсь у великому кабінеті. Посередині кабінету стояв стіл, на столі лежала тека і стояв графин з водою. За столом сидів той же полковник, з яким я говорив про Азефа.

— Ну що, може пом'якшав і почнемо говорити? — сказав полковник.

— У вас є протокол допиту, оце і все. Більше мені нема про що з вами говорити, — сказав я.

— Тим гірше для тебе, що в тебе нема про що з нами говорити. Ти ще пожалкуєш, але буде запізно, — сказав полковник.

— Цікаво складається, — сказав я. — Ви арештуєте людей з метою, щоб їм робити „добро", а вони такі безголові, відмовляються від вашого „добра" і ви їх за це саджаєте в карцери. Це ж просто парадокс.

Полковник уїдливо посміхнувся і вийшов, а я цілу Божу ніч сидів на табуретці посередині тієї великої кімнати і куняв.

Декілька разів засинав і падав. Тільки один вартовий стояв і безперервно дивився за мною. Вранці мене відвели в той же самий бокс і цілий день не давали спати. А ввечері, о десятій годині, знову попід руки повели мене у той же самий кабінет, і знову за тим же столом сидів той же самий полковник і курив папіросу. Мені велів сісти на ту ж саму табуретку. Полковник довго сидів мовчки, поволі затягувався тютюновим димом і пильно дивився на мене. Потім піднявся, підійшов до стіни, на якій висіла велика карта Житомирської, Київської, Вінницької, Кам'янець-Подільської та Рівенської областей, і велів підійти мені.

— Ти хочеш, щоб ми вірили твоїм показам? — сказав полковник і допитливо подивився на мене. — Ось глянь, у нас на карті нанесені дороги, якими йшли ваші групи на схід, і ось журнал, у якому записані всі дії тих груп, і на кожну з них заведена справа. А за вашу групу тут і помину немає.

— Ми йшли на схід не як група націоналістів, а як дезертири, які втекли зі штрафних батальйонів, — сказав я, — оце тому у вас наша група й не відмічена.

— А, он воно як!! — сказав полковник і, залишивши мене біля карти, хутко десь вибіг.

А я, тим часом, розглянув карту і всі шляхи, якими й коли йшли організаційні групи ОУН-УПА. Через годин дві полковник повернувся дуже веселий і запропонував мені папіросу.

— Дякую, я не курю, — відповів я.

— Все ж таки, ви, Даниле Лаврентійовичу, повинні нам допомогти, — ласкаво сказав полковник. — Це ж настільки у ваших інтересах, як і в наших. Ви ж просто випадково опинилися в націоналістичному таборі, а за своїм духом ви ж комуніст.

— Ні, гражданін полковник, я не комуніст, — відповів я. — На зорі своєї молодости я шукав у комунізмі своїх ідей. Думав, було, навіть, що я вже їх знайшов. Але пізніше пересвідчився, що це був тільки міраж, видимість тих ідей, а в дійсності їх там не було і бути не може.

— Чим же так вас розгнівив комунізм? — запитав полковник.

— Мені, — відповів я, — не подобається, що комуністи самі на себе взяли місію насильно всім робити „добро", а я такої місії на себе брати не хочу. Я борюся за такий лад, який законом забезпечив би можливість кожному своєму громадянинові самому собі робити добро. А закон повинен лише стежити, щоб одні не робили собі добра за рахунок інших.

— А в націоналістів ви знайшли те, чого шукали?

— Ні, і в націоналістів я не знайшов.

— То може його ніде й нема? — сказав полковник. — Навіщо ж шукати того, чого не існує? Може ті ваші ідеї є лише абсурдними вашими вигадками, фантазією мрійників?

— Може й так, — відповів я, — але краще я сам у собі буду жити своїми власними фантазіями, мріями, ніж маю хапатися за ту низьку приземлену соціяльно-шлункову реальність.

— Тяжкий ви чоловік і тяжкий передусім сам для себе та для своїх ближчих і рідних, — сказав полковник і вийшов.

І я знову сидів на тій же самій табуретці, дрімав, куняв, падав і знову сідав, і знову падав, аж до самого ранку. А в камері знову те ж саме: наглядач стоїть у дверях і не дає спати. Оце так без сну мене морили цілих п'ять діб. Цих тортур також неможливо стороннім людям збагнути. Це тяжкі муки, які вимотують не менше ніж бійка.

На шостий день вранці той же самий полковник з групою офіцерів прийшов до мене в бокс і сказав:

— Не хотів тут нам сам про себе оповісти правду, отже зараз поїдеш до Рівного, там про тебе розкажуть інші, які добре знають обох вас. — І полковник розпорядився взяти мене під руки й вивести до машини. За хвилин п'ять привели й Василя.

І так ми в супроводі сімох конвойних — двох офіцерів і п'ятьох солдатів — їхали вантажною критою машиною аж до самого Рівного. Тільки на одну ніч зупинилися у Новоград-Волинському. Там ми ночували в КПЗ. І нарешті я виспався. Це було для мене дорожче всього.

Наступного дня ми приїхали до Рівного в обласне НКВД. Там нас прийняв капітан, за національністю вірменин. Переглянувши мої протоколи і добре по-чекістському приглянувшись до мене, сказав:

— Оце, якщо тут у нас будеш поводитися так, як там у Києві, то повезем тебе у твоє село і там у селі повісимо. Зрозумів?

— О, то це дуже добре, я ще матиму змогу побачити своє рідне село і попрощатися з ним, — вдавано весело відповів я.

Капітан блиснув на мене своїми хижими очима і аж заскреготав зубами. Полагодивши різні паперово-чорнильні формальності, нас відпровадили до тюрми.

Рівенська тюрма була тоді, на початку весни 1945 р., наби-

та заарештованими за український націоналізм. У ті часи „Військовий трибунал" щоденно судив по 20-25 чоловік за участь у націоналістичному русі. Всі камери були геть переповнені людьми. Постелі не видавали жодної. Всі спали на підлозі. Супи варили лише з однієї води, забовтаної якимись висівками. Цей суп нагадував мені пійло, яке колись мама готувала для телят. Часто цілими днями не давали хліба. Одного разу чотири дні підряд не давали хліба. Люди зачали пухнути. Згодом дозволили рідним передавати передачі і тоді люди ожили. Очі в людей заблищали життям. Мені, звичайно, передач ніхто не носив, але між ситими людьми покращало й мені. Час від часу мене люди частували всякими ласощами зі своїх передач. Пізніше троє молодих людей із Корецького району прийняли мене до свого гурту, і відтоді ми їли разом усе те, що їм приносили в передачах рідні з дому. Словом, мало-помалу я прийшов до норми.

Почали викликати на слідство. Слідчим у мене був якийсь молодий хлопець, демобілізований з морфлоту. Він приходив з папірцем, на якому були записані готові питання. Всі ті питання відносились до всякого роду дріб'язкових уточнень. Йшлося в основному про те, щоб моїй „справі" надати хоча сяку-таку видимість відповідности до звинувачення.

На слідство мене тоді, в березні 1945 р., викликали всього тричі. Кожного разу мені доводилось відповідати на троє питань.

Одначе, не зважаючи на всю ту формальність і несерйозність слідства, я готував себе до розстрілу. Від часу вбивства українськими повстанцями генерала Ватутіна 1944 р. звинувачених за український націоналізм до розстрілу засуджували масово. У підвалі тюрми, під час мого перебування там, завжди сиділо засуджених на смерть біля трьох сот чоловік.

Настав квітень 1945 р. У повітрі запахло весною. Мені пішов усього лише тридцять перший рік. Це ще також вік весни, — думав собі я, перебираючи подумки найкращі хвилини свого життя. Там, у неволі, очікуючи вироку смерти, всі ті минулі щасливі хвилини смакувалися краще, ніж тоді, коли я ними користувався. Вранці 16 квітня я розповів своїм товаришам по неволі свій сон. Мені снилося, що я зайшов у якесь приміщення. Це приміщення стояло над якоюсь глибокою ямою. У кутку, за бар'єркою сиділа моя мама і братова. Обережно, щоб не впасти в яму, по підвалинах я підійшов до них, вони піднялися й робили зусилля, щоб мене схопити за шию й по-

цілувати. Але не могли досягнути мене. Та я, пам'ятаючи навіть уві сні, що вони померлі, зумисне відхилявся від них, щоб вони мене не цілували.

— Тобі загрожує кара смерти, але вона пройде мимо, — сказав якийсь літній сторонній чоловік. І в ту ж мить відчинились двері й мене викликали на суд.

До кари смерти я готував себе весь час. У період слідства тільки про те й мріяв, щоб на відповідній висоті тримати себе на слідстві та з гідністю борця за правду прийняти смерть. Але, хоча я й мобілізував усі свої духові сили, щоб не затремтіти перед лицем смерти, одначе коли назвали моє прізвище і сказали, щоб я збирався зі всіма своїми речами, то по моєму тілі пробігло неприємне тремтіння від страху. Але такий стан тривав всього лише пару хвилин. На подвір'ї я почував себе вже зовсім нормально.

На суд нас з Василем вели в групі двадцяти двох чоловік. Всі йшли мовчки, замкнуті самі в собі зі своїми власними думами й надіями. А я, узгіднюючи себе із своїм, не мною даним, призначенням, із усією натугою мобілізував свою волю до тієї неминучої останньої миті. Мені дуже, дуже хотілося мужньо зустріти смерть.

Дорога до суду завжди „коротка", а тим разом вона видалася мені невимовно короткою. Я ще не встиг усього, як слід, обдумати, коли конвойний уже зупинив нас перед будинком Військового Трибуналу. До приміщення Трибуналу нас уводили по двоє. Це був невеличкий, препоганий будинок, розділений вузеньким коридором; праворуч містився сам Трибунал, а ліворуч почекальня для ув'язнених. Почекальня була брудна й смердюча до неможливости.

Через хвилин тридцять відчинилися двері нашої смердючої почекальні, і старший конвою зачитав моє й Василеве прізвища. Ми вийшли. Наглядач зачинив двері почекальні і тут же відчинив двері — до Трибуналу. Це була кімната метрів три завширшки і метрів сім завдовжки. Посередині стояв стіл. За столом сиділи — майор років п'ятидесяти і двоє дівчат років по 19-20. Праворуч сиділа секретарка років 30. Оце такий був склад того Військового Трибуналу, який вирішував долю людей, — кому жити, а кому ні.

Після формального встановлення прізвищ та дат і місця народження голова Трибуналу швидко перейшов до справи. Насамперед він виложив на стіл речеві докази нашої провинности. Це були: пістолет, ґраната і... великий дерев'яний тризуб.

— Це ваш пістолет? — взявши його в руку, запитав мене голова суду.

— Ні, не мій, — категорично відповів я.

— Як це не ваш? Під час арешту у вас не відібрали пістолета? — з обуренням сказав голова суду.

— У мене відібрали новесенького пістолета, а ви мені показуєте заіржавілого бравнінґа, — відповів я.

Тоді голова Трибуналу, звіривши нумер пістолета і його назву з записами протоколу, наче сам до себе, сказав:

— Підмінили, сучі сини. — А потім, піднявши голову, сказав до мене: — Це суттєвого значення не має, чи це той пістолет, якого у вас відібрали, чи ні. Важливе те, що пістолет у вас був.

— Може для вас це й не має суттєвого значення, чи це той чи не той пістолет, але для справжнього суду, який прагне встановити істину й довести її, то це має величезне значення, — відповів я.

У відповідь на ту мою репліку голова Трибуналу глянув на мене хижим звіром.

— А оця ґраната також не ваша? — запитав головаТрибуналу.

— Ґраната моя.

— А оцей тризуб ваш?

— Ні, таких тризубів ніхто ніколи з собою не носив. Він же важить біля двох кілограмів. Такими тризубами прикрашали лише стіни установ.

Голова Трибуналу, звірившись із протоколом обшуку, сказав:

— Да, дійсно, тризуб і в протоколі обшуку не фіґурує.

— У протоколі обшуку фіґурують: годинник і компас, але ваші помічники підмінили їх оцим тризубом. Тризуб їм не потрібний, а годинник і компас видно знадобилися, — глумливо сказав я.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, розкажіть Трибуналу в якому році й місяці ви вступили до банди і чому? — запитав голова Трибуналу.

— Я ні в яку банду ніколи не вступав, а навпаки, все своє життя боровся проти всяких банд, чужих і своїх, — твердо і рівно відповів я.

У голови суду затремтіла борода і нервово заграли вилиці. Він раптово зірвався, стукнув кулаком по столі й закричав:

— Мовчать!!!

— Я відповідав на питання.

— Мовчать!!! — знову несамовито закричав голова Трибуналу.

Настала мовчанка. Голова Трибуналу трясся від злости, немов би не він судить, а його судять. Дівчата перелякано мовчали й перезиралися між собою.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, розкажіть Трибуналу, коли ви вступили у відділ УПА і при яких обставинах?

— Я вступив у відділ УПА 1943 року в березні місяці. У зв'язку з тим, що в той час німці майже поголовно грабували наш народ, наш край, а молодь вивозили до Німеччини на каторжну роботу, я вирішив краще йти у відділ УПА і захищати свій народ від грабування і вивозу на каторжні роботи, ніж самому їхати на каторгу до Німеччини.

— А чому ви, підсудний Шумук, не пішли в червоні партизани?

— По-перше, — сказав я, — червоних партизанів я тоді в наших краях ніде не бачив. А по-друге, я змінив свою думку й переконання. Я тоді не був уже комуністичних переконань. Десять років я горів комуністичними ідеями, я готовий був за ті ідеї піти на найстрашнішу смерть з гордо піднесеною головою. Я з насолодою терпів тяжкі страждання за ті ідеї у польській тюрмі. Але за тих не цілих два роки вашого „ладу" на наших західніх землях ви мене відкомунізували. Ви вбили в мені віру в ті ідеї, про які я так солодко мріяв і з гордістю боровся за них і страждав. Ви своєю брехнею і жорстокістю штовхнули мене в обійми націоналізму.

А голова суду під час того мого виступу весь час запінений кричав: „Мовчать!!!"

Мені хотілося перед смертю плюнути в самі очі, в лице Сталінові і всій його кліці саме за те, що вони зогидили, спідлили ту ідею, яка була для мене святою святих, яку я вважав вершиною людського щастя. А поскільки я не мав змоги того зробити, то хоч на так званому суді все прорвалося в мене перед лицем того, що від імени їхньої влади вершив суд наді мною.

Після того мого виступу декілька хвилин панувала мертва тиша.

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, а чи ви за період свого перебування в УПА стріляли в червоних партизанів і солдатів радянської армії? — запитав голова Трибуналу.

— Ні, я ніколи ні на кого і ні з якого виду зброї не

стріляв. Я лише словом „вистрілював" у політику Сталіна та його кліки.

На тому й закінчився допит у моїй „справі". Почався допит Василя Присяжного. Василь вів себе нормально. У нього не було мотивів на такі словесні сутички, як у мене. Василеві також було поставлено всього троє питань і він відповів на них спокійно, з гідністю. Після допиту суд „закруглявся".

— Підсудний Шумук Данило Лаврентійович, яке ви маєте прохання до суду в своєму останньому слові? — сказав голова Трибуналу.

— Це не суд, а глум над суттю самого слова „суд" і тому я відмовляюсь від останнього слова! — сказав я.

— Підсудний Присяжний Василь, яке ви маєте прохання до суду в останньому слові? — запитав голова Трибуналу.

— Я прошу суд зважити на мій вік і недосвідченість у житті.

Ті слова я підказав Василеві ще перед судом, щоб він сказав так в останньому слові. Мені йшлося про те, щоб Василь залишився живим і щоб виніс на волю „тайну" нашої справи і „суду". Але вийшло навпаки: пізніше Василь загинув під час втечі, а я залишився живий.

Після короткої перерви голова суду зачитав вирок.

— Именем Советского закона, на основании статьи 54-Іа и 54-II Военный Трибунал приговорил Шумука Даниила Лаврентиевича, рожденного 1914 года в с. Боремщина Волынской области Любомльского района, к высшей мере наказания — расстрелу. Приговор Военного Трибунала кассационному обжалованию не подлежит. Присяжного Василия Военный Трибунал приговорил к 20 годам каторжных работ. Конвою Трибунал приказывает взять осужденных под строжайшую охрану!

У ту ж мить конвоїри клацнули своїми ґвинтівками і щільно притулили багнети до наших спин. І так пародія над законністю перетворилася на жорстоку реальність. Нас вивели. І ми знову попали в ту ж саму смердючу почекальню. Всі кинулися розпитувати, як і що. Я коротенько оповів. Всі накинулися на мене, чому я не просивсь. У відповідь на це я махнув рукою і сказав:

— Відчепіться від мене, я уже не належу до вашого світу і тому не старайтесь мене переконувати. Я жив і вмираю зовсім за іншими нормами, ніж ви, тому і на суді вів себе по-іншому. Те, що для вас найдорожче, для мене другорядне,

і навпаки. Зрозуміло?!

— Життя для всіх нормальних людей найдорожче, — сказав один старший віком і відійшов від мене.

На ту його репліку я не відповів. Мені не хотілося спілкуватися ні з ким, а особливо з тими, що так жадібно чіпляються за життя і без найменших вагань кидають тим нелюдам під ноги свою особисту гідність. Мені тоді дуже, дуже хотілося залишитися самому з собою, розібратися зі своїми роздумами, завершити їх хоча самому для себе, і тоді щойно відійти від життя. І відійти свідомим своєї мети. Я, чомусь, вірив у те, що якщо я відійду з цього світу свідомим своєї мети, вірним їй, то та моя свідомість залишиться на цьому світі і буде переходити від юнака до юнака, від юначки до юначки. І це навіюватиме їх тим одвічним вогнем, який зберіг нас людьми з палким стремлінням до прекрасного, як вмістилище щастя, добра і правди.

,,Але чи витримаю я ті останні випробування, чи не схитнуся в останню мить свого життя?" — з хвилюванням у душі думав собі я.

Я так замкнувся у тих своїх передсмертних роздумах, що навіть не зоглядівся, коли Трибунал пропустив усіх приведених зі мною на суд. Всі були стурбовані своїм горем і тому дали мені спокій. Старший конвою відкрив двері і зачитав моє прізвище. Я відгукнувся. Перепитавши моє ім'я, по-батькові, мені веліли вийти з почекальні. Я вийшов на вулицю.

— Вот вы втроем, — сказав начальник конвою до своїх солдатів, — отвечаете головой за этого заключенного, — он приговорен к расстрелу. Вы должны его привести в целости и сохранности. Сегодня же мы его пустим в расход. Поняли?!!

— Поняли! — відгукнулися солдати, і в ту ж мить три багнети майже підперли мене в спину і під пахви. Після мене викликали решту й вишикували їх у колону. Колона рушила. Ззаду за колоною під особливо суворим конвоєм пішов і я. Колона йшла тихо. По тротуарах, так як і завжди, кудись ішли люди. Ішли цивільні й військові, ішли жінки й діти, у всіх були свої інтереси, бажання й потреби. Десь високо в небі курликали журавлі. Всі ті перехожі люди, курликання журавлів і забруньковані дерева творили разом одну гармонію життя.

,,Але віднині я вже не є в гармонії цього світу. Не для мене забрунькувалися дерева і не для мене весело курличуть журавлі. І все, все вже на цьому світі не для мене", —

думав собі я.

Все відчужилося від мене і я відчужився від цього світу. Я той, що однією ногою вже на тамтому світі небуття, а другу ногу вже відпихає від цього світу...

Колону зупинили. У замку залізної брами заскреготав ключ наглядача. Брама відчинилася. Нас увели за браму. Мене відокремили від колони й поставили очима в куток. Відчинилася друга брама. Колону відвели до тюрми, а я залишився між двома брамами, впертий очима в куток.

,,Ага, зрозуміло, — думав собі я, — оце зараз мене й заберуть на розстріл".

Через хвилин десять мене завели в бокс поряд з конторою. Це була маленька камера 2 х 3 метри. У тому боксі я почав швидко ходити з кутка в куток і хвилюватися з того приводу, що так довго зволікають. Мені хотілося швидко відбути цей акт переходу від буття до небуття.

А наглядач, не зводячи очей, крізь вовчок пильно стежив за всіма моїми рухами. Так я ходив там із кутка в куток, тривожно очікуючи смерти, аж до смерку. Нарешті знову заскреготав ключ у замку і через мить відкрились двері.

— Следуй за мной, — суворо сказав лейтенант і, повернувшись, пішов. Я йшов за ним, а за мною наглядач із пістолетом у руках. Я, глянувши на пістолет, подумав собі: ,,Оце він, оцей наглядач, з того пістолета зараз застрілить мене, а після того піде додому і тією ж самою рукою, якою зараз стискав пістолет, буде голубити свою дружину і діточок. Ні, ті, що стріляють людей, не можуть голубити нікого. Це жорстокі і бездушні люди, вони не знають, що це таке ласка, добро й краса, це носії смерти", — думав собі я.

На подвір'ї тюрми було глухо, ніде ані однієї живої душі. Мене провели понад муром до лазні.

— Ага, — думав собі я, — значить стріляють у лазні й відразу змивають кров, щоб і сліду не лишилось.

Але, на велике моє здивування, в лазні було багато в'язнів, яких щойно привели з роботи. Їх там у лазні й годували. Мені також дали там полумисок галушок з картоплею. Я, звичайно, поїв так, якби ніде й нічого не бувало. Незабаром тих робочих в'язнів вивели з лазні, а мені веліли роздягтися. ,,Оце, — думаю собі, — нарешті прийшов кінець". І я швидко роздягся й став.

— Чего стоишь, иди мойся! — сказав наглядач.

Я безмовно пішов митися, не сумніваючись у тому, що

мене розстріляють зараз, саме таки тут, у лазні.

Помився я хутко і почав хвилюватися з того приводу, що так довго тягнуть з тим моїм реченцем.

— Выходи, — сказав наглядач.

Я вийшов і став перед ним в одягалці.

— Чего стоишь, одевайся.

Я одягся.

— Следуй за мной, — сказав лейтенант.

Я вийшов за лейтенантом на подвір'я тюрми. Там була вся тюремна адміністрація. Вони вишикувалися у два ряди і таким чином зробили мені коридор від лазні до тюрми. Кожний своїм жорстоким і холодним поглядом немов обмацував мене — чи я ще живий. Тим разом мене не повели наверх, а веліли йти вниз, у підвал. Я слухняно йшов за лейтенантом. У підвалі в коридорі було майже темно й абсолютно тихо, тільки десь у кінці коридора блимало якесь червонотьмяне світло. На цей дихаючий смертю коридор прийшла і вся адміністрація. Все це відбувалося без слів. Всі понуро мовчали й жорстоко, але з відтінком насолоди дивились на мене. У тій темряві мене підвели до одних дверей і тихенько веліли роздягтися. Я швидко роздягнувся, а уява працювала ще швидше. Я дуже чітко уявив собі, що ось зараз відкриють ті двері і звідтам ударить в ніс запах смерти. У моїй уяві вимальовувалась неоштукатурена, мокра і без вікна камера, за порогом якої жде мене холодна й жорстока смерть. Я уявив, що якщо я тільки переступлю поріг тієї камери, то зараз же, в ту ж мить цей наглядач вистрілить мені в потилицю і тут же настане смерть. Нарешті заскреготав ключ наглядача у висячому замку на дверях. Замок відчинився. Тоді з тією самою звичною вправністю заскреготав у другому, а за тим і в третьому внутрішньому. І нарешті трішечки прохилив двері. У камері завидніло світло. Стіни були білені. І в камері були люди. Живі люди. В моїй голові майнула думка, що це помилково відкрили не ту камеру. І я чомусь злий був на них за ту помилку. Я боявся, що мені не вистачить духу довго тримати себе на такій висоті і я можу нервово здати. Але в ту ж мить мені веліли увійти в камеру. Я ввійшов туди абсолютно голий. Двері зачинились. В'язні підійшли до мене і почали розпитувати, хто я такий і звідки.

— Хлопці, відчепіться від мене, я смертник і мені нічого з вами розмовляти.

— О, то ти смертник! А чого ж ти сюди до нас живих

попав? Стукай, хай тебе до смертних ведуть, — із співчутливим глумом сказав якийсь довголапий в'язень.

— Не хвилюйтеся, ми всі тут засуджені на смерть, — співчутливо сказав другий молодий хлопець.

Тим часом у дверях відкрилась „кормушка" і через неї пхнули мені сорочку, потім кальсони, а потім і все останнє. Я одягся і тоді глянув на людей, які вже давно сиділи в тій камері...

2. Серед смертників. Дні і ночі на грані небуття. „Воскресіння з мертвих" і перспектива каторги.

Камера була невеличка, всього тринадцять квадратових метрів, а нас було сімнадцятеро. В камері, крім „параші", більше нічого не було. Всі спали на підлозі в тому самому одязі, в якому ходили вдень.

— Коли й де вас заарештували і за що судили? — запитав мене в'язень, що називався Федір Бухало.

Я оповів Бухалові все: де і при яких обставинах мене заарештували та за що судили. Крім Бухала, мене слухав також засуджений в одній з ним справі Михайло Гуменчук.

Пізніше вони почастували мене білим хлібом і сметаною.

А цей довголапий, що першим підступив до мене і глузував з мене ще голого в дверях, владно ходив по камері і вивчаючо поглядав на мене.

Після вечірньої провірки, всі почали розмощуватися спати. Кожний сумно замикався в собі і мовчки лягав на своєму місці.

— Ей ты! — почулося в мене за плечима, і я обернувся. — Смотри, ты здесь будешь спать и с ними кушать, — сказав довголапий.

— А ти тут хто такий і з якої речі вказуєш мені, де я повинен спати і з ким їсти? — сповнений обурення, явно підвищеним тоном запитав я.

— Тебе говорят, вот и делай так, как тебе говорят, если хочешь жить здесь по-хорошему, — самовпевнено сказав довголапий.

— Я плюю на те, що мені говорять і на тих, що говорять. Зрозуміло? — відповів я.

Всі насторожено, немов скам'янілі, мовчки стояли й дивились на мене.

Довголапий розкарячив „по-блатному" два пальці і шмагнув

ними мені під очі. Я відсахнувся назад, а тоді з усієї сили вдарив довголапого під саму бороду в горлянку. Довголапий тільки глипнув і впав. Всі, затаївши дихання, мовчали. Бухало й Гуменчук розгублено дивились на мене, а довголапий лежав непритомний. Я підійшов до відра, набрав води і линув на його пику. Він здригнувся, а тоді поволі піднявся і так подивився на мене, що мені самому стало його шкода.

— Ты знаешь кто я такой? Я рецидивист, я уже три раза был осужден, я повидал все лагеря России. Меня взяли с лагеря и перебросили на фронт к Ковпаку. Я прошел с Ковпаком до самых Карпат, а ты осмелился руку поднять на меня, — з образою сказав довголапий.

— Молись Богу, що я того всього не знав, а то ще дужче бив би, — відповів я.

— Ну, хорошо, будем друзьями, ложись здесь возле меня, — усміхаючись сказав довголапий.

— Мені твоїх поблажок не треба, я сам знайду собі місце. Зрозуміло? — відповів я.

— Може з нами будете спати, Даниле? — увічливо сказав Бухало.

— Добре, дякую. Буду спати з вами.

— Як його звати, того русака? — запитав я Бухала.

— Це Андріянов, — відповів Бухало.

— А за що йому дали таку міру?

— Він каже, що вбив свого командира у партизанській армії Ковпака.

— А хто раніше прийшов сюди в камеру смертників, він чи ви?

— Він, — відповів Бухало, — як ми прийшли, то він уже тут верховодив, але нас не зачіпав, а навіть загравав до нас.

І через той конфлікт з Андріяновим я й забув про суд і кару смерти.

,,От як воно, — думав собі я, — якийсь там Андріянов з далекої Росії прийшов на Україну з червоними партизанами і за щось там убив свого командира. Його посадили, засудили, і цей русак, сам один потрапивши в камеру смертників, відразу ж підкоряє собі всіх п'ятнадцять чоловік українців, що перебувають у цій камері. І він ділить їм їхні передачі, віднімаючи собі все, що найкраще. А тих, що можуть постояти за себе, він уміло задобрює за рахунок беззахисних. За своїм духом він побутовий злочинець, але ту політику, яка від давніх

давен ведеться у верхах, він засвоїв на відмінно і застосовує її в своєму щоденному житті. Невже ж це елемент експансивного державницького виховання панівної нації проник уже в їхню кров?" — запитував я сам себе. З тими тяжкими роздумами й заснув.

Десь серед ночі на коридорі чути було таємничі звуки й тупітню. У камері всі пробудилися й перетворилися в слух. Тупіт переходив від однієї камери до другої, і біля кожної зупинявся на хвилин десять.

— О, з тринадцятої вже когось узяли, — напівпошепки передавали один одному.

А таємничий тупіт і шарудіння, навіваючи смертельний страх, все наближалися і наближалися. В камері чути було лише посилене дихання. І нарешті ті носії страху смерти зупинилися під дверима нашої шістнадцятої камери. Клацнув ключ, трішечки-трішечки прохилилась „кормушка" і звідти через щілинку її дивилося двоє зловісних очей, а потім показалися й уста.

— На букву „а", — грізним голосом промовили ці зловісні вуста.

Прихиливши голови в смертельному переляці, люди називали свої прізвища, які зачиналися на „а". І так цей таємничий голос перепитав весь алфавіт. Тієї ночі з нашої камери не взяли нікого. Кормушка закрилася, і зловісні вуста зникли. Люди радісно відітхнули і навіть голос у всіх повеселішав.

— Тепер ще одну цілу добу проживемо спокійно, — хтось сказав сам до себе, немовби тими словами смакував життя.

Але раптом десь у кінці коридора тупотіння посилилося і чути було якесь шарпання. Знову всі перетворилися в слух.

— Знаєш... Оце чути було як запихали гумову „грушу" в рот, щоб не кричав. Зараз будуть тягнути попід дверима нашої камери, — хтось говорив один до одного.

І нарешті вся моя підготова до смерти вивітрилася, я почав відчувати страх, так як і всі.

На фронті, в бою, в боротьбі смерть зустрічають зовсім по-іншому. А тут, у темних підвалах тюрми, при безперервному нагнічуванні чорного страху, люди переживають кожної ночі дуже близьку присутність смерти. Ось чути зловісну ходу носіїв смерти, чути їх шерех і шепіт. І нарешті ось чути, як вони вже тягнуть свою жертву. Страх проймає всіх, немов електричний струм, і тіпає всіма одночасно, лише тільки назовні не всі однаково його виявляють.

Вранці задзвонив тюремний дзвінок. На коридор прийшов черговий офіцер робити ранкову перевірку.

— Ложись лицом к земле! — через „кормушку" скомандував наглядач.

Всі лягли ниць. Заскреготали замки. Відчинилися двері. До камери увійшов черговий офіцер і лікар. Вони переступали через нас, як через колоди, і, порахувавши, запитували, чи в когось є якісь прохання.

І так кожного дня рано й увечері нас рахували лежачих. Все це робилося зумисне для приниження людської гідности. Ті, в яких державною службою є вбивства і знущання, дуже винахідливі в принижуванні людської гідности.

Після обіду наглядач приніс маленький клаптик паперу й олівця.

— Шумук! — сказав наглядач. — Вот возьми эту бумагу и карандаш и сейчас же напиши просьбу о помиловании.

Я завагався, але всі, один поперед другим, заговорили: „Беріть, беріть!". І я взяв.

— Що ж писати? — думав собі я.

— Ты здесь единственный человек, способный постоять за себя, — сказав Андріянов. — Я к таким людям отношусь с уважением. Но в отношении помилования я советую тебе как другу: просись и только просись. Здесь больше ничего не проходит, только одна-единственная просьба и больше ничего.

Та поведінка Андріянова мене дуже здивувала і я дуже пильно подивився на нього. Але ані на обличчі, ані в очах не помітно було ніякого лукавства. Андріянов говорив щиро й співчутливо.

„Ні, проситися я не буду, — подумав собі я. — На такі слова як „просьба" в мене ані язик, ані рука не підніметься. Краще я це назву „Заявою" і напишу так, як воно звучить у протоколах допиту".

Так я і з'ясував Голові Президії Верховної Ради, посилаючись в основному на те, що в мене немає ані вбивств, ані участи у боях і що я не займав ніякого керівного посту. Тому просив переглянути вирок Трибуналу і скасувати вищу міру покарання.

Андріянов прочитав мою заяву і здивовано подивився на мене.

— Так у тебя нет убийства? — сповнений здивування, запитав він.

— Ні, немає і ніколи не було, — спокійно відповів я.

— А где же ты научился так ловко бить?

— Якщо хто дуже проситься, то одлупити можу, а вбити не можу.

— Да, понимаю, понимаю, — наче б сам до себе, сказав Андріянов. І більше вже нічого не питав.

Я сів на своєму місці біля Бухала й Гуменчука. Ці два молоді хлопці відразу поставилися до мене по-дружньому. Я разом з ними спав, їв і найбільше розмовляв. Вони поінформували мене про кожного смертника нашої камери. Більшість із них на слідстві трималися дуже погано. Вони „сипали" всіх підряд і нарешті „засипалися" самі аж до „вищої міри". Деяких узяли в бою тяжко раненими і вони трималися добре.

— А де ви були, в сотні? — запитав я їх обох.

— Ні, ми були в оперативній групі Омелька, — гордо відповів Бухало.

— А що ж це за група? — запитав я.

— Це була оперативна група СБ, — гордо заявив Бухало.

— Де ж ви бували зі своєю групою і кому підпорядковувались?

— Ми в основному оперували на північній частині Рівенщини, а підпорядковувалися Далекому, — відповів Бухало.

— То ви, мабуть, знаєте й Верещаку?

— А як же, знаємо.

— А, випадково, ви не знаєте Миколи — того, що раніше був провідником округи „Б", яка займала всю Житомирську область і північну частину Київщини?

— Це ви, мабуть, маєте на увазі того Миколу, що втік із Житомирської тюрми? — уточнююче запитав Бухало.

— Так, того самого.

Бухало, подивившись на мене довгим допитливим поглядом, сказав:

— З ним трапилося велике горе. Верещака доручив Омелькові, а вірніше кажучи нашій групі, заарештувати й допитати його так, щоб він признався, з яким завданням його випустили з тюрми і спрямували в наше підпілля. Отож ми його заарештували й допитували.

— І що ж він вам сказав?

— Нічого, це залізний чоловік. Йому просто на вогні до колін спалили ноги і однак він не сказав ані жодного слова. Він до самої смерти клявся вірністю ідеї українських націоналістів, а наприкінці сказав: „Ви ще колись довідаєтеся, хто

такий Верещака".

— І так ви його й замучили?

— Так, він помер.

„О, який страшний кошмар та підпільна робота! Це одна гидь, — подумав собі я. — У такій боротьбі ніхто не знає, коли, де і як він кінчить".

— Бувало в нас ще й страшніше, ніж з Миколою, — сумно сказав Бухало.

— А що ж ще може бути страшніше, ніж бути замученому на смерть своїми друзями по ідеї?

— А ви знаєте, що було в окрузі Енея взагалі, а зокрема в моєму рідному Дермані? — запитав мене Бухало.

— Ні, не знаю. Я на тих теренах не бував.

— А в нашому селі Дермань СБ, а вірніше кажучи „Смок", замордував, спалив і потопив у криницях найкращих людей нашого села. Він не винищував цілих родин. Ні, він лише з кожної найбільш національно свідомої і відданої національним справам родини висмикував когось одного і нищив, як „сексота ЧК". Ось таким пекельно-підступним чином він перетворював наших найкращих друзів на ворогів, він штовхав в обійми наших ворогів тих, що довгі роки були опорою нашого визвольного руху. Ось, наприклад, я перебував на півночі Рівенської области в оперативній групі СБ, а мого рідного брата Смок замордував за придуману „співпрацю з НКВД". І це в нього був не випадок, а така була в нього система. Він калічив переважно ті родини, в яких хтось, хоча б один член родини, займав якийсь важливіший пост у національному русі.

— А все ж таки, в нього повинні були бути якісь більші мотиви на ті його надмірно злочинні дії, — сказав я.

— Мотиви?! Зараз я вам оповім про мотиви, — сказав Бухало. — „Мотиви" в нього були. Ось, наприклад, у нашому Дермані одного разу було так: невелика група чекістів на краю села зайшла до однієї хати вечеряти. Люди пригостили їх, не питаючи, хто вони й звідкіля, так як і завжди в нас ведеться. І раптом про це хтось доповів Смоковій любовниці, яка в підпіллі проходила за його дружину, а та оповіла Смокові і сама забажала піти з боївкою СБ, яка завжди була в охороні свого шефа, щоб пополохати тих зухвалих чекістів. Смок, звичайно, згодився на ту „операцію". Хату обстріляли. Чекісти повтікали. Один лише чекіст „з переляку" забув свою пляншетку. Любовниця Смока підібрала ту пляншетку, і навіть

не дивившись, принесла її своєму любаскові. Смок швидко розглянув усі папери, які були в тій пляншетці, і знайшов там, якраз те, що йому було найбільше потрібно. Там був список усієї аґентури НКВД в селі Дермані. В отой список аґентів були занесені члени найвидатніших націоналістичних родин нашого села. Були навіть і їхні доноси. Оце ж той список і був незаперечним мотивом для арешту, знущань і смерти тих людей. Ті Смоківські ,,незаперечні мотиви" і його розправи схвилювали всю Крем'янеччину й Рівенщину. І ось одного разу сповістили Смока про те, що в районі Мізоча на хуторах відбудеться конференція ОУНівців, отже йому доручили забезпечити охорону тих хуторів. А по всіх стежках і доріжках виставили секретні пости, про які Смок не знав. Ті секретні пости затримували й обшукували всіх тих, хто йшов або їхав до Мізоча або Рівного. І ось в однієї дівчини, котра йшла з Дерманя до Мізоча, було знайдено донос про місце, час і кличку тієї конференції. Дівчину затримали і відвели туди, де було потрібно. Вона відразу сказала, шо ту записку їй дала Смокова дружина. Відразу звели їх віч-на-віч. Смокова любаска, сповнена цинізмом, без особливих запитань, з виразом самозахоплення розповіла про свою аґентурну діяльність у нашому підпіллі. Із свідчення тієї любаски виявилося, що вона — кваліфікований аґент НКВД, що вона за спецзавданням пробралася в підпілля й стала ,,любаскою" Смока, і що сам Смок довго був лише її сліпим знаряддям. І виявилося ще таке: щойно недавно, недалеко Мізоча на постою Смока, вона зробила так, що по організаційній кличці до нього на явку прийшли відповідальні працівники НКВД. І, перелічивши всі його злочини, зроблені за посередництвом неї, за велінням НКВД поставили його в безвихідне становище і запропонували йому разом зі своїми колеґами з НКВД працювати вже свідомо на користь чекістів. Сам Смок, викритий свідками, також признався. Оце такий жахливий кошмар був у нашому Дермані.

Це оповідання звучало досить неймовірно. Але, якщо в деталях тут, можливо, й був елемент леґендарности, то в основі цього лежав таки факт, що підступно-провокативні методи чекістів у поборюванні націоналістів дійсно застосовувалися їхньою аґентурою в СБ. І з цього приводу я сказав:

— Так, це пекельно-жахливе підступство чекістів. Вони вхитрилися таким чортівським способом винищувати націоналістів їхніми власними руками, і всі ті злочини списати на рахунок самих же націоналістів. Коли б не було відповідного ,,почер-

ку", то не було б і підробки того почерку. Чекісти лише зручно підробили почерк СБ і їхніми руками винищували тих, яких те СБ повинне було б охороняти. І зараз усе це так заплутано, що, мабуть, у тій страшній каламуті ніколи не розбереться жоден історик.

— А на Верещаку також говорять, що він робив на червоних, — сказав Бухало.

— Та й ви, що за наказом Верещаки пекли на вогні Миколу, також робили на НКВД.

— Так, це правда, добре розібравшись, то й ми робили на НКВД, — сказав Бухало.

— Найстрашніше в підпільній боротьбі — це „п'ята колона". Оце ж більшовики й запустили в саме нутро націоналістичного руху ту найстрашнішу „п'яту колону".

— Це правда. Останніми часами на Рівенщині робилося щось страшне. Верещака зі своєю охороною гасав по всій Рівенщині за Далеким, як за аґентом НКВД, а Далекий робив те ж саме. Він полював за Верещакою як за аґентом НКВД. Останньо вже навіть витворилась чітка границя між теренами Далекого й Верещаки, — сказав Бухало.

— Ідеї не розстріляєш, її кулі не беруть, але при допомозі „віруса", яким є „п'ята колона", можна її зсередини розкласти, — відповів я.

— А кого це ви, Даниле, називаєте „п'ятою колоною"? — запитав Бухало.

— „П'ята колона" — це незримий ворог, — пояснив я. — В його незримості та підступності саме й таїться вся його сила. Це люди, заслані ворогом у передові ряди організації з метою розсаджувати її й нищити зсередини. Це робилося завжди. Але у відповідну струнку систему це оформилося в 1936 році в Еспанії, в період громадянської війни. І тоді виник цей термін „п'ята колона".

У камері смертників, так як і всюди, люди зближувалися між собою приблизно за спільністю свого інтелектуального рівня, за близькістю поглядів і переконань, і всі цілими днями розповідали про те, що кого цікавило. А під вечір кожний замикався сам у собі і сам про себе думав свою тяжку думу. Ніхто з нас не був певний, чи проживе він ще цю ніч, чи може саме цієї ночі зловісний голос скаже йому: „Собирайсь!", і в ту ж мить він уже знатиме про те, що йому треба пройти від буття до небуття через страшні руки цих нелюдів.

Найтяжчими в камері смертників були вечори й ночі. У вечірню темряву смерть наче б тільки підкрадалася до нас і вибирала собі жертву, а вночі приходила й забирала її назавжди.

У нашій камері смертників сидів один молодий, років вісімнадцяти, хлопець із Мізоцького району. Він майже ніколи ні з ким не розмовляв. Він дивився на все і всіх, наче вже з того світу.

— За що тебе засудили до вищої міри? — запитав я того хлопчину.

— За вбивство, — відповів мені хлопець.

— Кого ж ти вбив?

— Я сам нікого не вбив, я тільки був з тими, що вбили.

— Так у тебе і в протоколі допиту записано, як оце ти сповідався мені?

— Ні, слідчий у протоколі написав, що я вбив.

— І ти підписав той протокол?

— Мусив підписати, бо дуже сильно били.

— А крім того вбивства, до чого ти ще признався?

— Усі вбивства, які тільки були в Мізоцькому районі, записали мені, що я в них брав участь, — відповів хлопець.

Важко було дивитися на того хлопця. Я особисто ніколи не повірив би в те, що той хлопець може кого-небудь убити.

І так кожної ночі, наслуховуючи зловісну ходу смерти в напівтемному вузькому коридорі підвалу Рівенської тюрми, ми дочекалися Великодніх свят.

Знаючи величезне духове значення тих свят, ми з Бухалом і Гуменчуком вирішили відзначити цей день і в камері смертників. Передачі під Великдень передали майже всім, за винятком мене, Андріянова й одного літнього поляка. Паски і крашанки також були. Словом, їжі було достатньо і досить добірної.

Бухало з Гуменчуком крашанки й паску розділили порівну на всіх. Настрій був у всіх вийнятково урочистий. Люди в такій ситуації, та ще й у такий день, готові вірити в усякі чуда. А містика того великого релігійного свята діє вийнятково сильно. Всі дивилися на все це готування до прийняття свяченого урочисто-блискучими очима. Треба було до тих людей, з тієї нагоди сказати хоча декілька обнадійливих слів. Очі всіх, збуджені надією, були спрямовані на мене. І я, колишній войовничий атеїст, виступив і урочистим голосом сказав:

— Мої дорогі брати, брати по недолі й горю! Колись у мирні часи, ми цей Великий День зустрічали в своїх церквах і розговлялися в своїх рідних хатах, за своїм столом, разом зі всією своєю родиною, і нам тоді було на душі радісно й весело. У цей день, за християнською мораллю, люди прощають один одному навіть найтяжчі образи. Простімо ж і ми нашим ворогам усе те, що вони робили й роблять для нас злого. Вони роблять зло тільки тому, що самі не знають, що роблять. Вони не знають про те, що зло породжує зло, яке пізніше обертається проти них самих. І хай Бог простить нам за все те зло, яке кому з нас будь-коли доводилось робити. Сьогодні у церквах співають так: „Смертю смерть здолав, і тим, що в гробах, життя дарував". У ті слова вложений дуже вагомий зміст. Ісус Христос, відходячи з дочасного земного життя, своєю смертю подолав смерть, бо перейшов у вічне життя. І він зараз живе і вічно житиме в серцях усіх християн. Отак же й ті, що померли в боротьбі й пошуках істини, живуть і житимуть вічно у серцях тих, кому дано продовжувати їхню тяжку, але славну путь. Хай же Бог допоможе всім, щоб на другий рік цей Великий День зустрічали ми в колі своїх рідних батьків, сестер, братів і дітей радісно й щасливо. Хай переможно запанує на нашій планеті добро, радість, правда, щастя й любов.

Після мого виступу всі урочисто перехрестилися і сказали „Христос воскрес!". А поляк піднявся і зі сльозами в очах кинувся мені на шию цілуватися. Раптом сльози з'явилися в усіх і всі почали цілуватися. Розклеївся навіть і Андріянов і почав мене обнімати. Навіть наглядачі, вислухавши це під дверима, розпогодилися й подобріли до нас усіх.

На Великдень навіть зловісні носії смерти не бродили по коридору. Але зараз же після свят вони знову по ночах розпочали свою роботу. Прийшла черга й на нашу шістнадцяту камеру. Цей молодий хлопець, що перед Великоднем розповів мені, як його допитували про вбивство, на виклик тюремного наглядача назвав своє прізвище і йому веліли зібратися з речами. Він у дверях через плач сказав: „Прощайте!" і двері швидко зачинились. У нас усіх притаїлося навіть дихання. А смертоносці глухо затупотіли, тихо щось між собою помурчали і, мабуть, запхавши хлопцеві в рота „грушу", потягли свою жертву геть. Цей чорний день ми відмітили цілоденною мовчанкою. Молоде обличчя і відчужений погляд того хлопця довго стояли мені в очах.

Однієї чудової травневої ночі ми, як і завжди, напружено й тривожно чекали приходу смертоносців на коридор, але смертоносці не приходили. Раптом на подвір'ї тюрми почувся постріл з ракетниці. І тюремне подвір'я дуже яскраво освітилося. Після того почалися все частіші й частіші постріли з ракетниць, пістолетів, автоматів і крісів. Стрілянина згущувалась і чутно було якісь незрозумілі крики. Ми подумали, що це якийсь відділ УПА намагається звільнити в'язнів тюрми. На нашому коридорі також жваво забігали. Ми всі мовчки поприпадали до підлоги і зі страхом очікували або ґранати, або автоматної черги. Згодом стрілянина почала вщухати і тоді ж десь поряд з нами, немов би в конторі чи лазні, почувся жіночий спів. Цей спів зовсім спантеличив нас і ми на знали, що й думати про ту стрілянину. І щойно аж уранці на перевірці заступник начальника тюрми, відкривши нашу камеру, із сяючими очима радісно сказав: ,,Победа, ребята! Сейчас уж будете жить!!". І від того часу режим трішечки покращав навіть і в стосунку до смертників.

І так з трепетом у серці від страху, я чекав смерти кожної Божої ночі аж сорок шість довгих, як вічність, ночей. І аж на сорок шосту днину десь перед обідом відкрилися двері нашої камери і заступник начальника тюрми, вичитавши моє прізвище, звелів мені вийти на коридор. Я вийшов. Він повів мене до начальника тюрми. Не зважаючи на те, що це був день, серце тривожно закалаталося, немов би хотіло випурхнути з грудей.

— Добрий день! — сказав я в кабінеті начальника.

— Добрий день! — відповів начальник і вивчаючо подивився на мене. А тоді зачитав якусь маленьку бумажку про скасування мені смертного вироку та заміну його двадцятьма роками каторги у віддалених районах Північного Сходу. Звідти мене повели нагору в камеру засуджених на каторгу.

— Значить, буду жити! — подумав собі я. Це було для мене своєрідним ,,воскресінням з мертвих".

У в'язниці я почав думати про життя й малювати його у дещо рожевих фарбах.

У камері каторжників мене, як і завжди в тюрмі, насамперед розпитали, хто я, звідкіля і на як довго засуджений, а тоді щойно призначили місце на нарах. Їжі в камерах було достатньо. Так що голодуючих не було, навіть коли хтось, як оце я, не одержував передачі з дому.

— А ви не знаєте, як це воно на каторзі? — хтось

запитав мене.

— Ні, не знаю.

— А от вивезуть десь на північ, або на Далекий Схід, пустять у тайгу або тундру, та й живи собі, як хоч. От такий цей невідомий край, — сказав один літній, засуджений на каторгу.

— О, то ще не біда. Тайгою можна буде втекти, — хтось відкликнувся на ту перспективу.

— Ой, хлопці, не тіште себе! Не в ті руки ми попали. Це вам не царська Росія, — сказав суддя із Острога.

— Оце ж то, що це не царська Росія, — сказав один літній чоловік. — Але ж і за царської Росії не таких як ми, а навіть самого Леніна, брата царевбивці, і то вивезли в далеке сибірське село Шушенське, дали хату і — гуляй, де хоч і як хоч. Він жив і на ковзанах катався по ріці Єнісеї, і на полювання ходив, і з друзями зустрічався. А що ж ми порівняно з Леніном? Із наших же рідних ніхто не намагався вбити Сталіна.

— Це було так за кривавого царя, а за найгуманнішого Сталіна цього нема і бути не може. Будеш працювати в голоді і в холоді, поки не вмреш, — злісно відповів якийсь статечний чоловік.

І так у безперервних бесідах проходили дні за днями. І я з тих бесід вибирав собі те, що було мені найсприємливіше, і тим жив. Молоді хлопці мріяли про втечу з вагона. Незабаром нас перевезли до Києва на пересилку при Лук'янівській тюрмі.

Там я зустрівся з групою націоналістів, засудженою в Білій Церкві. Це були переважно інтелігентні люди з Білої Церкви, Києва та його околиць. Усі вони були зв'язані з націоналістичним підпіллям, одні з них — з бандерівським, а другі — з мельниківським. З тими людьми я зустрічався тоді тільки на прогулянці. Пізніше нас звели разом в одну велику камеру, в якій було більше ста чоловік. У тій камері була одна велика група молодих і здорових хлопців, привезених із Луцької тюрми. Ними верховодив Кіндзелюк. Це був високий, стрункий, здоровий молодий чоловік. Після ранішнього туалету, зовсім несподівано для нас, Кіндзелюк своїм могутнім голосом скомандував: „Встати!" У ту ж мить зірвалися на ноги не тільки хлопці із його групи, а буквально всі. Кіндзелюк владно подивився довгим поглядом на всіх і тоді сказав: „Молитва!" Всі перехрестилися разом з ним і вголос почали молитися. Це

дуже, дуже сподобалося білоцерківській групі. Відтоді Кіндзелюк став центром уваги всіх. Його шанувала й поважала вся камера.

— Приємно і мило на вас дивитися і слухати, але що з того всього залишиться за два-три роки на каторзі? — наче б сам до себе сказав мій сусіда.

— Як то, що залишиться? Так і буде, як оце є зараз, — із обуренням відповів я.

Мій сусіда, родом із Умані, проникливо подивився на мене довгим поглядом, а тоді сказав:

— Ні, так не буде. Ви ще не знаєте, в чиї руки ви попали і куди вас везуть. Каторжні табори в нашій країні — це така система, в якій самі в'язні один одного будуть примушувати працювати ось на отих, що нас сюди посадили. І ви також будете один одного змушувати працювати на ваших ворогів, яких ви зараз разом усі ненавидите і зневажаєте. Мало того, ви будете бити один одного за те, що той чи інший не працює стільки, скільки ваш спільний ворог вимагає. Ось поживете, побачите самі. Я вже був у тій системі і знаю, що це за машина. Вона перемелює всіх. Карна система, як і вся система влади й устрою нашої держави, найдосконаліша від усіх систем, що донині існували на нашій плянеті. На неї працюють і її найбільше скріплюють своєю працею ті, що її ненавидять. Плодами їхньої праці користуються ось оці наглядачі, починаючи від отого, що над нами стоїть, і кінчаючи верховним наглядачем у Кремлі. Такі, як оце ви зараз є, в таборі не виживають. Там із чесним словом і з совістю недовго проживеш. Це все там не ціниться. Там виживають тільки нахабні, підлі і безсовісні, які здібні останній шматок хліба вирвати з рота в свого сусіда, щоб хоча на один день прожити довше.

— О ні, я в це не повірю, — категорично заперечив я. — Людина залишається людиною навіть у найтяжчих умовах. Я сидів у польській тюрмі, я був і в німецькому концтаборі, і в цьому ви мене не переконаєте.

— Нічого ви ще не знаєте, — відповів уманець. — Польська тюрма і німецький табір — це лише тимчасове явище, це переходове, а совєтські табори — це постійно діюча система, без якої не може існувати цей лад. І ця система ламає навіть найсильніших.

3. „На етапі" до каторжних таборів. Пекельне царство ГУЛАГу. Дудінка—Каєркан—Норильськ. Задум і зачин організації самодопомоги в'язнів.

Десь серед літа 1945 р. нас посадили в довгий ешелон червоних товарових вагонів, і наш потяг рушив зі столиці України на далеку Північ. У кожний вагон нас напхали по 60-70 чоловік. У вагонах було так тісно й задушливо, що люди аж умлівали. Кожного ранку старший конвою з трьома-чотирма конвоїрами відмикали вагон і, переганяючи нас із однієї половини вагона в другу, перераховували, щоб упевнитися, чи ніхто не втік. На перевірку конвоїри приходили завжди з дерев'яними молотками. Тими молотками вони під час перевірки передусім простукували кожного в'язня, а пізніше обстукували ними стіни вагонів та підлогу, щоб хтось не підготував утечі.

Найстрашнішим у таких етапах були саме оці перевірки. Під час перевірок завжди комусь одному чи двом відбивали легені чи печінки. І тим знущанням найбільше „славився" вологодський конвой. І вони тим пишалися. Наш ешелон каторжників нарешті прибув на місце призначення над Білим морем, 30 кілометрів збоку від Архангельська.

Це місто було побудоване на трясовині. Ходили там тільки по високих дерев'яних тротуарах. Там був великий табір військовополонених німців. Вони всі ходили у військових уніформах. Їх годували так, як солдатів. Порівняно з нами, в'язнями, вони були упривілейовані.

Нас кинули разом з кримінальними злочинцями й рецидивістами. Їх було значно більше, ніж нас. А всіх нас у тому таборі було близько 12 тисяч. Розпочалися грабунки й розбої. В основному там лютувала банда під назвою „Черная кошка". Верховодив нею молодий стрункий єврей із Києва. Він завжди ходив гарно одягнений. Розмовляв тихо, спокійно й мало, а діяв рішуче. Перед ним тремтіли всі бандити, злодії й усілякого роду вбивці.

Продуктів і різного одягу найбільше було в прибалтійців, а зокрема в естонців. Їх і почали в першу чергу грабувати. Група Кіндзелюка отаборилася у одному кутку барака і мужньо захищалась від нападів цих кримінальних банд. Я також тримався тієї групи. Окремі люди серед них були мені знайомі з підпілля. Білоцерківську групу ми також залучили до себе. На нас нападали тільки тоді, як ми десь одинцем відлучалися від групи. Такий напад у відлучці був звернений і на мене.

З мене хотіли зняти піджака. Я захищався. І мені тоді голову розбили.

Пізніше нас почали гонити на роботу. Робота була страшна. Нас під зброєю заганяли по пояс у воду викидати водорослі. Вода була холодна. Годували нас самою кропивою і кислим та глевким хлібом. Словом, почалась жахлива каторга. Але двом хлопцям якось удалося з роботи втекти, і відтоді нас перестали виводити на роботу.

Через два місяці нас посадили на корабель у трюми, і корабель вирушив у Біле море. По Білому морю корабель плив рівно, а в Баренцовому морі почалася хитавиця. На людей напала бігунка й блювота. Я тяжко захворів. При виході в Карське море (в т. зв. Карських воротах) почався страшний шторм. Корабель став на якорі. Нами кидало так, що ми просто зсувалися з нар і падали вниз. На якорі ми простояли дві доби. Пізніше шторм трохи притих, і наш корабель вирушив у Льодовий океан.

Із харчуванням у дорозі було дуже погано. Конвой усі продукти на весь трюм віддавав ,,блатним'' (тобто — кримінальним злочинцям). Блатні забирали собі весь цукор і все інше, що було кращого. Нам лише іноді кидали, як собакам, по шматочку сухаря і час від часу давали трішечки якоїсь поганої ,,баланди'' (дуже рідкої пісної юшки). Запобігти тому лихові ми не могли, тому що були ослаблені морською недугою, а найгірше те, що ми не були відповідно згуртовані й у нас не вистачало рішучости. Морську недугу я переносив дуже важко.

Час від часу нас виганяли на палубу для перевірки. Оце тільки тоді ми бачили той Льодовий океан, що зі своїми величезними, як гори Карпат, льодовиками атакував нас. Усе це пригнічувало, тиснуло і підкреслювало нашу немічність супроти тієї жорстокої стихії, що стала спільником наших карателів, які також, не менше від стихії океану, були холодні, жорстокі й нещадні.

На дев'яту добу тих наших неймовірних страждань, корабель увійшов у гирло ріки Єнісею і пішов нею вже рівно.

Приблизно 300 кілометрів від океану у порті Дудінка наш корабель ,,Діксон'' причалив. По команді конвою ми розвантажились і нас відвели в табір. Тут починалося для нас пекельне царство ГУЛАГ'у (Главного Управления Лагерей НКВД). Нас зустріла адміністрація табору й таборова обслуга з т. зв. ,,битовиків'' (тобто — побутових, по-російському — ,,быто-

вых", злочинців). Обслуга зустрічала нас із палицями в руках. Начальник спецчастини зривав сургучеві печатки зі справи кожного в'язня, розглядав її, а тоді перепитував кожного про його персональні дані й одночасно звіряв усе те із записами в його справі. Пізніше своєму підручному битовику велів писати нумер справи на піджаку, на плечах і грудях, на штанях вище колін і на шапці. Нумер моєї справи був „Д-288". Цей нумер вималювали в мене на плечах, на грудях, на ногах і на лобі. Від того часу для адміністрації моє прізвище й ім'я перестало існувати. Для них існував лише нумер моєї справи „Д-288".

— Забирайте „Д-288", — крикнув начальник спецчастини.

— „Д-288", бегом сюда, — заверещав відгодований битовик, який був призначений адміністрацією табору комендантом. Я підійшов до нього. Він пронизливо подивився на мене і після короткої павзи, піднявши свою палицю аж під самий ніс, сказав:

— Понюхай, — закричав комендант, — хорошо понюхай, чем это пахнет. Это единственное лекарство от всех ваших болезней, притворств и капризов. Понял?!!

Я мовчав. А комендант закричав ще дужче:

— Понял?!!

Я непорушно мовчав.

— Повернись! — крикнув комендант.

Я мовчки повернувся до нього спиною.

Комендант у ту ж мить штовхнув кінцем своєї палиці мені межи плечі, і я впав носом у землю.

— Заберите его, — гукнув комендант на своїх помічників, призначених ним старшими „днювальними" (наглядачами за порядком) в бараках в'язнів.

— А куда его? — запитав якийсь днювальний.

— В пятый, правая секция, — сказав комендант.

— Иди сюда, — владно крикнув якийсь мордай з якимись страшними наколками на грудях і руках.

Я слухняно підійшов до нього.

— Ты, наверно, русского языка не понимаешь, да, не понимаешь? — і в ту ж мить ударив мене по лиці. — Вот так мы вас, фашистская сволочь, будем учить русскому языку. Иди вперед.

Я мовчки пішов по його команді праворуч, потім — ліворуч, і так прийшов у п'ятий барак, у праву секцію.

— Запомни: это только цветочки, ягодки будут потом, —

погрозливо сказав днювальний і вийшов.

Секція була велика. Туди примістили тоді 120 каторжників. Раніше від мене туди привели чоловік тридцять. Всі вони мовчки лежали на верхніх нарах, голови підводили тільки тоді, як приводили когось нового.

— Отак вона і почалась та каторга, — хтось сказав сам до себе і, тяжко зідхнувши, знову замовк.

— Так почалась, а коли вона закінчиться? — згодом хтось уже інший прорік.

— Все, що має початок, матиме й кінець, — у філософському стилі відповів хтось.

І знову запала довга мовчанка. А секція все наповнювалась і наповнювалась новими людьми з нашого етапу. Після прийняття етапу принесли нам до секції хліб, подібний на глину, і суп з гички від буряків. Усе це для нас було дуже смачне і ми швидко спорожнили свої миски. Після обіду повели нас до лазні в жіночий табір. Жінки приглядалися до нас, усміхалися, запитували звідкіля нас привезли. Під впливом їхніх усмішок і ласкавої мови всі немов ожили. Очі засвітилися радістю й обличчя пом'якшали, облагороднились. Пішла розмова. Наглядачі кричали, забороняли розмовляти, загрожували, але жінки на них не звертали ніякої уваги. Після лазні розпочалась т. зв. ,,комісовка" (огляд нас лікарською комісією). Лікарі обмацували тіло на животі, грудях, з-заду — так, як на ярмарку купці обмацують худобу. Після обмацування ставили у санкарточці категорію I, II і III. З першою категорією забирали на найтяжчі роботи, без огляду на будь-які атмосферні умови. Другу категорію практично також підрівнювали до першої. Лише третя категорія мала деякі пільги. Їх брали на легші роботи і якщо температура падала нижче 35-х градусів, то їх не виводили на роботу. А на Заполяр'ї взимку дуже часто температура тримається нижче сорока по два й три тижні. Отже в такі морози третя категорія лежить на нарах.

Мої кості були тоді обтягнуті лише тонкою шкірою і тому мені, без найменших вагань, поставили третю категорію й призначили в ОП (,,отделение поправляющихся") ,,на поправку".

Поруч з лікарською комісією сиділа адміністрація табору й представники шахт, рудень і кар'єрів з Норильська. Вони відразу, там же на комісовці, підбирали собі дармову робочу силу. Людина там була ніпочім, цінилися лише м'язи, ступінь працездатности і більше нічого. На таких ,,дистрофіків" (докраю виснажених і слабих) як я, дивилися, як на хлам, ні

до чого не придатний.

Настав вечір. Пройшла перевірка по бараках. Задзвонили на ,,одбой" (закінчення робочого дня). Всі, хто в чому ходив, у тому і ліг на голих нарах відпочивати.

Довго я не міг заснути. У голову роєм вривалися думки і розшарпували мій втомлений розум.

,,Оце ж цю систему таборів примусової, рабської праці породив комунізм, комуністична партія. А я ж боровся, страждав і обожнював оцю найстрашнішу на нашій плянеті систему, систему смути, систему найстрашніших і безмежних людських страждань, у яких люди з'їдають одні одних, не усвідомлюючи навіть того, що вони роблять". Так думав собі я сам про себе і нікому не говорив про те, що я сам боровся за комуністичні ідеї, вважаючи їх за вершину людського щастя, добра і краси.

У таких мутних роздумах я й заснув.

Наступного дня після сніданку мене викликали з речами в санчастину і помістили в барак ОП. Там давали постіль і трохи краще годували. Через декілька днів мені запропонували іти до дріжджеварки варити дріжджі (на Заполяр'ї кожного дня в'язням давали по 100 грамів варених дріжджів від цинги). Я пішов.

Завідувачем дріжджеварки був битовик. Це був якийсь вийнятково добрий битовик, що ставився до мене дуже по-людяному. Він кожного дня приносив мені з кухні щось кращого поїсти. З ним дружив комендант, той самий, що приймав мене й поселяв наш етап.

Одного разу в присутності того коменданта, зараз уже й сам не пам'ятаю у якій ситуації, я вжив вираз ,,чесне слово". Комендант, почувши те слово, розреготався на все горло, а я дивився на нього, як теля, не знаючи зовсім, із чого він так регоче. Нареготавшись досхочу, він підійшов до мене і, поклавши свою руку мені на плече, сказав:

— ,,Честное слово" в этой системе не ценится, оно не в моде. Тебя с этим твоим ,,честным словом" заклюют, затопчут. Понял?!! Здесь, если ты хочешь, чтоб тебе верили и считались с тобой, нужно говорить вместо честного слова ,,...я буду говорить правду". Вот тогда тебя все будут считать за своего человека и будут с тобой считаться как равные с равным. Если хотишь выжить здесь, запомни это все хорошенько и быстро перестраивайся. Понял?!!

— Понял, — відповів я і також розреготався. Мені дуже

кумедно звучали ці їхні правила поведінки. Вони такі слова як ,,вор чесняга" (чесний злодій?) вимовляли з такою повагою, наче б це були якісь чинні титули, як наприклад, доктор чи академік. Тут люди пишалися тим, чого треба було б соромитись, і навпаки — соромилися того, чим треба було б пишатися. І саме такі люди швидко знаходили спільну мову з табірною адміністрацією і були з нею заодно.

Місяць пролетів дуже швидко. В ОП зробили комісовку. Після такого самого обмацування категорію залишили мені третю, але з ОП виписали в робочу бриґаду третьої категорії.

По суті роботи в Дудінці для нас не було. Час від часу водили в порт розвантажувати кораблі. А найчастіше змушували переносити цементні бльоки по 33 кілограми. Ми їх переносили з місця на місце метрів триста. Це була зовсім дурна робота, задумана тільки на те, щоб знущатися над нами. Для дистрофіків це була просто непосильна робота.

Незабаром я попав на етап у Каєркан. Там відкривали три великі вугільні шахти 16, 18 і 19-ту. І одночасно будували новий табір. Людей там було мало, так що нашу третю категорію загнали в шахту. Умови були жахливі. Бараки холодні. Стіни пообмерзали льодом. Постелі не давали. Води не було. Тією водою, що ми топили із снігу в своїх ,,котьолках" (казанках), нам вистачало лише розмазати вугільний пил на своїх обличчях, щоб стати ще страшнішими, ніж перед умиванням. У лазню водили за зону табору раз на десять днів. Там вода була також зі снігу і тому нам видавали тільки по одному тазикові води і на плече кожному клали по 30 грамів рідкого, як мазюка, мила. Одного тазика води вистачало розмалювати вугільним пилом усе тіло. На роздягання, ,,миття" й одягання давали нам усього 15 хвилин. Отже з лазні виходили ми ще страшніші, ніж ішли в лазню. За два місяці я до того вибився із сил, що вже не міг переступити через залізничне полотно. Ноги зовсім відмовлялися ходити і з роботи мене вели попід руки. Такий стан був не тільки зі мною. Таких людей там називали ,,доходягами". Отож ,,доходяг" з кожним днем усе збільшувалось і збільшувалось.

За 46 діб перебування в камері смертників у мене дуже притупилася пам'ять і ослабла сприйнятливість інформації, а за час перебування в стані дистрофії пам'ять майже зовсім занепала, а сприймання інформації дійшло до нуля. Я став тупий, як пеньок, нездібний написати доладу жодного речення. Від дистрофії зберігалися тільки нахабні, підлі, медики та ку-

харі. На „доходяг" усі дивилися з презирством, як на безсилих людей, які не варті навіть і найменшої уваги. Отупіння в мене дійшло до такої міри, що я став зовсім байдужим до всього. Мене тоді не радувало життя і не лякала смерть. Я твердо пам'ятав тільки те, що ні в яких ситуаціях я не повинен зробити нічого такого, що суперечило б моєму сумлінню, що робило б мене негідником у своїй власній свідомості, — щоб мені не було соромно самому перед собою за свої вчинки. За це я думав навіть і в найтяжчі хвилини свого життя. До думки про мене інших людей я вже тоді був байдужий.

На комісовці мене знову призначили в ОП. Тоді я вже дослівно валився від найменшого подиху вітру. Я не мав сили навіть вилізти на верхні нари. Тим разом на ОП мене потримали два місяці. І просто з ОП вивезли знову в Дудінку.

В Дудінці ми працювали на будівництві. Робота була важка, але значно краща, ніж у шахті. І побутові умови були там незрівняно кращі, ніж у Каєркані.

Навесні 1946 року нас вивезли у Норильськ — до табору на будівництво БОФ (бокситно-обогатительная фабрика). Це 120 кілометрів від Дудінки і 22 кілометри від Каєркана. Табір БОФ приліпили на схилі гори, на якій було заплановано побудувати величезну збагачувальну фабрику, яка мала збагачувати кольорові метали, а особливо мідь, запасів якої в Норильську дуже багато. Оце ж ми, каторжники, на висоті метрів 300 понад рівнем нашого табору, кайлами розбивали ту гору й робили „вертикальну планіровку" під БОФ. Робота була не легка. Дванадцять годин кожного дня, без вихідних, довбали кайлом вічну мерзлоту і возили її тачками за сто і більше метрів. Іноді там покривали нас густі хмари запахом якоїсь драговини і від того ставало моторошно. А іноді хмари проходили нижче нас і тоді витворювалось таке враження, наче б ми були відірвані від землі.

На БОФ-і нашими бриґадирами були вже не битовики, а колишні коменданти німецько-окупаційної „шутцполіції". Це вже була така порода людей, які, немов цепові пси, служили своїм господарям, які б вони не були і звідкіля б не з'явилися на наших землях. Раніше, служивши фашистам, били комуністів, а потім, в ув'язненні, служили комуністам і били та знущалися з тих, за рахунок яких можна вижити. Отож саме цю „породу" людей, не гребуючи, взяли собі на службу чекісти. „Мабуть, — думав собі я, — поліцейщина це така професія, яка потрібна за кожного ладу. А за своїм духом люди цієї

професії однакові і тому в будь-яких ситуаціях вони між собою швидко знюхуються".

Бриґадиром нашої бриґади був колишній комендант шутцполіції в Харкові — Шостак. Це був добре відгодований і дуже сильний бандит. Він просто ломом бив і калічив своїх роботяг. Адміністрація табору давала їм повну свободу бити і знущатися з нас так само, як це раніше їм давали таку свободу гестапівці. На кухні кожного бриґадира годували, як кабана, за рахунок недодавання належної норми харчів усій його бриґаді. Адміністрація називала це „горлове".

— Горловое берешь — лай по собачьи, бей, но план давай, — говорило таборове начальство бриґадирам.

Цей самий Шостак одного разу, побачивши, що я стою, обійшов з-заду і так вдарив ломом по спині, що я два дні ходив зігнутий літерою „Г" і думав було, що так і назавжди залишуся зігнутим.

Навесні 1947 року групами по 40 чоловік нас почали перевозити в 25-ий табір. Цей табір був недалеко 25-го заводу і мабуть тому мав той нумер. Навпрост від БОФ-а він був усього кілометрів п'ять.

Зустріч із 25-м табором випала нам дуже неприємною. Під самою вахтою табору стояло три підводи з померлими. Наглядач-вахтьор вийшов з вахти з ломом у руках, виліз на підводу, оглянув трупи, провірив „бирки" з в'язничними нумерами, прив'язані до ніг трупів. А тоді, зовсім бездушно, пробивши ломом кожному трупові груди і череп, зліз і, підійшовши до нас, сказав:

— Вот смотрите, это для вас единственный путь на свободу. Другого пути нет. Запомните себе это навсегда. Поняли?!!

Ми всі, спустивши голови, мовчали.

— Поняли?!! Я спрашиваю вас! — крикнув вахтьор.

Але й тим разом ніхто з нас не підняв голови і навіть не глянув на того нелюда.

А тим часом прийшов черговий офіцер табору з двома наглядачами і, забравши від начальника конвою наші справи, почав нас викликати по прізвищах і, допитавши ким, коли і на скільки кожен з нас засуджений, після обшуку пускав у табір.

Наступного дня нас розбили по бриґадах і вивели на роботу. І знову таке ж саме кайло і така ж сама тачка на одному колесі. І знову така ж сама „вертикальна планіров-

ка". Тільки вже не в горах, а в долині, і не під БОФ, а під цегельню.

Нашим бриґадиром був Мелешко з Корсуня. Також комендант шутцполіції. І також здоровий і добре відгодований. Правда, Мелешко трохи більш від Шостака кричав на людей і трохи менше від нього бив. У 25-ий табір я прийшов дистрофіком третього ступеня. Сил не було, а робота була важка. Через десять днів нас повели в лазню. У лазні я втратив свідомість і впав. Мене віднесли в санчастину, а звідти в лікарню.

— Що це трапилося зі мною? — запитав я лікаря.

— У тебя пониженная температура, ты был уже очень близко смерти.

У нашій палаті всі були дистрофіки третього ступеня. Дистрофіки завжди розмовляють тільки про їжу.

— Вот сегодня повар молодчина, как повернул черпаком со дна, смотрю, а там целая голова с рыбы. И жирная попала голова, я так хорошо покушал, — оповідав якийсь русак.

— О, это хороший парень, мне набрал целый черпак картошки, — сказав білорус.

— Он вообще хороший человек, не то что там рябой, — сказав узбек.

— Ребята, кто мыло забрал из туалета?! — увійшовши у нашу палату, запитав санітар.

— У нас эстонцев нету и вообще прибалтийцев нету, так что мыла у нас некому кушать, — відповів русак.

— Действительно, — сказав білорус, — какой-то глупый народ эти эстонцы. Как уж работает, то работает один за десятерых, а как попадет в больничную, то уж прет это мыло, пока и не подохнет.

— Эстонцы укорачивают свои мучения и издевательства над ними мылом, а русские и белоруссы отрубывают себе пальцы на руках и на всю жизнь остаются калеками, — сказав узбек.

— А что делают хохлы? — з іронією запитав русак.

— Что делают хохлы? Вот в нашей бригаде один очень спокойный и вежливый хохол вылез из котлована и сказал: „Я больше в котлован не пойду!" К нему подошел бригадир и спросил: „Не пойдешь?" и ударил его по лицу. Хохол молча схватился руками за лицо и отошел. Бригадир закурил папиросу и сел возле котлована. А хохол взял кайло, тихонечко подошел и так стукнул этого бригадира, что тот

прямо полетел в котлован, а с котлована его вытянули уже мертвым, — вот что делают эти хохлы.

— Так это же сделал не хохол, а западник, бандера, — відповів русак.

— Разве западник, бандера — это национальность? — запитав узбек.

— А черт их знает, кто они такие, но это не хохлы. Хохлы живут в Полтавской области, — відповів русак.

Оце цілий місяць я лежав у лікарні і терпеливо слухав кожного дня отакі розмови. У бриґаді люди завжди сильно потомлені, голодні і тому мовчать, а в лікарні трішечки відпочили і відразу заговорили.

Із лікарні я знову повернувся в ту ж саму бриґаду Мелешка. І знову почалося все по-старому. У 25-му таборі було більше 4000 каторжан. Приблизно 700 з них — це були молоді хлопці із західніх областей України, в основному колишні стрільці, підстаршини і старшини УПА.

„Раніше ці люди зі зброєю у руках виступали й іноді перемагали тисячу разів сильнішого від них ворога. А зараз оті мелешки, які раніше служили гестапівцям, а зараз служать чекістам, безкарно лають їх і б'ють. Чому це так? — питав я сам себе. — Де поділася відвага і безстрашність тих людей і де взялася сила отих прихвоснів, які вислуговуються всім, хто тільки їх за те годує?.."

Ті роздуми не давали мені спокою. Мені хотілося розкопати причини всього того і повернути тим людям їх загублені сили духу і тіла. „Я ж політик, я ж організатор, з неабияким досвідом, — думав собі я, — хто ж інший, як не я, повинен взятися за ту справу і повернути тим людям їхню власну силу духу і тіла?.."

Від того часу я почав приглядатися до людей, вивчати їхнє минуле й сучасне, заглядати в тайники їхніх душ і добре зважувати, що саме той чи інший чоловік зможе зробити у тих умовах для того, щоб зберегтися морально й фізично самому та допомогти це зробити своїм найближчим друзям.

„Передусім, — думав собі я, — треба організувати керівний мислячий центр. А тоді, разом усе добре обміркувавши, поволі, не поспішаючи, з розглядкою й розумом іти донизу, до рядового стрільця УПА."

Декілька років я вже добре знав Михайла Дячишина, оце з ним і почав вести розмову про той свій задум. Дячишин на це відгукнувся співчутливо, але він був замало ерудований,

щоб його можна було залучити до організаційно-мислячого центру. Він був кравцем за фахом. А кравці до війни в Галичині були півінтеліґентами. Однак серед кравців Дячишин проводив підготовчу роботу досить уміло й успішно. Влітку з Каєркана привезли одного мого друга ще з Київської пересилки — Таращанського. Він був старший від мене на десять років і мав вищу освіту. Засуджений за ОУН, Таращанський мені підходив до тієї справи, але він весь час мріяв про втечу. Довелося прикласти чимало зусиль, щоб вивітрити з його голови ті нереальні мрії про втечу, а тоді щойно говорити з ним по суті. Крім нього, я вів ще підготовчу роботу з одним колишнім студентом і колишнім членом обласного проводу ОУН. Цей чоловік був молодшим від мене на сім років. За своєю вдачею він був дуже делікатною, інтеліґентною людиною. Але в громадській діяльності був недалеким. У тому пляні Таращанський його перевищував. (Дійсних прізвищ, місця народження й фаху двох останніх із названих тут осіб я, на всякий випадок, тут не подаю. З яких саме причин я так роблю, гадаю, що читачам зрозуміло. Студента я так і буду називати студентом.)

Настав 1948 рік. Після відповідного підготування та взаємного узгіднення, я познайомив Таращанського зі згаданим вище студентом, і тоді ми домовилися, коли саме зійдемося, щоб спільно обговорити й узгіднити загальний детальний плян нашої діяльности в умовах табору.

На умовлений день ми зійшлися до кабінки Таращанського (з причини службової необхідности, Таращанський жив в окремій кабінці). Після короткої неофіційної розмови, ми перейшли до справи, заради якої туди прийшли. Із основною доповіддю виступив я і сказав:

— Дорогі друзі! На нашу долю випало потрапити в оце страшне пекло на саме дно найтяжчих страждань. Нас, каторжників, привезли сюди біля 14 тисяч, і ось усього через три роки нас залишилося близько 8 тисяч, з яких багато є калік і напівкалік. Решта, заморені голодом, холодом, непосильною працею і безперервними тяжкими знущаннями, відійшли від нас у вічність і ніхто з їхніх родин не знає і не знатиме, де їх могила. І ніхто не поплаче над їхніми могилами і не помолиться Богу. Такий сумний кінець чекає нас усіх, і про це нагадує нам те, що кожного дня з нашого табору вивозять нашого брата по 6-7 чоловік мертвими під Шмітюху (під гору Шмідта). У тому тяжкому нашому

горі нам ніхто не допоможе, якщо ми самі собі не допоможемо. А допомогти самі собі ми можемо і зобов'язані це зробити. Як же ми можемо самі собі допомогти? Насамперед ми повинні в нашому таборі розшукати найкращих наших людей і зібрати якнайдетальнішу інформацію про їхню діяльність на волі, про поведінку на слідстві та в суді і, нарешті, про їхню поведінку в таборі. Якщо всі ті показники виявляться позитивними, тоді ми тих людей повинні дуже обережно готувати до залучення в нашу самодопомогову організацію, яка повинна охоплювати всі ділянки таборового життя і вміло та своєчасно реаґувати на все, що робить ворог, щоб винищувати нас, як морально, так і фізично. Насамперед ми повинні в тих людей розбудити їхні приспані внутрішні духові сили і загострити почуття особистої й національної гідности, а тоді вже розвивати бесіду з приводу того, що нам треба далі робити.

,,Бесіду треба вміти організувати так, наче б вона виникла сама собою, і свого співбесідника спонукати до того, щоб він сам почав над тими питаннями творчо мислити, а нам треба лише його творче мислення спрямувати на те, заради чого ми розпочали ту бесіду. Таким людям, у яких є розвинутий нахил до самостійного мислення, ніколи не треба накидати своєї готової думки, хоча б вона була навіть і найкращою. Працюючи з такими людьми, треба дуже вміло розвивати і спрямовувати їхнє мислення в такому напрямку, щоб вони самі дійшли до такого висновку, як треба. Оце тільки таким чином ми зможемо виховати самостійно мислячих людей і тоді вони кожне завдання будуть виконувати з душею і вийнятковою реальністю, бо таке завдання вони уважатимуть не накинутим зверху, а виплеканим ними самими, їхнім розумом. Ми повинні створити міцний хребет нашої організації з таких людей, які б уміли керувати тими, що чекають від них готових вказівок, для яких вони є найбільшими авторитетами.

,,Підпільні організації у Польщі, як комуністична, так і націоналістична, хворіли однією й тією самою недугою. Вони недооцінювали величезного значення підбору зверхника для підвладних і підвладних для зверхника. Ми в свою зовсім скромну організацію, яка має на меті лише самозахист від свавілля НКВД і його підсобників — тих бриґадирів, нарядчиків, начальників колон і культоргів, що раніше були підсобниками ґестапівців, — повинні поставити на вищий рівень від усіх відомих нам дотепер організацій. Ми повинні кожну клі-

тинку нашої організації зорганізувати так, щоб підвладні шанували й любили свого зверхника, щоб він був їм їхнім найближчим другом у всіх ланках особистого й громадського життя. І щоб зверхник також любив і поважав своїх підвладних, як найкращих друзів. Отже кожна людина, охоплена нашою організацією, мусить створити собі організаційну клітину з таких людей, які найбільше її поважають і люблять. Але раніше, ніж їх залучити до цієї клітини, ми самі своїми каналами повинні перевірити, чи це справді так, і зібрати про тих людей відповідну інформацію. В питанні залучення людей у нашу організацію у нас, у центрі, має існувати закон „вета". Якщо хтось один із нас не дає своєї згоди на прийняття когось, то його вже й не можна приймати. Одній особі може підпорядковуватись від трьох до п'яти осіб, але між собою вони по лінії організації не мають права знатися. В організаційних питаннях кожний з них має лише одного свого зверхника і більш нікого. Ось так, на мою думку, повинні ми розпочинати свою роботу.

„Кожний, хто охоплений нашою „організацією самодопомоги", повинен бути культурним, вихованим, чистоплотним, як у фізичному, так і в моральному відношенні, а також чуйним до горя інших. Ми повинні набратися мужности самим фізично захищатися перед сваволею адміністрації взагалі, а від їхніх підсобників із середовища в'язнів, зокрема. На їхні грубі зневаги ми будемо відповідати тонкими, але гострими зневагами, а на їхнє застосування сили ми будемо відповідати ще більшою, організованою силою. Ми повинні приборкати їхнє свавілля, і ми приборкаємо, якщо тільки візьмемося за цю справу всією душею. А взятися за це ми зобов'язані самі перед собою, перед своїм народом і перед усім святим на землі. Ми не повинні більше терпіти жодної образи, жодного удару, нанесеного нам чи будь-кому в нашій присутності. Все, що ми робимо на виробництві, ми повинні робити добротно, бо це якнайкраще свідчить про нас самих. Але віднині ми не повинні працювати на непосильних нам роботах і в невідповідних до тієї чи іншої праці умовах. Покараним нашим людям за те, що вони, згідно з нашими вказівками, захищалися перед свавіллям, ми повинні допомогти з усіх сил. Насамперед, такі люди не повинні бути голодними. Ми зобов'язані організувати їм як моральну, так і матеріяльну підтримку. Якщо бриґадир ударить когось одного і в ту ж мить на нього наскочить вся бриґада і, відлупивши добре, запхає його під нари, то вва-

жайте, що ми вже перемогли їхнє безкарне свавілля. І так мусить бути — ми того досягнем! Оце таким, на мою думку, повинен бути загальний плян нашої самодопомогової організації. Після всевичерпного обговорення загального пляну ми перейдемо до деталів практичної сторони цього пляну: як його найкраще застосувати практично, з чого починати і з якою послідовністю розвивати свою діяльність".

Студент не дуже захопився моїм виступом, йому хотілося відразу зорі з неба знімати або гори переносити з одного місця на друге. Лише після його довгого захисту свого пляну і моїх доводів нереальности його міркувань, він згодився з моїм пляном, вносячи свої незначні доповнення, на які я, звичайно, радо згодився.

Таращанський схвалив мій плян, але йому не вкладалося в голову, як його можна застосувати в житті. Він в організаційній роботі мав малий досвід і тому його бентежив практичний бік цього нашого програмно-стратегічного пляну. Роботу ми починали і проводили дуже обережно, знаючи „хист" органів НКВД, які можуть навіть і нашу чисто самозахисну й самодопомогову організацію вивернути таким боком, що вона буде схожа на збройну організацію, яка мала замір захоплення влади в свої руки.

Обговоривши детально плян нашої роботи, ми всі втрьох взяли на себе, кожний зокрема, конкретні завдання. У дусі свого виступу я написав обіжник і пустив по руках на тих два десятки людей, що вже були майже охоплені нашою ідеєю. Обіжник зробив свою роботу. Люди ожили і скріпилися вірою в самих себе.

У 1948 році нам видали постіль, перестали замикати на замки бараки, дали вихідні дні й відкрили бібліотеку. Під осінь нас посортували на „чорних" і звичайних каторжників. До чорних зараховано тих, кого НКВД вважало за „найнебезпечніших злочинців". Це були в основному українці, литовці, лотиші й естонці — націоналісти, а також деякі власовці та поліцаї, що мали багато індивідуальних убивств.

Наш табір переіменували на „3-ій каторжанський чорний табір". Більшу частину бандитів і грабіжників з нашого табору забрали на БОФ, у льготний табір. Практично всі ті зміни нам не шкодили, а навпаки, навіть дещо сприяли в розгортанні нашої діяльности. Одначе, наша діяльність розвивалася дуже помалесеньку. Внутрі, самі в собі, ми росли, а назовні нас не було відчутно.

4. Організація політв'язнів і провокації МВД. „Удар на удар". Тривога начальства і посилення жорстокости.

Пізно восени 1949 р. до нашого табору прислали останній етап каторжників, приблизно 20 осіб, які за визначенням НКВД належали до чорного табору. Серед цих людей був мій перший зверхник із ОУН (у той час він був округовим провідником). Це був досить розумний чоловік і я на нього покладав неабиякі надії. Я ріс разом з ним від округи аж до краю. В організаційних справах він не дуже був сильним, але міг писати статті, а для нас це було дуже важливо.

(Умовно я його тут буду називати Федором. Це було колись його перше псевдо.) Але мій „Федір" виявився страшно переляканим і недовірливим. Забачивши мене, він аж перелякався. Пізніше трохи освоївся й почав зі мною розмовляти про все. Він мав досить добрий у таборі фах, і в матеріяльному відношенні жив непогано.

Я з'ясував Федорові становище в нашому таборі і про почату мною організаційну роботу. Почувши слово „організація", він аж жахнувся, а потім сказав:

— А хто тобі дав право робити це?

— Я сам відчув обов'язок робити це, що я роблю.

— Я вас, як організацію, не знаю і знати не хочу.

— Це твоя справа, можеш собі не знати, але ми тебе будемо знати як боягуза.

Федір, не сказавши більше жодного слова, піднявся й пішов.

Про ту розмову з Федором я розповів Таращанському й студентові.

— Що ж, не хоче, і не треба. Будемо самі робити, що зможемо, — сказав Таращанський.

— Я оце бачив його і так собі подумав, що з ним зговоритися буде дуже важко, — додав студент.

Робота наша йшла дуже тихо. Нових людей залучали до своєї самодопомогової організації тільки після всебічного вивчення їх та поруки того, хто бере когось на свою відповідальність у свою клітину і за нашою одностайною згодою всіх трьох.

Основними засобами виховання охоплених нашою самодопомоговою організацією людей були обіжники, написані від руки, та всякі бесіди зверхників зі своїми підлеглими. Ми випускали обіжники директивного, інформаційного й виховного характеру.

Крім обіжників, писали ми ще й брошури суто виховного змісту. Вся та видана нами література йшла від однієї організаційної клітини до другої і від одного гуртожитку до другого, згідно з установленим графіком. Це було зроблено для того, щоб ми могли постійно вести нагляд за читанням і конспірацією.

Але люди ставилися до цієї роботи з вийнятковою сердечністю, так що порушень правил конспірації і дисципліни майже не було. Вся література читалася своєчасно і на визначений термін поверталася назад до нас. Як за посередництвом обіжників, так і шляхом особистих контактів, ми всіх, охоплених самодопомоговою організацією, зобов'язували давати чинну відсіч на найменші прояви свавілля ,,цепових псів'' адміністрації, якими були бриґадири, нарядчики і ,,культорги''. Охоплені самодопомоговою організацією зобов'язані були не тільки захищати самі себе, але завжди і всюди своєчасно й чинно захищати всіх, кому лиш будь-хто робить будь-яку кривду. На один удар бриґадиром будь-якого роботяги мала відповідати ударами вся бриґада в ту ж саму мить. І так у стосунку до всіх наглядачів, начальників колон, ,,помпобитів'' і ,,культоргів''.

,,Тільки той є повноцінним українцем і повноцінною людиною взагалі, хто мужньо захищає не тільки сам себе й свою особисту гідність, але ще і дружньо стає на допомогу всім, кому лише діється десь якась кривда, без огляду на національність'', — писали ми в своїх обіжниках і говорили усно.

Виснажених фізично, заляканих людей, що втратили віру у свої власні духові сили, не легко було підняти на самозахист. Лише безперервна, цілеспрямована й послідовна діяльність Центру самодопомогової організації за довгий час (протягом 1948-49 рр.) нагнітання віри в свої власні сили, в самих себе, допомогла розбудити особисту гідність у людей і спонукала їх захищати цю гідність.

Під 1950 рік самодопомоговою організацією було вже охоплено близько 50 наших найкращих людей, але значних зрушень у загальному житті табору ще не було. Потрібний був живий наочний приклад. Для зневірених потрібне ,,чудо'', а чудеса з неба не сходять. Чудеса роблять люди, сповнені віри в свої власні сили, безстрашно прямуючи до своєї мети. У цьому несподівано прийшла нам на допомогу сама адміністрація табору, а точніше кажучи — її оперативний відділ.

Оперативному відділові стало відомо про те, що в таборі

проводиться якась діяльність. Отже вони, зваживши все, вирішили проникнути в саме нутро цієї діяльности й направити її у таке русло, щоб можна було за одним хватом вирвати все з коренем.

У 1951 році я працював на цементному заводі шламовщиком. Та робота була порівняно легкою. У нашій бриґаді було двоє колишніх студентів. Під час війни вони брали активну участь у націоналістичному русі. Один із них — Панчук — працював опалювачем, а другий — Утріско — дижурним слюсарем. Отож, перебуваючи з ними в одній бриґаді, я найбільше з ними розмовляв. Назовні все це виглядало так, наче б ми дружили. Але насправді я перед ними ніколи не розкривався і вони нічого не знали про діяльність самодопомогової організації. Вони просто не підходили до такої роботи. Панчук любив хвалитися і часто „робив з мухи слона", а Утріско утаював у собі щось чорне зі свого минулого. Отож я зблизився з ними силою обставин, як з найінтеліґентнішими людьми в нашій бриґаді. Але про будь-яку громадську роботу в таборі з ними ніколи не розмовляв.

Під осінь 1951 року до нашого табору привезли біля десятка людей. Їх привезли із Середньої Азії з якогось каторжанського табору. Один з них, що мав прізвище Хвалинський, почав дуже частенько приходити до нашого гуртожитку до Панчука. І от одного разу Панчук захоплено й таємничо розповів мені таке:

— Даниле, цей молодий хлопчина, що приїхав із оцим останнім етапом, на волі жив від мене всього тільки чотири кілометри. У відділі УПА він був у мене джурою. Оце він оповідав мені дуже цікаві речі. У їхньому таборі в Середній Азії була підпільна українська націоналістична організація. Як він від'їжджав звідти, то йому дали кличку, по якій він зв'яжеться з ними і вони дадуть йому відповідні вказівки, що треба буде робити в нашому таборі.

— А ти, Миколо, віриш йому?

— Звичайно вірю, це добрий хлопчина, я ж його знаю з волі.

— Це, Миколо, схоже на дуже грубу провокацію, розраховану на наївних романтиків. Про створення будь-якої націоналістичної організації в нашому таборі не може бути навіть і мови. Але ти покищо підтримуй з ним земляцькі зв'язки і страйся якнайменше оповідати йому про наш табір, а якнайбільше випитуй його про їхній табір і ту організацію, про

яку він оце почав тобі оповідати. Розпитай його, чим же займається та їхня організація, що вона конкретно робила і яку мету ставила перед собою.

— Добре, я все взнаю, — відповів Панчук.

,,Цей ,,хід" оперативки свідчив про те, що до них уже щось просочилося про нашу діяльність і тому вони роблять зусилля влізти до нас і спрямувати всю нашу діяльність у напрямку якогось ,,зриву" і тоді ,,накрити" нас", — думав собі я.

— Оце я знову розмовляв з Хвалинським, — повідомив незабаром Панчук. — Він оповідає, що та їхня організація в основному займається військовою підготовкою, а основна мета її — це роззброєння дивізіону і вихід на волю. А там уже на волі буде видно, що робити далі.

— Оце ж, Миколо, — сказав я, — якщо б і насправді комусь забрело в голову щось подібне робити, хоча б навіть і з найкращими намірами, то однак врешті все це піде на користь тільки чекістам. Але в даному випадку ми маємо справу не з якоюсь там групкою наївних романтиків, а з органами НКВД, які мають за свою мету створити в нас таку організацію і пізніше ,,викрити" її. Хвалинський — це пастка. Хто доторкнеться до тієї пастки, то так і вважай, що він уже в руках НКВД, і вони зроблять з нього, що схочуть.

Про всю ту подію я розповів Таращанському й студентові. Вони згоджувалися з моїми висновками. Ця гра чекістів, закроєна на широку скалю, нас одночасно хвилювала, насторожувала і забавляла.

Хвалинський влаштувався працювати на цегельні в Ґардеробній. Ми зі свого боку організували за ним стислий нагляд, як на роботі, так і в бараку. За кожним кроком Хвалинського стежило декілька людей, які між собою абсолютно не знались.

,,Наглядачі" за Хвалинським оповідали нам про те, що його одного дня чекав експедитор цегельні (вільний). І Хвалинський зустрічався з ним у його кабінці. Із кабінки вийшов з якимсь малесеньким пакуночком.

А на другий день Панчук мені сповістив:

— Оце я бачився з Хвалинським і він сповістив мені про те, що їхня організація вже налагодила зв'язок з ним, і що таким зв'язківцем є експедитор цегельні (прізвище того експедитора я забув), а запасним зв'язківцем буде один бухгалтер будівельної контори. Сказав навіть і про те, що той зв'язкі-

вець дав йому три консерви з „тушонкою" і чотири пачки папірос.

Словом, почалось, — подумав собі я, — „машина" НКВД (на той час це вже називалося МВД) почала працювати на повну пару. Ця їхня пастка поставлена аж надто по-дурному, але це ще не доказ, що вони не зможуть придумати щось хитріше.

Під той час мене раптом перевели в іншу бриґаду на цегельню, на тяжку фізичну роботу.

Саме під той час бриґадири Головко, Борисенко й Кіпа вбили начальника колони Кучерявського.

Головко, Борисенко й Кіпа були такі ж самі паразити НКВД, як і їхній начальник Кучерявський. Вони не зладили між собою за жінок, до яких залицялися всі на цементному заводі. Саме за це Кучерявський усіх їх бив і ображав їхнє „козацьке достоїнство" (вони були з Кубані).

Оце, наче б у зв'язку з тим убивством, до нашого табору приїхав начальник оперативного відділу управління Горлагеря, майор Колосков. Але розвідування вбивства не було потреби робити. Убивці самі принесли свої закривавлені ножі в контору й розповіли дижурному офіцерові про те, що вони вбили Кучерявського. Правда, як той офіцер забачив скривавлені ножі, то йому й мову відняло, і він мало що не одубів зі страху.

Отож Колосков, бачачи провал своєї затії з Хвалинським, вирішив дати тій справі інший зворот. Він викликає Панчука і просто ставить йому руба таке питання:

— Про яку це ти організацію розмовляв з Хвалинським? Розказуй, по-чесному. Мені все відомо. Я просто хочу тільки сам перевірити; чи ти говориш правду. Ти ж знаєш про те, що за антирадянську організацію у таборі загрожує кара смерти, чи ні?

А тоді, після психологічно-вивчаючої павзи, додав:

— Ти, Миколо, ще молодий. Тобі треба жити. Отож сам вибирай, чи життя, чи смерть. Урятувати від суду й смерти тебе може тільки одне — співпраця з нами. Якщо згідний, визначуємо час і місце другої зустрічі, а якщо ні — заводимо судову справу і тоді тобі треба сподіватися кари смерти. Зрозумів?!

Панчук просто від майора Колоскова прибіг до мене і переповів оце все, слово в слово, що він йому говорив.

— І що ж ти, Миколо, йому на це сказав?

— Я згодився з ним зустрітися. У мене іншого виходу не було. По-моєму це не злочин, я їм нічого не дам. У мене вистачить кмітливости, щоб обвести їх навколо пальця, — схвильовано сказав Микола.

— Все ж таки, Миколо, ти вже потрапив у їхню пастку, а як воно буде далі, невідомо. Все залежатиме тільки від тебе самого. Я, особисто, прошу тебе, Миколо, тільки одно: розкажи мені, які вони тобі даватимуть завдання, добре?

— Звичайно, я відразу все вам оповім.

Всю ту справу Панчука я з'ясував у нашому центрі самодопомогової організації. Справа виглядала так, що якщо б я заборонив Панчукові зустрічатися з представниками МВД, то він би це робив тайком від мене і я б нічого не знав. Отож тому я ані забороняв йому, ані дозволяв мати зв'язок з МВД, а просто лише попросив його, щоб він оповів, які саме доручать йому завдання, — це для нас мало дуже важливе значення.

Після третьої зустрічі Панчука з представниками МВД, він доповів мені таке:

— Мені доручили розкрити в нашому таборі таких людей, які засуджені, як рядові стрільці УПА, а фактично були командирами УПА або якимись провідниками ОУН. А також тих, що засуджені за націоналізм, а фактично були шпигунами іноземної розвідки. А ще наказали, щоб я пригадав, хто ще з моїх друзів із націоналістичного підпілля є на волі і де вони працюють. І щоб я до них понаписував листи в такому дусі, як це колись писалося в підпіллі, з метою нав'язати з ними організаційний контакт. І щоб ті листи дав їм.

— Добре, Миколо, а де зараз Хвалинський? — запитав я.

— Він зараз працює в їдальні.

— А його, як організатора, викликав Колосков?

— Ні, його не викликав.

Я просто не міг збагнути, чому вони все це так грубо роблять. „А може вони хочуть, щоб ми Хвалинського вбили і тоді нас викрити як убивць?" — думав собі я.

— У мене, Миколо, є ще одне прохання до тебе, а саме: говори нарешті ти зі своїм Хвалинським як командир із своїм джурою і доможися, щоб він оповів тобі, коли, де і за яких обставин його завербували в аґентуру НКВД-МВД.

— Добре, — похнюпивши голову, неохоче відповів він. І після того перестав зі мною зустрічатися.

Незадовго ми випустили обіжник про те, щоб із Хвалин-

ським і Панчуком ніхто зі свідомих своєї гідности українців не спілкувався і навіть не здоровкався. І від того часу Панчука й Хвалинського в нашому таборі збойкотували. Це покарання дуже велике, але це не вбивство. За таке покарання статті не підшиєш. І так після того Панчук реґулярно зустрічався із представниками МВД, але тільки один раз якось прийшов до мене і сказав, що йому доручили прослідкувати, хто до мене найчастіше заходить і з ким я найбільше дружу. Такі ж самі сиґнали надійшли тоді до мене і від декількох інших аґентів.

1951 року увели грошову оплату праці за спеціяльними ставками платень для ЗК („зека" — заключенных, ув'язнених). Ставки наші були на 50% нижчі від ставок вільних громадян. Відтоді ми організували касу самодопомогової організації. І за посередництвом обіжників довели до відома всім залученим до самодопомогової організації, щоб кожний виділяв зі своєї зарплатні якусь частку на організацію. Такси на це ми не встановляли, хто скільки хотів, стільки й давав. Такий спосіб давав нам можливість перевірити карбованцем щирість ставлення людей до нашої загальної громадської справи.

Відтоді кожного місяця на абсолютно добровільних засадах самооподаткування до нашої каси надходило від 500 до 700 карбованців. Ті гроші ми витрачали на допомогу хворим і гнобленим по штрафних бриґадах, а також особам, які перебували в ізоляції.

Під впливом наших обіжників і настанов роботяги почали вимагати справедливого розподілу роботи і заробітку. Йшлося про те, щоб у глибинні котловани ішли робити всі за чергою, без вийнятку, та щоб так же само було встановлено справедливість і на всіх інших тяжких роботах.

Бриґадири, звичайно, іґнорували ці вимоги. Роботяги, які весь час слухняно довбали вічну мерзлоту або суцільну скалу в глибинних котлованах, почали відмовлятися спускатися в котловани. Цей непослух раніше слухняних рабів стурбував усіх бриґадирів. Плян проходки в котлованах зірвався. Плян кладки бетону й цегли також зірвався. Адміністрація стривожилась. Почались наради адміністрації з бриґадирами, начальниками колон, нарядчиками й культоргами. Бриґадири посилили жорстокість. Частину неслухняних відправили в ізолятор, а декотрих били. Ізолятори й штрафні бриґади наповнились, але ті, що домагалися справедливого розподілу праці і заробітку, в ізоляторах відмовилися працювати.

Один із найжорстокіших бриґадирів, Баранчик, почав бити своїх неслухняних бриґадників, але це вже були не ті раби, якими Баранчик знав їх рік тому. Вони кинулися всі на того страшного Баранчика і побили його, як тільки їм хотілося.

В аварійній бриґаді вантажників, де бриґадиром був здоровенний Зарубаєв, роботяги також почали домагатися справедливішого розподілу роботи й заробітку. Зарубаєв у відповідь на це застосував свої здоровенні кулаки, але тим разом його кулаки не застрашили бриґадників. Вони дружньо кинулись на нього, звалили з ніг, побили і запхали під нари.

Після цих інцидентів, які для інших стали добрими прецедентами, серед адміністрації та її прихвоснів почався переполох. Оперативний відділ почав шукати винних. Мене зняли з роботи в лябораторії. Федора Сидорчука вигнали з диспетчерської, Степана Мовчука вигнали з КІП-а. І, нарешті, Романа зняли з бриґадира ляборантів і всіх нас запроторили в штрафну бриґаду на бутовий кар'єр вантажити каміння. Ми там відмовилися від роботи, і понад два місяці виходили на роботу, але нічого не робили. До нас прилучилося ще з десяток людей, які також у штрафній бриґаді відмовилися працювати. Переполох серед бриґадирів зростав. І нарешті хтось із них додумався написати заяву до адміністрації табору, в якій писалося про те, що нібито українці готуються вирізати всіх руських, поляків і нацменів. У цій заяві вони просили адміністрацію, щоб нас перевірили й покарали за ті злочинні наміри. До цієї заяви вони долучили перелік прізвищ тих, хто на їхню думку мав здійснити задуману криваву акцію. У цей список попало біля 40 українців, у тому числі й усі ми зі штрафної бриґади.

Ту ганебну й злочинну заяву підписало біля 30 бриґадирів, начальники колон, нарядчики й культорги.

Адміністрація табору, звичайно, вдовольнила їхнє прохання і нас усіх, згідно з їхнім списком, посадили в ізолятор. Останнього привели до ізолятора начальникового днювального, який, нібито, мав доручення від нас викликати поодинці до начальника всіх нелюбих нам руських, поляків і нацменів, а наші „палачі" із сокирами мали їх рубати в прибудівці до контори, яка була ще не закінченою. Під час особистого обшуку днювальний проковтнув якийсь папірець. Наглядачі в ту ж мить кинулися на нього, звалили з ніг і ключами виломили два зуби, але папірець був уже в шлунку. Адміністрація зробила з того висновок, що це саме той список, за яким він

мав викликати людей на рубку. Незабаром днювального з двома виламаними зубами в руці впустили до нас у камеру.

— Що ж це там таке з тобою трапилось? — запитав я днювального.

— Я жив із однією вільною секретаркою, яка раніше працювала в нашій конторі, і ось оце недавно вона передала через свою подругу мені листа, а вони, собаки, витягнули того листа ось із цієї кишеньки, що для годинника, а я вирвав його і проковтнув. Шкода ж, щоб дівчина постраждала через мене, — оповів днювальний, тримаючи своїх два зуби в руці і обтираючи кров.

Через декілька днів приїхали слідчі й почали викликати нас на допити. До тих допитів ніхто з нас серйозно не ставився. Всі ми кепкували зі слідчого та його питань. А в камері жартували, сміялися й розповідали прочитані романи. Словом, гумор і самопочуття було на висоті, а це в таких ситуаціях дуже важливе. Це також зброя.

Незабаром нас почали потроху звільняти з ізолятора. Під кінець листопада 1952 року в ізоляторі нас залишилося тільки шестеро. Ми відсиділи тоді рівно два місяці. Наша самодопомогова організація через медслужбу передавала нам в ізолятор харчові передачі кожного дня.

Після звільнення з ізолятора мене знову призначили на бутовий кар'єр. Я пішов до начальника по виробництву і сказав: „Або призначай мене на будівництво в нічну бриґаду до Мельника, або виписуй мені знову два місяці ізолятора, поки я ще звідти не забрав своїх речей". Почувши таку категоричну заяву, начальник виробничої частини раптово підняв на мене свої очі і довго дивився, а тоді сказав:

— Чорт з тобою, дам тебе туди, де ти сам хочеш, аби було тихо.

У Мельника я також не працював, але це вже було узгіднено з майстром. Я по ночах чергував у викінчених корпусах і читав газети та книжки.

Після тієї невдачі з організованою провокацією проти нас, усі ті паразити, які підписували ту провокаційну заяву з проханням, щоб нас „приборкали", почали низько кланятися нам, „ласкаво" усміхатися і всіляко загравати з нами.

1952-й рік був роком перших значних сутичок каторжан з начальством таборів у боротьбі за свою гідність. І в тих сутичках, випробувавши свої сили, хист і стійкість, ми зміцніли й утвердилися. Каторжани випростали свої зігнуті спини,

розправили плечі й утвердилися в своїх духових силах, які засяяли в їхніх стомлених очах.

Адміністрація зі своїми відгодованими прихвоснями почала скликати нараду за нарадою. Вони гарячково шукали способів, щоб задушити цей рух самозахисту перед свавіллям адміністрації та її прихвоснів з числа каторжан. На одній з таких нарад бриґадир Сабосяк сказав: „Прибрати до рук тих українських націоналістів ми не зможемо так довго, як довго наш ізолятор буде служити для них домом відпочинку. Треба нарешті ізолятор зробити таким, щоб вони боялися попадати туди. Треба в ізоляторі змусити їх працювати так, щоб з них виходив десятий піт, а якщо треба, то й кров. От доручіть мені ізолятор і дайте в помічники Попандопола, і я наведу порядок".

Цей сміливий виступ Сабосяка дуже обрадував нагорну адміністрацію, і в ту ж мить його призначили бриґадиром ізолятора, а Попандопола помічником.

Сабосяк був високий, гарно збудований і дуже сильний. За національністю — поляк з Тернопільщини, засуджений за вбивство. А Попандополо — бандит, засуджений також за вбивство, за національністю грек. Оце отим двом бандитам адміністрація й доручила приборкати опір їхньому свавіллю. Всім було ясно, що Сабосяк — це остання карта адміністрації.

Напруження зростало з обох сторін. Всі відчували, що незабаром буде остання сутичка між силами свавілля і силами зростаючого опору проти свавілля.

Сабосяк сміливо й самовпевнено приступив до свого, добровільно взятого на себе зобов'язання — задушити опір свавіллю. Ставши бриґадиром ізолятора, він з першого дня почав нещадно бити всіх, хто насмілювався на роботі хоч на одну хвилину розігнути спину. У нього всі змушені були весь час без відпочинку навантажувати камінь у вагони.

Якраз на ту пору до ізолятора посадили Степана Шевчука. Але тому, що його безпідставно зняли з посади майстра контрольно-вимірних приладів, то він в ізоляторі відмовився працювати. Сабосяк закликав Шевчука в будку стрілочника, а там, разом із своїм помічником Попандополом та бриґадиром, відомим Баранчиком, його побили. Після Шевчука ті бандити всіх недогідливих їм викликали до тієї будки і там били. Задоволений цією акцією побоїв начальник табору, капітан Тарахов, сказав до бриґадирів: „Вот так нужно действовать, как Сабосяк. Поняли?!!"

Цей піднесений настрій відразу ж передався на всю ту поліцейську нечисть. Усі бриґадири знову підняли свої бандитсько-поліцейські голови й почали загрожувати найбільш непокірним своїм бриґадникам. Але це піднесення тривало всього лише два дні.

Степан Шевчук ще з одним, покривдженим Сабосяком у тій же самій будці (його звали Михайло), взяли собі доброго сталевого забурника і пішли перед самим обідом у виробничу їдальню. Кухарі дали їм суп. Вони поставили свого забурника за грубку і, роздягшися, сіли обідати. У ту ж мить влетів у їдальню Сабосяк і, лаючись, почав бити Михайла. Шевчук миттю вискочив із-за столу, вхопив забурника і влучив ним Сабосякові по голові. Сабосяк упав. Тоді вони почали його молотити, як тільки їм хотілося. Після тих „ліків", Сабосяк з розбитою головою й виведеною з ладу правою рукою поповз на заборонену зону і цією смугою доповз до вахти.

Того ж самого дня, тільки зовсім на іншому виробництві, бриґадир штрафної бриґади вдарив Романа Загорулька. Але Загорулько в ту ж мить приварив йому так, що той відразу звалився з ніг, а тоді вже Загорулько відлупив його по всіх правилах.

Внаслідок цих двох інцидентів, що трапилися в один день, адміністрація впала в паніку. А Сабосяк, Попандополо і ще чотири їхні компаньйони пішли до начальника табору і попросили, щоб їх закрили в ізолятор. За ними почали всі бриґадири, нарядчики й начальники колон збирати свої речі й тікати в ізолятор. Довелося нам самим тих вчорашніх зухвальців умовляти, щоб вони нікуди не тікали, що їм ніхто не збирається нічого поганого робити, якщо вони будуть поводитися по-людському.

Після тих двох інцидентів уся та зграя, яка сім років разом з адміністрацією співробітничала у витискуванні останніх соків з нас і взагалі не вважала нас за людей, дала нам зелену вулицю. Відтоді вони самі почали нас улаштовувати на роботу за нашим власним бажанням, здалека нам кланятися й поважати не тільки нас, але й усіх трударів.

„Сила поважає і витягується на струнко тільки перед добре зорганізованою ще більшою силою. Інших авторитетів для неї не існує", — думав собі я. — А якщо так (а воно є тільки так!), то тоді треба докласти всіх зусиль, щоб створити силу. Сила — найбільш переконливий фактор. Тільки вона, окаянна, завжди повинна бути на припоні розуму.

Одного разу група бриґадирів зійшлася в секції інженерно-технічного персоналу і почала обговорювати тогочасне становище в нашому таборі.

— Ми вже давно працюємо бриґадирами з одними й тими самими людьми. Нам здавалося, що ми їх знаємо. А виявилося, що ми зовсім нічого про них не знаємо, — сказав бриґадир Стрибко.

— Ми просто не помітили, коли ті люди переродилися з покірних роботяг на бунтарів. Бушлати на них ті самі, що й раніше були, а люди під ними стали зовсім іншими. Зараз уже нема кого й матом покрити, — сказав бриґадир Головко.

— А все ж таки, само собою це не сталося, хтось є такий, що навіяв на них той бунтарський дух. А ми такі клаповухі, що навіть і не догледіли, коли все це сталося і хто це все зробив, — сказав бриґадир Кирпиченко.

— Ні, тут діє якась невидима голова і невидимі сили, — сказав бриґадир Катаєв.

Про ту розмову доповів мені днювальний інженерно-технічної секції.

У нашому таборі була група власовців. Вони частенько збиралися й обговорювали, як, на випадок війни, вийти на волю. Вони виробили навіть оперативний плян виходу з табору. У їхній групі був один наш чоловік. Він інформував нас про всі подробиці тієї підпільної групи. Один із власовців сказав так: „У нас достаточно сил выработать хороший план выхода из лагеря, а вот ударной силы то у нас нет. Ведь 80 процентов народа у нас составляют бандеровцы, а у нас нет никакой связи с ними".

— Так с ними нет с кем и разговаривать, это все темнота, — сказав другий.

— Да, темнота, но эта темнота уже голову подняла и заставила всех считаться с ними, — сказав третій.

— Но разговаривать с ними нет с кем, — знову повторив другий.

— В том их и сила, что мы даже не знаем с кем нужно говорить. А ведь у них есть какие-то их авторитеты, — сказав третій.

„Всім потрібна була наша кров, усі хотіли, щоб ми промощували їм дорогу своїми трупами і скріплювали кров'ю", — думав собі я. А те, що нас вони недооцінювали, то це нас лише приємно смішило.

Другою законспірованою групою в нашому таборі була група

колишнього майора Бобкова. Бобков два роки готував собі групу до втечі, аж поки їх не викрили.

Ми знали про його групу і всіма способами відтягували людей від тієї його затії.

Словом, ми знали буквально все, що діялося у таборі, і до всіх тих груп і їхніх замірів ми мали вироблене своє ставлення. Вони для нас із усіма своїми плянами й замірами видавалися зовсім несерйозними людьми, а ми для них просто не існували. Українців взагалі, а зокрема „західняків", вони трактували за матеріял, з якого вони могтимуть робити все, що їм буде потрібно. Лише в другій половині 1952 року вони прикро пересвідчились у тому, що ми для них не глина, з якої можна що завгодно робити.

Тільки тоді, як ми вже чином утвердили своє „я", свою присутність і своє ділове ставлення до всіх ділянок таборового життя взагалі, а до проявів свавілля зокрема, з нами почали рахуватися, як з добре організованою розумною силою, яка знає, чого хоче, що робить і до чого прямує.

Ставка адміністрації на колишніх фашистських поліцаїв і комендантів поліції, які в них робили бриґадирами, начальниками колон, нарядчиками і помпобитами, заломилась. Але відтоді дуже посилилось свавілля самої адміністрації взагалі, а конвойних військ дивізіону зокрема.

Конвойні війська з наказу начальника дивізіону Повстяного та його заступника Нікіфорова по дорозі від табору до робочої зони під час конвоювання клали каторжан по декілька разів і то найчастіше в болото. Тих, що за їхньою командою не падали ниць у болото, вони обстрілювали впритик так довго, поки не змушували лягти. Це жорстоке знущання конвойних військ по дорозі на роботу і з роботи в табір з кожним днем ставало все лютішим і лютішим.

VI
АҐОНІЯ СТАЛІНСЬКО-БЕРІЇВСЬКОЇ ДОБИ ТА СТРАЙКИ-ПОВСТАННЯ РАБІВ ГУЛАГу

1. Свято смерти Сталіна. Початок страйкової хвилі в таборах Норильська. Кривава сутичка і непевна перемога.

У перших днях березня 1953 року Левітан своїм могутнім тривожним голосом об'явив по радіо з Москви, що Сталін дуже тяжко хворий, що в нього інфаркт міокарда. З його голосу відчутно було, що надій на видужання немає жодних.

Від того часу всі каторжани з нетерпінням чекали щоденної інформації по радіо про стан здоров'я Сталіна. Всі думали, що їхня доля залежить від того, чи видужає Сталін, чи помре.

Від того часу всюди на роботі, в бараках, в їдальні всі розмовляли тільки про те, що передавали по радіо про Сталіна. Всі нетерплячо чекали тієї хвилини, коли ж уже нарешті повідомлять про те, що він уже сконав.

У той пам'ятний день я працював у нічній зміні на закінченні будови ковальського цеху. І раптом почув спів. Це, взявшись попід руки, через цілу ширину дороги ішли вільні люди і співали.

— Що це вам раптом серед ночі стало так весело? — голосно запитав їх один каторжанин.

— Пойте и вы, пойте все — тиран подох!!! — голосно відповіла якась жінка з-поміж тих, що співали.

Ті слова миттю пролетіли від одного каторжанина до другого. Всі кричали „Ура!!!" і підкидали свої шапки вгору, а інші кричали „Ура" і чомусь кидали свої шапки в сніг. Кожний по-своєму виявляв радість, але раділи всі.

— Данило! Вас майстер кличе до контори, — гукнув днювальний контори.

Я пішов до контори. Майстер Титерин сидів біля телефону з трубкою біля вуха і весело з кимсь розмовляв.

— Оце, — сказав Титерин, — диспетчер оповідає по телефону, що вже п'ять днів, як заборонили у Норильську торгувати спиртом, і от, все одно, всі п'яні. Вип'ємо і ми, Даниле. Я також під цей довгожданий день запасся.

І так смерть Сталіна відмітили й ми зі спиртом. Руські каторжани, а особливо колишні офіцери, раділи, що нарешті уряд сформувався майже з самих руських. Вони в основному симпатизували Жукову і Ворошилову.

Але на ставлення адміністрації і конвойних військ до нас та подія не вплинула. Вони своє, звичне їм свавілля, продовжували без найменших змін.

Настала пам'ятна весна 1953 року. Почалися й весняні „суботники". Відпрацювавши зміну, треба було ще дві години працювати порядком „суботника" на виробництві, а потім у таборі. Словом, весна вимотувала нас до краю. А в тому році начальник дивізіону розпорядився, щоб ми відробляли суботник ще й у дивізіоні, прибираючи сміття на території дивізіону.

Прибирати сміття у дивізіоні після тих, що кожного дня по-садистичному знущалися над нами, було дуже прикро й образливо. Отож одного пам'ятного дня після закінчення зміни на цементному заводі, нас вивели „на суботник" прибирати територію цементного заводу. Після того, як ми відробили дві години суботника на заводі, біля вхідної вахти до табору заступник начальника дивізіону Нікіфоров забрав нас і повів прибирати ще й територію дивізіону.

Виснажені роботою і невиспані, ми просто падали з ніг і тому відмовились у дивізіоні навіть і лопати в руки брати. Начальник дивізіону дав команду стріляти. Нас обстріляли кругом і понад головами просто впритик, так що кулі свистіли попід самими вухами. Ми щільно збились у куток і стояли. Пізніше пустили на нас собак, а тоді знову стріляли, але ми лопат не взяли. І начальник конвою з налитими кров'ю очима змушений був відпровадити нас у табір.

Саме цими знущаннями конвой і адміністрація допомогли нам мобілізувати всіх каторжан до боротьби з їхнім безмежним свавіллям. Напруження зростало з кожним днем, усі відчували — настане якась страшна сутичка не на життя, а на смерть, і вже тим разом не з бриґадирами, а з самою адміністрацією та конвойними військами. Але в що саме виллєть-

ся те напруження, вгадати тоді було неможливо.

Події розвивались дуже швидко. Нам з Таращанським і студентом доводилося сходитися кожного дня для обговорення небувалого досі потоку інформацій. Кожний інцидент, кожний наступ, кожну провокацію адміністрації і дивізіону треба було своєчасно зважити, обміркувати, дати відповідну оцінку і написати обіжник з приводу того всього, що твориться та чого можна ще сподіватися. У своїх обіжниках ми зверталися до людей, охоплених самодопомоговою організацією, з такими настановами, щоб вони не піддавалися провокаціям конвою, щоб витримано, спокійно, у мирному дусі розмовляли з адміністрацією і конвоєм, але не в благальному тоні, а твердо й рішучо. Ми писали про це так:

,,Ворог накидається на нас, провокує нас на будь-який інцидент, який би послужив для них претекстом для кривавої розправи над нами. Наше завдання не датися спровокувати, але й не зломитися, не піддатися. Нам треба вміло й мужньо вистояти на висоті політв'язнів і захистити свою гідність. Ми люди, та й не тільки просто так собі люди, ми політв'язні, які боролися за краще майбутнє свого народу. Отже ж ми повинні й тут тримати себе на відповідній висоті''.

У травні 1953 року до нас дійшла вістка з четвертого табору ,,чорного ІТЛ'' про те, що там конвой із вишки вбив двох людей, які стояли під своїм бараком і співали. З приводу того вбивства на знак протесту всі в'язні четвертого табору оголосили страйк і не вийшли на роботу. Ця надзвичайно вагома вістка потрясла нас усіх до глибини душі.

,,Значить почалося'', — думав собі я.

Видно було з усього, що акцію страйку в'язнів заплянована в широкому маштабі, і внаслідок цього атмосфера в нашому таборі наелектризувалася до краю. Через декілька днів, з 2-го табору, що його інакше називали ,,Медвежка'', прийшла вістка про те, що там оперуповноважений застрелив з пістолета двох в'язнів-віруючих. І що на знак протесту там також усі в'язні застрайкували. Після Медвежки проголосив страйк п'ятий табір — чоловіча й жіноча зони. Так що в другій половині травня в Норильську вже страйкувало яких 20 тисяч політв'язнів. Тільки один наш 3-й каторжанський табір ходив ще на роботу, хоча кожний каторжанин виглядав так, немов би він був начинений вибухівкою. Але внаслідок тих подій, адміністрація нашого табору дуже раптово змінила свій курс і стала просто аж солодкою. Ще після розгрому банди

Сабосяка нам почали кланятися всі бриґадири, начальники колон, нарядчики і помпобити, які служили цеповими псами в адміністрації. А це вже почала кланятися й сама адміністрація, а особливо начальник по політчастині, старший лейтенант Безверхий.

1 червня 1953 року з тюрми четвертого табору до нас привезли групу політв'язнів — приблизно 20 чоловік — на чолі з леґендарним Іваном Воробйовим, родом з Ленінґрада, колишнім капітаном радянської армії. Леґендарним він став своїми багатьма втечами з таборів. Серед тієї групи було шестеро українців, а решта — всі росіяни. Всю ту групу замкнули в ізолятор.

Відтоді нас, каторжан, перестали виводити на роботу. У таборі заіснувало якесь підозріле затишшя. Так, як це буває в природі перед великою бурею. І справді, це затишшя було перед величезною бурею.

4 червня я з трьома своїми друзями пішов у їдальню. Була це якраз обідня пора. Ми спокійно сіли за стіл і почали обідати. Аж раптом хтось із робітників вбіг у їдальню і голосно сказав: ,,Взвод червонопогонників увірвався через вахту й побіг у напрямку ізолятора''. Ми залишили свій обід і швидко вийшли на вулицю. Але бачимо, що всі люди з волейбольної площі миттю рушили в напрямку ізолятора, і ми також побігли туди.

Із ізолятора роздавався страшний крик. Червонопогонники оточили ізолятор. Раптом пожежні двері ізолятора було зсередини вибито і звідти вискочив якийсь високий в'язень з великою бородою і закричав: ,,Адміністрація напихає нас по одному в ,,сучу камеру Сабосяка'', щоб ті ,,суки'' вбивали нас'' (у таборі ,,суками'' називали тих в'язнів, що пішли на співпрацю з адміністрацією.) У відповідь на ці слова бородатого в'язня, каторжани в одну мить розламали дощатий паркан, яким був обгороджений ізолятор, і шматками цегли закидали червонопогонників. Червонопогонники прорвали дроти й почали втікати в бік дивізіону, тягнучи туди й непритомного Воробйова.

— Рятуйте Воробйова! Його тягнуть на заборонену смугу, щоб там застрелити як втікача! — закричав хтось із тих, що вирвались із ізолятора в зону. Народ кинувся на тих червонопогонників, що тягли Воробйова на дроти загорожі.

Червонопогонники, на два метри не дотягнувши Воробйова до колючої дротяної огорожі, змушені були кинути його на

території табору. Санітари з носилками підбігли забрати Воробйова до лікарні. Але в ту ж мить два автоматники, які стояли вже навпроти Воробйова по той бік загорожі, пустили дві автоматні черги понад головами санітарів, а тоді крикнули: „Не трогайте!". Санітари вернулись. Каторжани стояли з цеглою в руках, щоб не дати червонопогонникам затягнути Воробйова на дроти колючої загорожі і там застрелити, а червонопогонники за дротами загорожі стояли з автоматами, спрямованими на Воробйова, щоб не дати його віднести до лікарні. На місце тієї небувалої до цього часу події прибіг і начальник табору капітан Тарахов.

— Давай ключі від ізолятора, — закричали до нього каторжани, — ми відкриєм твоїх цепових псів, — тих, що ти заховав від відплати в ізолятор!

— От камеры Сабосяка и других я ключей вам не дам. Ведь вы их убьете, — відповів Тарахов.

Але Сабосяк зі своєю групою, маючи при собі фінки, які їм у камеру передав оперуповноважений Калашников, прорізали діру в стелі своєї камери і, втікши із ізолятора на подвір'я дивізіону, почали звідти погрожувати кулаками в напрямку зібраних біля ізолятора каторжан.

— Давайте нам сюди тих своїх цепових псів! — закричали каторжани, повернувшись обличчям до дивізіону.

— Огонь!!! — крикнув начальник дивізіону Повстяной.

І в ту ж мить заграли смертоносною грою автомати бездумних червонопогонників. Засвистали черги, і з 24-х каторжан полилась невинна кров. Шістьох було вбито на смерть, а 18 тяжко поранено. Я був тоді в самій гущі тих людей і біля мене поруч упало трупом двоє моїх молодих земляків. По нас стріляли навпроти лікарні, так що кулі попадали в лікарню й турбували туберкульозно хворих. Всі потерпілі були ще зовсім молоді люди з західніх областей України. Тільки одна якась випадкова куля серед жилої зони влучила одного з друзів Сабосяка, відомого Баранчика.

— Генерал Семенов на вахті! — вигукнув хтось позад нас.

У ту ж мить весь той натовп побіг на вахту. Я також швидкою ходою йшов до вахти. Не доходячи до вахти метрів сто, я побачив вийняткову картину. Генерала Семенова в повному його виряді натовп вів на місце тількищо вчиненого червонопогонниками злочину. Дійшовши до вбитих і ранених, генерал підняв два кулаки в напрямку дивізіону і закричав:

— Мерзавцы, что вы наделали?!!

Звідти генерала Семенова взяли за руки й поли його генеральської шинелі і, підвівши його до Воробйова, що лежав, спливаючи кров'ю, на траві біля дротяної загорожі, поставили перед автоматниками дивізіону, а самі під прикриттям його забрали Воробйова до лікарні. Після того генерал був уже непотрібний, і його відпустили. А він, піднявши поли, також драпонув у дивізіон.

— Раз начальник управління чорних таборів — генерал втік від нас, тоді поки не пізно, хай утікає і вся адміністрація табору! — крикнув хтось із натовпу.

— Забирай своє вонюче кодло паразитів і марш із табору! Твоя бандитська місія тут уже скінчилася! — сказав один в'язень до начальника нашого табору, капітана Тарахова.

Через пів години вся адміністрація повтікала з табору. Залишився тільки медперсонал.

У цей пам'ятний день 4 червня 1953 року в нашому таборі не було невтральних чи байдужих до того, що сталося. Ті надзвичайні криваві події сколихнули й потрясли всіх.

У бараках на нарах не лежав ніхто — всі були на вулиці, всі схвильовано чекали дальшого перебігу подій. Але ніхто не знав, як воно буде далі і що саме треба робити ще сьогодні. А безпорадність у такій ситуації, — це провал, це поразка. Надії неусвідомленої маси були звернені до тих, що їх ми звільнили з ізолятора, а надії людей, охоплених організацією самодопомоги, були звернені на нас і тільки на нас. Ми були єдиною організованою силою і тому саме нам належало максимально й розумно використати ситуацію.

Після короткої наради з Таращанським і студентом ми всі рішили: офіційно перебирати ініціятиву в свої руки недоцільно; треба якимось чином піддати думку тим, кого ми звільнили з ізолятора, щоб вони негайно підготувалися до загальних зборів у нашому клюбі; а нам через свої канали треба повідомити всіх людей про те, що в клюбі будуть загальні збори, на яких будемо вибирати страйковий комітет. Наш дальший плян був такий: до складу страйкового комітету, який буде подано до загального відома, треба висувати якнайбільше руських, а зі всіх інших національностей достатньо по одному чоловікові; а щодо українців, то вистачить двох-трьох відповідних людей, які б змогли в комітеті проводити нашу лінію, а ми зі свого боку організуємо їм стовідсоткову підтримку всієї громадськости нашого табору.

Ми міркували так: пора нарешті нам уміти організовувати

навіть і руських, щоб вони самі розхитували підвалини своєї імперії. Ми повинні вміти в тій справі дати їм першість. Адже вони радо відступали перші місця в боротьбі за їхню імперію і щедро нагороджували наших земляків за те. Отож пора й нам навчитися відступати їм перші місця в розхитуванні їхньої імперії. Це реабілітує їх і піде на користь не тільки поневоленим іншим народам, а й їм самим. Вони стануть нарешті повноцінною творчою нацією.

Наші люди діяли дуже справно, і через годину клюб був забитий людьми. На порядку денному стояло одне питання: вибори страйкового комітету.

Із вступним словом і доповіддю виступив Валентин Вождьов, родом з Кубані. Після Вождьова виступив Морозов, пізніше Біляєв, Доронін, Михайлов і нарешті Кость Король, родом з Буковини, найменший ростом і наймолодший віком від усіх, що виступали.

— Виступи закінчились. Із скількох людей будемо вибирати страйковий комітет? — звернувся до зібраних каторжанин Вождьов.

Після короткого висловлювання різних думок і голосування, зупинилися на числі 15 чоловік.

— Я предлагаю избрать председателем забастовочного комитета нашего славного и бесстрашного Воробьева, — сказав хтось із друзів Воробйова. — Поскольку же он сейчас лежит в больнице, тяжело больной, поручить временно его замещать на этой должности Валентину Вождеву.

За цю пропозицію проголосували всі. Розпочалися вибори членів комітету. До комітету вибрали дев'ятьох руських, трьох українців, одного литовця, одного латиша і Таркавцадзе, засудженого за міжнароднім законом Нюрнберзьким судом на вічну каторгу за його діяльність у гітлерівському міністерстві пропаґанди. (За походженням по лінії матері та за своїм духом він був німцем, а прізвище носив грузинське тому, що його батько походив із Кавказу.)

Після загальних зборів на засіданні комітету розподілили ділянки роботи кожного члена. Цей комітет певною мірою був схожий більше на „міні-уряд", ніж на звичайний страйковий комітет. Костеві Королеві доручено в цьому комітеті відати господарчими справами, тобто приймати на вахті від адміністрації продукти, хліб і цукор, відпускати їх на їдальню та відповідати за весь харчовий бльок та інші подібні речі в таборі. Таркавцадзе було призначено за його фахом, тільки „вище ранґою": йому доручили „міністерство пропаґан-

ди". Його завданням було набрати собі відповідний штат, який мав би відповідно тримати всіх громадян табору в курсі справ і задумів комітету. Зокрема ж перед кожними загальними зборами його люди мали проводити таку роботу, щоб на зборах народ підтримував пропозиції комітету. Литовцеві, як медикові, доручили санітарну частину всього табору взагалі й очолення санчастини та лікарні зокрема.

І так усі 15 членів комітету мали свої окремі ділянки роботи. Найперше організували похорон убитих. Столярі поробили гарні труни і на чорно пофарбували їх. По всіх бараках повивішували чорні прапори. Похоронну відправу служило троє священиків. Труни з тілами вбитих у траурному марші пронесли по всьому таборі, а потім спустили їх у спільну могилу, викопану біля клюбу. У похороні брали участь усі чотири тисячі каторжан. Було виголошено багато хвилюючих промов. Пізніше всі сипнули на їх труни по жмені землі і з тяжкою скорботою на душі розійшлися.

На старших бараків і секцій комітет призначив колишніх бриґадирів. З цього приводу на загальних зборах сказали так: ,,Донині, будучи бриґадирами, ви вислуговувалися адміністрації, видушуючи з роботяг останній піт і кров, а самі жили і їли досхочу на рахунок трудівників. Отож зараз вам надається можливість хоч трохи вирівняти свою провину перед ними. Використайте ж цю можливість і послужіть для добра тих, коштом яких ви жили багато років".

Аґентурній службі — ,,сексотам" — доручили писати звернення до вільних жителів Норильська, щоб вони бойкотували таборову адміністрацію і повідомляли уряд про ті жахливі свавілля, які вони чинять над політв'язнями-каторжанами. Ці звернення розвішувалися на крайніх від табору будовах. ,,Сексоти" старанно виконували цю, доручену їм роботу.

За перший тиждень урядування комітету ми побілили всі бараки, прибрали по зоні все сміття, позамітали зону та навели ідеальний порядок у їдальні. Словом, усе довели до такого порядку, якого ніколи за господарювання адміністрації не було і не могло бути. Політичний відділ комітету виготовив відповідні документи, стверджені багатьма свідками і лікарями, про свавілля і злочинні дії таборової адміністрації і також зредаґував вимоги політв'язнів-каторжан. Основною вимогою було — притягти до судової відповідальности таборову адміністрацію ,,за заперечення радянського ладу своєю злочинною діяльністю від імени влади", а відтак — звільнити політв'язнів, навіть і тих, що боролися проти радянської влади, ,,бо це була влада таких, як оце та адміністрація, влада

насильства й терору ворогів поступу і гуманізму".

А адміністрація тим часом умонтувала навкруги табору гучномовці й почала через них залякувати комітет найстрашнішими покараннями, а тим, що виступлять проти комітету, обіцяла великі пільги. Та психічна атака через гучномовці на багатьох людей діяла дуже сумно. А по телефону начальник табору доручив старшому нарядчикові Жданову таємно організувати бойову групу із бриґадирів і у відповідний момент пов'язати всіх комітетчиків, замкнути їх в ізолятор, а тоді запросити адміністрацію назад до табору.

Жданов дуже енерґійно взявся за ту справу і почав залучати до тієї групи всіх бриґадирів. Десь за тиждень група була готова і фізично досить сильна. Бриґадири були добре відгодовані і, будучи карателями ще в німців, добре натренувалися вбивати людей. Під час найближчого засідання комітету та група Жданова мала наскочити на комітет з ножами та підготовленими мотузками і зробити своє діло.

Про монтування тієї групи ми знали все до найменших дрібниць. І коли б не було нашої самодопомогової організації, то вони б дуже легко здійснили свій плян. Комітет зі своїм апаратом у порівнянні з ними був заслабий. Група Жданова мала своїх людей усюди, навіть і в комітеті. Їхня підготовча робота була закроєна досить широко.

Про ту змову Жданова ми повідомили комітет і веліли скликати загальні збори для обговорення цього питання та вирішення, що робити з тими змовниками. Коли ми оповіли про силу й наміри змовників, то комітетчиків пройняв страх. Але ми заспокоїли їх і запевнили, що все буде в порядку. Все це ми доводили до відома комітету за посередництвом Костя Короля, а Король у своїх запевненнях комітетові спирався на підтримку українського населення табору. На загальні збори покликали Жданова й усіх його змовників. Кожного змовника від самого його ліжка в бараці і аж до клюбу супроводило від трьох до п'яти наших людей, поінформованих про все і за відповідною настановою, що вони мають робити, якщо їхні „підопічні" на будь-кого накинуться. Наше „опікунство" і веселий настрій та рішучість „опікунів" змовники відчули відразу, і це зіпсувало їм настрій, а багатьом відняло бажання навіть і думати про здійснення своїх плянів. Але на збори прийшли всі і, згідно з їхнім пляном, чорним ходом вийшли на сцену, де сидів комітет обличчями до зібраних, і поставали метрів за два за плечима комітетчиків. Але разом з ними туди зайшли і призначені нами їхні „опікуни".

— Ей, дударики! — крикнув хтось із наших. — Що ж це

ви позалазили туди на сцену і стоїте? Починайте робити те, що надумались! Що, духу не вистачає?!! — Цей виклик ще більше пригнітив їх.

Загальні збори політв'язнів третього каторжанського табору відкрив голова комітету Валентин Вождьов. Першим виступив Король і, гостро заплямувавши змовників, домагався від загальних зборів вигнати їх з табору. Народ закричав: „Вигнати, вигнати!!!" А деякі кричали: „Пов'язати їх і в ізолятор посадити!!!"

Після Короля виступив Доронін на захист Жданова. Доронін, був обдарований красою слова і вмінням виступати. Після виступу Дороніна народ захитався. Настала дуже небезпечна ситуація, і силою тих непередбачених обставин довелося виступити й мені. Після мого виступу голова комітету велів провести голосування. Цілий ліс рук піднявся за те, щоб вигнати змовників із зони.

Стриманих від голосування було чоловік тридцять, а проти вигнання не було нікого, крім Дороніна і Головка.

І так Жданов у товаристві семи своїх найближчих людей, не виконавши дорученої йому адміністрацією місії, пішов, як обпльований, за зону звітувати про свою невдачу перед начальником табору. Решта його компаньйонів, опустивши голови, пішли до своїх бараків.

Члени комітету легше відітхнули і спокійно почали продовжувати свою роботу.

Конвойна команда нашого дивізіону виставила навколо табору вісім скорострілів на землі і вісім на вишках, а також два кулемети „максими". На всіх тих вогневих точках день і ніч дижурила їхня обслуга.

Всюди понад дротяною огорожею, а зокрема навпроти вогневих точок, наш страйковий комітет також поставив свої пости. Дижурні по табору та розвідні змінювали ці пости через кожних чотири години. За деякий час дивізіонна обслуга біля скорострілів і наші дижурні пости з нашого боку дротів почали зживатися між собою.

— Вот видишь, вас уже подменяют, а наши опаздывают, — частенько говорили до наших постових ті, що стояли біля скорострілів, спрямованих проти нас.

Наші постові свобідно вступали у розмову з ними і майже всім їм говорили:

— А чи ви знаєте на кого ви спрямували свої скоростріли? Ми ж такі самі робітники й селяни, як і ви. Тут

же між нами буржуїв і капіталістів немає. За що ж ви намірились нас стріляти? Ми ж нічого поганого вам не зробили.

— Мы действуем согласно приказа, — відповідали червонопогонники. — Будет приказ, будем стрелять, не будет приказа, не будем стрелять.

— Но если ты нас постреляешь, то это будет преступлением с твоей стороны, — казали їм наші постові.

— Приказ мы должны исполнять, а не размышлять над приказом. Понятно вам?!

Оце така розмова між червонопогонниками і нашими постовими бувала дуже часто. Червонопогонникам заборонялося вступати у розмову з нашими постовими, а ми своїм постовим не тільки що не забороняли вступати в розмову з червонопогонниками, а навіть пропонували розмовляти з ними.

І наші розмовляли явно, не боячись нікого, а вони завжди розглядалися, щоб випадково не надійшов офіцер.

Незалежно від усієї цієї системи щодо охорони порядку в таборі, ми із самодопомогової організації виставляли своїх чергових по табору, а в окремих місцях і вартових. Наші чергові зобов'язані були про всі інциденти, що виникали між політв'язнями й адміністрацією, негайно звітувати нам. А Король зі свого боку звітував нам про все те, що робилось у комітеті. Кожен порядок дня засідання комітету чи загальних зборів політв'язнів Король копіював і передавав нам. А ми, розглянувши і зваживши кожний пункт, давали відповідну настанову для Короля щодо того, яку він повинен займати позицію до кожного пункту даного порядку дня. Король був наймолодший віком та найменший зростом у комітеті і завжди останнім забирав слово. На засіданнях комітету і на загальних зборах він тримався в своїх виступах самовпевнено і незалежно від думки будь-кого з комітету чи навіть і голови комітету. Якщо з ним не погоджувались у комітеті, то він вимагав перенести всі ці спірні питання на загальні збори.

Загальні збори відбувалися завжди в клюбі. У клюбі могло вміститися біля семисот чоловік. Отже, в таких ситуаціях, коли нам треба було змусити комітет, щоб він робив те, що ми вважали за потрібне, то тоді наша невидима самодопомогова організація скликувала всіх своїх до клюбу і ми займали, згідно з розробленим пляном, майже всі місця в клюбі. А під час обговорення порядку дня взагалі, а в спірних точках зокрема, поінформовані нами люди брали слово і виступали. Таких виступів завжди було 5-7. Після кожного виступу нашого представ-

ника всі присутні на зборах кричали: „Правильно, правильно він сказав!!!" І плескали в долоні.

У таких спірних ситуаціях вся діяльність апарату відділу пропаґанди Таркавцадзе виявилась безсилою. Люди, закріплені за Таркавцадзе, приходили зі своїх ділянок і доповідали йому: „Нам там уже нічого робити, там уже все зроблено і без нас. Вони поінформовані про все краще від нас."

Після таких уроків під час обговорення будь-яких питань у страйковому комітеті всі члени комітету знали про те, що вирішальною думкою в усіх питаннях буде думка наймолодшого віком члена комітету Костя Короля. А про ті невидимі пружини, які діяли на підтримку Короля, дуже туманно дехто тільки догадувався, але конкретно ніхто нічого не знав. Звідкіля це все виходило і як робилося, не знали навіть і ті, що були охоплені самодопомоговою організацією та самі це все робили. Про все це не знав і сам Король. Кожний знав тільки ту функцію, яку він сам у даній ситуації повинен виконати.

Машина самодопомогового комітету діяла дуже справно і з вийнятковою точністю. Люди все виконували від душі, з повним довір'ям центрові та своїм безпосереднім зверхникам.

Своїх ранених з 4 червня ми провідували щодня і завжди приносили їм цукор, масло й білий хліб. Усе це ми вручали кожному індивідуально, у тому числі і Баранчикові. Як перший раз їм принесли і кожному окремо порівно вручили відповідну порцію цукру й тістечок, отриманих кимось у посилці, то в Баранчика в очах аж виступили сльози. Навіть його зворушило те, що ми його не нехтуємо, не мстимося йому за його знущання над нашими людьми, а трактуємо його так, як і всіх потерпілих.

Це наше високогуманне ставлення навіть і до своїх найгірших ворогів дуже не подобалося адміністрації табору, і вона почала придумувати всілякі провокації. З метою провокації жінка оперуповноваженого Воронцова, яка працювала санінспектором у нашому таборі, принесла дві пачки папірос, цукру й масла і, положивши все це Баранчикові на тумбочку, сказала:

— Это мой муж вам передал.

— Ах, сука ты проклятая! — закричав Баранчик і шпурнув тими папіросами їй у вічі. — Тебе нужна моя кровь? Этот прохвост, твой муж, хочет спровоцировать людей, чтобы меня убили. Люди ставят законные требования, а вы провоцируете их на пре-

ступление!

Ми заспокоїли Баранчика і запевнили у присутності тієї самої жінки оперуповноваженого Воронцова, що спровокувати нас на убивство будь-кого не вдасться нікому, а їй наказали більше в таборі не з'являтися. Того ж самого дня комітет дав наказ своїм вартовим на вахті, щоб жінку Воронцова більше до табору не пускали.

Через тижнів два від дня оголошення страйку прибула московська комісія на чолі із начальником ГУЛАГу — полковником Кузнецовим. Начальник табору, капітан Тарахов, сповістив нас про те, що комісія увійде до табору після обіду. Метрів сто від вхідних воріт ми поставили стола і накрили його червоним полотном. Всі каторжани нашого табору зайняли свої місця за метрів 50 від столу. Всі з напруженням чекали появи тієї високої комісії із столиці. Нарешті із дивізіону вийшла група військових людей і попрямувала до вхідних воріт табору. Наших п'ять уповноважених загальними зборами каторжників, на чолі з головою страйкового комітету Вождьовим та заступниками Шамаєвим і Королем, зайняли свої місця за столом, щоб вести переговори з московською комісією.

Нарешті відчинились ворота, і полковник Кузнецов у товаристві двох генералів увійшли на територію табору і, сповнені самовпевненістю й презирством, підійшли до столу і поздоровкалися через голови наших уповноважених до загалу каторжників. За комісією з-заду, один за одним, згідно з ранґою, увійшли на територію табору всі з адміністрації, включно з наглядачами, і стали побіч комісії.

— Что здесь у вас случилось, о чем вы просите? — через голови наших уповноважених звернувся Кузнецов до загалу каторжників.

— Во-первых, — сказав Шамаєв, — уберите из лагеря этих своих преступников, убийц, которые пришли гуськом за вами во главе с начальником лагеря капитаном Тараховым. А во-вторых, мы уже уполномочены общим собранием всех каторжан проводить переговоры с комиссией. Но раньше чем приступить к переговорам по существу, мы вынуждены попросить вас пред'явить нам свои мандаты и полномочия.

— Никаких мандатов и полномочий мы вам не пред'явим и с вами переговоров вести не собираемся, — сказав Кузнецов. — Мы уполномочены Лаврентием Павловичем Берией разобраться со всем тем, что здесь вы наделали и привлечь

за это всех вас к строжайшей ответственности. Поняли?!!

— Если вы приехали сюда, чтобы разобраться в том, что здесь произошло, то вы должны говорить с нашими представителями, стоящими перед вами. А если вас это не интересует и если вы не признаете наших представителей, то тогда нечего вам было сюда и ехать, — сказав один каторжанин, що стояв в самій гущі каторжан.

— Правильно, правильно він сказав. Якщо ви не визнаєте наших уповноважених, то ми не визнаємо і вас! — дружно закричали каторжани. — Але раніше всього хай забираються геть із зони оті вбивці на чолі з начальником табору Тараховим.

Полковник Кузнецов підкликав до себе капітана Тарахова і щось тихо йому сказав. Після цього Тарахов надломленим голосом дав команду своїй адміністрації вийти за межі табору. І так адміністрація мовчки, похнюпивши голови, вийшла за ворота разом із начальником табору.

— Мы уполномочены говорить непосредственно с вами, а не с теми, что ввели вас всех в это преступное заблуждение, — сказав голова комісії Кузнецов.

— Преступниками являются те, кто только что вышли отсюда во главе с вашим начальником Тараховым и начальником дивизиона Повстяным, а не наши уполномоченные, которые законно, во имя всех каторжников выступают против произвола и всякого рода беззакония, — сказав хтось із каторжан.

— Правильно, правильно!!! — закричали всі чотири тисячі каторжан.

— За последствия будете отвечать вы. Тогда пеняйте на себя, — сказав Кузнецов.

— Если вы приехали сюда угрожать нам, тогда убирайтесь вон отсюда, нам нечего с вами разговаривать, — крикнув хтось із гурту каторжан.

— Забирайтесь геть! Геть звідси людоїдів!!! — закричали каторжани.

Наші уповноважені з комітету повернулися і відійшли від столу. Народ також повернувся задом до комісії і відійшов. Двоє генералів і полковник Кузнецов постояли біля столу самі хвилин зо три і пішли з табору, як обпльовані.

Управа й члени страйкового комітету зібралися в клюбі і вирішили написати до уряду прохання, щоб уряд вислав до нашого табору урядову комісію зі всебічними уповноваженнями

розібрати всі наші скарги, виявити багаторічне свавілля адміністрації. Написати це й відповідно це оформити було доручено комітетові. Комітет негайно взявся за ту нелегку працю.

Адміністрація разом з московською комісією, приготованою Берією, розпочала через свої гучномовці застрашувати людей жорстокими репресіями.

Напруження між адміністрацією і третім страйкуючим табором почало зростати дуже швидко.

2. Задум Воробйова та його провал. Успіх української самодопомогової організації. Тиха війна між повсталими в'язнями й вигнаними тюремниками. Падіння Берії та моральна перемога в'язнів.

Незабаром із лікарні вийшов Воробйов і перебрав керівництво страйковим комітетом. І тоді ж група колишніх радянських офіцерів, які раніше вислуговувалися німцям, знову приготувала змову. Цю групу змовників очолював відомий бриґадир Борисенко, — той самий, що восени 1951 р. разом з Головком і Кіпою вбили начальника колони Кучерявського. Так само, як і їхні попередники на чолі зі Ждановим, вони вирішили зліквідувати страйковий комітет і замкнути його членів в ізолятор, а тоді запросити до табору адміністрацію.

Але групі Борисенка, так само як і раніше групі Жданова, не пощастило зреалізувати своїх плянів. Наша всюдисуща невидима самодопомогова організація викрила й цю змову. За кожним змовником комітет висилав трьох людей. Ці люди приводили в штаб комітету змовників разом з їхніми ножами, наготовленими для виконання наміченого схоплення комітетчиків.

До штабу комітету змовників приводили по одному. Духу в них виявилося не дуже багато. У штабі комітету їм чомусь відразу Бог мову відняв і в колінах стало не гаразд. Один тільки Борисенко тримався зухвало. З ним розмовляли там також ,,зухвало'', його ж ,,любимою'' мовою.

Всіх тих змовників відразу ж і звільнили, тільки одного Борисенка закрили в одній кабінці й поставили над ним варту. Загальні збори політв'язнів заплямували змовницьку групу Борисенка і схвалили рішучі дії комітету в стосунку до цієї групи.

Багато людей, а зокрема руських, вбачали у Воробйові

свого Месію. Фетишизування Воробйова дійшло до легендарности. Він навіював силу духу і стійкости на багатьох віруючих у нього, як у непомильну, всезнаючу та всесильну надлюдину. І це на деякий час зрівноважувало психічні сили натиску адміністрації із силами страйкуючих. Авторитет Воробйова на той час був великий, але сам Воробйов уявляв його набагато більшим, ніж він був насправді. Отож величезне переоцінювання ним самим та його віруючими свого авторитету, а зокрема — недооцінювання наших (особливо українських) людей невідомого йому табору, спричинилося до втрати ним почуття реальности. І це лягло в основу причин його величезних помилок, які виявилися і з'ясувалися пізніше.

Перший раз на загальних зборах каторжників виступив він не зі сцени клюбу, так як це робили всі, а з кінобудки по селектору. І це відразу не сподобалося деякій частині мислячих людей.

— Чи він не знає про те, що виступаючи по селектору, він ображає слухачів, чи може йому байдуже, як сприймають це слухачі, — чулися голоси наших каторжан.

Через кілька днів, генерал Семенов викликав Воробйова на переговори. Воробйов, не погодивши того питання навіть з комітетом, пішов до генерала Семенова на переговори. Переговори відбувалися метрів за десять від вахти на території табору. По один бік сидів генерал Семенов, а по другий — Воробйов, і більше ніхто не був присутнім на тих переговорах. Переговори протягнулися близько години. Всі каторжани з нетерпінням чекали закінчення тих таємничих переговорів за метрів сто від них.

— Людям не подобаються оці секретні його переговори з генералом, — сказав до мене Л., який був одним із кращих діячів нашої самодопомогової організації.

— Добре, ми це врахуємо, — відповів я, — більше він не буде проводити подібних переговорів.

Після цих переговорів Воробйов пішов до клюбу і знову з кінобудки по селектору дуже коротко доповів загальним зборам про свої переговори з генералом.

— З генералом говорив цілу годину, а нам доповів про ті переговори „на відчіпного" за п'ять хвилин, — заговорили між собою каторжани.

— Та от і тих п'ять хвилин не говорив прямо зі сцени, дивлячись людям у вічі, а по селектору, щоб його ніхто не бачив і не ставив запитань, — сказав хтось інший.

— Якщо він іще раз піде сам на такі переговори, то треба буде сказати йому, щоб сюди до нас уже не повертався, а йшов разом з генералом за зону, — сказав хтось третій із каторжан.

Почувши такі відгуки каторжан про ці переговори, я зайшов до комітету і сказав:

— Народ ставиться з недовір'ям до таких переговорів. Бажано було б, щоб це більше не повторювалось, бо це може довести до непередбачених неприємностей.

— Так що ж, мені не довіряють? — з обуренням крикнув Воробйов.

— Справа переговорів з генералом — це справа загалу, отож загал і повинен вирішувати, хто і в якому складі має проводити переговори з адміністрацією, — відповів я.

— На сьогоднішній день, поки я голова комітету, можу обійтися без ваших порад, — гордо відповів по-російському Воробйов.

— Ваш найбільший ворог — ваша гордість і зарозумілість, і вам за це доведеться заплатити дуже дорого, — відповів я і вийшов з приміщення комітету.

Після того, як я вийшов, Король і Шамаєв вдовбали йому в голову, що так чинити в нашому таборі не можна.

І відтоді Воробйов більше вже на переговори не ходив. Але незабаром студент доповів мені таке:

— Один із групи Воробйова відкрив собі контору у колишньому кабінеті оперуповноваженого Воронцова і веде там набір у якусь ,,Соціял-демократичну проґресивну партію'' та видає своїм завербованим якісь квитки із штампом тієї партії.

Поява того ,,конторського чиновника'' новітньої ,,партії'' мене розсмішила, але, не дивлячись на всю сміховинність тих політиканів з групи Воробйова, довелось нам із Таращанським і студентом обговорити ту справу, щоб покласти їй кінець.

Довелося знову говорити з Воробйовим, щоб він закрив ту свою смішну ,,партійну контору''. Воробйов відпекувався, що він про це нічого не знає, і наказав своєму поклонникові, щоб він більше тим не займався. Та невдовзі після закриття тієї ,,партійної контори'', однієї пам'ятної ночі мене розбудив сам Король і схвильовано сповістив мені таке:

— Оце тількищо відбулися таємні збори в будинку контори, на яких було біля тридцяти чоловік. Ті збори таємно скликав Воробйов. І з доповіддю виступив також Воробйов. Він сказав таке: ,,Довольно играться в забастовку. Пора серь-

ознее подумать о своем положении, а именно: лагерь нужно перевести на военное положение. Нужно создать отделения, взводы, роты, батальоны и полк. Наша задача сегодня — наметить людей в командный состав. Командный состав полка мы подберем из числа здесь присутствующих товарищей, а вот на командиров батальонов и рот мы должны назначить заочно из более авторитетных украинцев, ибо основную боевую силу в лагере представляют в основном украинцы. Задача нашего полка — разоружить дивизион, освободить все лагеря Норильска, овладеть Дудинкой и пробраться на Большую землю. А там будет видно, что нужно будет делать дальше". Після цієї доповіді з присутніх сформували штаб полку і декотрих призначили командирами батальйонів і рот. Заочно призначили командирами батальйонів Панасюка, Загорулька й Кобзу. А вас, Сидорчука і Бухала — командирами рот. Оце сьогодні Воробйов буде викликати вас по одному і „офіційно" призначатиме на ті пости.

— Оце вже авантюра надзвичайної серйозности! Ця людина через свою самозалюбленість і буйну фантазію втратила елементарне почуття реальности. Сьогодні вранці ми його розвінчаємо з „командира" полку і скинемо з голови страйкового комітету й покажемо йому його місце у таборі, — зі злістю сказав я до Короля. — Ви, Костю, ідіть до себе і поводьтеся так, ніби ніде й нічого не сталося, а ми постараємось струсонути цим „фюрером" так, що йому відхочеться займатися тими авантюрами в нашому таборі.

Створилася досить складна й небезпечна ситуація. Треба було діяти швидко й рішуче. Я послав одного свого підручного хлопця, щоб він негайно покликав до мене Загорулька, Панасюка, Кобзу, Бухала й Сидорчука. Всі прийшли стривожені таким вранішнім викликом. На зустрічі я сказав:

— Я викликав оце вас у надзвичайно важливій справі. Сьогодні вночі Воробйов скликав таємну нараду в будинку контори. В тій нараді брало участь близько 30 колишніх офіцерів-росіян. Вони там, під керівництвом Воробйова, організували штаб майбутнього полку, а нас оце шістьох заочно призначили командирами рот і батальйонів. Воробйов хоче наш страйк, організований на небувало високому рівні, завершити кривавою авантюрою. Він хоче кинути наш народ на чолі з нами на до зубів озброєний дивізіон, щоб самому з маленькою групкою в цей час утекти. Для цієї мети в нього є вже військова уніформа з погонами капітана. Такий же

самий одяг є вже і в його найближчих товаришів. Вони розробили оперативний плян, який в основному спирається на зриві котельні під самим дивізіоном і на нашу живу силу. Отже ми цей їхній авантюристичний плян сьогодні вранці анулюємо і того легендарного Воробйова з його ореолом слави розвінчаємо як „полковника" неіснуючого полку і скинемо з голови страйкового комітету. Оце зараз ми всі разом ідемо в штаб комітету. Говорити з Воробйовим я буду сам, а ви лише, де треба, будете мене підтримувати.

Ця вийняткової ваги несподіванка дуже стривожила всіх моїх слухачів. Ми негайно ж пішли до штабу страйкового комітету. У штабі був тільки один Шамаєв.

— Что случилось, ребята? — запитав він.

— Нам треба Воробйова в надзвичайно важливій і невідкладній справі, — сказав я.

— Я заступник Воробйова, отже всі справи торкаються мене не менше, ніж Воробйова. Говоріть, в чому полягає та ваша справа? — з відтінком зачепленої амбіції сказав Шамаєв.

— Ні, говорити в цій справі тільки з вами одним недоцільно, треба обов'язково, щоб був Воробйов.

— Федя, иди позови Воробйова. Скажи ему, что его ждут люди, — розпорядився Шамаєв.

— Здравствуйте. В чем дело? У кого это такая нетерпежь? — невдоволено і гордо сказав Воробйов.

— Це ми такі нетерпеливі, насмілились із самого ранку вас тривожити, — відповів я.

Воробйов глянув на мене зверхнім поглядом і, відвернувши голову, підкреслюючи таким чином свою зневагу до мене, запитав:

— Так в чем же дело?

— Нам стало відомо про те, що цієї ночі ви робили таємні збори і на цих зборах утворили штаб неіснуючого полку, а нас шістьох, присутніх тут зі мною, неузгіднивши з нами, призначили командирами неіснуючих рот і батальйонів. Отже ми прийшли насамперед запитати вас, хто давав вам право займатися в нашому таборі такими безглуздими авантюрами? Хто дав вам право заочно затягувати нас у цю авантюру? Ви хочете так добре організований страйк перетворити на криваву авантюру?!! Ви хочете наш народ кинути в жертву на скоростріли тільки для того, щоб утекти від цього народу, щоб утекти з табору? Це підло і дуже підло з вашого боку! Зрозуміло? Отже негайно, в цю ж хвилину, скличте всіх тих людей, які були на тій вашій та-

ємній нараді, і в присутності всіх їх і нас шістьох об'явіть їм про те, що це все, про що ви розмовляли, анулюється. Зрозуміло?!! — у піднесеному тоні сказав я.

— А кто вы такие? Какое вы имеете право приказывать, что я должен делать?!! — владним тоном зареагував Воробйов. — Ведь не вы, а я являюсь председателем забастовочного комитета. Понятно вам?

— Віднині ви є авантюрист нумер 1. Зрозуміло? Отож робіть те, що ми вам говоримо, і то швидко! Бо якщо ми почнемо це робити, то вам доведеться дуже дорого розплачуватися за свою авантюру.

Воробйов глянув на мене сповненим ненавистю поглядом і, повернувшись до своїх прибічників, сказав:

— Идите, позовите всех этих людей, пусть придут в клуб на галерею.

Вони також кожен зокрема глянули на мене ворожими поглядами й вийшли.

За хвилин тридцять усі ,,офіцери'' неіснуючого штабу полку були зібрані на ґалерії нашого клюбу. Більшість із них були власовці, лише тільки один був майор міліції, який мав призначення бути в неіснуючому полку начальником польової жандармерії (з відомих причин їхніх прізвищ я тут не називаю).

Всі вони були пригнічені. Воробйов також сидів з опущеною головою і чекав невідомо чого, знаючи лише, що настане щось неприємне.

Силою обставин перервати цю напружену мовчанку і надати відповідний хід тій справі, заради якої ми тут зібралися, довелося мені.

— Ми сюди зібралися з приводу ваших ,,таємних'' зборів, які ви, під керівництвом Воробйова, робили цієї ночі у колишній конторі адміністрації. Слово в справі тих таємничих ваших ,,зборів'' надається Воробйову. Прошу встати і з'ясувати ту вашу жалюгідну затію так, щоб більше до того питання нам не повертатися.

Воробйов помаленьку, дуже неохоче, підвівся і, не дивлячись на людей, сказав:

— Поскольку все то, о чем мы с вами разговаривали в эту ночь, стало известно тем, кому не должно было быть известным, прошу считать, что ничего этого не было. В силу сложившихся обстоятельств, мы вынуждены отказаться от своих планов. Вы меня извините, ребята, что у нас вышло с этим всем так некрасиво, — сказав Воробйов і сів.

— Просимо вас, товаришу Шамаєв, зараз же скликати загальні збори каторжан і оповістити їм про те, що в зв'язку з недугою, товариш Воробйов просить, щоб його звільнили з посади голови страйкового комітету. Так же, тов. Воробйов? — повернувшись до Воробйова, запитав я.

— Так, я умываю руки от всего этого, что здесь делается, — сказав до краю ображений Воробйов.

— Мы так же не считаемся членами комитета. Мы больше не хотим с вами иметь ничего общего, — заявили інші шість членів страйкового комітету з числа руських товаришів Воробйова на чолі з Морозовим.

Ось так і виникла політична криза нашого страйкового комітету. Із числа п'ятнадцятьох членів комітету, сім осіб на чолі з головою Воробйовим подалися до димісії. Треба було на їхнє місце негайно підібрати кандидатури і висунути їх на затвердження загальними зборами.

Оце так безславно закінчилась кар'єра ,,легендарного'' Воробйова та його ,,полковників''.

З ґалерії всі вийшли мовчки, не озиваючись один до одного жодним словом. Воробйов з шістьма своїми вірними друзями пішли в напрямку двоповерхового бараку, де він тоді жив. Шамаєв з Королем і рештою членів комітету пішли до штабу, щоб написати порядок денний для загальних зборів. Я зі своїми шістьома друзями вийшов на вулицю для обговорення того, що ми зробили. Всі були здивовані з того, що так легко вдалося розвінчати Воробйова і його групу авантюристів.

Попрощавшись зі своїми товаришами, я пішов до Таращанского і студента.

— Якже ж ви там розправилися із тим ,,полководцем''? — іронічно запитав Таращанський.

Я оповів Таращинському й студентові все від початку до кінця. Все це скидалось однаково як на трагедію, так і на комедію. А точніше кажучи, задумана Воробйовим комедія з полком могла обернутися на страшну трагедію, але ми її відвернули. Звичайно, для таборової адміністрації та берівської московської комісії краще було б, коли б це все закінчилося трагедією.

— Що ж, треба нам зараз намітити людей до комітету на місце воробйовців, — сказав Таращанський.

— Своїх людей із самодопомогової організації ми туди висувати не будемо, на це немає ніякої потреби. Ми повинні висунути кандидатів у комітет таких, які найкраще себе зарекомендували в період страйку, — сказав я.

— А чому б нам не ввести своїх до комітету? — запитав студент.

— Якщо ми можемо керувати всією діяльністю комітету і контролювати її за посередництвом Короля, то навіщо вводити туди своїх людей? Від того комітет справніше працювати не буде, — відповів я.

Після тих коротеньких дискусій ми намітили шістьох кандидатів до комітету і визначили шістьох осіб із своїх, які мали на загальних зборах тих кандидатів висунути. Одночасно ми своїми каналами дали настанови самодопомоговій організації активно підтримати на загальних зборах намічених і висунутих нами кандидатів.

Самодопомогова організація у період страйку працювала вийнятково жваво. Це була одинока пружина, яка невидимими артеріями охоплювала весь організм табору політв'язнів-каторжників.

На загальних зборах все пройшло, як по нотах. Кого наші висунули в кандидати до комітету, тих загальні збори й обрали. Комітет оновився. Головою комітету вибрали Шамаєва. Після тієї воробйовської кризи комітет зміцнів і об'єднався в монолітну силу. Роля і значення Короля в комітеті ще більше утвердилися.

Люди, охоплені й виховані в дусі самодопомогової організації, упевнились у її великому значенні й силі. Авторитет невидимого, але всюдисущого центру самодопомогової організації виріс і здобув нероздільне довір'я. Під впливом монолітного, досконало зорганізованого й високо здисциплінованого ядра всіх каторжан, яким (ядром) саме й була самодопомогова організація, упевнились у своїх силах і всі каторжани.

Оце якраз під ту пору, одного погожого дня до нашого табору прибув якийсь до того часу нам невідомий чиновник і разом з начальником табору Тараховим прийшов до табору і, підійшовши до людей, сказав:

— Я заступник генерального прокурора по місцях ув'язнення, прокурор першої кляси Вавілов. Ось мої документи, — вийнявши свій пашпорт, сказав він.

— Ми перевіряти ваших документів не маємо права. Зараз ми покличемо голову комітету, — відповіли прокуророві наші каторжани.

— Добре, йдіть кличте голову комітету, — спокійно, усміхаючись, сказав прокурор.

Але голову комітету, Шамаєва, вже повідомили про прибуття прокурора ті вартові, що пропускали його у табір через вахту, і Шамаєв, давши відповідні, заздалегідь зроблені, вказівки старшим по бараках, ішов назустріч до прокурора.

— От уже іде наш голова комітету, — сказав одни із каторжан.

Прокурор повернув голову в бік Шамаєва і непомітно посміхнувся.

— Здравствуйте, гражданин прокурор, — сказав Шамаєв.

— Здравствуйте, председатель забастовочного комитета, — відповів Вавілов. — Я заместитель генерального прокурора, прокурор первого класса, Вавилов. Прилетел сюда к вам самолетом специально, чтобы разобраться со всем тем, что у вас случилось.

— В первую очередь давайте, гражданин прокурор, пойдем осмотрим лагерь, побеседуем с людьми, а тогда уж будем разговаривать по существу дела, — сказав Шамаєв.

— Я согласен, — сказав прокурор і, взявши Шамаєва під руку, сказав: — Пойдем.

Для нас було потішно дивитися, як цей високий, огрядний, по формі одягнений чиновник, при всіх своїх реґаліях, вів під руку, немов свого колеґу, нашого малого на зріст, виснаженого й одягненого в таборовий поношений бушлат Шамаєва.

За цей час, згідно з відповідними вказівками, всі каторжани вишикувались колонами перед своїми бараками.

Починаючи від першого бараку, Шамаєв з прокурором Вавіловим підходили до кожної колони. Вавілов здоровкався з колоною словом „здравствуйте" і запитував: „Что же это у вас случилось, ребята?" З кожної колони з прокурором розмовляло, згідно з виробленим пляном, від трьох до п'яти осіб. Усе це, що ті люди говорили прокуророві, було зредаґовано так, щоб кожний, хто виступав, наголосив якийсь усім відомий конкретний факт брутального свавілля адміністрації. І так по черзі йому оповіли про всі страхіття каторжанського табору. Траплялися виступи каторжан і не пляновані. Наприклад, колишній майор, а пізніше начальник військомату, Ляцький, підійшов до прокурора Вавілова з газетою в руках і, показавши йому знімок у газеті, сказав:

— Ось бачите, в якому добротному костюмі і при галстуку сидів у фашистській тюрмі вождь німецьких комуністів Тельман, а ви мене, радянського майора, в що одягли?

— Но вы же не Тельман, — відповів Вавілов.

— Но вы же не фашисты, а поступаете хуже фашистов с патриотами родины, — сказав Ляцький.

Зупинившись біля ізолятора, визначені люди оповіли Вавілову про все те, що відбулося там 4 червня, і показали йому всі дірки, обведені червоною фарбою на лікарні, які свідчили про порушення міжнароднього права, в якому вважається за злочин стріляти навіть і по ворожій лікарні.

— Это все в действительности было так? — повернувшись лицем до начальника табору Тарахова, запитав Вавілов.

— Я расскажу об этом позже, — окинувши оком присутніх каторжан, сказав Тарахов.

Звідти прокурор із Шамаєвим підійшли до інвалідського бараку. Це було жахливе видовище. На подвір'ї інвалідського бараку десятками вряд спереду сиділи інваліди без обох ніг, у другому десяткові сиділи інваліди без рук, у третьому — без однієї руки чи ноги. А там далі мішані: сліпі, глухі, криві і всякі інші.

Всі ті люди, а їх було біля чотирьох сотень, привезені були до Норильська здоровими повноцінними людьми. Подивившись на ту страшну каліч, прокурор сказав:

— Да, это ужасно. Я приложу все силы, чтобы что-то сделать для этих людей.

— Нам уже „сделали" эти ваши псы и этого нам уже никто не „отделает", — сказав якийсь інвалід із першого десятка, — ног мне никто не возвратит.

Після обходу, Вавілов сказав:

— Разрешить все ваши наболевшие вопросы я не в силах. Этим будет заниматься само правительство. Я могу только прислать к вам в лагерь своих двух следователей для расследования того инцидента, который случился у вас 4-го июня, в результате чего было шесть убитых и восемнадцать раненых.

— Нет, гражданин прокурор, — сказав Шамаєв, — частичный разбор преступлений администрации и конвойных войск нас не удовлетворяет. Мы требуем полного всеоб'емлющего разбора всех преступлений лагерной администрации и конвойных войск, начиная с 1944 года и поныне, кончая этими расстрелами.

— Правильно, правильно!!! — стверджувально закричали каторжани.

— Я понимаю вас, но я не уполномочен разбирать весь этот комплекс, — відповів Вавілов. — Конечно, я доложу о ваших требованиях, но сам браться за это я не имею права.

На тому і закінчилися розмови з прокурором.

Кілька днів після інспекції Вавілова панувала тиша. Адміністрація і конвойні війська не влаштовували ніяких провокацій. Гучномовці мовчали. А каторжани, тим часом, почали організовувати драматичні аматорські гуртки й хори. Протягом

одного тижня організувалося п'ять драматично-аматорських гуртків і хорів, а саме: український, російський, литовський, латиський і естонський. Тільки білоруси ні на що не змогли спромогтися. Через днів десять ми вже дивилися одноактові вистави тих гуртків і слухали співи національних хорів, одягнених у національні костюми. За можливости вільного вияву індивідуальної ініціятиви люди роблять дива.

А Миколайчук, тим часом, день і ніч працював над виготовленням своєї примітивної друкарні. У його робочому кабінеті стояв цілий арсенал пляшок з малими й великими літерами, зробленими з олива. Та незабаром затишшя закінчилося. Адміністрація вимкнула електричний струм. У кухні зупинились вентилятори. Робота кухні припинилась. Народ заметушився. Але Таркавцадзе сказав:

— Зараз я їм перекрию воду, тоді побачимо, хто довше витримає, чи ми без їжі, чи вони без води.

І справді, Таркавцадзе відкрив люк і перекрив водопровід, що доставляв воду в дивізіон та в будинки, у яких жила адміністрація табору зі своїми родинами. Незабаром жінки адміністрації підняли бунт через відсутність води. Розпочалися переговори з приводу електричного струму і водопроводу. Наслідком переговорів нам увімкнули електричний струм, а ми дали їм воду. Після тієї невдачі з електрострумом адміністрація застосувала дев'яту норму. Згідно з цією нормою, нам почали видавати по 400 грамів хліба на день і два рази зовсім пісного супу по пів-літра. Це фактично була голодна норма. Та норма гнітючо вплинула на людей. Через декілька днів потьмарились очі і зникли усмішки з уст людей. Всі ходили сумні, немов у траурі. Лише художника Харківського, так як і завжди, не залишало почуття гумору і він звеселював усіх своїми соковитими дотепами, підтримував на дусі всіх каторжан, а бухгальтер Бондаренко своєю безстрашністю надихав людей бойовим духом.

Одного разу десятеро автоматників з дивізіону перерізали дротяну загорожу і після декількох автоматних черг увірвалися в зону. Всі каторжани, що стояли в охороні тієї дільниці, попадали на землю. Але якраз під ту пору надійшов Бондаренко і, на весь зріст кинувшись проти автоматників, закричав „Ура". В ту ж мить зірвалось із землі біля ста каторжан і всі вони кинулись на автоматників. Автоматники, вражені тією нечуваною відвагою абсолютно беззбройних людей,

швидко відступили за межі табору і залягли за залізничним полотном. Цей подвиг Бондаренка дуже приємно мене схвилював. До того часу ніхто з нас і не думав про те, що в тій спокійній людині криється така величезна сила духу, яка навіть із боягузів робить героїв.

Бондаренко і Харківський виявились невичерпним джерелом бойового духу й веселого настрою навіть у найтяжчі хвилини психічних атак і наступу голоду. Живий і наочний приклад таких людей робить більше, ніж мільйон аґітаторів і різного роду політруків. У критичні хвилини вони були душею всіх каторжан. Але „генерал голод" — робив своє. Люди почали вибиватися з сил. Воробйовці почали готуватися, щоб проломити двері в маґазині і забрати звідти на розпродаж продукти. Довелося нам подвоїти охорону маґазину, щоб таким чином не допустити до грабунку. Нам надзвичайно важливим було зберегти високу мораль і витримку політв'язнів навіть у період голоду. Хтось із каторжан з прибалтійських народів приніс журнал, у якому був опис і креслярська схема паперових літаючих змиїв. Наші хлопці схопилися за ту ідею. Такі літаючі змії нам потрібні були для транспортування наших закликів і відозв до вільних жителів Норильська. Першого такого змія було сконструйовано того ж самого дня, і на міцному шнурку його запустили в повітря. Перше випробування без вантажу змій витримав чудово. Довелося швидко потурбуватися й про корисний вантаж.

Миколайчук скоро наштампував закликів до вільного населення Норильська, такого змісту: „Вольные граждане Норильска! Сообщите правительству о том, что администрация третьего каторжанского лагеря морит нас голодом и расстреливает. Бойкотируйте палачей дивизиона третьего каторжанского лагеря. Это убийцы ни в чем не виновных тружеников — тех, которые построили много заводов, фабрик и жилых домов на вечной мерзлоте Заполярья".

Перший раз до змія прив'язали 50 гарно надрукованих таких закликів і внизу під пачкою закликів прив'язали довгий ґніт, зроблений з добротної вати, і запалили його. І тоді підняли з тим вантажем змія в повітря. Змій слухняно піднявся і немов бомбовоз, поніс наш мирний вантаж над містом Норильськом. Поки ми розкрутили своїм ручним коловоротом свого 1500-метрового шнура, то ґніт догорів до тієї нитки, якою були зв'язані заклики. Нитка перегоріла, і в ту мить наші заклики відірвались від змія і, не долітаючи метрів сто

до землі, розсипались над містом. Над долею змія і закликів, які призначались для вільних громадян Норильська, вболівали всі каторжники нашого табору. Чотири тисячі каторжан, виснажених голодом, стояли і з великим напруженням стежили за рухом змія. По другий бік колючої дротяної загорожі стояв весь дивізіон, а також адміністрація табору, стріляючи по нашому змієві з усієї своєї зброї — значно дружніше, ніж у війну по фашистських літаках. А частина солдатів бігла в напрямі руху змія з метою визбирування наших закликів, щоб вони не потрапили до рук вільного населення Норильська.

Наш перший екмперимент вдався чудово. Вся зона кричала „Ура" і плескала в долоні. Адміністрація скаженіла від люті. Органи ЧК від перших днів свого існування й донині найбільше бояться гласности. Отож, наскільки ми всі раділи тією своєю конструкцією засобів випуску і доставлення інформації за межі табору, настільки це лютило всю адміністрацію, дивізіон і московську комісію.

Нові змії частенько поверталися на „свою базу" прострелені в трьох, а іноді навіть в п'ятьох місцях. Після повернення із „бойових" завдань, люди з неймовірною любов'ю оглядали їх і гладили руками, немов би це були живі істоти. Після таких „травм", санітари заклеювали їм „рани" і знову підв'язували відповідний вантаж і спрямовували їх уже по звіданому шляху на місто. І знову стрілянина, і знову переживання, і знову крики „Ура". Всі ввійшли в такий азарт, що забули навіть про голод.

Три дні ми безперервно засипали Норильськ своїми закликами й інформували населення міста про всі свавілля адміністрації й конвойних військ. І нарешті генерал Семенов через гучномовець сказав: „Прекратите баловаться в эту свою „авиацию" и сегодня же получите полную норму питания. А завтра выходите на работу. Во втором, четвертом и пятом лагере люди умнее вас, они уже вышли на работу. Если вы хотите, чтоб ваши жалобы правительство разобрало в вашу пользу, то вы немедленно должны прекратить эту свою волынку".

А тоді, як нам на вахті видали продукти на повний пайок, ми перестали запускати в повітря свої змії, а на роботу не вийшли. Наступного дня декілька робітників на 25-му заводі вилізли на завод і, вивісивши білий прапор, почали нам щось сиґналити руками. З шостого табору „битовики", тика-

ючи прапорцями, почали теж щось сиґналити. Читати їх сиґнали ми не могли, але їхня настирлива сиґналізація ясно свідчила про те, що десь щось дуже важливе трапилося. І нас пекло бажання знати, що ж це могло трапитися.

Кожного другого дня комбаза посилала до нашого табору парокінну підводу з санітарною бочкою під фекалій. Конюх, що приїхав з тією підводою комбази, ще на вахті в присутності адміністрації голосно сказав:

— Ребята, уже все лагеря перестали бастовать. Это еще одни вы только держитесь.

— Расскажи, расскажи им все, может быть тебе поверят, — сказав черговий офіцер на вахті до конюха і закрив його в нашому таборі, поки наш асенізатор справиться із своєю роботою. Каторжники, сповнені злости, завели того конюха до лазні і почали його допитувати по-справжньому.

— Это правда, что бастовать уже все бросили, но я об этом на вахте громко сказал нарочно, чтобы администрация относилась ко мне с доверием. Вы не огорчайтесь тем, что они перестали бастовать. Я принес вам очень хорошую новость. Вот она, — сказав конюх, подаючи нам газету „Известия". — Берии уже нет!

Хлопці вхопили ту газету і стрімголов побігли в клюб до штабу комітету. В ту ж мить скликали загальні збори і всім уголос прочитали те коротке повідомлення про зняття з посади й арешт Берії. Це повідомлення окрилило всіх каторжан і додало їм сил, духу, стихійности.

Зараз же знайшлися спеціялісти, які з кіноапарата зробили радіоприймач. А комітет призначив трьох добре освічених людей черговими біля радіоприймача. Чергові за кожний день давали комітетові письмову інформацію про все те, що діялось у світі. Найважливішою подією за період нашого страйку було повстання в Східній Німеччині, а зокрема 17 червня 1953 року в Берліні. На задушення того повстання виїжджав сам Берія. Берія в Берліні душив повстання, а Хрущов у Москві змовлявся зі своїми друзями, як задушити Берію. „Отака-то химерна штука та політика взагалі, а в тоталітарних країнах зокрема", — думав собі я.

Наскільки зняття й арешт, а точніше говорячи — смерть Берії, окрилила і підняла на дусі всіх політв'язнів, настільки пригнітила таборову адміністрацію й конвойні війська. Ті, за своєю природою садисти, які довгі роки на Заполяр'ї користувались безмежним правом знущатися з людей, після арешту

їхнього князя, яким був Берія, розгубилися і втратили сміливість продовжувати свою злочинну діяльність в ім'я того „князя". Вони втратили певність завтрашнього дня.

Московська комісія, що виступала від імени Берії, втратила свої уповноваження. Член тієї комісії генерал-лейтенант, начальник конвойних військ Сироткін, ходив попід дротами нашого табору і благально просив:

„Товарищи комсомольцы, снимайте номера со своей одежды, вы уже не каторжники. Все ваши требования будут удовлетворены, только прекратите свою волынку и выходите на работу".

— Генерал-лейтенант, что ж это у вас там случилось такое, что заставило вас, генерала конвойных войск, тех, что все время стреляли в невооруженных людей, обращаться к нам: „товарищи комсомольцы". Ведь два дня назад вы нас называли преступниками, фашистами и угрожали расстрелом? — запитували каторжани генерала. Але генерал тих запитань не чув і далі белькотав своє.

Наша кустарна друкарня посилила свою роботу. Миколайчук за одну добу відчеканював тисячі відозв і звернень до вільного населення Норильська. А змії слухняно доставляли наші відозви і звернення на місце призначення. Адміністрація почала робити і запускати своїх змиїв для виловлювання наших. Наші змії ішли з вантажем під градусом 35, а їхні нічим не завантажені, піднімались майже вертикально, однак шнурок їхнього змія перехоплював шнурки нашого завантаженого змія і це давало їм можливість іноді стягати до себе нашого змія. Але силою цих обставин ми почали запускати по 5 чи по 7 змиїв. Тоді вони боролися з нашими першими зміями, а решта спокійно несли свій вантаж на місце призначення. Та боротьба в повітрі берієвських виплодків з нашими друкованими словами, що викривали їхні довголітні страхітливі злочини, була для нас потішним видовищем. Нас дуже тішило те, що ми успішно долали всі їхні перешкоди, перепони і доставляли інформацію для вільного населення у достатній кількості.

Наші відозви й заклики робили дуже велику роботу. Вільне населення Норильська зневажало, бойкотувало таборову адміністрацію. У школах діти почали зневажати, а іноді навіть і бити дітей таборової адміністрації. Машиністи й кондуктори поїздів, які постачали сировину на 25-й завод, на знак солідарности стискали нам руки, а іноді навіть сміливо кричали: „Тримайтеся, хлопці! Ми вас підтримуємо. Ката Берії вже не-

ма".

Симпатії всього населення Норильська були на нашому боці. Всі побутові табори, а зокрема сусідський №5 зі своїми 12 тисячами в'язнів, явно симпатизував нам і морально нас підтримував.

У таборі панували зразковий порядок і чистота. Всі жили мирно. Навіть і ті, що раніше ворогували між собою, також помирились. Усі утвердилися в своїй силі й довір'ї один до одного. Після 17-денного голодування на дев'ятій нормі, ми зрештою вибороли собі ґарантійну норму харчування. А хворим дали навіть дієтний харч. До маґазину прийшов вільний продавець, щоб розпродати решту продуктів. Комітет узяв від продавців список наявности продуктів у маґазині і, згідно з тим списком, виготовив список, кому скільки чого продати. До маґазину пішли тільки ті, кому було позначено комітетом. Сам продавець, після продажу решток товарів, сказав до голови комітету: „Такого порядку і ввічливости, як оце зараз у вас, я ще ніде й ніколи не бачив. І я не думав, що за такий короткий час можуть люди так змінитися".

Нам приємно було слухати такі добрі відгуки про нас. Тоді всім стало ясно, до якої ганьби могли б довести воробйовці, коли б їм удалося взяти верх у таборі. По суті, лінія Воробйова була настільки ж самозгубною, як і лінія Жданова та Борисенка. Ми перемогли змовників як „правих", групи Жданова, так і „лівих", групи Воробйова, виключно завдяки надзвичайно пильній, гнучкій і рішучій діяльності самодопомогової організації взагалі, а її центру зокрема. За відсутности самодопомогової організації групі Жданова легко вдалося б перев'язати весь комітет і посадити його в ізолятор, під замок, а тоді запросити до табору адміністрацію. Так же само за відсутности самодопомогової організації пізніше комітетові на чолі з Воробйовим удалося б зірвати парові котли в нашій лазні під самим дивізіоном і в ту ж мить кинути наших людей на до зубів озброєних людей дивізіону й таким чином закінчити масакрою добре організований, високого політичного значення страйк. А це послужило б для адміністрації виправданням усіх їхніх свавільних злочинів. Упоратися з усім цим змогла і блискуче впоралася наша самодопомогова організація.

3. Сила і вплив української самодопомогової організації. Кінець „затишшя перед бурею". Наступ червонопогонників, кривава розправа, тортури та підсумки й висновки в „ямі".

Українська самодопомогова організація була єдиною пружиною, що надавала відповідний курс для відкритої діяльности страйкового комітету й активно підпирала той курс тиском загальних зборів політв'язнів-каторжан. Усе це було зроблено так, що комітет, силою обставин змушений був виконувати волю невидимої і незнаної йому української самодопомогової організації. Не виконувати волі цієї невидимої і незнаної для комітету організації страйковий комітет не міг, бо українська самодопомогова організація диктувала страйковому комітетові свою волю за посередництвом загальних зборів, а збори політв'язнів були найвищою інституцією, проти якої страйковий комітет нічого не міг удіяти. Він зобов'язаний був виконувати волю загальних зборів. Українська самодопомогова організація політв'язнів під час страйку охоплювала приблизно 180 політв'язнів, а кожен із цих 180 людей, порядком товариських взаємовідносин, мав безпосередній вплив ще на двох-трьох політв'язнів. Так що в загальному ми спирались на яких 750 найактивніших політв'язнів. А наш клюб разом якраз і вміщав 750 чоловік. Отже ж, якщо нам треба було примусити комітет виконувати нашу волю, то тоді всі місця на загальних зборах у клюбі ще заздалегідь займали ті люди, які вже були поінформовані, яку саме лінію треба підтримувати на даних загальних зборах і проти чого кому і як виступати. Буквально кожен чоловік знав у якому ряду і який нумер місця він повинен зайняти в клюбі на даних зборах і яку ролю зіграти. Ті, хто брав слово в спірних питаннях, були розміщені по всій залі й на ґальорці. Кожен з них знав, хто має виступати першим, хто другим і т.д. А вся заля знала про те, що вони зобов'язані виступ кожного зі своїх активно підтримати дружніми оплесками й вигуками: „Правильно!!!" А проти тих, що якимсь чином втиснулися на ті збори й виступали в протилежному дусі, всі наші зобов'язані були влаштовувати обструкцію, цебто: тупотіти ногами, свистіти, кричати — „Ганьба", або — „Геть з такими виступами". І все це робилося мірою потреби з такою акуратністю і з таким завзяттям, що чогось кращого не можна було уявити.

Я, особисто, завдячую цей великий успіх української само-

допомогової організації політв'язнів у третьому каторжанському таборі найбільше тому, що кожен політв'язень був охоплений тією організацією за посередництвом свого найкращого друга, якому він найбільше довіряв, і йому безпосередньо був підпорядкований. На взаємне довір'я і душевні симпатії зверхників із підвладними ми звертали вийнятково велику увагу. Питання добору, питання душевної гармонії між людьми в нас було питання №1 по лінії організації. А по лінії тактики, методів і стратегії нам допоміг життєвий досвід у громадській роботі і вміння максимально використовувати слабі місця своїх противників та приховувати свої перехідні внутрішньо-кризові періоди.

У липні, за головування Шамаєва, друзі Борисенка на чолі з Головком і Дороніним почали вмовляти кожного члена страйкового комітету, щоб звільнити з-під варти Борисенка. Після довгих зусиль їм удалося переконати майже весь комітет у тому, що, мовляв, Борисенка ізолювати за головування Воробйова, а тому що Воробйова вже вигнали з комітету, то, мовляв, само собою розуміється, що Борисенка треба звільнити з ізоляції.

Але насправді групу змовників Борисенка викрили ми, а не Воробйов; і його ізолювали з нашої ініціятиви не тільки тому, що він організував групу змовників, які хотіли пов'язати комітет і запросити адміністрацію до табору, а ще й тому, що він весь час не визнавав страйкового комітету і встановлених ним порядків. Він дозволяв собі кожного дня заходити до їдальні в самий цех, де готують їжу для всіх в'язнів, і вимагати від кухарів того, чого йому заманеться, і в такій кількості, як він хотів. Оце якраз та його зухвало-визивна поведінка ображала й обурювала всіх політв'язнів третього каторжанського табору. Отже звільнення Борисенка з-під варти було небажаним для всіх в'язнів.

Але комітет робив усі заходи, щоб його звільнити. Голова комітету Шамаєв також піддався переконуванням Головка й Дороніна, мовляв — нарешті прийшов час Борисенка звільнити. Утворилась у страйковому комітеті така ситуація, що навіть і Король не міг встояти перед тиском усіх членів комітету в питанні Борисенка. Але, згідно з нашими вказівками, Король у цьому питанні не сказав категорично своєї думки, а лише домагався, що якщо Борисенка ізолювали згідно з рішенням загальних зборів політв'язнів, то так же само треба щоб загальні збори затвердили і його звільнення. На ту вимогу Короля, Шамаєв і весь комітет радо згодилися. Комітет, а особливо

Шамаєв, тоді користувались великим авторитетом у таборі і тому вони були певні, що проти їхньої думки ніхто не наважиться виступити. А Шамаєв у порівнянні зі своїми попередниками Вождьовим і Воробйовим був незрівняно сильнішим оратором і громадським діячем взагалі. Шамаєв знав психіку натовпу і вмів її спрямовувати у відповідне річище. Він робив це легко, зручно й досить майстерно. В цьому з ним рівнятися не міг ніхто. Доронін був теж дуже талановитим оратором, здібним просто гіпнотизувати авдиторію. Вони були більш, ніж певні, що їм удасться цілком легко опанувати авдиторію і переконати її в будь-якому питанні, відповідно до міркувань комітету. І щодо цього, то вони цілком мали рацію. Помилка їхня полягала тільки в тому, що вони не знали, з ким мають справу. Вони не знали про те, що їхні виступи буде слухати не натовп, який не має ніякої своєї думки, а струнка пружинна організація, яка наперед освідомлена про все і добре знає порядок дня та має чітке ставлення до кожної точки цього порядку. А цього вони не тільки що не знали, а про це навіть і не здогадувались. Вони орієнтувалися по тому, що скаже в цій справі Король. А тому що Король у цьому питанні нічого категорично не сказав, то вони були певні, що українці підтримають їх в усіх питаннях.

Наближалася година відкриття загальних зборів. Таркавцадзе, так як і завжди, провів відповідну нараду з своїми пропаґандистами і послав їх по бараках підготувати людей до загальних зборів у такому дусі, щоб вони одноголосно підтримали комітет і ствердили його пляни. Пропаґандисти пішли виконувати доручене їм завдання. А люди самодопомогової організації вже зробили свою роботу в цьому питанні й облягли клюб з тією метою, щоб кожному своєчасно захопити визначене для нього місце. Хвилин за десять до відкриття загальних зборів, Король потайки дав одному нашому хлопцеві ключі від обох дверей клюбу. Отже, поки комітет обговорював свій плян переведення загальних зборів, то самодопомогова організація зайняла всі місця в залі й на ґальорці.

Через хвилин десять зі свого штабу вийшли всі члени страйкового комітету і зайняли свої місця за довгим столом на сцені. Шамаєв, окинувши своїм досвідченим оком авдиторію, немовби сам до себе сказав: „Сегодня, наверное, будет маленькая оппозиция". І в ту ж мить переставив місцями чергування питань у порядку дня. Питання звільнення Борисенка з ізоляції переніс із першого місця на останнє, тоді відкрив загальні збори.

На порядку дня було п'ять питань. Раніш, ніж ставити на голосування будь-яке питання, Шамаєв виступав з приводу даного питання і з'ясовував його, додаючи до того думку комітету так, щоб загальні збори без найменших вагань схвалювали думку комітету й одноголосно підтримували його міркування. Шамаєв умів усе це робити просто таки чудово. І цим разом, так як і завжди, всі його дружньо підтримували і проголосували за пропозицію комітету в першому, другому й третьому питаннях. А тоді Шамаєв під кінець прочитав останнє питання в справі звільнення з ізоляції Борисенка. Все це було зачитано й сказано таким тоном, наче б це питання не варте найменшої уваги і воно повинно вирішитися просто механічно. Шамаєв послався на те, що, мовляв, Борисенка ізолював Воробйов, а тому що Воробйова зняли з посади голови комітету, то вже пора ліквідувати й усі наслідки його авантюристської діяльности.

Але авдиторія саме якраз і чекала цього питання. Після закінчення виступу Шамаєва, по всій авдиторії і на ґальорці піднялися руки тих, що просили слова. Першим узяв слово молодий хлопець-електрик Щерба і сказав:

— Борисенко в таборі весь час був бриґадиром. Жив, як паразит, за рахунок трудівників, та ще й дуже часто збивав їх і віддавав у ізолятор. Але ми простили йому всі його злочини, сподіваючись, що він все це зважить і нарешті покається і стане справжньою людиною. Але Борисенко не з тих — він почав організовувати змову проти нашої боротьби із сваволлям адміністрації та її цепових псів, таких як Борисенко. Він не шанував порядків, установлених нами всіма, і щоденно ходив на кухню в самий робочий цех та вимагав собі того, що йому бажалося. Із чотирьох тисяч народу він тільки один виявився такою безсовісною свинею. Мало того, він явно інформував через дроти адміністрацію про роботу комітету й усіх наших кращих людей. Отже, якщо Борисенко виступить перед нашими загальними зборами і щиросердечно осудить сам себе за всі ті свої злочини та пообіцяє стати чесною людиною, то тоді ми подумаємо над тим, щоб його звільнити з ізоляції.

— Правильно Щерба говорить, правильно!!! — закричала вся заля, демонструючи свою солідарність із Щербою бурхливими оплесками.

Після Щерби виступило ще кілька людей у такому самому дусі, і народ усіх підтримував дружніми оплесками та вигуками: „Правильно, правильно!!!"

Після тих виступів Борисенко вийшов із-за ширми, постояв декілька хвилин з опущеною головою і знову сховався за ширму. Тим разом Шамаєв і всі його друзі, краще ніж будь-коли, зрозуміли, що вони є лише знаряддям у руках якоїсь невидимої, досконало зорганізованої сили, яка їх дружньо підтримує лише в тих справах, у яких інтереси носіїв тієї сили не розбігаються з міркуваннями комітету.

Ствердивши свою силу й високоорганізовану зіграність, ідейність та зразкову дисципліну, люди виходили зі зборів із сяючими обличчями, немов оновлені. Організованість і дисципліна на тих зборах перевищила всі мої сподівання.

Воробйов зі своєю групою сиділи в бараці і схвильовано чекали закінчення зборів. Вони всі були переконані в тому, що Борисенка звільнять і дуже боялися того. А довідавшись про хід зборів і їх результат, Воробйов сказав: ,,Я очень-очень хотел бы посмотреть на того человека, который является невидимой пружиной, двигающей эту всю хорошо налаженную машину''.

Людям воробйовського типу здається, що такі речі може робити тільки якась надлюдина, обдарована надприродніми здібностями. А по суті наша сила й хист таїлися в наших людях, у яких ми лише відкрили ці якості, відповідно їх спрямували, посилили і за відповідною програмою, узгідненою з тими ж людьми, пустили в рух. Усе це належить до організаційного мистецтва, відчуття такту й політичного нюху. Значною мірою я того всього навчився в комуні політв'язнів у Ломжі, а дещо вдосконалив сам.

У другій половині липня, у міжгір'ї за шостим табором розтав сніг. Той самий сніг, на який адміністрація завжди показувала і, смакуючи, казала: ,,Вы выйдете на свободу только тогда, когда этот снег на горах растает. Поняли?!'' А цей сніг фактично не розставав ніколи, навіть і в найбільшу спеку. Отож, пригадуючи це постійне твердження адміністрації, всі в'язні, наче б напівжартома, заговорили про те, що нарешті розтав і той сніг, на який завжди із садистичною насолодою посилалась адміністрація, щоб таким чином підкреслити нашу приреченість на неминучу смерть у вічній мерзлоті Заполяр'я на будовах, що закріплювали їхнє свавілля.

У тому ,,затишші перед бурею'', що панувало вже майже протягом трьох тижнів, таїлася якась остаточна розв'язка. Вирішувати нашу долю могла тільки Москва. А Москва тим часом була зайнята питанням Берлінського повстання та ліквi-

дацією Берії з його найближчими поплічниками. Але прийшла черга й на нас.

Дня 4-го серпня 1953 року, о другій годині ночі, із дивізіону, вишикувані в бойовому порядку, почали виходити рота за ротою і, згідно з розробленою програмою, стали облягати табір.

16 рот, тобто цілий полк, до зубів озброєних солдатів-червонопогонників, зумисне вишколених для масових розправ із політв'язнями, зайняли свої місця. Вони залягли навколо третього каторжанського табору один біля одного.

Обслуги біля двох „максимів" і 16-х скорострілів було подвоєно. Кожна рота мала свій сектор обстрілу. Все це розташування чорних сил смерти проводилося тихо, просто беззвучно. Офіцери з червоними прапорцями в руках зайняли свої місця. Каторжани-політв'язні, бриґада за бриґадою, вийшли зі своїх бараків, і також, згідно з розробленим пляном, зайняли свої місця з порожніми руками навпроти озброєних до зубів, смертоносних рот. Все це робилося мовчки і з почуттям відповідальности за цю фатальну білу ніч заполяр'я. Всі знали про те, що це вже для третього каторжанського табору політв'язнів настала остання ніч, і духово всі були готові зустрінути її на належній для політв'язнів висоті. Моторошну гробову мовчанку розірвав зловісний голос диктора. Підсилені гучномовці заревли:

„Сейчас открываем ворота и приказываем вам всем выйти за предел лагеря. Если же за двадцать минут не выйдете, будем применять силу. Поняли?!!"

Цю гнітючу команду могутнім голосом диктора повторено тричі. Але каторжани навіть не рухнулися. Всі стояли, як мур, і сміливо дивилися на спрямовані проти них автомати, скоростріли й „максими". Я зумисне пішов у район дріжджоробки та лазні, під самий дивізіон, щоб своєю присутністю в тій найнебезпечнішій точці підтримати дух. На дорозі, що вела до табору, з'явилося сім вантажних машин, повних солдатів у шоломах, з автоматами в руках. Машини мчали швидко в напрямку до нашого табору. Офіцер махнув прапорцем. Ворота відчинились. Перша машина з солдатами в цілковитій бойовій готовності в'їхала в табір. І в ту ж мить солдати почали стріляти з автоматів просто майже впритул у каторжан. Та вантажна автомашина перетнула табір упоперек і зупинилась біля дротяної огорожі. З нею увірвалась друга. І так сім машин, одна за одною, в'їжджали в табір і солдати з них

розстрілювали каторжан. Із господарського будинку й дивізіону також почали густими чергами обстрілювати лазню, дріжджоварку й колишню контору. Я стояв навпроти дивізіону під колишньою конторою біля моргу. Якраз у цьому місці біля дверей моргу я й потрапив у перехресний вогонь. Один із солдатів із господарського двору та група солдатів з дивізіону почали обстрілювати той куточок, в якому я стояв. Кулі почали просікати навколо мене стіну. Загинути під дверима трупарні в першу хвилину наступу мені було прикро. Таке безглузде очікування смерти мені видалося надто нерозумним, і я ривком кинувся до дріжджоварки. Дріжджоварка була змурована з червоної цегли під самісінькою дротяною загорожею, що відокремлювала табір від дивізіону. Солдати миттю перерізали ту загорожу і, оточивши дріжджоварку, почали стріляти крізь всі вікна й двері та закидати ґранатами. Витворився страшенний шквал. Одні конали, другі благали порятунку, стікаючи кров'ю, треті бігали з кутка в куток. А ґранати рвалися, заповнюючи будинок задушливими газами. Я затиснувся в куток і дивився на це страшне побоїще та безглузду метушню. Страх оволодів мною, але я, докладаючи всіх зусиль, щоб не виявити тієї своєї слабости назовні, тамував його сам у собі. Через кілька хвилин стрілянина почала вщухати. Я проскочив до сусідньої кімнати. Та кімната була вся завалена старим таборовим одягом. У тому лахмітті було ще шестеро живих людей.

Навала червонопогонників посунулась далі в напрямку лікарні, кухні і двоповерхового гуртожитку. Сила вогню із усієї зброї швидко наростала в центральній частині табору біля клюбу. Розрив ґранат і крики густішали. Сидіти довше в тому лахмітті було недоцільно. І ми вирішили вийти. На вулиці до нас підбігли наглядачі та конвойні солдати й почали бити. Нас гнали за зону табору попід двоповерховим будинком.

На подвір'ї того будинку було багато вбитих і поранених. Під клюбом упав, прострелений просто в груди, молодий хлопець зі Львівської области, активний діяч самодопомогової організації — електрик Щерба. Побіч нього біг грузин Василь Таботадзе, засуджений за участь в УПА. Перед цим він ворогував з Щербою. Побачивши конаючого Щербу, Василь Таботадзе, не зважаючи на автоматні черги, побіг до нього, впав на коліна і, сповнений скорботности, обливаючись сльозами, сказав: ,,Ох, Боже, як мені важко, що ти, друже, скривджений мною відходиш із життя. Прости мені, друже рідний, прости за всі образи''. А Щерба лише мовчки подивився на

Василя Таботадзе і, зробивши останнє зусилля, зняв свою шапку і наложив її на голову Василя Таботадзе, а Василеву взяв собі і в ту ж мить помер.

Знаючи добре обох та бачачи велич і чистоту їхнього духу, який не знав страху навіть і в ті трагічні хвилини, я не міг втримати сліз. Я плакав одночасно з печалі і радости. Мені сумно було від того, що самовідданий справі добра й щастя Щерба відійшов від нас назавжди. А радість була від того, що він відходив від нас мужньо й велично, так як відходять тільки по-справжньому сильні духом. Не менше я пишаюся Василем Таботадзе. Той його великодушний вчинок, яскравий вияв людяности й безстрашности, заслуговує великої хвали. Я радів, що ще не перевелися на нашій плянеті великі духом і кришталевої чистоти люди.

Разом з машинами вбивців заїхала на територію табору й санітарна машина. Наглядачі бігали по таборі з ломами та сокирами й добивали поранених. На моїх очах, наглядач ломом добив безстрашного Бондаренка з Полтавщини. Лише санслужба на чолі з начальником Сано виривала просто з-під рук убивць поранених і носила в лікарню. Найбільше свою доброту виявляла взагалі, а в ті трагічні хвилини розгрому зокрема, лікпом Тамара з Вірменії, що завзято рятувала поранених.

Ту частину табору, що прилягала до дивізіону, червонопогонники захопили в першу годину розгрому. А взагалі табір брали аж чотири години. Чотири години стріляли із скорострілів, автоматів, пістолетів і закидали ґранатами безборонних трудівників, які в нелюдських умовах, витримуючи голод, холод та найжахливіші знущання, побудували Норильськ. Місто Норильськ, — це місто дуже цінної кольорової та стратегічної металюргії, це місто велетенських заводів, фабрик і шахт, побудованих працею каторжників. Це осередок неймовірного багатства, неймовірних знущань над трудящими, неймовірного горя і неймовірної ганьби тієї системи, яка створила це страшне пекло на далекому, забутому Богом і проклятому людьми Заполяр'ї.

О шостій годині ранку, вбивці закінчили свою роботу в таборі. 79 матерів ніколи не діждуться своїх синочків і ніколи не побачать їхніх могил. Вони заховані у вічну мерзлоту, неоплакані рідними й дружинами. А 280 зареєстрованих ранених забрано було до лікарні. Решту всіх вивели в тундру і сотнями підводили до столу з картотекою. За столом сиділо начальство табору і та ж сама берії́вська комісія з Москви. Вийшло

так, що Берію розстріляли, але його систему зберегли і надалі діяли його методами. Під столом сиділа група Жданова і Борисенка. Завданням тих людей було підказувати начальству, кого куди спрямувати. До такої собачої ролі вони звикли ще в ґестапо.

Отже, кожного з нас по черзі викликали до столу. Працівники спецчастини витягали наші карточки з фотографіями та спецпоміткамн, а ті з групи Жданова й Борисенка, що від ґестапо потрапили в НКВД, підказували начальству, що з нами зробити.

Коли я підійшов до столу картотеки, мене запитали:

— Фамілія?

Я назвав своє прізвище, ім'я та по-батькові.

— О, то гад! Це все його робота! — загарчали під столом ждановці й борисенківці. А оперуповноважений відразу нагорнув на голову мого бушлата і почав бити мене по нирках.

— Налево его, — розпорядився старший оперуповноважений Воронцов. Мене відвели ліворуч. Там уже сиділо біля ста каторжан.

— О, то це ще добре обійшлося, — подумав я. Але в ту ж мить підбіг до нашої колони Воронцов і крикнув немов з переляку:

— Шумук! Вставай! Ти не туди попав.

Я встав і вийшов з колони.

— Ведіть його в яму, — сказав Воронцов до двох червонопогонників, що стояли поруч.

— Вон туда, шагом марш! — показавши рукою, розпорядився солдат. Мене відвели метрів двісті вперед. А там посеред карликових кущів над ямою стояло біля десяти солдатів і офіцерів.

— О, наконец-то и нам дали работу! — радісно закричали солдати й офіцери, і в ту ж мить, оточивши мене, скрутили назад руки і дуже сильно затиснули в автоматичні наручники. А тоді я відчув сильний удар із-заду по шиї. Я впав ниць у яму. Там по мені топталися, ставали на хребет і з усієї сили підскакували, щоб таким способом потрощити мені хребці. Копали чобітьми в боки, били по голові. Пізніше підійшли три генерали. Солдати виструнчились і стояли, мов укопані.

— Это тот самый? — спитав один генерал.

— Да, да, это он, — відповів другий.

— Как твоя фамилия? — запитав третій.

— Я рук не чувствую, — відповів я.

— Смотрите, у него руки чернеют. У кого ключи? Ослабить ему наручники! — розпорядився генерал.

Ключів шукали і перепитували один в одного хвилин п'ятнадцять, але нарешті знайшли і послабили мені наручники. Тоді я сказав своє прізвище, але генерали вже не слухали мене й відійшли геть.

Через хвилин десять привели до мене в яму медфельдшера Козлавскаса.

— О, видишь — комитетчик волосы себе отрастил, — сказав один офіцер і, схопивши його за волосся, вдарив ногою в живіт. Козлавскас скорчився і впав. Тоді всі кинулися бити Козлавскаса. Пізніше привели до нас ще одного українця (його прізвище я забув) і почали бити його.

— Встать! — скомандував нам якийсь офіцер.

Ми встали.

— Следуйте вперед вот в этом направлении, — показавши рукою, сказав офіцер. Ми мовчки пішли. Нас конвоювало троє солдатів. Один раз конвойний солдат ударив мене навсторч прикладом з такою силою, що я впав і на якусь мить втратив притомність.

За метрів п'ятсот стояв ,,воронок''. Задні двері у ,,воронку'' були відчинені і збоку біля них стояв якийсь здоровенний лейтенант.

— Заходите по одному, — сказав він.

Першим пішов Козлавскас. Якраз у ту мить, як Козлавскас підняв ліву ногу, щоб ступити на східець ,,воронка'', лейтенант зі всієї сили вдарив його чоботом між ноги, в найболючіше місце. Козлавскас упав і втратив свідомість. Солдати вкинули його у ,,воронок'' і там почали бити, рвати волосся з його голови. З другим зробили те саме. Лейтенант влучив його в те саме місце, що і Козлавскаса. Останнім пішов я. Лейтенант затиснув зуби і відставив свою праву ногу назад для відповідного розмаху. Але я, підійшовши до ,,воронка'', піднявся на сходинку ,,воронка'' не на ліву ногу, а на праву, і тому лейтенант своєю ногою вдарив мене не між ноги, а в зад, і я швидко вскочив у ,,воронок''.

— Схитрил, дать ему там за эту его хитрость, — сказав лейтенант до солдатів. Солдати вскочили у ,,воронок'' і почали мене бити, але у ,,воронку'' було вже нас троє і їм не було місця займатися своїм улюбленим ,,спортом''.

— Куда их? — запитав лейтенанта солдат-шофер.

— Гони их к яме, — відповів лейтенант.

„Воронок" рушив і почав нас кидати по норильському бездоріжжі. Всі стогнали. „Там у ямі мені попало найбільше, а тут найменше", — думав собі я. Але в яку ж це ще „яму" везуть нас? Через хвилин сорок „воронок" зупинився. Відчинилися двері. Троє берїївських пахолків із садистським виразом облич жадібно заглядали до нас у „воронок".

— А ну виходь по одному, — почулася самовдоволена команда якогось офіцера. Я вийшов першим.

— Бегом все туда под стенку, — скомандував капітан і показав рукою під стіну тієї тюрми, що вони називали „Ямою". Я пішов у вказаному напрямку.

— Тебе говорят бегом, — крикнув один із берїївських пахолків і вдарив мене ногою в бік.

Біля вказаної стіни, старший лейтенант з бульдоґівською мордою глухо сказав:

— Ложись лицом к земле и наслаждайсь запахом земли пока еще живой, ибо скоро здесь вас всех прикончат. Понял?!!

Я мовчки ліг і справді нюхав запах тієї страшної ями, якою гордились усі виродки садистичного племени Ягоди, Єжова, Абакумова й Берії. „Земля, як земля, — думав собі я, — але оці нелюди за довгі роки сваволі зробили її страшною". Відразу ж пригнали й звеліли лягти ниць, так як і мені, обом моїм друзям недолі.

— Здесь их прикончим или там под обрывом? — запитав старший лейтенант капітана.

— Нет, это была бы для них большая роскошь. Будем наслаждаться ними по одному на каждую ночь. Ночью приятнее заниматься этим делом, — самовдоволено сказав капітан. — Сейчас мы по одному будем давать их своим солдатам для упражнений.

— Шумук, подымайся и следуй за мной, — сказав капітан.

Я встав і пішов за ним. Капітан завів мене в темний коридор, що вів до канцелярії тюрми. У коридорі чекало на мене четверо здорових роздягнених солдатів.

— Поупражняйтесь, ребята, этим храбрецом, — злорадно сказав капітан до солдатів.

Солдати миттю вхопили мене за руки й ноги і, піднявши вище своїх голів, рвучко шарпнули додолу. Так піднімали й кидали мене шість разів.

Звідти завели в канцелярію для оформлення мене в тюрмі.

Прийшла жінка лікар і веліла мені роздягнутись догола.

Я роздягнувся. Все тіло було в синяках. Жінка-лікар оглянула мене і, повернувшись до капітана, з глумом сказала:

— Видно, он у вас боксом занимался.

— Да, он у нас боксер, — відповів капітан і в ту ж мить з усієї сили вдарив мене голого ногою в живіт. Я впав і мене віднесли до камери.

Цього разу мене тяжче скатували, ніж колись у польській дефензиві. Три дні я нічого не їв, не пив і сам не міг навіть піднятися з нар.

До ночі в нашу камеру напхали стільки людей, що ті, які були далі від вікна, почали вмлівати від нестачі повітря. Через кілька днів нас розсадили.

На п'ятий день мені трохи полегшало. Через декілька днів до нашої камери дали людей з четвертого ІТЛ (Исправительно-трудового лагеря). Серед тих людей був один високий, стрункий і гарний собою молодий чоловік. Він робив враження вдумливої зосередженої людини.

— Що це за людина? — запитав я одного з їхньої групи.

— Це Євген Грицак, він у нас керував усім страйком. Це дуже відважна людина, — відповів один із цієї групи.

Ми, каторжани, дев'ять років були суворо ізольовані від усіх політв'язнів некаторжан, яких судили після нас, і тому нам було дуже цікаво знати, як у них проходив страйк, які в них були порядки та які вони ставили вимоги? Ми завжди були про ті табори дуже високої думки. Степанів, Воротняк і Колодій багато років перебували разом з ними і вони просто ідеалізували „провідних людей" тих некаторжанських таборів, а зокрема Германа Петровича Степанюка, Щура, Горошка й цілий ряд інших. Мені дуже хотілося познайомитися з тими леґендарними людьми, але їх у нашій камері не було. Був лише не відомий мені Євген Грицак. Саме він і керував страйком у четвертому таборі.

Для порівняння та відповідних підсумків і висновків я завів з ним про це розмову.

— Розкажіть, будь ласка, як у вас виник, проходив і закінчився страйк? — запитав я Євгена, і почув від нього таке:

— Вечорами, а зокрема у вихідні дні, наші хлопці з України співали своїх народніх пісень. І ось одного дня солдат з охорони табору почав кричати, щоб перестали співати, а хлопці не звертали на його крики ніякої уваги. Солдат почав стріляти і вбив одного на смерть, а двох поранив. Оце й послужило причиною для страйку.

— А хто у вас керував страйком? — запитав я.

— Я один керував страйком від початку й до кінця, — гордо відповів Євген.

— А які вимоги ви ставили перед урядом? — запитав я Євгена.

— Я домагався покарання вбивці, — так само гордо відповів Євген.

— А як закінчився у вас страйк?

— Приїздила московська комісія і пообіцяла нам розібрати всі наші скарги і тоді ми вийшли на роботу, — відповів Євген.

— Люди самі пішли на роботу, чи ви їм наказали йти? — запитав я.

— Я сам сказав людям, щоб ішли на роботу, бо в людей витворився такий настрій, що вони пішли б самі, а це було б гірше, як для мене, так і для всіх, — відповів Євген.

— А скільки днів ви страйкували? — запитав я Євгена.

— 17 днів, — відповів Євген.

— А ми страйкували рівно два місяці і в нас усе було поставлено зовсім по-іншому, — сказав я.

— Що ж з того, що ви страйкували два місяці, — сказав Євген. — Ви ж усю славу свого страйку віддали руським. Вами всіма руські командували. Серед вас не знайшлося навіть і одного українця, який би відважився все це взяти на себе.

— Ми підходили до тієї справи зовсім з іншими міркуваннями, — відповів я. — Ми, навпаки, докладали всіх зусиль, щоб ніхто інший, а саме руські офіційно фірмували керівництво страйком. Але ми те керівництво поставили в таке становище, що воно змушене було виконувати нашу волю.

— Про те, що ви оповідаєте, ніхто ніколи не знатиме, а про те, що руські вами всіма командували, знають і знатимуть усі, — відповів Євген.

— Руські щедро нагороджували і прославляли тих наших „хохлів", що віддавали всі свої сили, талант і життя за створення російської імперії. Адже ж пора і нам навчитися впрягати руських у боротьбу за руйнування тієї імперії і славити їх за те. Бо руський народ насправді стане вільним і повноцінним народом щойно тоді, коли не буде поневолювати інших народів, — відповів я.

Далі продовжувати бесіди Євген не виявив бажання. Але з виразу його обличчя видно було, що він залишився при

своїх думках. З ним розмовляти виявилося дуже важко. Але взагалі це був безкорисливий, чесний, розумний і спостережливий чоловік.

— А може й краще було б нам також вивести людей за зону і таким чином уникнути тієї кривавої розправи? А ми ж могли це зробити! — сказав до мене Роман З.

— Ні, Романе, — відповів я. — Кров убитих ляже чорною плямою на убивць, на систему, яка породила і узаконила їхні криваві злочини, а не на нас. Мені сумно робиться за тих каторжан-політв'язнів, що померли від холоду, голоду, непосильної праці і знущань. А тими, що загинули в боротьбі із свавіллям тиранії, ми повинні тільки гордитися. При тім ми ж боролися гуманними засобами. Ми ж лише відмовилися укріпляти владу свавілля, владу тиранії, і вимагали прилюдного розгляду їхніх злочинів, а вони нас за те стріляли.

Місяць ми сиділи у тій „ямі" і цілий місяць начальник та наглядачі в завуальованій формі таємничо витворювали атмосферу неминучої кривавої розправи над нами. Становище було напружене до краю. Начальником тюрми був той самий оперативник, що на Медвежці вбив двох віруючих. Наглядачами в нього були також убивці. І це ті вбивці, яких захищає влада й понині, а деяким з них за їхні жахливі злочини платить уже добрячу пенсію. Нещадно переслідуються лише ті, хто насмілюється говорити й писати про ті злочини.

Звідти, з тієї страшної „ями", нас відвезли до Дудінки й посадили в трюми корабля на річці Єнісеї. Незабаром ми рушили в напрямку Красноярська. Всі раділи, хоча знали, що їдемо в тюрму.

Нарешті ми вирвалися з того страшного півострова смерти. Смерти від голоду, від холоду, смерти від знущань і нарешті — смерти від кулі, ґранати, ломів і обухів сокир.

VII
СВІТЛА Й ТІНІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПІД ЧАС ПІСЛЯСТАЛІНСЬКОЇ „ВІДЛИГИ"

1. Красноярськ — Володимир — Тайшет. „Розм'якшення режиму" після Берії. Чорні сили й безсилля „вождів" у середовищі українських політв'язнів.

Із трюмів корабля по дорозі із Дудінки до Красноярська ми жадібно дивилися в ілюмінатори на побережжя Єнісею, яке змінювалося кожного дня на краще й краще. Після скучної тундри, що гнітила душу, пішла спочатку вбога своєю рослинністю тайґа, яка з кожним днем ставала багатша, густіша й мальовничіша. На дев'ятий день ми причалили в Красноярському порту і звідти нас відправили в Красноярську тюрму. Красноярська тюрма у порівнянні з „ямою" Норильська була для нас уже „свобода". Мене посадили в одну камеру з Мелетієм Семенюком, Смірновим, одним литовцем та українцем із Вінницької области — Чорнобаєм. У Красноярській тюрмі на вікнах були залізні козирки. Мелетій відразу через вікно почав перекликатися зі всіма політв'язнями, привезеними з Норильська. Він знав Германа Петровича (Степанюка), Горошка, Луку Степановича (Павлишина) і багатьох інших видніших „ітеелівців". Смірнов також перекликався. А для мене всі ці люди були зовсім незнайомі, я нікого не знав.

Під вечір Мелетій із Смірновим відламали кусочок заліза від ліжка і загострили його як ножа, а тоді почали ним прорізувати діру в козирку. Все це робилося з надзвичайною енерґією і наполегливістю. Біля восьмої години вечора, діра на 20 квадратових сантиметрів у залізному козирку була готова. Мелетій дістав із своїх речей захованого шнурка і спустив його із запискою через прорізану дірку на перший поверх до своїх знайомих, щоб йому прив'язали до шнурка тютюну. У тюрмі

такий шнурок називали „конем".

Але не довго довелося нам користуватись „конем". По подвір'ї тюрми з довгими тичками із забитими цвяхами на кінці ходили прислужники тюремної адміністрації — з побутових в'язнів — і виловлювали завантажених куривом чи якимись продуктами „коней". Така ж доля спіткала і нашого „коня" — його одірвали, завантаженого куривом. Подібні випадки в тюрмі траплялися дуже часто і тому вони нікого не дивували. Але в даному випадку йдеться зовсім про що інше. Я був дуже здивований тим, що Мелетій з Смірновим постукали в двері і сказали наглядачеві, щоб той негайно викликав корпусного. Незабаром відчинились двері і ввійшов корпусний.

— Що трапилося? — запитав корпусний.

— Ваші служивці-пси з білими пов'язками зірвали нам „коня" з тютюном, отже — поверніть нам нашого „коня" з куривом, або викличте начальника тюрми, — сказав Семенюк.

Корпусний, ставши на ослінчик і глянувши на прорізаний козирок у вікні, аж ахнув, в тоді сказав:

— Вы сделали два больших нарушения, а именно: первое нарушение тюремного режима это то, что вы прорезали козырек; второе то, что опускали „коня"; и даже третье то, что вы сделали нож, которым прорезали козырек. И к этому всему, у вас хватает наглости еще и претензии предъявлять администрации тюрмы.

— Плювать нам на ваш режим, викликайте начальника, — сказав Смірнов.

Корпусний пішов і незабаром прийшов начальник тюрми в ранзі майора з двома офіцерами тюремної служби.

— Что случилось? — запитав начальник тюрми.

Мелетій оповів про все так само, як оповідав і корпусному. Начальник терпеливо висдухав. Став на ослінчика, подивився на прорізану діру в козирку і тоді сказав:

— Тише, ребята, спокойно. Мы все расследуем и вашего „коня" с табаком найдем и возвратим вам.

Наступного дня корпусний повернув усе так, як начальник сказав. Такі явища „розм'якшення" режиму були цілком новим явищем у царстві ГУЛАГу після Берії.

Через декілька днів після того випадку офіцер тюремної охорони вивів нас на прогулянку. Тюремний служилий в'язень з білою опаскою і з довгою тичкою зривав чийогось „коня". Семенюк підбіг до нього і почав бити. Офіцер кинувся на оборону. В ту ж мить утрутився й Смірнов. Семенюк при-

душив офіцера до стіни. Бачачи недоцільність тієї бійки, я підбіг до Семенюка й відіпхнув його від офіцера. Смірнов також залишив служилого в'язня. І все це нам обійшлося без (звичайного в таких випадках раніше) покарання карцером. Цю неймовірну й нечувану досі в царстві ГУЛАГу терпеливість до нас тюремного начальства можна, мабуть, пояснити тільки тим, що після розправи з Берією його ,,сироти'' не були певні, що їм принесе завтрашній день.

Час від часу нас возили в місцеве управління МВД на допити в справі норильського страйку. Там дуже часто пробували підвищувати голос, але бити нас не наважувались. У Красноярському крайовому управлінні МВД я відмовився давати будь-які покази з приводу страйку і тому мене туди більше не возили.

Через місяць нас відправили до Володимира у тюрму на рік. Настрій у всіх був чудовий. Усі трималися по-бойовому. По всіх пересильних тюрмах адміністрація ставилася до нас, порівняно з попередніми роками, досить ,,делікатно''. Але масивні залізні ворота, високі мури, якими всюди тюрми відгороджені від світу, та похмурі сірі каземати завжди пригнічуюче діють на психіку людей. Тюремна адміністрація майже всюди за своєю психікою подібна одна на одну. Це упривілейовані владою злочинці, яким ніколи нічого не загрожує за їхні злочини, а навпаки, їм за злочини платять грошима і нагороджують відзнаками. У їхніх обличчях і очах немає нічого людського. Бувало, я дивився на них і не вірив у те, що вони, так як і всі, мають жінок, дітей і батьків. Вони наче б створені за ,,спецпроєктом'', зумисне для своєї антилюдяної ролі.

У Володимирській тюрмі нас посадили в третій корпус, що був тюремним приміщенням ще з царських часів. У тому корпусі сиділи вищі чини німецької і японської армій, що користувалися в тюрмі особливими привілеями. Наш коридор обслуговували наглядачки. Вони ставилися до нас непогано. Начальник тюрми і вся адміністрація, порівняно з таборовою адміністрацією, видалися нам дуже культурними.

Незабаром нас перевели до першого корпусу. Цей корпус побудовано вже за радянської влади. Камери у ньому приблизно 12-13 квадратових метрів, вікна маленькі й розміщені високо. Чотири ліжка прикріплені до бокових стінок і одне, під вікном, до зовнішньої стіни. Посередині між ліжками прикріплений до цементової підлоги маленький стіл і дві маленькі лавочки. Оце і було все ,,умеблювання'' на п'ятьох політв'яз-

нів. У тих камерах завжди панував гнітючий присмерк. Адміністрація в цьому корпусі була підібрана значно жорстокіша, ніж у всіх інших корпусах. Перший корпус, за всіма ознаками, порівняно з третім чи навіть із четвертим корпусом, був страшним карцером. Словом, іноземці сиділи в царській тюрмі і користувалися привілеями царського режиму політв'язнів. А нас посадили в радянську тюрму і на радянський режим.

Кожна тюрма страшна сама собою, бо це є брутальне насильство над людською природою. Але в радянській Росії тюрми найстрашніші — не тільки своєю конструкцією та надмірно жорстоким режимом, але ще й тонко продуманим способом психічного знущання. Для досягнення цієї мети, адміністрація тюрми в кожну камеру дає одного психічно хворого, або інакше неможливого для співжиття в'язня. Все це робиться глибоко продумано й пляново, зумисне для того, щоб політв'язні не тільки не мали змоги у взаємному спілкуванні підвищувати рівень своїх знань, а щоб таким чином руйнували себе взаємно — не тільки фізично, а й духово. До нашої камери дали психічно хворого Ковальчука. Ковальчук кидався не тільки на кожного з нас, він кидався на стіни, бив у двері кулаками, скакав на вікно, а з вікна на стіл. Словом, бешкетував на всі лади кожного Божого дня. Не можна було ані читати, ані писати, ані мислити. Безперервне напруження нервів виснажувало як фізично, так і духово. Ковальчук був значно більшою карою, ніж сама тюрма зі всіма її жорстокостями.

— Переведіть мене в найгіршу одиночку. Одиночки ж у вас існують для покарання. Покарайте мене найгіршою одиночкою, лише заберіть звідсіля, — сказав я начальникові тюрми.

— Я не маю права того зробити, це не від мене залежить, — відповів начальник тюрми.

Тоді мені стало ясно, що вся-ця система фізичного та психічного винищування політв'язнів продумана до найменших деталів на найвищому рівні карального апарату. Але наше перебування у Володимирській тюрмі припало якраз на той період, в який захиталися самі підвалини того апарату, і тому нам не довелося там довго сидіти. Напровесні 1954 року до Володимирської тюрми приїхав той же самий заступник генерального прокурора по місцях ув'язнення — Вавілов і, переглянувши наші справи, чи точніше кажучи — постанови, розпорядився відправити нас — страйкарів норильських і воркутянських таборів, біля 400 осіб — в тайшетські табори. Згід-

но з його розпорядженням, тюремна адміністрація швидко підготувала нас на етап і відправила на залізничну станцію. На станції нас завантажили в червоні товарові вагони. Потяг рушив, і ми знову поїхали в далекий Сибір.

Серед страйкарів, так як і серед політв'язнів взагалі, було найменше руських, але по дорозі з Володимира до Тайшета вони весь час на залізничних станціях „ораторствували" через вікна товарових вагонів до вільного населення. На товарних станціях більших міст наш ешелон зупинявся іноді навіть більше ніж на годину. Населення сибірських міст у ті тривожні часи, які настали наслідком смерти Сталіна та розстрілу Берії, було вже розбуджене із довголітнього сну отупілої байдужости. Люди товпилися навколо нашого ешелону. Сміливіші пробували навіть прорватися крізь оточення конвойних військ, щоб передати нам курити й поїсти. Конвой затримував їх і всім говорив:

— Куда вы претесь? Вы же не знаете, что это за люди! Ведь это бериевцы, а вы хотите им помогать.

Оце всю дорогу в такий нахабний і підлий спосіб конвойні війська брехливо „інформували" співчутливе до нас населення. Оце ж ті нахабні наклепи конвойних військ і спонукали нас, усупереч усім заборонам, оповідати людям правду. І ми на всіх залізничних станціях голосно оповідали народові, хто ми такі та за що страждаємо по тюрмах і таборах.

У нашому вагоні їхало біля 140 осіб. Усі вони потрапили у Володимирську тюрму за страйк у Воркуті. Із Норильська був тільки я і мій старший друг Федір. У третьому каторжанському таборі Федір довго переляканими очима дивився на всі ті події, що відбувалися там до страйку, зокрема в його перші дні. Але пізніше і він забажав упрягтися в громадську діяльність у найгарячішу пору страйку. Запропонування ним своїх послуг нашій самодопомоговій організації в час страйкової боротьби мене дуже приємно зворушило, і ми радо дали йому відповідну його хистові роботу. Після усіх тих гострих суперечок, які довго тяглися між мною й Федором, запропонувати свої послуги й підпорядкуватися міг тільки Федір. У ту ж мить він виріс у моїх очах до рівня такої духової величі, якої не досягав ніхто. Я сам, мабуть, не міг би так поступити. Він навіть у дні найгостріших суперечок дорожив моїм іменем більше, ніж своїм. Такі друзі не часто і не кожному трапляються.

Але повернемося знову до життя політв'язнів нашого вагону. Всі люди в нашому вагоні зналися між собою. Чужими для

них були тільки я і Федір. Ми з Федором зайнялися вивченням свого оточення у вагоні. Я зайнявся одним литовським полковником, який у свій час закінчив військову академію у Голляндії, і психіятром-євреєм, який до арешту був начальником психіятричної лікарні у Вільні. А Федір зайнявся вивченням нашої молоді.

Це була група давно „зіграних" між собою молодих хлопців із своїми ватажками. Основним ватажком серед них був Євген Ронюк. Це був високий, гарно збудований, здоровий молодий хлопець. Його найближчими друзями були: Николишин і „Старий" (дійсного прізвища Старого я не знаю). Николишин був також гарно збудований і гарний з лиця брюнет. За фахом учитель. Мав закінчений педтехнікум. „Старий" був простим вантажним робітником. За всіма ознаками їхньої поведінки видно було, що вони належали до поважаних у таборах політв'язнів. Із справжнім організаційним світом вони ніколи не мали нічого спільного, але в таборовому житті, там, де вони бували, відігравали немалу ролю. Із їхніх чванливих оповідань було ясно, що вони по всіх таборах провадили криваву боротьбу за право паразитувати над трудівниками, яких вони презирливо називали „скупарями", зобов'язуючи їх платити їм данину. Інтеліґентів-гуманістів презирливо називали „дипломатами". Якщо такі „дипломати" ставали їм на пальці в їхньому паразитуванні, то вони їх безцеремонно били, а декотрих навіть і вбивали. Раніше це всюди робили „блатні", які бодай хоч не прикрашували себе іменем політв'язнів-націоналістів і так прямо не переслідували своєї інтеліґенції. А ці самі себе уважали за „українських націоналістів" і самі ж найжорстокішим способом розправлялися з дійсними патріотами свого народу, свого краю.

Це була п'ята колона внутрі політв'язнів-українців. Частина з них все це робила за завданням берівських опричників, а більша частина, під керівництвом тих, що діяли за таким завданням, робила це для своєї вигоди — з інстинктовних спонук своєї злочинної натури. Оце ж у вагоні було знайомство з тією дикою руйнівною силою неприборканих інстинктів сваволі. Тоді я ще достоменно не знав про злочинну діяльність цих молодиків по всіх таборах. Федір, так як і завжди, навпаки — намагався дошукуватись якихось позитивних рис у цій бандитській стихії. З приводу оцінок людей і поглядів на них між Федором і мною завжди була непримиренна суперечка. Він завжди захоплювався дійовими силами, навіть якщо ті сили проявлялися в неґативному напрямку. Я, натомість, був при-

хильником завзятого й затяжного опору проти будь-якого свавілля. Я вважав, що подібні українські свавільні сили по таборах були найшкідливішими для нас, бо вони своїми ганебними діями заплямовували всію нашу націю. Я міг прощати злочинні дії звичайним злочинцям, але тих, які самі себе видають за борців, ув'язнених за незалежність свого народу, а насправді своїми діями плямують славне ім'я своєї нації, я ніяк виправдати не міг. Оце, саме з цього приводу почав наростати конфлікт між мною і тими молодиками та їх апологетами.

Серед каторжан таких елементів було дуже мало і вони були безсилі. Але серед „ітеелівців" їх було чимало. Українці-каторжани — це були в основному стрільці й командири відділів УПА та зрідка члени ОУН. А українці-„ітеелівці" — це був різношерстий контингент. Серед них було багато й „стрибків", які перейшли із сільських оунівських самооборон в „істребительні батальйони" НКВД. Були й просто бандити та злодії, які грабували, обкрадали мирних людей та кооперативи, на місці злочину залишали націоналістичну літературу, щоб таким чином приписати злочин організації. Ці ж люди як на волі, так і в таборі були чорною плямою на чистому тілі нашої нації. Вони часто вміли зашантажовувати до співучасти в своїх діях і просто недосвідчених молодих людей. З цими чорними силами вести боротьбу було незрівняно тяжче, ніж з бандами колишніх німецьких поліцаїв і командирів поліції в каторжанському третьому таборі, які явно співпрацювали з таборовою адміністрацією. Вони були „п'ятою колоною" серед політв'язнів-українців.

Але це я зробив тут передчасний екскурс у сторону тих чорних сил. Про їхні конкретні дії доведеться ще писати далі. Словом, першою зустріччю з ітеелівцями я був розчарований. Литовський полковник і віленський психіятр були також не високої якости людьми. В царині свого фаху, можливо, вони були й сильні, але в громадських справах це були наївні люди. Вивчати нам усю цю різношерсту публіку в етапному вагоні було дуже добре, тому що нас там ніхто не знав і не звертав на нас жодної уваги.

Десь через днів п'ять чи шість ми приїхали до Тайшета Іркутської области. Звідти нас направили на Братську трасу в табір 05. У тому таборі було чотири довгі бараки, їдальня, лазня і медпункт. В одному з них жили інваліди-політв'язні. Вони всі носили ще нумери на всьому одязі спереду

і ззаду. Всі ті бараки були із поґратованими вікнами і на замках. Словом, там ще царствували старі берїївські порядки. Поселившись у таборі, ми передусім пішли до старожилів цього табору — інвалідів і почали їм говорити, що вже ніде ніхто з політв'язнів нумерів не носить і що ґратів та замків також уже ніде немає. Старожили-інваліди слухали і дивилися на нас зі страхом.

— Адміністрація нашого табору вже декілька днів проводила з нами бесіду з приводу вашого приїзду. Вони нам говорили: „На днях сюда приедут бериевцы, они, может быть, будут вас провоцировать на неповиновение администрации. Вы должны не поддаваться их провокациям и обо всех их проделках докладывать нам" — сказав один похилий інвалід із Волинської области. Такі ж самі історії оповідали й усі інші інваліди цього табору.

Цей нахабний наклеп таборової адміністрації на нашу адресу розлютив нас усіх. І ми в ту ж мить зірвали з усіх інвалідів нумери і повиривали з усіх вікон ґрати, а з дверей замки. Інваліди з переляком дивилися на ту нашу операцію.

До тих інвалідів ми привели заступника начальника табору і при ньому допитували інвалідів про те, чи це він говорив їм на нас, що ми берїївці. Заступник начальника табору трясся зі страху, а інваліди мовчали. У ті часи таборова адміністрація не була певна свого завтрішнього дня і тому намагалася заспокоювати нас, ідучи на дрібні поступки в нашу користь. У двох двопід'їзних бараках поселилися українці й литовці, а в третьому однопід'їзному — росіяни, латиші та різні інші меншості. Ватажки ітеелівців встановили свій штат у їдальні. Адміністрація табору визнала цей штат і відповідальному за їдальню видала відповідні продукти. І так розпочалося наше життя в цілком нових для нас обставинах. Тоді я ще не був байдужим до людей і тому з великим зацікавленням приглядався до всіх і зокрема — знайомився з видатними людьми невідомих мені до того часу ітеелівських таборів. Деякі прізвища, овіяні всякими леґендами, мені були вже відомі від Мелетія Семенюка, Степана Романова й Андрія Воротняка. Найлеґендарнішими людьми серед ітеелівців були: Герман Петрович Степанюк, Євген Горошко та Євген Щур — їхні імена були тоді найпопулярнішими серед усіх політв'язнів-ітеелівців.

Розглядатись довго не довелося. Незабаром до мене і Таращанського підійшов Степан Романів і сказав:

— Ходіть, я зараз вас познайомлю з Германом Петровичем.

Ми, сповнені цікавости, пішли за Романовим. У кутку на нижніх нарах сидів невизначеного віку, не старий, середнього зросту, з рижою бородою в окулярах, на вигляд енергійний чоловік із захованими за скло окулярів здивованими очима.

— Знайомтесь, оце Герман Петрович Степанюк, а це Шумук і Таращанський, — сказав Романів. Ми потиснули руку Германові і, на його запрошення, сіли навпроти нього. Романів миттю повернувся й пішов.

— Ви з третього каторжанського табору? — спрямувавши скла своїх окулярів на нас, запитав Герман Петрович.

— Так, ми з третього каторжанського, — відповів я.

— Так от, у мене для вас залишилося дуже мало часу. Ви ж самі знаєте, що я весь час сидів у тюрмі і оце зараз кожний хоче зі мною поговорити, попросити порад, і тому я не встигаю всіх вислуховувати й давати відповідні наставлення. Коротше кажучи, завтра ви йдіть у перший барак і там прочитайте хлопцям ,,Гайдамаки" Шевченка. Зрозуміло? — сповнений самозакоханости, наставницьким тоном сказав Герман Петрович і піднявся з місця. Ми також піднялися, попрощалися з ,,вождем" і пішли на вулицю.

— Як вам сподобався цей легендарний ,,вождь"? — запитав я Таращанського.

— Мабуть, він через свої окуляри добре не розглянув і тому прийняв нас за юнаків, — відповів Таращанський.

— Якщо всі ті легендарні ,,вожді" такі як Герман, то це буде дуже сумно, — сказав я.

У перші дні нашого перебування в таборі 05 Герман Петрович і справді зустрічався з десятками різних людей і, дивлячись на його таємничий вираз обличчя й очей та наставницько-владне розмахування своєю рудою бородою, не важко було здогадатися, що він з усіма розмовляє зверхньо і явно в наставницькому тоні. Другого дня до мене підійшов молодий, стрункий, гарний на вроду хлопець і дзвінкою хлоп'ячою скоромовкою вибачився й запитав:

— Це вас звуть Данилом?

— Так, мене.

— Дуже приємно. А я — Горошко, будемо знайомі, — простягаючи мені руку, сказав він. — Нам треба якось зробити так, щоб люди знали когось одного і одного слухали. Ми об'їздили багато таборів і ми всі між собою знаємося,

тільки ваші каторжани нікого не знають і тримаються осторонь.

— Якщо каторжани тримаються осторонь, то це дуже добре. Раніш ніж когось слухати, треба його добре знати, а тоді вже, зваживши все, вирішити, чи варто його слухати чи ні, — відповів я.

— В нас такі справи вирішуються за один вечір, — відповів Горошко.

— А в нас такі справи вирішуються роками.

— Я вас познайомлю з одним старшим гостем, членом крайового Проводу ОУН, може ви з ним краще до чогось договоритесь.

— Гаразд, я радо познайомлюся з таким чоловіком.

— Зараз я піду до нього і порозмовляю про це, а тоді познайомлю з ним вас, — сказав Горошко і хутко пішов.

Я ставився до вищих чинів УПА й ОУН з відповідним респектом і тому мені хотілося познайомитися з тим військовим крайовим референтом Галицького краю. Під вечір Горошко запросив мене в барак і сказав:

— Ось бачите, — кивнувши головою праворуч печі, — це сидить Лука Степанович Павлишин, оце з ним зараз я вас і познайомлю.

Підійшовши до нар Луки Степановича, Горошко постукав у нари і запитав:

— Можна?

— А, прошу, прошу, заходьте, — піднявшись, увічливо усміхаючись, сказав Лука Степанович.

— Познайомтесь, Луко Степановичу, це Данило Шумук, з третього каторжанського табору, — сказав Горошко.

— О, дуже приємно, дуже приємно, мені вже про вас оповідали, — потискаючи мені руку, сказав Лука Степанович.

Горошко вклонився й відійшов, а Лука Степанович запропонував вийти на вулицю. На вулиці ми ходили й розмовляли біля трьох годин. Я оповів, якою роботою займався в підпіллі, як попав у неволю та про події у каторжанському таборі. Лука Степанович вислуховував мене без особливого зацікавлення. Про себе Лука Степанович оповідав багато. Перераховував усі свої пости, які він займав у системі ОУН. З вийнятковим смаком оповідав про військові справи, гордо демонстрував свої знання Клявзевіца.

— А як у п'ятому таборі пройшов страйк? — запитав я в Луки.

— Я, пане Шумук, останніми часами на волі злеґалізувався і працював директором середньої вечірньої школи у Львові. Отже тому в таборі особливо не втручався у всі ті справи. Тут є один чоловік, який був у підпіллі до п'ятдесятого року, то вже він найбільше компетентний у цих справах. Може пізніше ви з ним познайомитесь, то тоді він сам вам оповість про всі ті справи, — сказав Лука.

— А я думав, що саме ви, пане Павлишин, повинні були бути відповідальним за п'ятий табір.

— Ні, у нас відав усіма тими справами той, що я вам казав, — відповів Павлишин. — До речі, я й вам би радив когось молодшого зі своїх каторжан познайомити з Горошком і хай би вони самі порядкували серед молоді.

— Бачите, пане Павлишин, ми, каторжани, довгі роки жили суворо ізольовані, отже нам треба раніше роздивитися, вивчити для нас нові обставини, а тоді вже вирішити, як до чого ставитися, — відповів я.

Після тієї розмови ми люб'язно попрощалися й розійшлися. Відразу збагнути діловий стан було неможливо. У тій секції, де жив Павлишин, Степанюк і Горошко, з наших каторжан був тільки один Іван Бухало. Бухало родом із відомого села Дермань. Це був хлопець високий, гарно збудований, дуже чемний, вихований, розумний, з природніми завдатками інтеліґентности. Я викликав Бухала на вулицю і, відійшовши далі в відповідне місце за лазнею, запитав його:

— Ви, Іване, досить кмітлива і спостережлива людина, тож розкажіть мені, будь ласка, про наших людей, серед яких ви зараз живете. Хто з них найбільше вам подобається і чому саме і хто між ними користується найбільшим авторитетом?

— Ми всі живемо тут лише кілька днів, тож за цей короткий час достеменно вивчити людей неможливо. Я можу лише сказати свої перші враження. Ось гляньте на отих двох людей, що ходять біля четвертого бараку. Ліворуч це Михайло Марушко, а праворуч — Іван Столяр. З Марушком я їхав у одному вагоні, він видався мені розумною людиною. До нього у вагоні всі ставилися з великою повагою. Він умів спокійно, розумно й розсудливо розмовляти. Столяр поводить себе дуже стримано, замкнуто і начебто сторонньо від усієї таборової суспільности, він здібний зосередитись над книжкою навіть серед найбільшого гамору й крику. До Марушка з повагою ставляться всі в нашій секції, його поважає не тільки Горошко, а навіть і Лука Павлишин, Герман Степанюк та всі інші.

— А як він до них ставиться?

— До Горошка явно зверхньо, а до Луки і Германа трішечки серйозніше, але також зверхньо.

— А до Столяра?

— Із Столяром він себе поводить, як рівний з рівним.

— А як усі інші ставляться до Столяра?

— Його всі наче бойкотують, а він їх просто іґнорує.

— А як поводиться Євген Щур?

— Щур не визнає ані Луки, ані Германа, ані Горошка, ані Марушка, а Столяра він чомусь аж ненавидить.

— А як вписується в це коло Євген Грицак?

— Грицак найбільше розмовляє з Павлишиним, а всі інші на нього не звертають уваги.

— А як ставиться до них Євген Ронюк і Старий?

— З Марушком і Горошком вони рахуються, а Германа, Луку і Столяра не визнають.

— Важко розібратись у тому всьому.

— Це правда, що важко, але найбільшим авторитетом серед них є, мабуть, Марушко.

Після тієї розмови з Бухалом я вирішив порозмовляти про всі ті справи з Таращанським і Семенюком.

— Які у вас витворилися враження про тих, нових для нас, людей? Як і чим живуть люди у ваших секціях? — запитав я.

— Серед того хаосу нелегко розібратися. Нас сюди звезли з багатьох таборів, найбільш „нестравних" в'язнів для чекістів. Мені здається, що в усіх таборах, за вийнятком нашого, каторжанського, панувала дика стихія. У тій секції, де я живу, поселилася група молодих здорових хлопців на чолі з Ронюком і Старим (це його кличка). Вони поводять себе точнісінько так само, як і блатні, тільки що блатні розмовляють російською мовою і ніколи ніде не підкреслюють своєї національности. А ці парубки з широкої дороги розмовляють українською мовою і, на превеликий жаль, ще й зараховують себе до політичних діячів, — сказав Таращанський.

— Але ж у вашій секції живе не тільки група на чолі з Ронюком, там же живе багато й інших людей, — сказав я.

— Живе багато, але всі інші пригнічені свавіллям цієї групки, бо єдиною організованою силою є тільки ця групка. Біля них гуртується майже вся молодь із усіх бараків.

Згодом про цю ж групу молодиків дещо оповів мені Федір.

— Основна маса цієї групи живе у тій секції, що й я, —

сказав Федір. — Їх там біля 30 молодих здорових хлопців. Всі вони озброєні добре виточеними ножами. Крім Горошка і Ронюка, вони не визнають більше ніяких авторитетів. На Павлишина і Германа Петровича дивляться звисока. Вони рахуються тільки з тими, які здібні володіти ножем, так як вони або й краще.

— Ми, — сказав я, — перемогли велику, відгодовану чекістами банду колишніх слуг фашистського ґестапо, бриґадирів і нарядчиків третього каторжанського табору. Ми мужньо вистояли в огні скорострілів і автоматів, спрямованих проти нас озвірілим полком берії́вських опричників. У тій ситуації все було чітко визначено. А тут нам доводиться зіткнутися зі свого роду „п'ятою колоною", яка розмовляє тією самою мовою, що й ми, і наче б визнає ту саму „віру", що й ми, і карається за те саме, що й ми. Загнуздати цю дику силу й перебороти цей кошмар, створений ними, буде нелегко.

— А як на це все дивляться Павлишин та Герман Петрович? — запитав Федір.

— Виявляється, — сказав я, — що Павлишин і Герман Петрович — це порожнє місце для них, вони їх мають за ніщо. Крім того, на догоду цим чорним силам Павлишин і Степанюк скорше виступлять по їхньому боці, як їхні апологети, ніж разом з нами проти них.

— Вони вже і декотрих каторжан залучили до своєї групи, — сказав Федір.

— А кого саме вони залучили?

— Та ось у нашій секції Іван Довгий десь із ними цілими ночами пропадає.

— А може б ти, Федоре, там поруч доручив би Якимчукові, щоб приглянувся за Довгим, де він пропадає?

— Гаразд, ми з Юрком постараємось вияснити ту справу.

Через декілька днів до мене прибіг Степан Романів і схвильовано сказав:

— Що ви робите? Ви не знаєте, з ким ви зачіпаєтесь. Ви знаєте про те, що зараз до вас можуть прийти і збити до півсмерти або й зовсім убити!!! — кричав Романів.

— Ти скажи мені толком, про що йде мова?

— Ви не знаєте про що йдеться? Вони говорять, що ви розпорядилися наглядати за Іваном Довгим, і оце я насилу вмовив їх, щоб вони вас не чіпали. А от уже Федора і Якимчука я не зміг обстояти і їх зараз візьмуть, — сказав Романів.

Я вийшов на вулицю і, зустрівши Федора, оповів йому все те, що говорив Романів.

— Це погано. Може ти йди до Павлишина і поговори з ним про те все.

— Добре, я піду, але він не має ніякого впливу на цю зграю.

— Він має вплив на Горошка, а вони з Горошком рахуються.

Щойно я почав оповідати Павлишинові про все, що мені оповів Романів, як раптом перед нашими вікнами з'явився Федір, а ззаду четверо здорових хлопців зі зграї Ронюка.

— Оце вже повели, — сказав я до Павлишина.

— Я вам нічого в цьому не можу допомогти. Коли б тут під руками був хоча б Горошко, то він може й міг би ще щось зробити, — сказав Павлишин.

Я, не сказавши більше жодного слова, піднявся й хутко пішов навздогін тим, що повели Федора. Біля третього бараку, до якого повели Федора, мене наздогнав якийсь незнайомий мені чоловік і, зупинивши мене, сповнений тривоги й переляку, сказав:

— Не йдіть туди за ними, не йдіть, я вас благаю! Це страшні люди, вони вас уб'ють і пізніше будуть скрізь хвалитися, що вбили, мовляв, „крупного сексота". Вони це вміють робити дуже майстерно. Вони й свідків знайдуть, які вголос ствердять, що ви — сексот. Вони ж уже вбили колишнього провідного члена ОУН Куця з Луцька і кооператора й господарника в УПА — Мороза та багатьох інших. Це страшні люди, в них немає нічого святого, вони без вагань убивають усіх, хто тільки насмілиться стати їм на заваді в їхніх чорних справах. Найстрашніший і найпідступніший з них усіх Євген Щур. Але Ронюк і Старий не набагато відстають від Щура, — сказав невідомий.

— Як же це зрозуміти, вони ось так просто викликають і вбивають?

— О ні, вони так просто не роблять. Вони це чорне діло роблять дуже підступно. Якщо їм треба вбити вашого товариша, то вони під загрозою смерти примусять мене вбити вашого товариша, а вас примусять іти в оперативний відділ і взяти це вбивство на себе, ніби це ви вбили свого товариша внаслідок якихось ваших конфліктів. А тоді, як вас осудять, то вони постараються й це використати. Вони будуть збирати гроші серед роботяг для вас у тюрму. Вони прославлять вас

за те, що ви вбили „крупного сексота", а зібрані гроші пропʼють. Ось так діє ця чорна зграя. Я надіюсь, що ви зробите собі відповідні висновки і про цю нашу розмову ніхто не буде знати, — сказав незнайомець.

— Гаразд, я все це врахую. Дякую вам за пересторогу й інформацію.

— Мене звати Петром, — подаючи мені руку, сказав незнайомець і пішов назад до другого бараку.

Поки цей Петро оповів мені про все те страхіття, то група Ронюка випустила зі своєї кабінки Федора. Я хотів було зараз же його розпитати про те, як там вони з ним обходились, але Федір вийшов від них зовсім зламаний і на мої питання тільки мовчки махнув рукою, щоб пішов геть від нього. Мені стало дуже, дуже прикро, що Федір так легко зломився під погрозами тієї зграї.

Пізніше виявилось, що люди цієї зграї в третьому бараці в лівому підʼїзді робили підкоп і що Івана Довгого вони також залучили до роботи в підкопі. Отже ж вони звинувачували Юрка Якимчука й Федора за те, що вони, слідкуючи куди зникає Іван Довгий, слідкували за їхньою роботою над підкопом. А ми ж про підкоп нічого не знали і не цікавились такими справами. Нам шкода було тільки Івана Довгого, що він дався завербувати себе в ту зграю.

Незабаром моє ставлення до тієї зграї, а їхнє — до мене стало відоме майже всім політвʼязням у нашому таборі. То тут, то там окремі люди почали підходити до мене й оповідати про різні злочини тієї зграї. Один чоловік підійшов до мене біля їдальні й сказав:

— Он гляньте на того чоловіка, що йде в сірому кашне. Це німець з Наддніпрянщини, оце вчора з нього зняли чоботи.

— Хто зняв з нього чоботи? — з обуренням запитав я.

— А ви підійдіть до нього й самі спитайте, — відповів незнайомець.

Я відразу підійшов до показаного мені німця і, відкликавши вбік, запитав:

— Хто у вас відняв чоботи?

Німець допитливо глянув на мене, подумав, а тоді сказав:

— Я ж вам не оповідав про те, що в мене відняли чоботи.

— Ні, але мені про це інші сказали.

— Знаєте що? Біс із ними, з тими чобітьми. Я тих людей знаю давно, а тому я радив би вам обходити їх деся-

тою дорогою і не розпитувати мене про ті чоботи. Так буде краще для вас і для мене, — сказав німець.

— Коли це вони встигли вас усіх отак стероризувати? Чому в усіх такий переляк?

— Коли б ви побули з ними хоча б один рік, то тоді б узнали, де береться страх, — відповів мені німець і, перелякано розглянувшись навколо, швидко відійшов від мене. Із їдальні вийшло троє каторжан і, підійшовши до мене, сповнені обурення, сказали:

— Що це робиться? Вчора не вистачило цукру, сьогодні не дали смаженої риби. Ми зверталися до старшого кухаря з цього приводу, а він нам відповів: „Я б вам радив не піднімати шуму за ту рибу й цукор, бо це може для вас погано скінчитися. Зрозуміло?"

— Добре, хлопці, я зараз буду розмовляти про це з ким потрібно.

Боже, Боже! А якої ж високої думки був я про ітеелівські табори в Норильську! Я ж думав, що там значно кращі люди, ніж ми, каторжани, і що в них усе поставлено краще, ніж у нас. А воно все йшло навпаки — їм ніколи не зрівнятися з нами ні під жодним оглядом. Їхній страйк це був короткотривалий хаотичний бунт. Вони не зуміли цей бунт підхопити й спрямувати у відповідне річище. Вони не зуміли цей буйний стихійний прояв гніву і образ перетворити в організовану розумну й культурну громадсько-політичну силу. А там же були колишні члени крайових, обласних і окружних проводів ОУН з вищою й незакінченою вищою освітою, з довгорічним організаційним стажем.

Після цих тяжких роздумів я зустрівся з Горошком і з обуренням накинувся на нього, як за ті чоботи, що відняли в німця, так і за те, що грабують їдальню. Горошко не відмовлявся від того, що я йому говорив, і не заперечував мені. Він лише доводив, що той німець десь там в інших таборах грабував наших людей, а тут лише від нього відняли награбоване. А про їдальню Горошко сказав, що йому нічого не відомо, що йому завжди дають їсти так як і всім, що він нічийого цукру та риби не бере. На це я піднесеним тоном сказав:

— Коли б у того німця відняв чоботи їхній власник, то тоді я пішов би і сам тому німцеві набив би морду. Але ж у нього відняли чоботи зовсім інші люди. Я категорично вороже ставлюся до гасла: „Грабуй награбоване". Це дикунське гасло дає право всякому зброді живитися працею

чесних трударів. Коли б ви відняли в цього німця чоботи і віддали їх тому чоловікові, в якого їх відняв німець, то це було б чудово. Але ж ви їх забрали собі, отже ж ви поставили себе на той самий рівень, або й нижче від того німця. Ви зняли з нього пляму і наклали її на себе, та й не тільки на себе, а й на всіх політв'язнів-українців — розумієте ви те, чи ні!! Це ж непростимий злочин, заподіяний усім політв'язням-українцям і всьому народові!

— Я не віднімав тих чобіт, у мене є свої власні, — відповів Горошко.

— Я знаю, що ви їх не віднімали, їх відняв і носить Старий. Але ви є ватажком усієї тої галайстри і пишаєтесь тим. А тому я з вами про це й розмовляю.

— Коли б ви тільки зі мною про це розмовляли, але ж ви про це говорите зі всіма. Ви настроюєте проти нас українців зі східніх областей, ви обзиваєте нас бандитами. Коли б тут не було мене, то з вами вже давно покінчили б. Ви не знаєте, з ким ви зв'язалися, — сказав Горошко.

Горошко був єдиною людиною із усіх ватажків тієї галайстри, з яким можна було ще розмовляти. В 05-му таборі він був, до певної міри, гальмом серед тієї зграї і, правду кажучи, він стримував її, щоб вона не накинулася на мене з ножами. Атмосфера наелектризовувалася з кожним днем щодалі більше й більше. Ронюк, Старий, Николишин дивилися на мене чортом. Всі з їхньої зграї явно гострили ножі на мене. Марушко, Степанюк, Павлишин також косилися на мене, а до ватажків тієї зграї поблажливо посміхалися і не тільки їм потурали в їхніх злочинах, в іноді навіть і схвалювали деякі їхні вчинки. Лише тільки один Столяр тримався збоку від будь-яких контактів з тією зграєю.

2. Серед „еліти" — в протиборстві зі свавільцями. Підкоп і його наслідки. Етапи й покарання, розмови-дискусії, „вовки" і „ягнята".

Через деякий час Івана Бухала відправили в центральну лікарню. Він тяжко захворів на туберкульозу хребта. Каторжани нашого табору зібрали йому відповідну суму грошей, продуктів і, сповнені щирою співчутливістю, провели його до воріт. На місце Бухала переселився жити я. Через одне місце від мене жив Павлишин, а за Павлишиним — Горошко й Герман Петрович. З другого боку жили Столяр, Марушко, Гри-

цак і Щур. Словом, це була секція української націоналістичної „еліти". Там жив тоді і Дружинський та багато інших, менш знаних „елітаристів". Із каторжан жили там тільки Василь Панасюк, Степан Шевчук і я. Ми спали і їли разом.

Вся та „еліта", як пізніше мені стало відомо, ще з часів перебування в інших таборах одні з одними ворогували. Щур був „на ножах" зі Столяром. Герман Петрович раніше був на боці Щура, а потім виступив проти Щура й Столяра. Павлишин не ладив ні з Столяром, ні з Щуром. Горошко не ладив і зі Столяром, і зі Щуром, так як і Павлишин, а раніше не ладив і з Германом. Щур косо дивився навіть і на Марушка. І це було не „так собі". Це не були якісь розбіжності в поглядах. Ні, це була гризня за „пріоритет" і... за „корито" (мається на увазі їдальню).

Але поява каторжників взагалі, а мене зокрема, об'єднала їх майже всіх проти мене. Щур, бачачи те ополчення проти мене, намагався нав'язати зі мною контакт. Але, відчувши мою неприхильність, відстав і також став у войовничу позу проти мене. Один лише Столяр тримався невтрально. Грицак і Дружинський там тоді не відігравали значної ролі. Що ж собою являли ці люди?

Павлишин — це коренастий, добре збудований, середнього зросту чоловік 1907 року народження. Цей інтеліґент добре засвоїв узвичаєний в той час у Галичині „бонтон". Він добре знав, коли і до кого як посміхнутися й уклонитися, щоб підняти акції свого престижу в громаді, на якій йому в той час залежало. Особливою ерудицією не відзначався. Любив багато говорити про військові справи, а зокрема про теорію й тактику партизанської війни та стратегію Клявзевіца. За своєю натурою — це м'якохребетний панок, який любив почесті, а найбільше — добре поїсти й приємно „забавитися".

Марушко — вище середнього зросту, доброї будови, здається — 1922 року народження, син сільського війта із Станіславівщини. Студент четвертого курсу медицини. Особливою ерудицією не відзначався. В ОУН працював в окрузі. Він володів вийнятковим „талантом" посварити між собою всіх навколо себе, а самому виступати в ролі судді між ними. Таким чином він добивався у таборі центрового положення, і він безпристрасно підтримував зв'язки з усіма ворогуючими між собою людьми й групами.

Герман Петрович Степанюк — вище середнього зросту, родом зі східніх областей, мав закінчену фінансово-економічну

освіту. Свій фах, мабуть, знав непогано. У таборі зі своєрідною, притаманною тільки одному йому бундючністю ставав у позу великого політичного діяча і пускав про себе всякі хвалькуваті версії, що він нібито член УГВР тощо. Він не мав ніякого організаційного хисту, але дуже по-мистецькому вмів необізнаним в організаційних справах людям пускати туман в очі і створювати враження про себе, як про великого організатора.

Іван Столяр — вище середнього зросту, стрункий, десь 1921-го року народження, колишній студент четвертого курсу медицини. В ОУН правдоподібно працював у референтурі зв'язку при центральному Проводі ОУН. Столяр був вийнятково ретельним. Умів зосередитися над книжкою. Медицину він знав добре. В організаційних справах знався краще від усіх інших. Добре знав ідеологію ОУН і був вірним її послідовником. Столяр був найбільш вольовим і найбільш принциповим та ерудованим від усіх людей його оточення.

Щур був низького зросту, коренастий і дуже м'язистий. Мав закінчених шість клясів народньої школи. Його минуле — це якась чорна таємниця. Про його ерудицію не може бути навіть ніякої мови. Це людина дуже підступна і завжди готова до найстрашнішої підлоти. Але про нього буде ще мова пізніше.

Горошко — стрункий і гарний на вроду хлопець. В організаційному житті ще не встиг ніде утвердитись, а за своєю натурою дуже славолюбний. У таборі він набув славу безстрашного ватажка українських груп, які свого часу, в п'ятдесятих роках, виступили проти свавілля і „зсучених" колишніх злодіїв та всякої іншої наволочі. В основному та боротьба точилася за „корито", за безконтрольний доступ до їдальні, хліборізки, за старшинство в таборі. Оволодівши таборовим життям, усе поставили на свої місця. Ті, що прийшли на місце розбитих ними, стали не кращими від них. Тамті сиділи паразитами на шиї в мирних трударів, змушували їх важко працювати й брали данину з їхньої зарплатні. Так само й ці — робили все те ж саме та ще й обзивали всіх інших „глухарями" і вимагали поваги до себе, як „визволителів". Про все це оповідали нам прості трударі.

Але розбиті ними їхні попередники були явними цеповими псами таборової адміністрації, а ці стали в позу мучеників за справедливість і прикривалися національними кольорами. Тамті не клали й не могли покласти свою чорну пляму на якусь

націю, бо це були виродки із усіх національностей. А ці кожним своїм брудним вчинком клали чорну пляму на свій народ. У ролі фактичних їхніх апологетів виступали Герман Петрович, Марушко й Павлишин (хоч самі вони до їхньої темної „діяльности", звичайно, не були причетні). В опозиції до них стояв лише один Столяр. Для нас, каторжан, усе це було незбагненне і непередбачене. Вести боротьбу з прямими і явними ворогами незрівняно легше, ніж з тими підступними виродками нашого народу.

Одного разу троє каторжан прибігли до мене в барак сповнені обурення і сказали:

— Ми мужньо два місяці вистояли перед дулами чекістських скорострілів, ми пройшли через вогонь автоматів, кулеметів та вибухів ґранат, а тут нас б'ють по лиці якісь Горошки. Вистояти перед натиском сваволі НКВД в них не вистачило духу, а на нас вони кидаються сміло, знаючи про те, що ми з причини своєї моралі не піднімемо руки на своїх.

— Скажіть толком, що сталося? — запитав я.

— Ми стояли, ось там, на дорозі біля ларка і якраз на ту пору під'їхала підвода з продуктами до ларка. Ларочник попросив нас розвантажити підводу. Ми розвантажили і відразу першими купили собі по кілограму масла й цукру. А Горошко тим часом установив свою чергу, а нас побив за те, що ми без його дозволу купили першими.

— Битися з ними ми не станемо, це для нас було б дуже низько, — сказав я. — Битися за безконтрольний доступ до корита, до їдальні та хліборізки, чи за чергу біля ларка можуть тільки вони, а ми собі це дозволити не можемо, бо це нижче нашої гідности. Навпаки, наступного разу, як привезуть товари до ларка, ми, каторжани, ані один не підійдемо навіть і близько до ларка. Ми стояли і будемо стояти вище шлункових інтересів і тих усіх нещасних рабів своїх шлунків.

У другому проході бараку, всього за метр від нас, сидів Павлишин Лука Степанович з Германом Петровичем і слухали всю ту нашу розмову.

Скривджені каторжани незабаром пішли від мене геть. Пішов десь і Павлишин з Германом Петровичем. Через хвилин десять після цієї розмови, до нашої секції прийшло шестеро молодих, високих і здорових лоботрясів з закоченими рукавами сорочок, у тому числі й Ронюк, Палюча та Николишин. Усі вони групою поважно пройшлися по секції і, зупинившись на

мить біля того проходу, де жив я, владно подивилися на мене — так, як дивляться кати на свою жертву, — і потім пішли собі геть. Мова цієї демонстрації була більш ніж ясна. Після цього інциденту зі мною перестали здоровкатися всі апологети тієї зграї, а Горошко, Ронюк і Николишин мовчки поглядали на мене й скреготали зубами. Щур, Гула й Свистун трималися тоді збоку, поглядаючи скоса на всіх, бо вважали, що їхня черга вступити в гру ще не прийшла.

Десь під час тих внутрішніх інцидентів прийшов іще один маленький етап із Володимирської тюрми. Всі ті люди були з воркутинських таборів, і в тюрму попали за страйк у тих таборах.

Найбільш кольоритною фігурою серед них був Славко Пащак. Він був середнього зросту, щуплий, віком біля 33 років, заарештований з останнього курсу французької філології Чернівецького університету. Добре знав французьку, німецьку, українську й польську мови, слабше знав англійську. Дуже добре знав історію України й історію католицької Церкви. Непогано знав математику. Старий член ОУН. Працював у 1941-42 рр. в обласному й міському Проводі ОУН у Вінниці. Родом з Лемківщини. Його відразу підхопили і залучили до свого кола Марушко і Столяр. Час від часу його вихоплював Павлишин і прогулювався з ним.

Степан Семенюк жалівся на своє здоров'я і просив мене, щоб я допоміг йому потрапити в центральну лікарню. Через знайомого мені лікаря-єврея я подбав про це, і його спрямували на лікування. Напередодні від'їзду Степана до центральної лікарні Горошко сказав:

— Я не ручуся, чи його випустять живим із табору. Зараз ніхто нікуди не повинен виїжджати взагалі, а Степан зокрема, тому що він живе в тій секції, з якої робиться підкоп, а він про цей підкоп давно вже знає.

Ту грізну пересторогу я зігнорував і вирядив Степана до центральної лікарні.

Росіяни жили в першому бараці. Центрове становище серед них в основному займали сини російської знаті, яка ще в першу світову війну, чи, точніше кажучи — в часи революції, виеміґрувала в Японію, Манджурію й Китай. Наймудрішим, найбільш тактовним і вихованим серед них був майор японської розвідки Савельєв. Всі вони думали категоріями свого еміґрантського кола. У зв'язку з відірваністю від свого рідного краю й народу вони не здібні були реально мислити і

тому дійшли до такого абсурду, що „на повному серйозі" влаштували в тюрмі... вибори царя всієї Росії. Кандидатами на царя було висунуто трьох осіб (так що це було ще досить „демократично"): двох полковників і одного майора. Всі вони мали своїх прибічників. За своєю ерудицією двоє з них були рівносильними і однаково впливовими, а один був слабшим і менш впливовим. Але, силою якоїсь незнаної нам ситуації, тих двоє сильніших згодилися підтримати кандидатуру найслабшого і найменш впливового, а вони обидва мали фірмувати окремі партії. Словом, все сталося так, як і завжди буває — царем став дурніший серед мудрих. Після вибору царя і сформування уряду, росіяни також узялися до підкопу. Царювати в старому порохнявому бараці в далекому Сибіру було не цікаво. Підкоп на волю треба було робити близько 30 метрів. Робота була надзвичайно важка. Із цинкових тазиків вони зробили щось на взірець човника і написали на ньому великими літерами „КОВЧЕГ „СВОБОДА". Оце тим ковчегом вони витягували землю із того підземного ходу. А зі старих халяв зробили міх для нагнітання повітря тим, що довбали в тій норі в лежачій позі землю. Росіяни все це робили з відповідною символікою, вони взагалі були схильні до помпезности. А для нас усе це виглядало сміхотворною забавою.

Павлишин їм говорив: „Ви генерали без армії, а от у нас є генерали, є й армія". Звичайно, себе Павлишин вважав генералом, а всю ту горошкову когорту — своєю армією. Одначе горе таїлося у тому, що та „армія" ніколи не визнавала Павлишина своїм генералом. Вона визнавала своїми генералами Горошка і Ронюка, і то лиш остільки, оскільки вони схвально відносилися до її свавільних вчинків.

Підкоп українців чекісти розкрили на 26-му метрі, а росіян — на 24-му. І тоді той самий символічний ковчег „Свобода" виплив наверх і удостоївся бути сфотографованим. Внаслідок розкриття підкопів, біля тридцятьох осіб забрали в центральний ізолятор у Тайшет. У ту групу потрапили і Павлишин, Герман Петрович, Горошко, Грицак, Дружинський, Сахаров Юрко (шахматист із Києва), Варава (математик) і багато інших, менш відомих. Із росіян також забрали багатьох в ізолятор. Росіяни там видали декілька нумерів журналу (редаґування того журналу пізніше чомусь було приписано мені і записано в мою характеристику).

Після цих подій Марушко підійшов до мене і сказав:

— Мабуть, пора вже й нам познайомитись.

— Може й пора, — відповів я.

І так ми, насторожені, сповнені недовір'я один до одного, перший раз порозмовляли між собою. Міркування з приводу того, що було і є в таборі, виявилися в нас у кожного інші. Дійти до якоїсь спільної думки ми не змогли. Марушко віддавав перевагу грубій фізичній силі над розумом. Він вважав за нормальне, якщо сила диктує свою волю розумові. Після тієї розмови мені стало ясно, чому вони всі, за вийнятком Столяра, стали апологетами чорних дій усіх тих українських таборових зграй. Через кілька днів забрали в центральний ізолятор мене, Таращанського й Федора — з каторжан, а з ітелівців — Марушка, Ронюка і ще декількох людей. Мене посадили в ізоляторі в одну камеру з Марушком і якимось Білецьким. Білецький був з групи Ронюка і Горошка. Під час будь-яких розмов у камері, Марушко завжди зі всією категоричністю схилявся на бік Білецького та його колеґ у чорних справах.

Вікно в нашій камері було відкрите, отже під час прогулянки під наше вікно до Марушка підходили на розмову Герман Петрович, Столяр і Павлишин, а до мене — Таращанський і Федір. Одного разу Федір сказав мені, що йому передали з центральної лікарні, що на тій трасі, в якомусь таборі сидить Володимир Горбовий, той, що захищав Бандеру і весь центральний Провід ОУН на варшавському процесі. Це була для мене перша відомість про те, що Горбовий перебуває в неволі на Тайшетській трасі. Тоді я ще чомусь вірив, що основоположники ОУН стоять незрівняно вище від тих провідних ОУНівців, що їх я зустрів тут, і в мене з'явилося бажання зустрітися з Горбовим. Але тоді мені зустрітися з ним не довелося.

Через кілька днів оперативна група управління „Озерлага" розпочала слідство з приводу підготовлення втечі шляхом підкопів. На слідстві я заявив, що з приводу підкопів і готування втечі я не буду давати жодних показів, бо це мене зовсім не стосується. Я казав оперативникам так: „Відвічна мораль велить невільникові не заважати іншим невільникам втікати з неволі, а навпаки, сприяти їм. А я не сприяв і не заважав, і не хочу про це вести з вами розмови. Вам держава платить добрі гроші за те, щоб ви берегли, а ви й це хочете перекласти на плечі в'язня, щоб в'язень в'язня беріг". Слідчий викликав ще двох оперативників і, написавши

свідчення про те, що я відмовляюся давати покази про втечу, підсунув мені підписати ту шпаргалку. Але я відмовився підписувати. Тоді почали мені загрожувати тюрмою, але й це нічого не дало.

Після двох місяців мене, Таращанського, Ронюка й ще кількох людей відправили назад у табір 05, а решту, близько 40 чоловік, вивезли в іркутську тюрму.

У таборі 05 дуже радісно мене зустрів Ярослав Пащак.

— Ой, що тут робиться! — розповідав Пащак. — Оце останніми часами почав діяти Щур. Недавно пограбували каптьорку, у якій наші інваліди зберігали свій чистий одяг і продукти з посилок. Зараз усією тією зграєю верховодить Щур та Іполіт Шкурський, який недавно прибув сюди останнім етапом. Зараз нам треба вже якось триматися разом.

— Добре, я дуже вам радий, будемо триматися разом. Зараз до них долучиться ще й Ронюк, — відповів я. — А чому ви, Славку, боялися зустрітися зі мною раніше?

— Марушко сказав, щоб я краще з вами не зустрічався. Вони мене зразу так опутали, що я не міг жодного кроку ступити без них.

— А чим же вони мотивували свою відразу до мене?

— Про це мені вони ніколи нічого не говорили, лише одного разу у другому бараці, в кабінці, в присутності Павлишина й Столяра та мене, Марушко сказав: „Треба було б якось каторжан підпорядкувати, а то вони нікого не визнають, крім свого Шумука". У відповідь на це Павлишин, усміхнувшись, сказав: „Я говорив з ним про те відразу при першій зустрічі, але це нічого не дало". Я сказав, що я з цього приводу нічого не можу сказати, тому що я того чоловіка не знаю. А Столяр мовчав. Тоді, після короткої павзи, Марушко сказав: „Я думаю, що треба послати хлопців, щоб одлупили його, а битий авторитету не матиме, і тоді його ніхто не слухатиме. А наші хлопці дуже радо це зроблять". Павлишин на це тільки посміхався і поглядав на Столяра. Столяр мовчав.

— Що ж їм завадило це зробити?

— Не знаю, бо вони в моїй присутності більше вже ніколи про це не розмовляли.

— Оце все, що робить та зграя, лягає чорною плямою передусім на них, на Марушка і всю його компанію, — сказав я Пащакові.

Я жив в одній секції зі Щуром. Таращанський жив в од-

ній секції з Ронюком і Старим. А Пащак жив у тій самій секції, що й Іполіт Шкурський. По їхньому боці було декілька десятків молодих здорових хлопців, які тільки й уміли володіти ножем. Проти них були всі інші, — не десятки, а сотні. Але ті сотні були пасивні й стероризовані тією зграєю.

Підходили перші роковини кривавої розправи над страйкуючими третього каторжанського табору. Каторжани вирішили відзначити цей день. Утворилась ініціятивна група для відзначення цієї кривавої трагедії і вшанування пам'яті загиблих у нерівній боротьбі.

Гроші для цієї мети дали всі сімдесят каторжан із табору 05. Всю підготовчу роботу до цих роковин провадили суворо засекречено, щоб випадково не довідалась про те зграя Щура. А програму роковин ми з Таращанським тримали в цілковитій таємниці перед усіма. Кожний знав лише своє конкретне завдання.

4 серпня 1954 року, в таборі 05 всім політв'язням було оголошено, що як почують дзвін у рейку, щоб усі негайно зараз же йшли до своїх бараків. Таємницею тієї об'яви всі були заінтриґовані і нетерпляче чекали, коли ж нарешті задзвонять. Рівно о 12-ій годині один каторжанин підійшов до підвішеної рейки і вдарив її кільканадцять разів. Дзвінка луна розкотилася по всьому таборі. Адміністрація й вартові на вишках стривожилися. Всі політв'язні миттю побігли до своїх бараків. Чи з цікавости, чи з якихось інших міркувань, тому сиґналові підпорядкувалися й Щур, Ронюк та Шкурський.

У кожній секції призначений нами в'язень скомандував ,,Струнко!" (і тій команді також підпорядкувалися всі, до одного), а тоді сказав:

,,Сьогодні минає рік, як наші кращі друзі впали від куль берїївських опричників і лягли трупом у вічну мерзлоту під горою Шмідта в Норильську. Вони безстрашно зложили свої молоді голови у нерівній боротьбі з оскаженілим ворогом усього людського. Вшануймо ж їхню славну пам'ять двохвилинною мовчанкою".

І в ту ж мить усе завмерло, навіть і Щур не дозволив собі ворухнутися. І так, перша точка нашої програми була здійснена блискуче по всіх секціях. О сьомій годині вечора, в їдальні з культурно-естетичним смаком були накриті столи за рахунок каторжан на 270 осіб. Кожен стіл прикрашали дві китиці живих квітів. Усі 270 осіб отримали офіційне за-

прошення і своєчасно прибули. Прийшли й непрошені гості в чекістських погонах, але на них ніхто не звертав уваги. Спершу відбувся траурний мітінг, а пізніше вечеря. На ту вечерю ми запросили в'язнів усіх націй, лише зграю Щура і Шкурського не запросили. Все було зроблено на найвищому рівні. Німці, естонці й латиші зі сльозами на очах потискали нам руки.

Після того всього один німецький журналіст сказав до мене: ,,Мені дуже дивно, що ваш народ породив таких гарних людей, як оце тут ви всі, і таких поганих, яких ви сюди не запросили''.

— Ваш народ також народжував не тільки одних Бетховенів і Штравсів, він народив і Гітлера та Гімлера зі всіма їх поплічниками, — відповів я.

Першу річницю загибелі політкаторжан Норильська від куль берїївських опричників ми відзначили дуже гарно, і це піднесло репутацію політв'язнів-українців серед політв'язнів інших національностей. Відтоді до нас почали ставитися всі політв'язні зі значно більшою пошаною, ніж до того часу, а зграю Щура і Шкурського стали явно зневажати. А та зграя почала лютувати ще більше, ніж до того часу. Одному хлопцеві перебили хребет тільки за те, що він за пограбування інвалідів назвав їх бандитами. Пелех відколовся від їхньої зграї. Почала дуже швидко відчуватися дуже важка атмосфера. Напруження зростало з години на годину. Задумувалося вбивство Пащака, Шевчука й мене. Йшлося тільки про те, як це вбивство здійснити.

Одного дня я прийшов до Пащака. Навпроти Пащака жив Шкурський. До Шкурського зійшлося четверо людей з числа його зграї. Вони накрили стола і запросили Пелеха. Він категорично відмовився сідати з ними за стіл. Тоді вони кинулися його бити. Але Пелех виявився здоровим і добре вмів битися, так що вони вп'ятьох не могли йому дати ради і тому послали за допомогою. Через хвилин десять до бараку увалилося з тринадцять молодиків із фінками в руках, і всі вони накинулися на неозброєного Пелеха. Вони заатакували Пелеха всього за два метри від мене й Пащака. Четверо напасників з ножами в руках стояли біля нашого проходу й чекали нашого вмішання в ту їхню бійку. Раптом Пелех схопився обома руками за бік і тяжко застогнав, і в ту ж мить усі нападники розбіглися. Із санітарної частини з носилками прийшли санітари й забрали Пелеха. І того ж самого дня його відвезли в цен-

тральну лікарню.

Цю криваву подію бачило біля ста людей. Про все це добре знала й таборова адміністрація. Але, правдоподібно, для адміністрації було дано відповідну вказівку зверху, щоб адміністрація не перешкоджала тим бандитам розправлятися зі своїми противниками, і адміністрація ретельно виконувала ту вказівку. З приводу тієї кривавої розправи над Пелехом адміністрація навіть і слідства не заводила. А судячи з того, що через кілька днів нас відправили в табір суворого режиму нумер 307, а тих бандитів у звичайний табір нумер 26, то адміністрація не то що не переслідувала тієї банди, а, навпаки, заохочувала їх до кривавої розправи з нами. Одначе, для того, щоб не дати нам спокійно жити, разом з нами до табору 307 спрямували Щура, Свистуна й біля сімох їхніх прибічників. Шкурського, Ронюка й Старого з кількома десятками їхніх підвладних вивезли в 20-й табір, а одного з них, Білецького, призначили комендантом табору.

В 307-му таборі адміністрація почала нас примушувати ходити на роботу. Першим пішов на роботу Щур зі своєю зграєю, а потім пішла на роботу й частина кращих людей. Адміністрація почала пробувати формувати бриґади, але з того нічого не вийшло. Люди не підпорядковувалися наказам адміністрації і в сформовані нею бриґади не пішли — кожний жив, де хотів, і працював, з ким сам хотів, але не з тим, з ким призначала адміністрація. Але адміністрація примиритися з таким станом не хотіла і почала шукати винних, а підказати їй, хто саме винен у тому всьому, було кому. Щур не гребував такою службою. Він тоді вже давав покази навіть і на своїх колишніх друзів, які сиділи в Іркутську в тюрмі під слідством за підготовлення втечі. Словом, Щур став уже явно працювати на опергрупу МВД.

З деякого часу всі національності в таборі почали святкувати свої народні свята й запрошувати на ті свята гостей з інших національностей. Отож одного вечора восени 1954 року в таборі 307 латиші запросили до себе в секцію на своє народнє свято мене й ще одного зі східніх областей — каторжанина. Своє народнє свято латиші відзначали дуже весело, жваво й дотепно. Все проходило гарно. Але раптом до секції увійшов оперуповноважений і, вийнявши блокнота, почав крайнього з нас питати прізвище. В ту ж мить хтось вимкнув світло і сказав: „А тепер заграємо в „тьомную". Оперуповноважений не сприйняв того за черговий святковий жарт і рвонув так, що в секції

залишилася тільки його течка. Після того інциденту адміністрація виготовила список на 14-ох осіб і кожного дня почали по сектору викликати тих людей на вахту. Однак на той виклик ніхто не реаґував. Забрати силою було неможливо, бо ніхто з адміністрації не знав нас у лице. Врешті-решт адміністрація ввела на територію табору своїх озброєних військових охоронців — „вохровців", і наказала нам усім виходити за зону табору. Мороз був тоді більше 40. Ми не хотіли, щоб через нас цілий день морозили всіх людей, і тому я підійшов до начальника табору й сказав: „Якщо вам ідеться про тих людей, що їх ви викликали, то ми готові вийти самі, лише тільки не турбуйте через нас усіх людей".

— Так би й зразу сказали — відповів начальник і в ту ж мить звелів військовим охоронцям вийти із зони табору. А ми забрали свої речі і вийшли за зону. За зоною нас чекав уже „воронок". Звідти нас „воронком" відвезли в 15-й табір в ізолятор. В ізоляторі тріщав мороз такий самий, як на вулиці. Піч була розвалена. У тому страшному ізоляторі ми були 15 днів. Там я простудив голову до такої міри, що мало не збожеволів від болю голови взагалі, а тройного нерва зокрема. Болі не вгавали півтора року.

Звідти нас серед зими 1955 р. відправили в Тайшет, а з Тайшета у Володимир — у тюрму. У тій нашій групі було 5 українців, 4 німці, 3 латиші і 1 росіянин. У постанові, на основі якої мене відправили в тюрму, написали багато всяких небилиць, яких зараз я вже не пам'ятаю. Правдою було лише одно, що я не виходив на роботу. Для оголошення постанови мене закликали разом з одним німцем. У мене і в того німця один абзац звучав ідентично: мене і його звинуватили за організацію „волынки" в норильських карних таборах. Німець, прочитавши той абзац, сказав: „Цікаво, як же ж я міг організувати „волынку" в норильських таборах, як я навіть ніколи й близько Норильська не був". Начальник ізолятора подивився тоді на мене й на того німця довгим поглядом і почав листати його особисту справу. І, упевнившись у тому, що справді той німець ніколи не був у Норильську, сказав: „Да, это произошла маленькая ошибка. Ну ничего. Сейчас мы это вычеркнем и придумаем что небудь другое".

Що саме йому придумали, лишилося для нас таємницею, бо його більше вже не викликали знайомити з їхньою постановою. А у Володимирську тюрму його все ж таки повезли.

У Володимирську тюрму їхалося нам весело. Всю дорогу німці пригощали нас добротними продуктами з посилок, які вони отримували від німецького „червоного хреста". А посилок останнім часом вони отримували дуже багато. У Володимирі в тюрмі їх посадили в окрему камеру і незабаром, згідно з договором, відправили їх у Західню Німеччину. З Володимирської тюрми тоді, в 1955 р., відправили в Німеччину біля 20 німців. По дорозі до Володимира й у Володимирі в тюрмі я відчув у собі якусь чарівну душевну зміну. Всі таборові справи раптом почали від мене віддалятися, а їхнє місце в голові і серці займала туга за донечкою і рідним краєм. У Володимирі я нав'язав листування з дочкою й сином. Син писав мало, а дочка частіше. Дочка перший раз вислала мені своє фото. Тоді вона вже була дорослою розквітлою дівчиною, сповненою краси, свіжости й усіх дівочих принад. На це її фото я дивився по кільканадцять разів на день і потайки іноді, пишучи або читаючи листа, плакав.

У Володимирі я тоді просидів цілий 1955 рік. Багато прочитав добірної літератури. Адміністрація тюрми ставилася до нас досить гарно, а в порівнянні з таборовою адміністрацією, то можна сказати — чудово. Так що тоді Володимирська тюрма для мене була не карою, а відпочинком від усієї остогидлої таборової „суєти". Одначе продовжити своє перебування у Володимирській тюрмі було неможливо. Довелося їхати знову у табір на горезвісну Братську трасу — в „удільне князівство" відомого полковника Євстєґнєєва.

Під кінець січня 1956 року ми були знову в Тайшеті на пересилці н. 25. Тоді на тій пересилці було дуже багато людей різних національностей і різних станів та ранґів. Найбільше було представників східніх народів: китайців, корейців і японців. Було декілька людей і з Юґославії. Це було напередодні суцільного перегляду справ і масового звільнення з таборів політв'язнів. На пересилці серед в'язнів точилися жваві розмови про зовнішню і внутрішню політику. Декотрі віщували великі зміни у внутрішній політиці Радянського Союзу в бік демократизації. Інші твердили, що як довго в уряді будуть Суслов, Маленков, Булганін і Каганович, так довго радикальних змін у політиці не буде.

Днювальний бараку помістив мене біля двох літніх людей. Один був високий і дуже-дуже худий, а другий середнього зросту з розкішною довгою бородою. Цей худий оповідав своєму бородатому сусіді, як колись він у Ленінграді був на-

чальником порту, з якими великими людьми зустрічався. І як пізніше його, зовсім ні в чому не винного, заарештували й посадили в тюрму „Кресты", а пізніше без суду вивезли сюди в Озерлаг.

— Да, в эти „Кресты" сажали невинных христиан и антихристов, — наче б сам до себе сказав бородач.

— Ты верил в Христа, а я в Ленина. А те, которые посадили нас и держат здесь в этом аду, никогда ни во что не верили и не верят, — сказав колишній начальник порту.

— Но ты не обижайся на них. Ведь ты же вместе с ними завоевал и создал эту власть, — сказав бородач.

— Да, это верно, я был вместе с ними и не знал их.

— Но они тебя знали, что ты *верующий* коммунист и потому посадили. Им верующие не нужны, им нужны шкуродеры, которые ни во что не верят.

— Да, это верно, им нужны такие, что ни во что не верят.

— А как же вам здесь в Озерлаге жилось? — запитав бородач.

— О, не спрашивай. Я здесь за семнадцать лет хлебнул, брат, столько горя, что наверно ни один мученик за Христа не выдержал бы.

— За верующих христиан то ты уж, брат, не говори, они все выдержат. Нам, ведь, вера святая помогает выдержать самые страшные мучения.

Збайдужнілий до всього колишній начальник порту оповідав:

— Меня держали под дулом винтовки раздетого догола в густых облаках кусающей мошки. Меня держали раздетого на морозе. Меня привязывали к лошади и по снегу таскали на работу. Страшнее этого и все бесы в аду не придумают.

З другого боку молодий красень-хорват з Югославії сперечався з корейцем, колишнім військовим атташе в Москві.

— В России нет никакого социализма, — казав хорват, — это государственный капитализм, а не социализм. Партия большевиков только подменила эксплуатацию рабочих частным капиталом еще более тяжелой эксплуатацией государственным капиталом. Но против эксплуатации частным капиталом можно было вести борьбу, можно было бастовать. А против эксплуатации государственным капиталом нельзя даже и слова сказать, ибо сразу запишут в черный список контрреволюционеров

и увезут сюда в тайгу кормить мошку да еще в три раза больше работать на эту страшную систему государственного капитала.

— А вы думаете еще, что ваш Тито придумает что-нибудь умнее? — запитав кореєць.

— Как жить югославским народам, будет решать не сам Тито, а весь народ, — відповів хорват. — Как народ решит, так и будет хорошо, ибо это будет решение народа, а не какой-то небольшой кучки владельцев государственного капитала.

— А я считаю самой совершенной системой социализма китайскую систему, — сказав кореєць.

— Китайская система — это тоже самое, что и российская, — сказав хорват.

— Нет, китайская система — это совсем другая система, и Китай еще скажет свое твердое слово всему миру и в том числе и Москве, — сказав кореєць.

— Нет, действительный социализм строится только в Югославии.

Цілий місяць я тоді прислухався до різноманітних дискусій і полемік. Тайшетська пересилка тоді була схожа на дискусійний клюб.

Але мені тоді вже не було бажання включатися в ті дискусії, як і в будь-які таборові справи. Мною заволоділа думка про дочку та сина. Я думав про них удень і вночі. Я думав про свій рідний край, про поліські болота, ліси, галявини, луки, річки та поля. Нервова система „здала" остаточно. Мені почали труситися руки й ноги, я вже не міг у руках навіть і пера втримати, а іноді й ложка з рук випадала. Серце також почало „барахлити". Загрожувала небезпека паралічу. Я боявся, що мені відніме руки, і я не зможу писати про все, що бачив, чув і пережив.

Звідти нас вивезли в 308-й табір суворого режиму. На воротях 308-го табору мене зустрів Юрко Сахаров (шахматист із Києва) з групою каторжан із Норильська. Там я весь час і жив з тими людьми. Сахаров виявився дуже доброю людиною, а це найважливіше. А щодо поглядів, то я ніколи не вникав, які саме в нього погляди. В загальному знав, що він з націоналізмом нічого спільного не мав, але в таборі пристосовувався до колективу.

Я, особисто, сам у собі постановив твердо не втручатися ні в які справи таборових угрупувань. Таку постанову я виніс, по-перше, тому, що це вже було недоцільним, а по-друге, я

відчув у собі втому й велику тугу за рідним краєм і за донечкою.

Каторжани з Норильська відразу ввели мене в курс усіх таборових справ. Виявилося, що на 308-му існували дві антагоністичні групи. Група Столяра (якого тоді вже там не було) і група Медведя та Николишина. Група Столяра притримувалася організаційних норм поведінки, а група Медведя й Николишина керувалася лише своїми дикими інстинктами користолюбства та владолюбства. Та група була виводком щурівської зграї. Крім тих двох груп, існувала ще й невтральна українська інтеліґенція. Ця українська інтеліґенція, пересвідчившись у безглуздій і ганебній поведінці тих груп ще на Воркуті, поставила себе поза всякими угрупуваннями, хоча між собою також не дружила, але в них це робилося на вищому рівні.

Я поселився в тому бараці, де жила українська інтеліґенція і група Медведя та Николишина. У тому бараці жив шахматист Юрій Сахаров, письменник Андрій Патрус-Карпатський та ще чоловік дванадцять інтеліґентів. Група Медведя та Николишина займала більшу половину бараку, Їх було біля 20 чоловік. Із групи інтеліґенції я знав тільки одного Сахарова, а з групи Медведя знайомим мені був лише Николишин. Вільне місце для мене в тому бараці було тільки одне — на верхніх нарах над хлопцями з групи Медведя.

Николишин працював тоді в нарядній і, мабуть, відразу не встиг своїх поінформувати про мене та моє ставлення до таких груп, як Їхня. Отже завдяки тому його промахові, я мав змогу, лежачи на своїй постелі, слухати Їхні розмови. Для мене це було цікаво й корисно. Одного вечора у вихідний день, розташована піді мною група медведівців почала перекладати та пересипати нафталіном свої здобутки у валізах і хвалитися ними.

— О, а де ти „підчепив" такого чудового светра? — запитав мій сусід унизу свого сусіда.

— Та це в того німця майора, — спокійно відповів йому сусід.

Ось, приблизно, такого змісту розмови велися досить одверто.

— А як же на це все реаґував старий Пришляк? — запитав хтось із тих, що не були на Воркуті і не брали участи там у грабуванні.

— Про це все Пришляк дізнався на другий день і мовчки примирився з тим, що сталося, — зачулася відповідь.

— І після того всього він з вами підтримував такі ж

самі хороші стосунки, як і раніш? — запитав хтось знову.

— А де ж він дінеться без нас, — почулася чиясь відповідь. — А зрештою — що ж ми такого поганого зробили? Стільки грабували наш народ і вивозили до Німеччини наше добро, а ми ж лише відняли в них усього 20 костюмів, светрів та черевиків.

— Так то воно так, — сказав якийсь незнайомий голос, — але все ж таки було б краще, коли б німці, виїжджаючи в свій рідний край, завезли про нас добру думку, ніж погану. Та й, крім того, це дуже негарно перед чужинцями і навіть перед адміністрацією.

— О, може й ти, Степане, вже пошився в „дипломати"? З твоєї розмови чується дух наших „дипломатів", нашої гнилої інтеліґенції. Плювать нам на те, що думатимуть про нас чужинці. Латишські батальйони в німецькій „шкурі" грабували й громили наші села так само, як і німці. Адміністрація, що нам адміністрація? Вона ж сама весь час живе життям паразитів за рахунок в'язнів. Та й, крім того, радянська армія в Німеччині грабувала також не менше, ніж німецька на територіях Радянського Союзу, — почулася спокійна відповідь.

— Якщо ставити за свою мету зрівнятися з найстрашнішими грабіжниками, то ви маєте рацію. Але ж не всі перед собою ставлять таку мету, багато людей думають по-іншому, — відповів той же самий невідомий мені Степан.

— Ягня між хижими вовками довго не проживе. Між вовками треба бути вовком і по-вовчому вити, — знову почулася спокійна відповідь.

— Що ж, як вам приємно бути вовками, то будьте собі, а я вовком не стану, — також спокійно відповів Степан і, піднявшись, пішов.

— Ну і живи ягнятком, поки тебе ще не з'їли, — сказав йому вслід той же самий „вовк".

Я найбільше часу проводив з Патрусом-Карпатським. Як людина, він нічим особливо не виділявся, але мене до нього тягнуло його знання. Він знав добре літературу, етнографію і бував за кордоном, бачив життя інших народів. Отож саме ті його знання й тягнули мене до нього.

Пробувши місяців два в 308-му таборі, я тяжко захворів і мене поклали в лікарню. А пізніше, просто з лікарні, пішки через тайгу перевели мене разом з багатьма політв'язнями в 307-й табір. Цей табір „особо строгого режима" був схований від сторонніх людей далеко в тайзі.

В 307-му я знову зустрівся з Ярославом Пащаком і разом з Грицеляком поселився біля нього. Разом з Пащаком жив Володимир Вітошинський і Вінтоняк. Цих двох інтеліґентів об'єднувала любов до музики і тому вони трималися трохи окремо. Найбільше часу там я проводив з Пащаком і Грицеляком.

3. Весна політичного потепління і запах волі. Діялог з розчарованим націоналістом. Урядова комісія з Москви, перегляд справи і звільнення.

Наближалася незабутня весна 1956 року, весна внутрішнього політичного потепління. Пішли чутки, що в усі табори політв'язнів Радянського Союзу виїхали комісії з уповноваженими Президії Верховної Ради СРСР розглянути судові справи всіх політв'язнів і коло 80% звільнити з ув'язнення. Про ті небувалі в історії Радянського Союзу чутки заговорили всі політв'язні. Одні вірили, інші не вірили, але говорили всі.

Тим часом у таборі життя продовжувалося своїм звичайним ходом. У цей час я особливо зблизився зі Славком Пащаком, і ми часто розмовляли з ним про те націоналістичне середовище, яке він знав далеко краще, ніж я, бо він у ньому політично виріс. Але в ув'язненні він почав критично до цього свого середовища ставитися, і в розмовах зі мною він висловлював часом досить гостро-осудливі думки. Одного разу, коли ми говорили про ті неґативні явища, які я спостерігав серед в'язнів-націоналістів у таборах, зокрема — у вигляді взаємно ворожих груп та наявних у них злочинних елементів, між нами виник приблизно такий діялог:

— Я бачу, що вас це все більше вразило, ніж мене, — сказав Славко.

— Так, це мене страшно сильно вразило. Я навіть і не сподівався, що такі речі можливі.

— А ви думаєте, що серед членів центрального проводу далеко кращі справи? Я був у 1940-41 рр. у Кракові. На моїх очах відбувся розкол на мельниківців і бандерівців, і я бачив, як вони билися між собою по мордах, обзивали одні одних найгидкішими словами і друкували одні на других усяку гидоту. У центральному Проводі часом вилазять нагору також найнахабніші, — сказав Славко.

— На волі я тільки двічі зустрічався з Ростиславом Волишиним із Центрального проводу, і він видався мені дуже

доброю людиною і розумним політиком, — сказав я.

— У двох ділових зустрічах людину не пізнаєте. Якими вони є насправді, люди при таких зустрічах не показують. А якщо навіть і насправді Ростислав був доброю та розумною людиною, то він не в силах зробити добру погоду в усьому центральному Проводі. Всюди може взяти гору нахабство.

— Я можу бути незгідним з ідеологією ОУН, я можу бути незгідним з філософськими основами тієї ідеології, але я ніколи не повірю в те, щоб усі в центральному Проводі були поганими людьми. Гарні люди є всюди. Оце тільки правда, що погані, заздрісні та владолюбні завжди обдаровані нахабством, а гарні — скромністю. У наші ж часи нахабство бере гору над скромністю.

— Нахабство, хитрість і підступність — це велика сила, — ствердив Славко.

— У інших народів також не все блищить, — сказав я. — Ось із нами до Володимира в тюрму їхали 4 німці. У Володимирі в тюрмі їх посадили в окрему камеру. Через місяців два вони почали битися між собою і писати мені один на одного всякі гидоти та просити мене, щоб я не був проти, як вони впросять начальника тюрми, щоб він їх перевів до нашої камери. Це писали обидві ворогуючі між собою двійки. Так що і в державних народів не все гаразд.

— Якщо сваряться між собою ті, що мають свою державу, то це не страшно. Розкол був у всіх партіях. Російська соціял-демократична робітнича партія також розкололася на більшовиків і меншовиків. Але вони одні одних не стріляли, поки одна з них не здобула влади. А ми, ОУНівці, розпочали стріляти одні в одних відразу після розколу. У 1940 році делеґати від ОУН із усієї Галичини, Буковини, Закарпаття й Волині разом таємно переходили кордони і дружньо поспішали до Кракова на Другий Великий Збір. А після Збору, розколовшись, бандерівці поспішали в прикордонну смугу раніше, ніж мельниківці, і в прикордонній смузі почали їх стріляти. Замість того, щоб разом боротися за незалежність, ми стріляли один одного, — сказав Славко.

— Це правда, — ствердив я і додав: — Більшовики меншовиків не стріляли, поки не здобули влади. Але зате, здобувши владу, дали собі волю. А після закріплення влади, почали розстрілювати і більшовики більшовиків.

— Найкраще не займатися політикою, — зробив висновок Славко.

А я свою позицію щодо цього висловив так:

— Коли б наш народ мав свою державу, то я б ніколи не займався політикою. Але як я зрозумів, що польські діти ще в початковій школі ставилися до нас, українських дітей, як до неповноцінних, тільки тому, що ми не мали своєї держави, то це їхнє презирство і спонукало мене до боротьби за незалежність. А така боротьба є політичною, і мета такої політики шляхетна. Але ж мабуть нічого на землі немає настільки святого, щоб люди не могли запоганити. Брудні руки забруднюють усе, до чого тільки доторкнуться. Так що сама суть добра і зла таїться не в ідеологіях, а в людях. Жодна ідеологія не здібна очистити брудної людини, а брудна людина зовсім легко занечищує навіть і найчистішу ідеологію...

Прийшла весна, і, нарешті, в Озерлаг приїхала довгождана комісія Президії Верховної Ради СРСР і розпочала свою роботу. В'язні з надзвичайною жвавістю скрізь і всюди почали розмовляти про роботу комісії. Люди почали мріяти про волю, про зустріч з рідними, близькими і знайомими. Але ж ми були на „особо строгому", адміністрація таборів не поспішала спрямовувати нас на комісію. Люди хвилювалися щодалі більше й більше. Бажання й сумніви постійно переплутувались між собою. Бажання породжувало сумніви, а сумніви загострювали бажання. У період того психічного напруження одні люди замикалися в собі, а інші просто розчинялися в чутках і розмовах про різні чутки. І так минали дні, тижні й місяці. Аж щойно в перших днях серпня адміністрація 307-го табору особливо суворого режиму веліла нам усім здати постіль і забрати свої речі з каптьорки. Це вже була явна ознака, що нарешті прийшла черга й на нас.

Після обіду нас усіх вивели за ворота, і в ту ж мить ворота впали на землю. Всі загомоніли: „Це добра ознака". Пішки до залізниці ми йшли через тайгу кілометрів сім. На залізничній зупинці ми сіли на відкриті плятформи і відправилися в 11-й табір. З 11-го кожного дня по чоловік 25 брали на комісію.

Комісія працювала в будинку лісництва. Туди треба було йти кілометрів три. Увечері після комісії майор у своїй конторі зачитував рішення комісії. З кожної групи комісія звільняла в середньому біля 20 осіб. Деяким знижувала покарання на половину, а небагатьом залишала все без змін. Але таких було дуже мало. Славко попав на комісію на один день раніше від мене і його звільнили. На другий день покликали й

мене. У лісництво на подвір'я прибігли нас зустрічати майже всі ті, яких комісія звільнила попереднього дня. Очі в них світилися радістю, вони почували себе щасливими.

— А де ж Славко? — запитав я свого сусіда — Вітошинського.

— Славко в абсолютному зосередженні дуже щиро молиться, і тому ми не наважилися його турбувати, — почув я у відповідь.

Через хвилин п'ятнадцять з'явився Славко.

— Вас, Даниле, вже викликали на комісію?

— Ні, ще не викликали.

— Оце я весь ранок молився Богові за вас, Даниле, щоб вас звільнили.

— Дякую вам, Славку.

І в ту ж мить мене покликали на комісію. Спочатку я дуже хвилювався. Серце калаталося дуже сильно. Але поки прийшов до кабінету комісії, все стало в нормі.

У досить просторому кабінеті за столом сидів інтеліґентний, досить приємного вигляду, середнього віку чоловік. Це був голова комісії, член ЦК КПРС. Праворуч сидів із незадоволеним виразом обличчя, сповнений недовір'я й підозри, прокурор із генеральної прокуратури. А ліворуч сидів якийсь літній генерал з добрим виразом обличчя й очей. Коли я увійшов до кабінету, всі вони спрямували свої очі на мене.

— Добрий день! — сказав я. — Моє прізвище Шумук, Данило Лаврентійович. Засуджений Військовим Трибуналом до вищої міри, але Верховний Суд замінив вищу міру 20-ма роками каторжних робіт. Засудили мене в квітні 1945 року.

— За що ж вас засудили? — запитав голова комісії, перегортаючи мою судову справу.

— За участь в українському націоналістичному русі, — спокійно сказав я.

— Що ж вас спонукало піти на той шлях?

На це я відповів так:

— У минулому за переконанням я був комуніст у повному розумінні цього слова. Я з надзвичайною активністю діяв у комуністичному підпіллі на Волині. Польський суд у 1935 році засудив мене за комуністичну діяльність на вісім років тяжкої тюрми. Я йшов на всі ті страждання з гордо піднесеною головою. Для мене тоді навіть і муки за комуністичні ідеї були солодкими. Але після визволення західніх областей України радянськими військами 1939 року, я почав розчарову-

ватись у політиці комуністичної партії Росії. Я не міг примиритися з духом формальної чиновницької партійщини. Я був противником примусової колективізації і репресій. Бездушні гасла, зарозумілі виступи на мітинґах і зборах партійних чиновників мені були гидкими, і я — за переконаннями комуніст, що страждав за ті ідеї, соромився за ті їхні виступи.

Як солдат Радянської Армії, будучи на фронті в Житомирській та Київській областях в 1941 році, я зустрівся з нечуваними злиднями селян-колгоспників. В Чернігівській і Полтавській областях селяни оповіли мені про страхіття штучно створеного голоду в 1933 році та репресії 1937 року. Оце все і відвернуло мене від комуністичної партії Радянського Союзу.

До українського націоналістичного руху я прилучився у березні 1943 року силою тодішніх обставин. Переді мною питання стояло так: або їхати в Німеччину на каторжні роботи, або прилучитися до українського націоналістичного руху, який уже на той час охопив усе населення Волині. Усупереч своїм переконанням, я вибрав це друге тому, що на той час націоналістичний рух на Волині був єдиним рухом, який, виступивши проти грабіжницьких дій німецьких окупантів на Волині, об'єднав навколо себе весь народ нашої области. Керівних постів у тому русі я не займав. Ніяких убивств я не виконував і в ніяких боях участи не брав .

Надзвичайно уважно вислухали мене всі члени комісії. Після короткої павзи голова комісії, повернувшись до генерала, запитав:

— У вас, товаришу (називаючи по імені та по-батькові), є якесь питання?

— Ні, немає.

— А в вас? — звернувся голова до прокурора також по імені та по-батькові.

— Ні, немає.

Після їх відмови ставити мені питання, я відчув на душі полегшення, бо це була явно обнадійлива ознака.

Але голова комісії, відклавши набік мою судову справу і розкривши зелену теку, сказав:

— Судова справа у вас — це дурниця. Я дивуюся, за що вам дали були вищу міру, або навіть двадцять років каторги. Але от у таборах ви натворили багато, — показуючи мені на зелену теку, сказав голова комісії.

— Що ж я саме такого страшного натворив там? Я вважаю навпаки, що не я, а таборова адміністрація творила в та-

борах злочини.

— Ось слухайте, я вам зачитаю про все те, що ви творили, — відповів голова комісії і почав читати характеристику, яку дала на мене адміністрація таборів. Характеристика виявилася дуже довгою, мабуть сторінок 15. По суті це була не характеристика, а страшний звинувальний акт, на основі якого можна було б знову дати мені вищу міру. У тому „акті" звинуватили мене за зруйнування ізолятора в третьому каторжанському таборі в Норильську. За видавання брошур та підготовку й керування страйком у Норильську. І за редаґування підпільного журналу в таборі 05 на Тайшетській трасі та підбурювання в'язнів проти адміністрації і т. д.

Закінчивши читати цей „акт", голова комісії запитав:

— Що ви скажете з приводу цієї характеристики?

— Мені, — сказав я, — самому соромно за вашу адміністрацію, що вона наважилася всі ті свої вигадки безсоромно подати такій високопоставленій комісії. Всі зачитані вами вигадки нічим не підперті і ніким не підтверджені. Але це все свідчить про те, що держава витрачає народні гроші на тих трутнів зовсім дурно, якщо вони не в силі довести те, що оце подали вам на розгляд. Із свавіллям цих „удільних князів", які офіційно називаються начальниками управлінь спецтаборів, та їх опричників я боровся відверто. Я вважаю святим обов'язком кожного чесного громадянина боротися скрізь і всюди проти всяких проявів свавілля, не зважаючи на те, хто б їх не чинив.

Після моєї відповіді голова комісії, вийнявши з теки мою скаргу, яку шість місяців тому я писав у ЦК партії, почав пробігати очима підкреслені червоним олівцем місця і показувати їх генералові й прокуророві. А після цього, тихенько перемовившись між собою, голова комісії сказав:

— У нас уже до вас нема ніяких питань, можете йти.

Я вклонився і вийшов. На вулиці з нетерпінням чекали на мене Славко Пащак, Влодко Вітошинський і Вінтоняк. Я почав був їм оповідати про все, як було, з найменшими деталями, аж раптом з лісництва вибіг посильний і знову покликав мене в будинок, де засідала комісія. Для мене це було загадковим, бо двічі комісія нікого не кликала. В кабінеті комісії голова сказав мені таке:

— Ми вирішили вас звільнити із зняттям судимости та позбавлення в правах. Треба було б, щоб ви затрималися тут разом з нами і допомогли нам розібратися у тій своєрідній

таборовій плутанині, але ми не маємо права вас затримувати. Отож у нас є одне прохання до вас: оце в такому пляні, як ви писали цього листа в ЦК партії, — взявши в руку того листа, сказав голова комісії, — напишіть усе детально про весь період свого перебування в таборах і вишліть комісії при Президії Верховної Ради СРСР у Москві.

— Добре, постараюся зробити все, що зможу.

— Бажаємо вам щасливо доїхати і добре влаштуватися, — сказав голова комісії.

— Дякую.

Назустріч вийшов Славко Пащак і з тривогою в очах запитав:

— Що вони ще хотіли?

Я оповів усе як було. Славко і всі інші мої друзі з любов'ю потиснули мені руку. Думками й душею я був уже поза табором. Мені не треба було чекати, поки майор зачитає результати рішення комісії. У той день комісія звільнила 18 осіб. П'ятьом зняли до половини, а двом залишили в силі їхнє покарання.

Ті люди, яким комісія нічого не зняла, були злі на всіх на світі, в тому числі й на нас. На другий день нас викликали на вахту. Вахтер відкрив ворота. Черговий офіцер, згідно з рішенням комісії, за формуляром викликав нас і сказав, щоб ішли за ворота. В душі клубився приємний лоскіт. І так ми вперше пройшли крізь ворота без конвою і їхніх пронизаних злістю поглядів та погроз. За воротами на нас чекала вантажна машина. Із 11-го табору нас перевезли в порожній табір на Вихоревці. Там ми перебули два дні, поки оформили всі документи й одержали пашпорти.

***Зліва** — Д. Шумук після звільнення з першого совєтського ув'язнення. (1956 р.)*

***Справа** — Д. Шумук під час другого совєтського ув'язнення в концтаборі. (Середина 60-х років)*

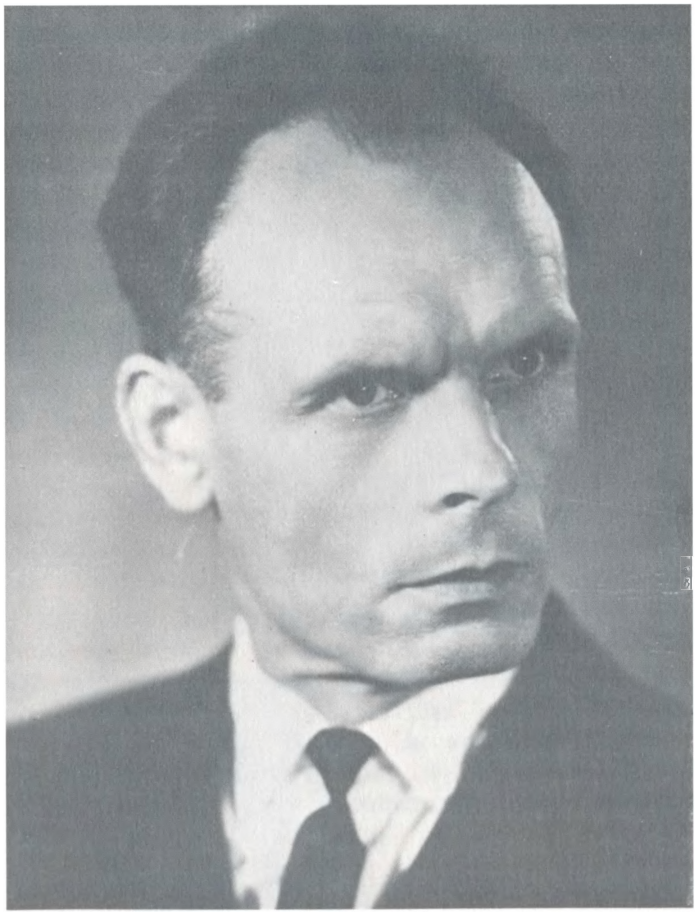

Д. Шумук в один із вільних років між ув'язненнями.
(Час невідомий)

VIII
НЕВІЛЬНА „ВОЛЯ" І НОВЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

1. Дорога додому в дні „відлиги". Тривоги сталінців і відвага їхніх жертв. Спостереження та розмови й роздуми.

20 серпня 1956 р. ми сіли в потяг „Москва-Лена". Потяг рушив, і на душі стало легко-легко. Приємно залишити землю тяжких мук і страждань. Приємно віддалятися від місця принижень і знущань. Колеса вагонів, вистукуючи стики рейок, відзначали віддалення від тих страшних місць ганьби людського роду, які лягли чорною плямою на ту систему, що створила ту безкраю мережу, зіткану з колючих дротів та вартівних вишок. На світанку я прокинувся і глянув у вікно. Потяг притишив ходу. Це була зупинка Чума. Жінки товпилися біля вагонів з усілякою городиною та іншими продуктами. Я вийшов з вагону й купив собі за 3 карбованці сухої вареної картоплі та пучечок зеленої цибулі. Мені приємним тоді був сам акт купівлі і продажу та вільний доступ до вільних людей. Смачною для мене тоді була і та пісна картопля. Смачним було й свіже вільне вранішнє повітря. Весь світ був якимсь святковим, немов оновленим.

Кожна пережита година й доба наближала нас до рідного краю. У дорозі з Вихоревки до Москви пасажири у вагоні мінялися. Їхали з нами прості трудівники, їхали чиновники, їхали студенти, їхали й молоді дівчатка, тікаючи з „цілинних земель". Прості трудівники лаяли Сталіна. Студенти сміялися й оповідали анекдоти про сталінців. Ті, що тікали з цілинних земель, лаяли поспіль усіх. Лише чиновники, боляче відмовчуючись, перекидалися один з одним короткими заувагами: „Это не продлится долго". „Да, беспорядки долго длиться не могут". Вони тужили за минулим і з притамованою погрозою дивилися на майбутнє. А я думав

собі так:

,Як довго не заплямують ганьбою всіх взагалі й кожного зокрема з тих, хто організовував голод у тридцять третьому році, хто віднімав хліб від тих, що його виростили, і хто в 1937-му році й пізніше арештовував, знущався по тюрмах і таборах та розстрілював ні в чому не винних інтеліґентів і чесних трударів міста й села, так довго існуватиме небезпека тиранії, соромливо названої ,,культом особи''. Величезна армія неназваних злочинців, пляномірно розставлена верховним тираном від верху до низу, лише причаїлася в очікуванні сприятливої миті, щоб знову стати на весь свій зріст і продовжувати свою чорну справу. Одне тільки обнародування кожного злочинця і заплямування їх на місцях доконаних ними злочинів унеможливить їм повернутися на свої старі місця для продовження своєї чорної справи''.

— Да, — з болем у серці напівголосно говорив чиновник до свого сусіда по вагоні, — так быстро забыл народ о тех, кто отсталую полуфеодальную Россию превратил в передовую индустриальную страну, кто построил Кузбас, Магнитогорск, Беломор и Москва—Волга каналы, кто разгромил фашизм и расширил государство России аж за Карпаты и в Пруссию, за Кенигсберг.

— Да, о хорошем народ быстро забывает, а помнит только пустяки, мелочь, — із сумом відповів йому сусід.

Я не витримав і підвищеним тоном заговорив:

— Страшна смерть від голоду мільйонів трударів села, в яких відняли хліб, ними самими вирощений, — це не ,,пустяки'' і не ,,мелочь'', це потворний антилюдяний злочин! Масові репресії, страшні тортури й розстріли, голод, холод і каторжна праця на далекому Заполяр'ї, в царстві вічних морозів — це також не ,,мелочь'' і не ,,пустяк'' для тих, що це все пережили та для їхніх гнаних і голодних рідних. Ті жахливі злочини ,,пустяками'' називають тільки кровожерні нелюди!

Чиновник дивився на мене розширеними переляканими й одночасно погрозливими очима і мовчав. Із сусіднього проходу, вислухавши нашу розмову, підійшов до нас якийсь здоровий, років п'ятдесяти чоловік і, простягнувши до чиновників свої могутні руки, сказав до них:

— Не ви, сталінське плем'я, побудували Кузбас, Магнітку та Біломор і Москва-Волга канали, а ми, викинуті вами з наших рідних хат Полтавщини, Київщини й усіх інших областей України! Ми — насильно вивезені вами на ті ваші ,,стройки'', голодні, босі й обірвані побудували все це, чим ви зараз

хвастаєтеся перед усім світом. Не ви, а наші сини, сини-трударі розгромили фашизм. Винуватцем того, що фашисти захопили всю Україну, Білорусію й підійшли під Москву та Ленінград, був Сталін і все його плем'я. А заслуга за розгром фашистської Німеччини належить народові, а не Сталінові. Я репресований, гнаний і голодний, викинутий із своєї рідної хати на Полтавщині, побудував Кузбас, а мої брати будували Біломор і Москва-Волга канали, а наші сини брали Берлін!

Чиновники з огидою й страхом відхилялися від жестів дужих рук широкоплечого полтавця й мовчали. Студенти з молодечою веселою цікавістю прислухалися до цієї розмови.

А я снував роздуми над тим, що людству дала, раніше ідеалізована мною, Жовтнева революція. ,,Хто був нічим, той став усім, а хто був усім, став нічим''? Формально, то це насправді так і було, але по суті то така заміна місцями нічого надзвичайного людству не дала. Гнані стали гонителями, а гонителі — гнаними. Суть не змінилась, лише збільшилася нетерпимість і жорстокість. Ленін, брат незвершеного царевбивці, виношуючи ідеї й пляни Жовтневої революції, в царські часи відбував покарання в селі Шушенському. Цей найзатишніший клаптик Сибіру, Мінусинську долину Ленін назвав ,,Сибірською Швайцарією''. У тій ,,Швайцарії'' Ленін студіював марксизм, вивчав англійську мову, ходив на полювання, займався лижним спортом, ходив на ковзанах по Єнісею і написав 30 політичних творів! А ми, прості трударі села й міста, за саме тільки прагнення волі знемагали від холоду, голоду й тяжкої каторжанської праці в підземеллях вічних мерзлот у далекому Заполяр'ї. Нас били, ображали і знущались у найжорстокіший спосіб, називали ,,фашистами'' й ,,буржуазними націоналістами'' — не в царській, а в ,,звільненій від усякого гніту і безправ'я'' Росії.

,,Коли б насправді Жовтнева революція розв'язала всі наболілі питання народів Російської імперії, то в другу світову війну німці не могли б, майже без бою, захопити Україну, Білорусію, Прибалтику та підійти під Москву, Ленінград і Царицин. І Власов не зміг би з військовополонених створити цілу армію, яка воювала проти Росії із значно більшою завзятістю від найдобірніших фашистських військ. У першу світову війну не фашистам, в просто німцям не вдалося з руських військовополонених створити армію і кинути її проти царської Росії. А з англійців, американців та французів німці, ані в Першу, ані в Другу світову війну не створили ані одного батальйону, який би спрямував свою зброю проти своєї ма-

тірної армії. Це трапилось тільки з росіянами. Одні лише радянські військовополонені взяли до рук німецьку зброю і з повною рішучістю повернули її проти радянської армії. Наявність РОА (Российской Освободительной Армии) і національних батальйонів з кавказьких, середнєазійських і прибалтійських народів та української СС дивізії по стороні Німеччини найкрасномовніше свідчать про те, що в Радянському Союзі не все гаразд, що основні питання, заради яких народи Росії піднялись на революцію, залишились нерозв'язаними. Росіян в РОА, які з повною відданістю билися проти радянської армії навіть ще й після капітуляції німецької армії, було в декілька разів більше від усіх українців в СС дивізії, шо воювала проти радянської армії, і тих, що були в УПА й воювали як проти німців, так і проти карних батальйонів НКВД. Одначе в таборах на Заполяр'ї власовців було дуже мало, їх судили тільки за індивідуальне вбивство. У таборах засуджених їх було у декільканадцять разів менше, ніж українців, їх було менше навіть і від естонців. З цього видно, що радянська каральна машина підійшла до них згідно зі старою російською мудрістю: ,,Свои люди — сочтемся". Адже РОА була також за ,,єдіную недєлімую".

,,Про боротьбу власовців проти радянської армії та про їхні ,,звірства" не видають брошур, не пишуть в журналах і газетах. Про Власова та власовців тепер уже ніхто ніде й не згадує. А про бандерівців і українських ,,буржуазних націоналістів" ще й досі не перестали видавати великим тиражем десятки брошур і книг та чорнити їх у всіх журналах і газетах. Радянська каральна машина не думає про те, що навіть число засуджених і репресованих українців за націоналізм красномовно свідчить про наступ російського великодержавного шовінізму на національні інтереси українського народу та його духову культуру.

,,Хто говорить чи пише у Польщі про польський націоналізм, чи в Румунії — про румунський, чи в Угорщині — про угорський, чи, нарешті, в Росії — про російський націоналізм? Ніхто!!! Чому ж там про це не пишуть і не говорять? Чому в тих ,,соціялістичних країнах" нікого не судять за націоналізм? Тільки тому, що там, у тих країнах не існує національного питання. Варшава розмовляє й пише своєю рідною польською мовою. В усіх установах і підприємствах у Польщі панує рідна польська мова. Усі школи — початкові, середні й вищі провадять навчання польською мовою. Так само

і в Румунії та Угорщині. Ті держави зв'язані з Радянським Союзом політичними та військовими пактами й економічними договорами. Ті пакти й договори обмежують їх у зовнішній політиці й торгівлі. Але, все ж таки, ті народи мають свою державу, свою національну армію і свій емісійний банк. Держава без своєї національної армії і без свого емісійного банку — це не держава. У такій „державі", як УРСР не може бути й мови про суверенність. У такій „державі" говорення про це, що я оце пишу, іменують „буржуазним українським націоналізмом" і судять за це на довгі роки неволі. А в неволі, далеко за межами рідного краю, тяжкою працею, голодом та всіляким приниженням „перевиховують". Ось така-то „суверенність" українського „меншого брата". І як довго „старший брат" у старовинному Києві буде вважати українця „хохлом" і „молодшим" братом, так довго „старший брат" і його мова будуть панувати в хаті „меншого" брата.

„Найменший опір проти духової інвазії „старшого брата", яка проникає разом з його мовою, кваліфікується „антиінтернаціональним", „антирадянським", „націоналістичним" виступом і за це жорстоко переслідують або й судять.

„Словом, національне питання в Радянському Союзі стоїть найгостріше від усіх інших питань. І Росія ніколи цього питання не розв'яже на такому рівні, як це у свій час зробила Швеція. Низька духова культура і експансивний дух не дозволять росіянам дати можливість відокремитись Україні, так як висококультурні шведи дали можливість відокремитись Норвегії. А яничари українського походження допоможуть „старшому" братові загнуздувати непокірних і тримати в ярмі.

„Будучи марксистом ще до приєднання західніх земель до Радянської України, я не знав про те, що національне питання так і залишилось нерозв'язаним. Тоді я більше думав над суттю марксистсько-ленінської термінології та її практичних застосувань у житті. Ось, наприклад, я не міг збагнути терміну „диктатура пролетаріяту". Цей термін, придуманий „наймогутнішими умами", завжди видавався мені нонсенсом. На мою думку, то, по-перше, цей термін є абстрактно-фігуральним поняттям, а по-друге, — якщо підневільна кляса в результаті клясових боїв переможе панівну і заволодіє всіма її багатствами і владою, то в ту ж мить вона перетворюється з підневільної кляси в панівну, а панівна перетвоюється в підневільну.

Але ж, якщо пролетар став господарем і керівником держави, то в ту ж саму мить він перестав бути пролетарем,

і його інтереси та стосунок до виробництва докорінно змінилися. Будучи робітником, той пролетар був зацікавлений, щоб на виробництві якнайменше витратити своєї енергії і якнайбільше заробити грошей за робітний день, себто, якнайменше дати і якнайбільше взяти. А ставши директором того ж самого заводу, інтереси його в ту ж саму мить змінюються прямо у протилежному напрямку. Він із усіх сил намагатиметься з кожного робітника витиснути максимум робочої енергії на користь виробництва і мінімум йому заплатити за ту витрачену ним енергію. Отже, по суті все стає на свої місця, так як було й раніше. Без додаткової вартости не може бути ніякого поступу в суспільстві, а визначує величину додаткової вартости і відбирає її від продуцента та розпоряджається ним завжди провідна кляса. Експлуатація робочої сили була, є і буде завжди. Боротьба за справедливий розподіл національних прибутків велася й ведеться завжди і всюди. Але в демократичних країнах така боротьба не інкримінується як „антидержавний виступ", а в тоталітарних — такі виступи інкримінуються як „антидержавні" і за них суворо судять".

На п'яту добу ми вже були в Москві. На Ярославському вокзалі нас зустрів якийсь московський „жулік" і почав пропонувати нам свої „услуги", особливо хапався за наші валізи і брався супроводити нас на Київський вокзал. Довелося його „просвітити".

— Знаєш що, пареньок, шукай собі других клієнтів, бо в нас тобі нічого не вдасться викроїти. Зрозуміло? — досить переконливим тоном сказав йому один із наших, молодий і здоровий хлопець.

— Я понял, — сказав „жулік" і відстав від нас.

На Київському вокзалі ми розташувалися всі разом. Нас було більше 30-х осіб. До нас прилучилася ще маленька група з Норильська. Серед норильчан було троє дівчат, звільнених комісією. Одна з них була дуже вродлива.

— Скільки вам років було, як вас заарештували? — запитав я тієї красуні.

— Сімнадцять.

— За що ж вас судили?

— Зв'язківцем була. З поштою затримали.

— Де ж вас допитували?

— У Львові.

— І вас били?

— О, ще й як били. У Львові в НКВД був такий пірат

Виноградов. Ото він закручував свою лапу у мої коси і бив моєю головою об стіну так сильно, що кров бризкала по стінах, — із сльозами в очах відповіла красуня.

— Із дівчат ще більше знущалися, ніж з хлопців, — додала її подруга.

,,Боже, Боже, коли ж тому всьому прийде кінець", — думав собі я. — Нас звільнили, але як довго виноградови будуть сидіти у Львові, Станіславові, Луцьку й Києві, так довго нам не доведеться спокійно жити, трудитися й відпочивати на своїй рідній землі. Вони ж і прийшли на наші землі зумисне для того, щоб при допомозі наших яничарів винищити всіх тих, у кого хоч трішечки пробудилась національна свідомість. Власовці виноградових не хвилюють і вони їх бандитами не обзивають, бо по суті вони заодно, за ,,единую и неделимую". Їх хвилюють оті сімнадцятилітні дівчатка, їх хвилює безмежна любов тих дівчаток до рідного краю, до свого народу, до рідної мови, рідних звичаїв, до краси Карпатських гір, до краси родючих ланів Поділля. Їх хвилює все те, що дише не їхнім духом, що має свою неповторну красу, не ними нам дану".

На вокзалі в нашому розташуванні знову з'явився якийсь московський ,,жулік" і почав тертися біля наших молодших хлопців, розпитуючи їх, хто вони такі та звідкіля й куди їдуть. Приставання того ,,жуліка" нас насторожило. Всім було ясно, що він прийшов сюди до нас не з цікавости. Ми збоку слідкували за його рухами очима. Чекати довелося не довго. ,,Жулік", виждавши, поки наші сусіди, розташовані навпроти нас, пішли до буфету, залишивши зі своїми валізами малих дітей і стару бабцю, схопив дві валізи й хутко почав віддалятися. Нам було ясно, що він робить це з таким розрахунком, щоб підозріння сусідів упало на нас. Але в ту ж мить двоє наших хлопців догнали його і так його побили, що того ,,жуліка", який стратив свідомість, санітари в білих халатах забрали на носилки й понесли геть. Під час цього інциденту раптово піднялися на ноги всі пасажири на вокзалі, але ніхто не промовив жодного слова і не рушився з місця. Незабаром прийшов капітан залізничної міліції і, звернувшись до мене, сказав:

— Пойдем к нам, напишем протокол обо всем, что здесь произошло.

— Я нікуди не піду і ніяких показів давати не буду.

Капітан міліції усміхнувся. До нас підступило ще двоє наших хлопців. Капітан з тим самим словом звернувся і до них, але

вони також відмовились давати покази в тій справі. І так капітанові довелося шукати свідків з приводу того випадку серед сторонніх пасажирів.

А тим часом з'явились і господарі тих валіз. Сторонні люди оповіли їм про все, що трапилось. Господарі валіз підійшли до нас і подякували нам за те, що ми не дозволили тому „жулікові" вкрасти їхні валізи. Пасажири, що були сусідами з нами на вокзалі, після того не спускали з нас очей, показували на нас одні одним і щось оповідали про те, що трапилось.

Пізніше з'явилася на вокзалі молоденька, років дванадцяти, дівчинка і тихенько, переходячи від пасажира до пасажира, пропонувала пасажирам купувати в неї хрестики. Пасажири радо купували ті хрестики. Купували й ми. Аж раптом міліція почала ловити ту дівчину. А дівчина, тікаючи між пасажирами, прибігла до нас і тут же її наздогнала міліція. Наші хлопці заступилися за дівчинку і не віддали її.

— Ви краще дивилися б за тими, що тягнуть у людей валізи, і ловили їх, ніж маєте бігати за тією дівчинкою. Вона ж не краде, а лише продає ті хрестики, — сказав я.

Наші хлопці підтримали мене. І міліціонер, не сперечаючися з нами, відійшов. Міліція ставилася до нас дуже ввічливо, видно було, що їм був даний спеціяльний наказ щодо нас. Квитки на потяг Москва-Київ нам закомпостували без черги і ввечері ми виїжджали на Київ. Їдучи до Києва, я снував роздуми про зустріч з донькою, про сина, який народився і виріс без мене, про своє рідне село, та про свої чудові гаї, луки, поля і болота, в яких народився й виріс, у яких починав думати про прийдешній свій тернистий шлях у пошуках тієї принадливої примари, яку назвали люди Істиною. У вічних пошуках тієї омріяної красуні люди знемагають і вмирають, а вона, окаянна, принаджує все нових і нових шукачів. З кожного покоління виділяються безстрашні шукачі, які, не зважаючи на невдачі своїх попередників, відважно пускаються в пошуки тієї королеви всіх красот, добра і правди, і в пошуках, так як і їхні попередники, загибають, не осягнувши мети. Всі вони на своєму шляху потрапляють у тенета „сатани", який, переодягшись у принадне убрання добра і правди, видає себе за істину.

17 років тяжкої неволі — польської, німецької і російської — мене втомили і мені хотілося відпочити. Я мріяв про „тиху пристань", про мирне й спокійне життя. А насамперед я мрі-

яв про зустріч з рідним краєм і донечкою. А потяг все мчав і мчав. Мої товариші з неволі жадібно питали один одного: „Коли ж ми вже ступимо на землю своєї батьківщини, на землю України? Де і від якої станції починається Україна???"

— Від станції Михайлівський хутір починається Україна. Ось проїдемо Брянськ і Брянські ліси, а там уже й будемо виглядати Україну, — відповів я.

На станції Михайлівський хутір, миттю всі ми вибігли з вагону й кинулися купувати помідори, молоду цибулю та огірки. В усіх очі світилися безмежною радістю. Купуючи ту всячину українських полів, наші хлопці більше дивилися на червонощоку продавщицю, що розмовляла полтавською говіркою української мови, ніж на те, що вони купували. Ця мила жінка своїм гумором, дотепом і полтавською м'якою вимовою просто зачарувала всіх. З радости — і здачі хлопці відмовилися брати.

— Так, це вже Україна, тут земля, вода, і навіть трава пахне чимось рідним, близьким і милим серцю, — сказав старий Прокіп.

У Конотопі в наш вагон сіли дві молоді дівчини і розташувалися в нашому проході. Вони їхали до Тернополя. Наші хлопці з тими дівчатами розмовляли, жартували, сміялись і співали українських народніх пісень. Усім було дуже приємно й весело. Це були медички із середньою освітою. Вони працювали в Тернополі в лікарні.

— А чи ви, дівчатка, знаєте хто ми такі? — у ході розмови й жартів я запитав їх.

— Ні, не знаємо, — відповіли обидві разом.

— А ви там у Тернополі чули розмови про бандерівців?

— О, чули. Після призначення нас туди на роботу, нам читали лекції про бандерівців, що це страшні бандити, які вбивали безвинних людей, — відповіли наперехопки одна перед одною дівчата.

— Оце ж ми всі тут і є бандерівцями. Оце нас звільнили з неволі і ми їдемо додому, — сказав я.

— Це неправда, ви нас обманюєте. Ви ж не вбивці, ви не могли вбивати людей.

— Ми ж не говорили вам, що ми вбивали людей. Мене судили за націоналістичну діяльність, — сказав я.

— Але ж це правда, що бандерівці — бандити?

— Бандити є бандитами всюди, куди б вони не попали, чи то в бандерівці, чи то в червоні партизани, чи то

в польську АК, чи в Людову Армію, тільки не всюди мають однакову можливість бандитствувати. А добрі люди, без огляду на те, куди їх доля закинула, вони завжди і всюди залишаться добрими. Так що це неправда, що бандерівці всі бандити, а червоні партизани всі благородні. Всюди трапляються всякі люди, добрі й погані, — відповів я.

Під обід наш потяг прибув у Дарницю, а звідти рушив у напрямку Дніпра. За Дніпром завиднілись київські гори, вкриті чудовим кучерявим лісом. На верхів'ях гір красувались золотоверхі церкви. Через міст на Дніпрі потяг йшов тихо. Всі мої товариші мимоволі мовчки, в глибокій задумі дивилися на Дніпро, гори, ліс, церкви і на величний пам'ятник Володимира Великого. А я, дивлячись на Володимира з хрестом, що стояв на горі над Дніпром, думав собі так:

— Один Володимир насильно охрестив нашу прадавню поганську Русь, а другий („Володимир Ілліч") перехрестив її на комуністичну віру. Християнська віра прийшла до нас із висококультурного, на той час, півдня і принесла нам письменність і культуру, яку наші предки засвоїли на свій лад. А що прийшло до нас із комуністичною вірою, принесеною нам з відсталої півночі?...

У Києві ми пішки пішли до Володимирського собору, а звідти до університету. Подивились на той будинок, у якому 1918-го року засідала Центральна Рада на чолі з професором Грушевським. Поклонилися перед пам'ятником Шевченка і вернулись назад на станцію в Києві. На станції наші дороги розійшлись. Одні поїхали до Львова, другі до Станіславова, треті до Дрогобича, а я з декількома хлопцями поїхав на Полісся, до станції Ковель.

2. На рідній не своїй землі — серед „своїх" чужих людей. Відгомін польських і угорських подій. Вимушене переселення й нові поневіряння.

Уява розвивалася все більше й більше. Рідне село, дорогі моєму серцеві куточки нашого чудового Полісся, березові гаї, зарослі лозою, черемхою й калиною болота, пахучі луки й поля, — все це барвистими образами випливало в моїй уяві і переносило мене в світ мого дитинства та юнацтва. Переноситись у світ уяв і милих серцеві спогадів інколи буває дуже приємно.

А своєї донечки я дорослою так і не міг собі уявити.

Мені завжди ввижалося, що це п'ятирічне, дуже миле, веселе й гарне дівчатко безжурно стрибає по квітучій картоплі, граючись у схованки з моєю мамою.

Від Ковеля до залізничної зупинки Підгородне було всього 36 кілометрів. Цей клаптик дороги був мені із самого дитинства дуже близьким і знайомим. 26 травня 1939 року, після відбуття 5-х з половиною років польської неволі, тією ж самою дорогою я повертався додому з Білостоку, де перебував у тюрмі. Тоді мені було 25 років. Я повертався добре вишколеним, віруючим комуністом. А зараз, думав собі я, мені вже 42 роки. Я відбув 11 з половиною років нової, вже радянської, тяжкої неволі в далекому Заполяр'ї, на каторжних роботах — за націоналістичну діяльність. Слідство, суд і польська тяжка тюрма не зломили мене, я вийшов з того всього ще більше загартованим і вишколеним. А радянська дійсність, та страшна дійсність 1933-37 років, болячки якої я пізнав під час війни (а болячки ці ще не зажили й понині), відвернула мене від комунізму. Силою обставин, я опинився в протилежному таборі — в таборі націоналізму. І ось тепер я знову повертаюся в своє рідне село давно вже зневіреним у комунізмі і з недовір'ям до ОУНівського націоналізму. Я вирішив, наскільки мені дозволить моє знання й досвід, глибинно осмислити все своє минуле й минуле свого народу та й усього людства. А тому що моє минуле, від п'ятнадцяти років мого життя, було тісно пов'язане з курсуючими на наших землях ідеями, то треба суворо-критично осмислити й ті ідеї.

На наших землях перехрещувалися дві антагоністичних одна одній ідеології. Одну підживлювала Москва, а другу Берлін. На мою долю випало так, що перехрещення тих двох, протиставних одна одній ідеологій, пройшло через мене, отож я повинен без упередження осмислити як одну, так і другу, бо саме мені довелося дуже тяжко й довго страждати як за одну, так і за другу. Дати глибинний теоретичний і практичний аналіз тих двох течій не легко, а тим більше мені, в моїх умовинах, але все те, що у моїх силах, я постараюся зробити. Оце з такими думками я повертався на волю.

У рідному селі затримуватись довго я не думав. З дружиною мене зв'язували тільки двоє дітей і більш нічого. Духово ми були чужі одне одному. Дружина мене не розуміла і не могла зрозуміти. Крім того, в 1950-му році вона, без мене, прижила собі ще одну дочку. В рідне село мене тягнуло тільки нестримне бажання побачитися й побути зі своїми

рідними дітьми. А на постійне життя я думав улаштуватися десь в іншій області.

Проїжджаючи з Ковеля в Підгородне, я не зводив очей із приляглих до залізниці знайомих і близьких моєму серцеві гаїв, полів і лук. Але все це сприймалося зовсім не так, як у 1939 році. Від усього того віяло якоюсь незрозумілою відчуженістю, байдужістю і холодом. І тут же я подумав словами Тичини: „Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та"... Все було не те, що колись хвилювало мою душу і ніжно ласкало око. Одушевлена поезія перемінилася на бездушну безбарвну прозу. Я боляче відчув, що в тому краю мені вже не жити, що тут уже рідного для мене нічого не залишилось. „Болота висохли, гаї порубали, луки тракторами поорали. А люди, люди також уже стали, мабуть, не ті. Чи це вже й справді все так померкло, поблідло й посіріло, чи може це я постарів і моє сприймання висохло?".., — думав я собі. А тим часом потяг зупинився на полустанку Підгородне.

Я вийшов з вагону й подивився навколо. Полустанка, колись давно побудованого з червоної цегли, не було, не було й того садочка, в якому він тулився. Не було й алеї з височенних старих беріз, крізь яку пробігала залізниця. На чистому полі стояв новозбудований оштукатурений полустаночок. Навкруги було голо, сумно й незатишно. Люди також виглядали якимись порожніми, бездушними й байдужими до всього того, що їх оточувало. „Невже це настала якась духова деґрадація людського роду, чи може, навпаки, я сам деґрадую? — думав я сам собі. Від полустанка Підгородне до Боремщини було кілометр дороги. Це була стежинка, яка колись вилася через струмок, захований у гущавині молодої вільшини, лози, калини, черемхи, та розкішний березовий гай. Але тепер тут усюди було пусто й голо. Веселий струмочок, що пропливав серед невгамовного пташиного співу, перетворився в сумний жалюгідний потічок. А там, де був чарівний гай, розкинулись вивітрені поля, а на них розлилася невимовна туга, — туга за зруйнованою красою. Ласкала моє око тільки та дорога, що бігла в село з півдня, — вона протягувалася попід кронами кучерявих верб, посаджених ще при мені перед війною. Я йшов тією дорогою помалесеньку, придивляючись до всього, що тільки траплялося мені. Не впізнавали мене діти, не впізнавали дівчата й хлопці, не впізнавали й старші — всі дивилися на мене як на чужака. І насправді, я був для них чужим. Мої інтереси, мої роздуми для них були недоступними, а їхні

інтереси для мене були байдужими. Між мною та моїми односельчанами втратився психологічний контакт і налагодити його стало вже неможливо.

Я йшов, а хвилювання зростало з кожним кроком. Ось уже те місце, де колись була сажанка, де плавали качки й гуси, яких тепер уже не було. Ось уже видно садибу мого сусіда і розлогого ясена над дорогою. А ось уже й моя садиба. Моя, але не та. Колись тут був розкішний садочок, пасіка, а зараз голо й пусто. Залишилися тільки дві сухі груші, кучерявий зелений волоський горіх та декілька вишень. Над дорогою стояла маленька хатинка, побудована вже після війни, без мене. Я прискорив ходу. Серце калаталося все дужче й дужче. І нарешті я ввійшов до хати. На кухні не було нікого. Я постукав до кімнати.

— Прошу! — почувся ніжний лагідний голос.

Я ввійшов.

Біля столу стояла в білому платтячку молода, сповнена недоторкнутою свіжістю й красою, ніжна дівчина.

— Доню! — розкинувши руки, кинувся я до дочки.

— Тату! — відкликнулась дочка й кинулась мені в обійми. Поцілувавшись, ми довго стояли в обіймах, пригортаючись одне до одного, й мовчали. Пізніше сіли на ліжко і знову, пригортаючись одне до одного, мовчали. Ми не розмовляли, щоб не осквернити і не сполохати своїх невимовних почуттів. Пізніше прийшла дружина і, забачивши нас в обіймах з дочкою, аж ужахнулась, а тоді з якоюсь неприродністю кинулась цілуватись. Незабаром прийшов і син. Він також поцілувався зі мною якось відчужено, наче під якимсь примусом. А Лідочка, бідна Лідочка, їй тоді було всього шість років, вона не знала нічого і горнулася до мене як до рідного.

По-справжньому моїм прибуттям раділи тільки моя донечка й обманута мамою її дочка. Дружина й син ставилися до мене неприхильно. На самоті, у відсутності дітей, дружина оповідала мені всякі небилиці з метою виправдати свій вчинок, наслідком якого з'явилась на світ Ліда. Я слухав і мовчав. З того приводу я їй ніколи не сказав жодного слова і нічого не питав.

Незабаром прийшли сусіди: Федір Михальчук і Нечипір Власюк, а пізніше прийшов ще й Василь Власюк. Сусіди почали оповідати про своє життя, про колгосп, одного голову колгоспу лаяли, а другого хвалили. Їхня поява та їхні розмови видалися мені дуже невчасними й недоречними. Мені хотілося

побути в своїй хаті самому зі своїми дітьми, і тому я сказав:

— Я вже давно тут не живу і тому мене зовсім не цікавлять ваші колгоспні справи. Зараз мене цікавить тільки моя дочка і син.

Перші дні мене відвідували рідні, близькі та знайомі. В цих відвідинах більше проявлялася звичайна цікавість, ніж добросердечність. Всі вони знали мене раніше палким, ідейним, відданим комуністом. Всі вони колись заслуховувались у мої палкі виступи на мітінґах. Отож усім було дуже цікаво знати, що ж це таке відвернуло мене від комунізму та повернуло в інший бік. Але прямо ставити такі запитання ніхто не насмілювався. Всі нетерпляче очікували, поки я сам їм про це оповім. Ухилитись від цього я не міг і не мав права. Казати неправду чи оповідати про все детально також не можна було. Тому я обмежився абстрактним з'ясуванням. Всім цікавим я говорив приблизно так:

,,По суті, то я залишився вірним своїм ідеям. Я шукав правди і думав, що вже її знайшов, отож її й іншим показував: ось вона! А виявилося, що в одежу правди переодяглася брехня. Цей обман мене сильно обурив і я не міг собі того простити. Бо це ж ішлося не тільки про мене, а й про тих, кого я вів за собою. Адже я був не тільки трибуном цих оманних ідей, а й організатором людей для служіння тим ідеям. Усе, що я говорив і робив в ім'я тих ідей, я робив з глибокою вірою в серці, — з певністю, що це є вершиною добра і щастя людського роду. А виявилося навпаки. Отже раніше я страждав за ті ідеї, а пізніше страждав за те, що обманувся в них, що це були не ті ідеї, яких я шукав, а лише тільки тонка підкройка під них''.

Пізніше ті мої абстрактні з'ясовування люди сконкретизували, звульґаризували, перередаґували на свій лад і в формі доносу передали КҐБ (Комитет Государственной Безопасности — назва органів ЧК після Берії). А для КҐБ тільки того й треба було. І так знову на мене завели справу. Але це настало пізніше. Я було заплянував побути з дітьми не більше одного місяця, але вийшло зовсім по-іншому. З кожним днем я все більше й більше привикав до дочки і не міг собі уявити, як я могтиму з нею розлучитися. А дні, тижні й місяці проходили дуже швидко.

Кожного дня поштарка приносила мені по три, п'ять, а іноді й по сім листів. Колишні в'язні, які відбували пока-

рання в Норильську, писали до мене з усіх кінців Радянського Союзу. З Польщі писав до мене Степан Семенюк і висилав мені польські журнали й газети.

В Польщі недавно перед тим звільнили з тюрми Ґомулку і Спихальського. Розпочався шостий пленум Польської Об'єднаної Робітничої Партії. В роботі пленуму взяв участь Ґомулка. З Польщі повіяло свіжим повітрям гуманізму й демократії. На пленумі гостро засуджували дотогочасну внутрішню політику партії. У Москві з того приводу забили в тривогу. Хрущов і Булганін без запрошення приїхали до Варшави. Під польський кордон день і ніч підтягували війська. Напруження зростало. Хрущов і Булганін домагалися зустрічі з Охабом і Циранкевічем. Але пленум вирішив, щоб у переговорах з Хрущовим і Булганіним, крім Охаба і Циранкевіча, взяв участь Ґомулка. Розмова відбулася в напружених обставинах. Першим секретарем ПОРП пленум вибрав Ґомулку. На незнайомого мені Зенона Валька нападали на пленумі за те, що він від імени Політбюра розпорядився, щоб преса описувала щойно придушений тоді познанський страйк і бунт робітників як кривавий путч, організований із-зовні закордонною аґентурою. Ґомулка гостро засудив таке ставлення справи в Політбюро щодо познанських подій, висловивши з того приводу таку фразу, що, мовляв, робітнича кляса без причин за зброю не хапається. Отож тими словами він реабілітував тих, що в Познані схопилися за зброю і чинно виступали проти політики уряду. Нерентабельні колгоспи Ґомулка розпустив. Припинилось цькування на індивідуальних господарів. Авторитет Ґомулки зростав не днями, а годинами. Ґомулка став улюбленцем усього народу. Його любили навіть і ті, що не поділяли комуністичних поглядів. Ґомулка став найавторитетнішою в Польщі людиною.

Я радів тим, що тоді відбувалося в Польщі. Я гордився Ґомулкою. Коли б Ґомулка побув при владі 4-5 років, так як це робиться у насправді демократичних країнах, то цей період, мабуть, був би записаний в історії Польщі золотими буквами. Але сталося по-іншому, Ґомулка був при владі аж чотирнадцять років. А влада має таку тлінну силу, що розкладає навіть найкращих і найшляхетніших людей. Отже вона, окаянна, розіклала й насправді гуманного, простого, скромного і всім доступного Ґомулку.

Колись, ще перед Другою світовою війною, коли і я був комуністом, за дорученням партії, Ґомулка займався профспілковою роботою, тоді він організував і керував страйками. У ті

часи Ґомулка був насправді відданим борцем за справу трудового люду, за справу демократії, він тоді щиро боровся за підвищення добробуту трудящих і їхні права в суспільно-громадському житті. Прийшовши до влади, він також деякий час намагався залишитися вірним своїм принципам служіння трудовому людові й демократії. Але тлінна сила влади зробила своє. Тому пізніше, восени 1969 року, Ґомулка в жорстокий спосіб розгромив виступи польської інтеліґенції, спрямовані проти наростаючої загрози диктатури. У тій крайньо антигуманній і антидемократичній реакції Ґомулка вміло, завдяки своїй демагогії, змобілізував по своєму боці робітничу клясу і підперся її підтримкою в своїй розправі з інтеліґенцією. А в грудні 1970 року Ґомулка, встановивши свою диктатуру в партії й уряді, зробив наступ на життєві інтереси робітників, різко знижуючи їхній життєвий рівень. Робітники всіх портових міст Польщі на знак протесту оголосили страйк і виступили на вулицях з протестами проти антидемократичної політики Ґомулки. А Ґомулка, той же самий Ґомулка, що перед війною піднімав робітників і організував їх до страйкової боротьби за підвищення зарплати, за демократію, а восени 1956 року з приводу познанських подій сказав, що робітнича кляса ніколи безпідставно за зброю не хапається, у грудні 1969 року дав команду поліції і війську стріляти по робітниках. Кривава розправа Ґомулки з робітничою клясою Польщі найкрасномовніше свідчить про те, що влада має у собі таку величезну тлінну силу, перед якою не можуть устояти навіть і найкращі люди. Я забіг трохи наперед у своєму екскурсі з приводу подій у Польщі, Ґомулки і демократії. Але щоб дати якнайчіткіший образ своїх міркувань з того приводу, я інакше не міг того зробити.

Незадовго після унормування політичного становища в Польщі, у 1956 році виник гострий конфлікт на Суезькому каналі. Єгипет захопив Суезький канал. Англія і Франція виступили на захист своїх прав щодо каналу, який вони побудували. Виникло гостре політичне напруження. Колгоспники на західніх землях України перестали працювати. Всі кинулися до крамниць по сіль і мило. За два дні розібрали все. ЦК партії розпорядився у формі лекцій про міжнароднє становище усім громадянам довести до відома, що конфлікт на Суезькому каналі у війну не розгориться, отже тому всім треба продовжувати трудитися на своїх місцях. У наше село з того приводу приїхав читати лекцію перший секретар райкому партії. На ту лекцію прийшов і я зі своєю дочкою. Говорив він

гидким суржиком. Це була якась кострубата мішанина російської й української мови. А хід подій так переплутав, що коли б його виступ хтось записав на плівку й вислав у ЦК партії, то його того ж самого дня зняли б з роботи. Але того ніхто не зробив і він залишився на своїй посаді.

Суезький конфлікт, зусиллям ООН, був полагоджений на користь Єгипту. Уряд Ідена в Англії подався до димісії. Новий кабінет міністрів за дорученням королеви сформував Мекміллен. Цей шотляндець належав до тієї самої консервативної партії, що й Іден, але це не завадило йому бути іншої думки, ніж Іден, з приводу Суезького каналу і в цілому ряді інших питань. „Англійці роблять помилки так як і всі інші, але вони вміють їх виправляти краще від інших", — думав собі я.

Незабаром після Суезького конфлікту вибухло повстання в Будапешті, спрямоване проти диктатури Ракоші. До влади прийшов Імре Надь. Відлуння того повстання швидко покотилося і на наші землі. Колгоспники знову перестали працювати, а декотрі жінки почали навіть погрожувати зненавидженим ними бриґадирам і голові колгоспу. Тим разом заіснувала дуже складна ситуація. Напруження зростало з хвилини на хвилину. Бої в Будапешті і скрізь в Угорщині розвивалися на користь повстанців. Постала безпосередня небезпека виходу Угорщини з союзу країн Варшавського пакту. Такий акт став би дуже небезпечним для політики Радянського Союзу. І тому уряд Хрущова дав команду радянським військам, стаціонованим в Угорщині та скупченим біля її кордонів, придушити повстання. І повстання силою радянських військ було придушене.

Після тих кривавих подій в Угорщині, розпочався натиск на колишніх політв'язнів, звільнених з ув'язнення комісією. Нас почали всілякими способами виганяти із західніх областей України. Відтоді місцеві власті почали явно вороже ставитися не тільки до мене, але й до моїх дітей. Витворилась дуже важка атмосфера. Біля хати було встановлено стеження із завданням вислідити, чи до мене приїздять які чужі люди. Голова колгоспу почав налягати на мене, щоб я виходив у колгосп на роботу. Треба було кудись виїжджати. А куди саме їхати, то я й сам не знав. У Дніпропетровську жив один мій знайомий з комуністичного підпілля, отож я й поїхав до Дніпропетровська. Мій знайомий пізнав мене відразу з порога, хоч ми й не бачилися сімнадцять років. Він був партійний, але прийняв мене дуже радо. Сім днів я шукав квартири і нарешті знайшов, але в пашпортному бюрі мені категорично

відмовили прописку і дуже грубо й вороже поставилися до мене. Цей безвихідний стан почав пригнічувати мене і відбирати охоту до життя.

На дев'ятий день я виїхав з Дніпропетровська. Їдучи назад на Волинь, я зупинився в Києві, у своєї племінниці Дусі, щоб оглянути Київ. Оце тоді перший раз я побачив Печерську Лавру, Софійський собор, Золоті ворота і Аскольдову могилу. Ті славні пам'ятники високої культури наших предків надихали мене вірою у свій народ. Колись Україна була залізним щитом в обороні европейської культури перед диким Сходом. Тоді з київськими князями дружили найсильніші королі Европи, не як зараз з нами, мізерними правнуками; про це нагадують тільки оті величні залишки наших предків, великих духом, пам'ятники їхньої культури. „Може ще колись цей могутній дух наших славних прадідів княжої й козацької доби відкликнеться в крові своїх правнуків незрячих і просвітить їхній розум та надихне їх мужністю", — думав собі я.

Вдома мене зустріла пригнічена і ображена донечка.

— Тату, тепер нам тут жити вже неможливо. Оце зараз вербують переселятися в Кримську, Дніпропетровську й Херсонську області. Давай завербуємося й поїдемо звідсіля усією родиною, — сказала донечка.

У мене такого пляну не було. Я знав, що з дружиною не зживуся. Нас лучила дуже тоненька ниточка, цебто — діти. А як тільки діти поодружуються, то нас уже ніщо лучити не буде, а роз'єднуватиме все. Але відмовити дочці в її проханні я не міг. І тому згодився переселятися разом із усією родиною.

Ввійти в контакт з жителями свого рідного села я вже не міг. Їхнє коло інтересів мені не підходило, а мене зрозуміти їм було не під силу. За період панування радянської влади село змінило своє духове обличчя. В загальному селяни забудувалися краще, ніж за Польщі. Число освічених людей значно збільшилося. Але духова культура села зменшилася. Затихли у селі старовинні народні пісні, затихли хвилюючі душу веснянки, затихли купальні і петрівчані пісні, замовкли й колядки. Все, що живило і скрашувало людську душу, зникло. Увечері, замість веселого співу народніх пісень, роздавалися дикі крики п'яниць. Пили всі. Горілки випивали люди, в загальному беручи, за один день більше, ніж під Польщею за цілий місяць. Увечері люди замикали хати, щоб не всунувся якийсь п'яниця і не наробив бешкету. Одного разу ввечері хтось постукав і до нас. Ми відчинили двері. До хати ввійшло двоє незнайомих

мужчин:

— Це тут живе Дубій? — запитав старший віком.

— Ні, Дубій живе через дві садиби далі, — показуючи рукою в бік хати Дубія, сказав син.

Але непрохані гості не збиралися йти до Дубія, і без жодного припрошення присіли в нас і почали розпитувати, хто я такий та звідкіля і коли сюди прибув.

— А хто ж ви такі будете? Ви ж нібито шукали Дубія і раптом розпочали допит: хто я, звідкіля і чого, — запитав я.

Старший віком з відтінком хвалькуватости вийняв червону книжечку і подав мені. Розгорнувши той незвичайний документ, я довідався, що маю справу з капітаном КҐБ Крамським.

— Я сам родом з Росії, з Івановської области. Із жалю і співчуття до українського народу я приїхав сюди добровільно, щоб допомогти українському народові звільнитися від націоналістичних банд. Ми розбили на Волині банди Дубового й Рудого. Ви знаєте їх? — раптово запитав Крамський.

— Ні, я їх не знаю, так як не знаю і вас, — недоброзичливо відповів я.

— А кого ви знали з вожаків націоналістичних банд? — знову запитав Крамський.

— Я з бандитами не знався і прошу більше таких питань не ставити, — з обуренням відповів я.

— Що ж, хоча ви до нас ставитеся неприхильно, однак нам ще доведеться з вами зустрічатися, — з насмішкою сказав капітан Крамський, і тут же піднялися обидва й вийшли.

Ця „візита" тих непроханих гостей мене схвилювала, і я подумав сам собі: „Знову почалося".

Через тижнів два, пізно ввечері, хтось по-поліційному застукав у двері. Цей нахабний стукіт викликав у мене обурення і я сказав синові не відкривати. Стукіт і крик наростав.

— Хто ви такі і чого вам треба? — запитав я.

— Відкривай! Ми з КҐБ! — кричав чийсь голос.

Я відкрив, у хату вскочило двоє незнайомих людей, але син в одному впізнав місцевого ветеринарного фельдшера, а в другому ветеринарного санітара. Вони обидва були до безтями п'яні. Пізніше, внаслідок мого суворого до них ставлення, вони спасували і сказали, що вони, мовляв, „прийшли купувати хату".

Ми записалися на переселення в Дніпропетровську область.

Виїзд призначили на 17 березня 1957 року. Нас призначили у Межівський район, у село Слов'янка, у колгосп ім. Щорса. Рано вранці 17 березня ми завантажили свої речі на вантажну машину, а вікна й двері своєї хати навхрест забили дошками. Попрощавшись із сусідами, а властиво зі своєю садибою, ми виїхали зі свого рідного подвір'я. Люди мовчки й байдужо провели нас очима. Шофер додав газу і через хвилин п'ять ми вже були за селом.

У Любомлі на станції з'їхалися переселенці з трьох районів. Для нас було виділено декілька чотириосних вагонів. У Дніпропетровську область їхали тільки одні ми, всі інші переселялись у Крим. Начальник „по оргнабору і переселенню" велів нам завантажуватись у той вагон, що був призначений до Криму.

— Так ми ж призначені в Дніпропетровську область, а не в Кримську, — говорив я йому.

— Від нас більше ніхто в Дніпропетровську область не їде, а дати для вас окремого чотириосного вагона я не можу. Сідайте до тих, що їдуть у Крим, а в Ковелі перевантажитесь у той ешелон, що йтиме у Дніпропетровську область, — сказав начальник.

Виходу не було. Ми змушені були завантажитись разом з кримчанами. Але залізничне начальство відмовилось нас перевантажувати у дніпропетровський ешелон, як у Ковелі, так і в Ківерцях. І так, силою обставин, ми поїхали в Крим.

Із станції Джанкой наш вагон спрямували до Керчі, в район Семиколодязів, на залізничну зупинку Петрова. На цій зупинці всіх з вагону розвантажили, залишились тільки ми. Кримська область нас не прийняла і відправити на місце призначення за свій рахунок також не хотіла. А залізничне начальство за простої вагона начисляло гроші. І так „безпризорними" ми стояли дві доби. На третю добу вранці я вислав телеграму до Києва начальникові по оргнабору й переселенню при Раді Міністрів, Могилі. Щойно тоді з Києва прийшла команда негайно відправити наш вагон у Дніпропетровську область на станцію Межову, згідно з нашим призначенням. 25 березня ми вже були в селі Слов'янка.

Поселили нас в однієї вдови, у маленьку кімнатку на 9 квадратових метрів. Через кілька днів я пішов у колгосп на роботу. Призначили мене причіплювачем на трактор. На цій роботі я перестудився й захворів. Пізніше пішов у будівельну бригаду.

Правління колгоспу виділило нам місце і ми викопали там траншеї під хату. Через тижнів три дочка стала працювати в районовій лікарні медсестрою. Син також почав ходити в колгосп на роботу.

Десь під кінець квітня приїхало з району начальство і скликало загальні збори. Йшлося про те, щоб колгосп ім. Щорса перетворити на радгосп. У тому пляні виступав голова райвиконкому і голова колгоспу. На збори прийшли в основному колгоспниці і всі в один голос кричали: „Ми не хочемо переходити в радгосп. Ми ж колгосп самі організували, звикли до нього і не хочемо ніякого радгоспу".

Але начальство не відступало від свого. Розпочалися індивідуальні бесіди з найбільш упертими. Почулися навіть загрозливі натяки, як наприклад: „Доведеться пошукати, хто це так каламутить воду" і тому подібне. Отож нарешті проголосували за радгосп.

Для мене радгосп був більш сприйнятний, ніж колгосп. У радгоспі був восьмигодинний робітний день і з радгоспу легше можна було вирватись, ніж із колгоспу. А для мене це мало величезне значення, бо я весь час носився з думкою виїхати десь із села. Я хотів лише там побудувати хату. І чекав, поки дочка вступить до інституту.

Але радгосп будувати хати не брався. Директор радгоспу говорив, що в них немає дозволу на будову хат для переселенців. А на квартирі жити далі було неможливо. Ми вибралися на виділену нам присадибну ділянку і там жили під відкритим небом. Там нас пекло сонце і мочив дощ. Нелегко нам було, але ми терпеливо переносили все. Однак таке існування ставало щодалі більш нестерпним, треба було щось робити. Директор радгоспу побудував собі розкішний дім, і йому було байдуже, що ми живемо під голим небом. Голова райвиконкому також тими справами не цікавився, йому потрібне було тільки виконання пляну здачі зерна державі, а про житла для людей йому голова не боліла. Про такі справи вони навіть і розмовляти не хотіли.

Про своє скрутне становище я написав у Дніпропетровськ начальникові по оргнабору і переселенню при Облвиконкомі, Левковцеві. Левковцев написав відповідного листа до райвиконкому і директорові радгоспу. Але ані директор радгоспу, ані голова райвиконкому це звернення Левковцева не взяли до уваги. Тоді я написав у Київ начальникові по оргнабору і переселенню при Раді Міністрів, Могилі. І лише внаслідок натиску

Могили райвиконком відпустив мені необхідну кількість лісу, а директор радгоспу дав необхідний транспорт для перевезення будівельних матеріялів на хату. За літо я хату побудував і тимчасово вкрив очеретом під листок, з розрахунком, що пізніше вкрию шифером. На шифер я написав заяву в дирекцію радгоспу.

На протязі восьми місяців мого проживання в Слов'янці я працював як віл від сходу сонця аж до темної ночі. За той період я нічого не читав і не писав. Листування з друзями скоротив до мінімуму. Одного разу зовсім несподівано до мене приїхав Славко Пащак. Ми по-дружньому привіталися, пообідали і почали розмовляти про свої особисті справи. Виявилося, що і в Славка становище було не краще від мого.

Він їхав з Одеси в Донецьку область шукати роботи. З Одеси його гонили. Тоді нашому братові, бувшим політв'язням, ніде не давали спокою. Мене наче б не рухали, але якийсь підозрілий тип часто приїздив до контори дирекції радгоспу та в наше правління і вивчаючо-допитливим поглядом приглядався до мене. Довголітнє переслідування поліцією всіх систем виробило в мене якесь органічне відчуття поліційного ненависного ока. Тоді я навіть не уявляв, за що до мене можна причепитись, але переслідувальний погляд поліційного ока відчував безперервно, воно ходило за мною як тінь. Павутину аґентури, обсновану навколо мами і дочки, також було явно помітно. Ту роботу поліційної „машини" я відчував з кожним днем все більше й більше. Кільце змикалося.

3. Підступна гра КҐБ в Дніпропетровську. Допити й монтування „справи ОУН в Норильську". Шантаж долею дочки.

18 листопада 1957 року під вечір на наше подвір'я під'їхав легковою машиною директор радгоспу в товаристві ветеринара. Вискочивши з машини, дружньо привітавшись, директор сказав:

— Оце тількищо з Дніпропетровська дзвонив мені Левковцев з приводу шиферу. Шифер для вас на хату в нього вже є. Оце завтра удосвіта до Дніпропетровська буде йти наша вантажна машина по сільгоспобладнання для ферми і по дорозі забере вас, то може відразу привезете і шифер.

— Гаразд, я буду чекати на вашу машину.

— Як я бачу, то ви уже хату майже закінчили.

— Та ось уже живем, хоча ще не оштукатурена стеля і немає підлоги.

— Якщо стелю вже одранкували, то і заштукатурите. А щодо підлоги, то зміряйте, скільки треба дощок і напишіть заяву, то вже якось викроїмо вам і підлогу, — сказав директор.

Словом, директор того разу був вийнятково ввічливим і щедрим; це його обнадіювання мене аж здивувало. І насправді, другого дня, 19 листопада, ще вдосвіта біля хати зупинилась вантажна машина. Я відкрив двері і всіх з машини запросив до хати. Їх було шестеро: четверо мужчин і дві жінки. Забачивши, що двоє молодих, непогано одягнених мужчин дуже пильно стежать за моїми рухами, в мене з'явилась підозра, і я на якусь мить подумав собі: „А може це з тим шифером зв'язана якась поліційна затія?!" Але зараз же ту свою підозру розвіяв, думаючи, якого їм біса треба від мене, я ж весь відданий будові хати, присадибному господарству й роботі в радгоспі. І справді, вийшовши з табору, я не займався і не думав займатися будь-якою політичною діяльністю. Тоді для мене були вже далекими всі існуючі в нашому народі ідеології. Я зненавидів тоталітаризм у всіх його проявах, як в інтернаціональному, так і в націоналістичному, і тому вирішив стати осторонь від громадсько-політичного життя. Однак, я вважав своїм обов'язком осмислити і проаналізувати всю свою попередню громадсько-політичну діяльність і рухи, в яких я діяв. Для цієї мети я всюди і вишукував відповідні матеріяли.

Головний механік радгоспу їхав у кабіні разом з шофером, а дві жінки і двоє мужчин їхали разом зі мною в кузові. У Дніпропетровську ми зупинилися перед будинком правління радгоспами. Механік пішов до правління, а ми сиділи в кузові. Будинок правління стояв метрів сімдесят від вулиці. Я нетерпляче чекав, коли ж нарешті повернеться механік, щоб домовитися з ним, де їх шукати після полагодження справи з шифером. Але механік не спішив. А я з правління не зводив очей і всіх, хто виходив звідти, вивчаючо проводив очима. Всі заходили туди й виходили звідти по-діловому, по-робочому, за вийнятком лише одного брюнета мого віку в довгому шкіряному пальті. Цей брюнет, який уже не раз оглядав мене на подвір'ї дирекції нашого радгоспу, йшов з обласного правління радгоспів зовсім не по-діловому. Він

помаленьку перевалювався з ноги на ногу, немов би вагався, чи йти далі, чи вертатися назад. Але все ж таки він ішов і, наче б байдуже дивився на нас. Вийшовши на вулицю, він повернув ліворуч і, пройшовши метрів п'ятдесят, став за машиною „ЗІМ" і продовжував дивитися за нашою машиною. Цей тип усією своєю поведінкою знову навів на мене душевний неспокій. Але поскільки я не займався ніякою антирадянською діяльністю, то згодом відігнав від себе й цю підозру.

Нарешті повернувся наш механік і ми під'їхали до держбанку. Механік пішов у держбанк, а я в облвиконком до облуповноваженого по оргнабору і переселенню Левковцева. І ось, коли я тільки простягнув руку до дверей облвиконкому, в ту ж мить десь узявся той же самий брюнет у шкіряному пальті й запитав:

— А ви до кого?

— До обласного начальника по оргнабору і переселенню Левковцева, — сказав я.

— Нарешті! А я їжджу по всьому місті за вами, я ж і є Левковцев, сідайте в машину, — радісно сказав брюнет у шкіряному пальті і показав на відкриті двері машини. Це був чорний „ЗІМ". Я спокійно пішов до машини. Двоє молодих хлопців швиденько вскочили в машину, а тоді сів я, а поруч зі мною цей же брюнет в шкіряному пальті. „ЗІМ" рушив і помчав. Всі мовчали. Я відразу зрозумів, до чиїх рук потрапив, але назовні того не виявляв. Оскільки я не займався ніякою політичною діяльністю, то в мене навіть і в гадці не було про те, що мене зможуть за щось звинуватити. Тому я й був зовсім спокійний.

— Ви, Лаврентійович, ночуватимете в Дніпропетровську? — запитав брюнет у шкіряному пальті.

— Я не знаю, чи механік сьогодні встигне полагодити всі справи й завантажити сільгоспмашини, чи ні. Якщо встигне, то поїдемо сьогодні.

— А у вас тут у Дніпропетровську є де ночувати?

— Є.

— А де і в кого? — поспішно запитав брюнет.

— По вулиці Дімітрова у Макара Маслянки.

— А де він працює? — знову дуже поспішно запитав брюнет.

— На металюргійному заводі імени Петровського.

Після тих запитань знову настала напружена мовчанка, а машина мчала все швидше та швидше. Попереду завиднілися

залізні ворота і вартовий. Забачивши „ЗІМ" із знайомими йому нумерами, вартовий відкрив ворота і ми в'їхали на подвір'я із задньої сторони якогось масивного будинку, який мав вигляд підкови. „ЗІМ" підвіз нас під самі двері. Брюнет поспішав якомога швидше доставити мене на місце „призначення". Ми ввійшли в просторий вестибюль і відразу повернули на сходи. Один з моїх супутників пішов уперед, а двоє ішло ззаду. Це вже явно свідчило про те, що зі мною поводяться так, як із заарештованим.

На четвертому поверсі брюнет відімкнув свій кабінет і жестом руки велів іти в кабінет. Кабінет був дуже просторий. Майже посередині стояв великий письмовий стіл, а навпроти літерою „Т" стояв менший стіл. Ліворуч під стіною стояв великий масивний сейф, а праворуч — диван.

— Роздягайтесь і сідайте, — розпорядився брюнет, а сам, роздягнувшись і повісивши пальто, швидко десь побіг. Зі мною залишився молодий хлопець. Він сів навпроти мене за малим вузеньким столом і, наче б між іншим, став розпитувати, як мені подобається Дніпропетровськ та які ще я знаю міста. Питав, чи був я у Львові й Ужгороді. Зваживши ті питання, можна було думати, що мене підозрівають у справах переходу кордону в Угорщину з метою участи в угорських подіях. Тим часом увійшов брюнет і безмовно дав моєму співрозмовцеві якийсь сиґнал і в ту ж мить знову десь пішов. Наслідком того сиґналу мій співрозмовець попросив мене пред'явити документи. Я вийняв з кишені гамана з паперами і хотів дати йому свій пашпорт, але він жадібно вирвав від мене з рук гамана і, поспішаючи, почав переглядати всі мої папери. Але не знайшовши там нічого підозрілого, повернув мені все назад. Незабаром прийшов брюнет і велів мені йти за ним. Ми перейшли в другу, значно меншу кімнату. Там брюнет велів мені сісти ліворуч під стіною. Я мовчки сидів, а брюнет ходив по кабінеті і допитливо з-під лоба поглядав на мене. Раптом, підкреслено. владним кроком, наче б для утвердження своєї влади в тому страшному будинку, ввійшов у кабінет середнього зросту і середнього віку русявий чоловік.

— Добрий день, *пане* Шумук, — привітно глянувши на мене, сказав русявий.

— Добрий день, — відповів я. — Коли ж це ви ввели в себе таку форму звертання?

— Вас же ваші друзі у листах величають так, — насмішкувато сказав русявий.

— Насамперед я повинен знати, з ким я маю справу і за яким це законом ви читали мої листи? — запитав я.

— Зараз ви, пане Шумук, перебуваєте в контррозвідці, — сказав русявий. — А контррозвідникам питань не ставлять, а навпаки, ми будемо ставити питання вам. Зрозуміло?!

Брюнет, який відрекомендував себе Левковцевим, насправді був майор Гура. Тоді він займав в обласному КҐБ Дніпропетровської области посаду заступника начальника оперативного відділу. А русявий тоді також був майором, на прізвище Свердлов. Він займав посаду також заступника начальника оперативного відділу в республіканському КҐБ.

— Я не розумію, на якій підставі ви взяли мене сюди і чого ви від мене хочете?

— Не поспішайте, тут ви дізнаєтесь про все, — сказав Свердлов. — Основне, щоб добре осмислити, куди ви попали і подумати про те, що звідсіля виходять тільки розумні і зговорчиві люди.

— У вас немає ніяких підстав мене арештовувати і я на ніякий зговір з вами не піду, — сказав я.

— Якщо ви, пане Шумук, виявитесь незговорчивим, то це буде тільки для вас гірше і тоді нам доведеться пред'явити вам підстави на арешт, — сказав Свердлов. — Подумайте, пане Шумук, подумайте добре, бо через свою безглузду впертість вам доведеться туго сісти, дуже туго і надовго. Я кажу вам це з повною відповідальністю за свої слова.

— Прошу не ображати мене, — вже дещо нервово зареаґував я на це. — На змову з вами ідуть лише підлі люди, які не поважають навіть і самі себе, в яких немає нічого святого. Я однаково зневажаю як тих, що співпрацювали з польською дефензивою і німецьким Ґестапом, так і тих, що співпрацюють з вами. Всі вони одного покрою люди і дуже часто буває, що одні й ті ж самі служать усім.

— Що ж, тоді будемо говорити в справі, — сказав Свердлов і рокрив червону теку. У теці були фотокопії з моїх листів до Ярослава Пащака, Луки Павлишина й Степана Семенюка з Польщі. У тій теці були фотокопії і з їхніх листів до мене. У тому своєму листуванні ми ніколи ніде й словом не згадували про радянський устрій чи про комунізм та про ставлення до нього. Навпаки, я в своїх листах коротенько писав про своє ставлення до некомуністичних політичних партій на західніх землях України і до всього того, що в останні роки мало місце в таборах. До всього минулого,

пережитого я підходив критично й суворо об'єктивно. Але, на жаль, об'єктивного ставлення не терплять усі, як комуністи, так і націоналісти. Всі люблять витикати пальцями одні на одних і всі однаковою мірою не люблять слухати правди про самих себе. А я ж знаю однаково як одних, так і других. І я зустрічав гарних людей, відданих моєму народові, в обох тих антагоністичних таборах, але, на превеликий жаль, вони ніде не мали вирішального значення. На провідні місця всюди пробивалися кар'єристи, жадібні необмеженої влади і вкрай нетерпимі навіть і до найменших критичних зауважень. Скромних і добрих людей всюди відштовхують на другорядний плян. Ми ще не навчилися цінувати справжню скромність.

Свердлов зробив відповідну вибірку з фотокопій і ставив до мене питання за змістом окремих слів, речень і абзаців у моїх листах. На основі написаного мною в листах, він намагався витиснути з мене те, що йому не вистачало для підведення під відповідну статтю карного кодексу. Свердлов з усіх сил намагався зліпити „групову справу", а я боровся, щоб не допустити його до того злочину. Але, хоча я й мав уже немалий досвід, однак мушу признатися до того, що і я в цьому слідстві допустився помилки. Я боровся за те, щоб нікого не заплутати, але зате я заплутався сам. Мені ні в якому разі не треба було в жодний спосіб роз'яснювати чи виправдувати своїх листів. У таких випадках не треба давати ніяких відповідей і взагалі на слідстві не треба відповідати на закиди слідчих. Кожне питання формулює слідча група на чолі з начальником слідчого відділу, отже ті питання є формульовані з такою упередженістю і тенденційністю, що як би допитуваний на них не відповідав, то однак у тих відповідях він себе ставить у позицію винуватого і рано чи пізно почне заплутуватися.

Ось, наприклад, слідчі органи в першу чергу люблять формулювати і ставити питання так: „Когда и при каких обстоятельствах вы стали на путь борьбы с Советской властью Рассказывайте?". Отже така редакція питання відразу ставить піддопитного в становище винуватого. Вам ще не доведено ніякої вини, а таким питанням до вас звертаються вже як до винуватого, бо в питанні йдеться не про вашу вину, а про час та обставини її початку.

На таке питання ні в якому разі відповідати не можна. Можна лише відповісти в загальному в такій формі: „Ви мене арештували, так ви й доведіть мені мою провину, а я буду

захищатися перед відкритим судом". І такої позиції треба триматися до кінця. Але тоді я не зміг свою справу, якщо це взагалі можна було назвати справою, поставити в такій площині. Я свої помилки на слідстві осмислив пізніше, але мені легко до них признаватись, бо від моїх помилок у слідстві ніхто не потерпів, крім одного мене. Я не заплутав у свою справу жодної людини. А моя помилка полягає в тому, що я все ж таки відповідав на їхні питання, хоча й заперечливо, але відповідав, а тим самим визнавав їх за правомірний чинник у визначуванні моєї вини чи невинности. А насправді, як можуть визначати вину чи невинність ті органи, які за всю історію свого існування зробили в кільканадцять разів більше злочинів і страшніших перед своїм народом, ніж усі антикомуністичні організації разом. Самих лише справжніх комуністів у Радянському Союзі більше розстріляно й замучено в тюрмах і таборах, ніж усіма антикомуністичними режимами в світі, разом узятими. А про простих трударів, то вже й говорити нічого — їх загинуло без найменшої провини багато мільйонів.

На початку слідства прийшов начальник обласного КҐБ і всі його заступники. Передусім до мене застосували перехресний спосіб допиту, який полягає не в послідовності, а в несподіваності питань різними людьми з різних боків. Серед тих питань багато є зумисне нісенітних або й безглуздих, а одне або два серйозних. Психолог у такій ситуації легко може вловити, як піддопитний реаґує на фіктивні закиди, і як на справжні. Берегтися від тієї пастки дуже важко. В таких ситуаціях може допомогти тільки іґнорування всієї тієї затії і невідповідання на всі питання. А я не відповідав вибірково лише на окремі питання.

Перших дві доби слідство вів Свердлов, а Гура писав протокол. Вони допитували мене майже безперервно дві доби, не випускаючи з кабінету. Першу добу мене допитували в основному про моє листування. КҐБ намагалося всі небезпечні та неясні для них місця в моєму листуванні з друзями з'ясувати на допиті, тобто „видушити" з мене роз'яснення листів, у такій формі, яка б підпадала під дев'ятий чи одинадцятий пункт 54-1 статті карного кодексу.

Окремі місця з Пащакових і Семенюкових листів, писаних мені, вони вичитували і також вимагали пояснень. В одному зі своїх листів Семенюк написав приблизно так: „Оце я їздив у відпустку в Татри, а повертаючись назад, відвідав Краків і Освєнцім. В Освєнцімі оглядав побудований німцями табір

смерти. Все там зроблено по-німецькому, капітально і добротно. Судячи з їхньої роботи, можна було думати, що вони там уґрунтувалися назавжди. Коли я там оглядав печі, в яких німці палили людей, то мені чомусь аж не вірилося, що народ, який видав Бетховена, Баха, Геґеля, Ґете і Шіллера, міг народити таких страшних катів, як Гітлер, Гімлер з їхнім кривавим Ґестапо. Поруч біля тих печей стоїть на чорно пофарбована шибениця, на якій був повішений перший начальник того табору. Добре було б, коли б сюди приїхали начальники таборів і тюрем Луцька, Львова, Дубна, Рівного, Вінниці, Норильська, Колими, Воркути й Караґанди та подивилися на цей експонат..." А пізніше додав: „Миру на світі не буде так довго, як довго буде існувати несправедливість".

Прочитавши цього листа, Свердлов сказав:

— Його обурення на адресу німців ясне і зрозуміле, але от скажіть, чого він сюди вплутує наших начальників тюрем і таборів, чому їм, на його думку, треба їхати туди дивитися на ту шибеницю?

— Питайте автора, чому він так написав, я ж тут ні до чого.

— Виявляється, що ви боягуз, боїтесь навіть сказати, про що тут ідеться. Тут же ясно, що Семенюк має на увазі розстріли під час війни в наших тюрмах і розстріли в таборах під час ваших бунтів. Ми розстрілювали й будемо розстрілювати. На випадок війни ніхто, ані один з вас, не уникне нашого пильного ока й нашого караючого меча, — зарозуміло й злорадно сказав Свердлов.

— Я не сумніваюся в цьому, — відповів я, — але у випадку війни і ви нічим не ґарантовані. А взагалі убивства смакують тільки нелюди, садисти.

— Ех, шкода, що ти мені не попався хоча на десять років раніше. Взять би тебе у два шомполи, то тоді б ти по-іншому заговорив, — із жалем у душі і тугою за старими порядками сказав Свердлов.

Після цієї нашої пересварки зі Свердловим підвівся майор Гура і, підійшовши до мене, сказав:

— Ми намагаємося тебе врятувати, вирвати з пащі того спрута, який тебе засмоктує, а ти вперся, як віл, і сам собі петлю на шию закидуєш. Що було, то було, але як уже попався сюди, то тут треба викладати сюди, от сюди на стіл, усе, зрозуміло?!

— Я не знав про те, що ви заарештовуєте людей для

того, щоб їх рятувати, а вони, безталанні, відмовляються від вашої добродійности.

— Ви ще не заарештовані, у вас іще є час подумати над тим, щоб більше не бути заарештованим. Все у ваших руках, все залежить тільки від вас, — лагідно сказав Свердлов.

— Завтра ви маєте повернутися додому з шифером і ніхто ніколи навіть і не знатиме про те, що ви в нас були. А через декілька місяців зможете зайняти посаду керівника вашого відділення радгоспу, — додав Гура.

— Це знову натяк на підлість?!

— Якщо ми пропонуємо вам службу, на якій ви зможете принести найбільшу користь для свого народу, то це не є натяк на якусь там підлість, — сказав Свердлов.

— Ті, що весь час розмовляли з людьми шомполами, говорити про добро народу не мають права, це лицемірство, — відповів я.

— Ми розмовляли шомполами з бандитами, не з людьми! — закричав Свердлов.

— Ваше визначення хто бандит, а хто не бандит, для мене немає ніякого значення.

— Добре. Зараз уже четверта година ранку, о восьмій зустрінемося знову. Бажаю вам до восьмої години порозумнішати, — сказав Свердлов.

— Підем, — кивнувши головою, сказав Гура.

У кабінеті майора Гури двоє молодих хлопців грали в шахмати. На появу Гури вони в одну мить зірвалися на струнко. Гура рукою дав знак. Вони посідали на свої місця й пильно подивилися на мене.

— Оце тут на дивані ви, Лаврентійовичу, відпочивайте. Сподіваюся, вам ці хлопці заважати не будуть, — сказав Гура і вийшов. „Хлопці" продовжували грати в шахмати, а я дрімав.

О восьмій годині знову з'явився майор Гура і, привітавшись, увічливо запитав:

— Що вам, Лаврентійовичу, принести на сніданок?

— Я хочу тільки пити. Принесіть чаю.

Мені принесли дві склянки чаю, хліба, ковбаси й масла. Після сніданку мене покликали в той же самий сусідній кабінет. Там на мене чекав уже Свердлов.

— Як же спалося, Даниле Лаврентійовичу? Ви вже поснідали?

— Так, поснідав.

— Сподіваюся, що ви, Лаврентійовичу, вже порозумнішали, — сказав Свердлов.

— Не суттєво і не серйозно ви починаєте. Ми з вами мислимо зовсім різними категоріями. Те, що по-вашому називається розумним і добрим, то по-мойому — дурним і підлим.

І так знову почалася безглузда пересварка, громи й образи.

Свердлову захотілося разом зі мною в тому ж таки кабінеті, де він мене допитував, створити „підпільну націоналістичну організацію". Але, як я категорично відмовився від тієї його брудної затії, тоді він узявся піднімати справу норильського страйку. Свердлов хотів довести, що страйк у третьому каторжанському таборі в Норильську організували українські націоналісти. Що серед каторжан діяла мною організована ОУН із усіма референтурами, з яких особливо активно діяла пропаґандивна, фінансова і СБ. Щоб довести мені, що йому відомо все про роботу придуманої ним ОУН в Норильську, він сказав, з якого і по яке число та в якій камері я сидів у Володимирі в тюрмі і процитував один нібито сказаний мною вираз, який звучав так: „Всюди, де тільки живуть українці, там і діє організація українських націоналістів".

Та цитата була мені відома. Її сказав у 1952 році в Норильську на цементному заводі Микола Панчук у розмові зі Степаном Шевчуком. Це було сказано, мабуть, з провокативною метою, а в опергрупу донесено, нібито це були мої слова. З цієї фрази Свердлова мені було ясно, що він добре вивчив усю фіктивну інформацію таборової аґентури в Норильську.

Але всі ті примітивні розмови до безтями самозакоханого Свердлова нічого йому не дали. Довести існування й діяння ОУН в Норильську в третьому каторжанському таборі нікому не вдалося тільки тому, що ОУН там не було, а тим більше СБ. Там діяла лише скромна, ні в чому не винувата, високогуманна „Самодопомогова організація", і діяла вона у всіх відношеннях блискуче. Свою діяльність у тій самодопомоговій організації я вважав вершиною всієї своєї громадської діяльности. Я горджуся нею як коронним подвигом свого життя. Я горджуся й усією тією організацією взагалі та кожним її членом зокрема. Я горджуся всіма каторжанами третього табору. Вони мужньо і стійко боролися за свою гідність і своє життя, суворо дотримуючись високогуманних людяних норм.

— — —

20 листопада 1957 року в мене на квартирі було прове-

дено обшук і забрано всі мої рукописи, а 21 мені пред'явили ордер на арешт. Ордер був виготовлений Волинським обласним КҐБ і підписаний волинським прокурором ще в червні 1957 року. П'ять місяців плянували, поки зважилися на цей безглуздий і злочинний крок, але все ж таки зважилися.

21 листопада мою справу передали слідчому обласного КҐБ Дніпропетровської области капітанові Морозу. Мороз був здоровий, високий, плечистий, з грубими рисами обличчя, мужчина. Як пізніше виявилося, то, мабуть, тільки завдяки тим його зовнішнім ознакам йому і доручили ту „роботу", бо більше в нього не було жодних даних на цю посаду. Ерудиція його була нижче середньої, загалом же був він брутальний, тупий і обмежений у всіх відношеннях.

Під вечір мене спустили в підвал, у внутрішню тюрму КҐБ. В тюрмі мене прийняли, згідно з законом, на підставі ордера на арешт, заповнили формуляр, відпечатали пальці і впустили в камеру.

І знову тюрма. Знову залізні ґрати у вікнах, замки на дверях, бездушний і холодний погляд наглядачів, тюремна баланда і тюремний режим. У ті часи, коли я займався політичною діяльністю, коли я займався підпільними організаційниними справами, то тоді я готував себе на найжорстокіші випробування і тому тоді я все зустрічав спокійно, як належне. А ось цим разом усе вийшло по-іншому. Я не займався ніякою діяльністю, я наставив було себе на мирне, спокійне життя трудівника-чорнороба, а тут, раптом, знову арешт і знову тюрма. Отже тому для мене був це дуже тяжкий удар. І цим разом тюремні ґрати, замки й холодна бездушність наглядачів пригнічували мене незрівняно сильніше від усього пережитого мною в ув'язненнях раніше. Мені було дуже, дуже гірко. Інколи ж усе це мені видавалося грубим жартом, і тоді я ще чомусь не міг повірити в те, що оце так зовсім ні за що могли арештувати й судити. Для мене тоді все це було ще просто немисленне.

Довго я ходив по камері від дверей до вікна і, мов очманілий, роздумував про те, чи це жарт, чи дійсність. Але, на превеликий жаль, це була дійсність, сама справжнісінька дійсність, як також дійсними були й ґрати, замки та жорстокохолодний погляд наглядача. У тяжких кошмарних роздумах я заснув і вві сні бачив кошмарні видива. Прокинувшись уранці, я почував себе на волі, але як тільки зиркнув на вікно й двері, то в ту ж мить мене немов би гострим ножем про-

низало. Ці страшні символи жорстокости й ганьби роду людського ще ніколи не були для мене настільки пронизливо-вимовні, як цим разом.

Після перевірки та сніданку мене викликали на допит. Забряжчали ключі. Заскреготав замок. Відкрилися двері. Я вийшов. Два наглядачі схопили мене під руки й повели на другий поверх. У маленькому кабінеті за письмовим столом сидів слідчий Мороз. Цей тісний кабінет дуже сильно підкреслював об'ємну статуру слідчого. У своєму кабінеті він виглядав справжнім велетнем.

За спиною слідчого в кутку стояв маленький сейф, а в куточку на стіні висів портрет Хрущова. Праворуч від дверей стояла шафа, а на ній зверху стояв великий портрет Сталіна.

Капітан Мороз велів мені сісти на стілець у кутку ліворуч від дверей навпроти столу. Сталін холодно й жорстоко дивився із зміненого місця на капітана Мороза, на мене й на портрет Хрущова, поміщений на його місце.

— Ну, почнемо, — пробасив капітан Мороз, вимовно глянувши на портрет Сталіна, на який саме тоді дививсь і я.

— У своїй практиці ви продовжуєте його лінію, — сміючись, заговорив я, показуючи на Сталіна. — Але коли б він устав, то однак він би вам не простив того, що ви зі страху зняли його з його місця. Він любив тих боягузів, що боялися тільки одного його і за нього йшли на смерть. А ви ж усі ані рухнулись і ніхто з вас навіть і слова не сказав на його захист.

— Мовчать! — заревів Мороз і вискочив із-за столу.

Я замовк, а Мороз потрясав своїми величезними кулаками в мене над головою й лаявся. Пізніше, сівши на своє місце, вже спокійніше, сказав:

— Ты испортил мне все настроение, ты понимаешь это или нет?

— Прошу мені не „тикати", — сказав я.

Після цієї сутички Мороз перейшов на „ви" і почав ставити питання в справі, заглядаючи до папірця, на якому були записані питання.

Після цього я подумки сказав сам собі, що більше ніколи не стану з ним заводитися, бо по суті в цій моїй гостроті не було нічого розумного. Найрозумніше було якнайменше з ними розмовляти. Все це я добре розумів і до цього часу, але притримуватися такої лінії не зміг і тим самим робив гірше

тільки сам собі.

Слідчий капітан Мороз також почав морочити мені голову норильським страйком. Йому потрібна була організація ОУН в каторжанському таборі. На письмовому столі в Мороза лежала грубезна моя таборова справа, в якій були підшиті всі доноси на мене аґентури НКВД-МВД. Оце ж на основі тих доносів слідча група й хотіла розкрутити судову справу за організацію ОУН в каторжанському таборі та за організування нею страйку. Виготовили більше ста листів із запитаннями до всіх тих колишніх каторжників, які, згідно з доносами аґентури КҐБ, зналися зі мною, і розіслали їх по місцях проживання тих людей, щоб там їх допитали. Але вся ця затія нічого їм не дала. Ніхто, ані один не дав на мене обтяжливих показів і тому їхніх показів навіть і не підшили в мою справу.

Через місяць мене перевели в камеру до двох якихось людей. Один був привезений з Мордовських таборів на якесь дослідування, а другий з Дніпропетровська, з побутового табору. Цей другий був привезений зумисне для провокування мене. Він говорив, що йому закидають розкидання націоналістичних летючок на станції П'ятихатки. Крім того, цей ,,романіст'' оповідав багато всяких ,,романів'' про свою співпрацю з націоналістами. ,,Романи'' творити він умів не найгірше.

Все моє листування суттєвого значення не мало. Зліпити ОУН в таборі каторжників у Норильську КҐБ не вдалося. Капітан Мороз з кожним днем скаженів більше й більше. У одному моєму листі до Славка Пащака знайшли ,,крамолу''. Вона звучала приблизно так: ,,Оце, Славку, після Вашого від'їзду, якось зовсім несподівано для мене, мій син запитав: ,,Тату, чому це Албанія така мала, але незалежна, а Україна велика і залежна від Росії?'' Це вже ознака, що син починає мислити''. З приводу тієї ,,крамоли'' в моєму листі, перефотографованому ними, капітан Мороз скакав до мене з кулаками, мов звір. Сина також з того приводу КҐБ викликало і допитувало два рази. Виявляється, що сама поява в дітей свідомости підневільного становища своєї нації є для них страшною. Невдоволення соціяльним і навіть політичним ладом — це ще не найстрашніше для них. Найстрашнішим є усвідомлення національної підневільности свого народу і невдоволення таким станом речей. Національне пробудження найбільш їх лякає, і тому вони так гарячково шукають збудників саме національної свідомости. Тому саме капітан Мороз

почав погрожувати мені тим, що вони посадять зі мною на лаву підсудних також мою дочку й сина.

Десь у другій половині січня 1958 р. капітан Мороз злорадно сказав:

— Оце передучора ми сюди викликали твою дочку. Врешті твоя дочка набралася розуму. Оце недавно вона вийшла заміж за того, якого ти навіть і на своєму дворі не хотів бачити. Ми її тут питали: „А як на ваше одруження подивиться ваш батько?" А вона відповіла: „Я народилася без присутности батька і виросла без нього, так яке його діло за кого я вийшла заміж. Мені вже набридли всі ті страждання через нього".

Ця відомість для мене була страшнішою від усіх вироків, навіть і від вироку смерти.

— Віднині я у вашому кабінеті більше не буду і ви не почуєте від мене ані одного слова, поки не дасте мені побачення з дочкою, — сказав я.

— Ви забуваєте про те, де ви перебуваєте. Нам ультиматумів не ставлять, — сказав капітан Мороз і подався до начальника слідчого відділу.

До капітана Мороза я не відізвався більше ні одним словом і мене відвели назад у камеру. В мене пропав сон і апетит. Три доби я навіть і очей не закрив і нічого не їв. На п'ятий день мене викликав начальник слідчого відділу.

— В чому справа? Чому ви не хочете розмовляти зі своїм слідчим? — сказав начальник слідчого відділу.

— Поки не дасте мені побачення з дочкою, доти я не буду ні з ким говорити, — піднесеним голосом сказав я.

— А ви подумали про те, чи ваша дочка хоче з вами бачитись, чи може й не хоче? — злорадно сказав начальник слідчого відділу.

— Прошу відвести мене в камеру, я більше з вами розмовляти не буду.

4. Причіпки КҐБ в пошуках підстав для „справи". Фальшиві свідчення земляків з рідного села. Нісенітна „судова справа", комедія „суду" й засуду та думки з цього приводу.

Незабаром мене відправили з Дніпропетровська до Києва, а потім до Луцька. У внутрішній тюрмі обласного КҐБ в Луцьку я сидів один в камері і три тижні мене ніхто нікуди не

викликав. Ця витримка КҐБ почала мене не так хвилювати, як, точніше кажучи, злостити. Отже з цього приводу під час перевірки я заявив начальникові тюрми, що якщо в тому місяці не буде закінчено слідства, то я змушений буду проголосити голодівку.

— Слідчі органи мені не підпорядковуються і я не можу їх змусити кінчати вашу справу, — відповів начальник тюрми.

— По суті, то мені йдеться не про слідство, а про побачення з дочкою. Дайте мені дозвіл на побачення з дочкою до закінчення слідства і про слідство я буду мовчати.

— Я доповім про все це начальникові КҐБ, це його справа. Моя справа нагодувати вас і своєчасно зводити в баню, — відповів начальник тюрми.

Наступного дня мене покликали в тюремну контору. Там навпроти дверей сидів капітан КҐБ, а біля другого столу — лейтенант. Обидва вони були середнього віку, гарного вигляду й назовні навіть немов би й інтеліґентні. Оглянувши мене почекістському допитливими очима, капітан сказав:

— Я буду вашим слідчим, моє прізвище Матвієнко, а це молодший лейтенант Кольчик, він буде в нас секретарем. Претензій у вас до нас немає ніяких?

— Які ж у мене можуть бути претензії, я ж вас зовсім не знаю.

— А як ви намірені вести себе з нами — по-чесному, чи будете викручуватися?

— По-перше, я не злочинець, а по-друге, то чесність у цій конторі ніколи й не ночувала.

— Сперечатися нам з вами покищо нема чого. Ось прийде справа з Дніпропетровська і як я її вивчу, то тоді поговоримо. Я буду писати тільки те, що ви скажете, а якщо хочете, то матимете навіть можливість і самі писати свої відповіді на моїй машинці, — спокійно сказав Матвієнко.

А Кольчик сидів і вивчаюче дивився мені в профіль.

Через днів десять мене знову покликали. Цим разом Матвієнко сидів у своєму кабінеті за розкладеними перед ним моїми рукописами, забраними при обшуку на моїй квартирі.

— Розглянувши ваші рукописи, я бачу, що ви зовсім не той, кого ви самі себе отут перед нами вдаєте. Ви вдаєте з себе ні в чому не винну людину, але судячи з ваших листів, то насправді ви є махровий націоналіст, — сказав Матвієнко.

— Покажіть, або зачитайте мені ті місця, де я вихваляв

націоналізм і лаяв радянську владу, або де б я закликав когонебудь до боротьби з радянською владою.

— О, ні! Ви ж не дурний, щоб так просто відверто писати! Ви це робили тонко, завуальовано. Ось, наприклад, чому ви вірш Сосюри „Любіть Україну" переписали в п'ятьох примірниках? Або — чому ви в „Кобзарі" Шевченка „Розриту могилу" двічі підкреслили, а ті місця, де Шевченко лаяв Хмельницького, ви підкреслили кожне слово? — сказав Матвієнко.

— Невже ж ви вже і Шевченка, і Сосюру віддали націоналістам? Якщо ж так, то ви для них зробили велику послугу.

— Тут ідеться не про всю творчість Шевченка й Сосюри, а лише про окремі їхні вірші. Ви ж вірш „Любіть Україну" переписали, а про критику того вірша навіть і не згадали, — сказав Матвієнко.

— У критиці на вірш „Любіть Україну" Сосюри написано, що під тим віршем міг би підписатися й сам Бандера. Така оцінка робить для Бандери велику славу, краще не зміг би сказати ані один бандерівець.

Після розмов Матвієнко перейшов до офіційних питань. Усі його питання стосувалися моїх рукописів. Він питав, чому я писав, з якою метою і що мав на увазі за тим чи іншим словом, реченням або абзацом. Такого змісту допити велися більше місяця. Найбільш „крамольним" серед моїх рукописів виявився вірш „Жінка", написаний не мною, але моєю рукою переписаний. Під тим віршем стояли ініціяли „П.К.". Отже на підставі тих літер вони визнали, що того вірша написав Патрус-Карпатський і тому довго домагалися підтвердження їхніх міркувань, а нарешті сказали:

— Не хочеш назвати нам дійсного автора того вірша, то будеш сам за нього відповідати.

При кінці всього того безглуздого слідства мені пред'явили покази свідків, що їх зібрав у моєму рідному селі на Волині капітан КҐБ Крамський і на основі яких був виданий ордер на мій арешт. Їхні покази мене просто приголомшили своїми явно сфабрикованими КҐБ вигадками-наклепами.

Основним свідком проти мене був Яків Шиць, колишній мій сусід, якого я колись, ще в свої юнацькі роки, на своє горе завербував у підпільну комсомольську організацію. Він показав, що наче б я аґітував його виступити проти радянської влади, проти партії й комсомолу та проти колгоспного ладу на селі.

А також, що в його присутності я лаяв Хрущова та Кириченка, обзивав їх п'яницями й дурнями.

Другим вагомим свідком проти мене був Федір Михальчук. Він був моїм найближчим сусідом. Зразу після війни, Михальчук був ,,стрибком'', робив засідки на бандерівців, а в 1956 році працював бриґадиром у колгоспі.

Третім свідком була Шицьова мати, Євдоха Шиць, четвертим — Петро Мінчук, і п'ятим — Нечипір Власюк.

Михальчук Федір показав, що нібито я аґітував його виступити проти колгоспу й комсомолу, кажучи йому, що ,,колгосп і комсомол треба розігнати''. Настоювання слідчого, щоб я підтвердив усі їхні покази, для мене звучало, як безглуздий жарт. Я просто не міг собі уявити, щоб тверезо мисляча людина всерйоз могла вимагати від мене підтвердження тих безглуздих свідчень.

По-перше, коли б я вже й носився з наміром займатися організаційною антирадянською діяльністю, то таких людей як Шиць чи Михальчук я не став би організовувати, бо це було б однозначне з тим, що йти організовувати КҐБ проти радянської влади. По-друге, люди такого рівня по суті в ніякій організації не потрібні. А про останніх свідків то й говорити було нічого. Шицьова мати й сестри — це були ,,штатні'' свідки КҐБ, які вже свідчили на багатьох людей. Петро Мінчук був довголітнім колгоспним комірником і п'яницею, йому легко було свідчити проти будь-кого, лише б не гнівити проти себе властей, які завжди могли до нього причепитися.

Нечипір Власюк трохи наклепав на мене, але якось непродумано він сказав, що під час мого ,,антирадянського виступу'' були присутні Василь Власюк і той же самий Федір Михальчук, отже потрібні були їхні ідентичні підтвердження його наклепу. Але Василь Власюк виявився порядною людиною і не підтвердив Нечипорових наклепів. У Михальчука також щось ,,не зіграло'' і він не підтвердив Нечипорових показів. А на зведенні віч-на-віч і сам Нечипір Власюк відмовився від своїх попередніх показів. Шиця й Михальчука неможливо було унешкідливити тому, що вони вперлися, наче б при моїй розмові з кожним з них не було більше нікого, хто б міг підтвердити ту розмову. Під час зведення віч-на-віч Шиць спочатку не міг і слова промовити, наче б йому в горлі кістка застряла, але після підбадьорення прокурора й слідчих він прийшов до себе і підтвердив свої наклепи. Щоправда, це зведення ,,віч-на-віч'' було досить дивне: його сховали за шафу і він говорив із-за неї, так що мені

вдалося якось на мить два рази забачити тільки його носа, а його очей я не бачив ані разу.

Федір Михальчук під час зведення віч-на-віч теж не зміг промовити ані одного слова, йому просто відібрало мову. Але його мовчанку потрактовано було за підтвердження попередніх показів. Усіх тих свідків, ще до мого приходу закликали в кабінет слідчого і тільки після відповідного їх підготовлення та підбадьорення викликали мене і відразу повищеним тоном застосовували до мене психічну атаку, щоб таким чином додати відваги свідкам. У тій психічній атаці проти мене взяв активну участь і молодий, тоді ще тільки кандидат на посаду слідчого, тепер уже всім відомий як „заслужений", всюдисущий слідчий Кольчик.

Перший місяць у Луцьку я сидів сам, а пізніше до мене посадили якогось літнього чоловіка з Ромен. Його також, нібито, звинувачували за націоналізм. Він весь час говорив про неминучість третьої світової війни, „чекав вибухів американських атомових бомб над Радянським Союзом". Але як я сказав, що війни між Радянським Союзом і Сполученими Штатами не буде і що по суті я також проти війни і проти вибухів американських атомових бомб над Україною та довів йому, чому саме я проти війни, то в нього зникло бажання зі мною розмовляти і незабаром його забрали від мене.

Через кілька днів до мене знову посадили молодого поліщука, десь з-над самої Прип'яті. Його засудили до п'ятьох років ув'язнення за те, що в його хліві були закопані вбиті бандерівцями люди. Себто, звинуватили його за тією статтею, яку в'язні глумливо називають: „Знав і не сказав". Все це робилося тоді, як він був ще малим хлопчиком, а осудили його вже після відбуття служби в армії, як він одружився й діток нажив.

Пізніше мене перевели до якогось хворого чоловіка, якого звинувачували за вбивства багатьох людей у його селі. Пізніше викликав мене начальник слідчого відділу й запитав:

— Вам оповідали ваші співкамерники, з котрими ви останнім часом сиділи, за що їх звинувачують?

— Ні, не оповідали.

— Не оповідали? — з протягом, підкреслюючи таким чином свою недовіру, сказав начальник слідчого відділу полковник Червяков. — Тоді я вам оповім: „Цей молодий поліщук був свідком багатьох вбивств, які доконувалися бандерівцями в його хліві. А цей другий, середніх літ, сам у

своєму селі вбив біля двадцяти людей".

— А чого ви мені про це говорите, це ж до мене не має ніякого відношення.

— Ні, все це до вас має відношення і то велике. Морально ви відповідальні за всі ті страшні злочини, бо ви були їхнім надхненником.

— Якщо так судити, то я був надхненником і для ваших колег, які під час війни 1941 року розстріляли без слідства і суду тисячі людей у Луцьку, Дубні, Рівному і Львові. Бо я раніше був трибуном комуністичних ідей. Ні, не я, а ви своїми страшними злочинами відштовхнули мене від комуністичних ідей, а тих людей надихнули на ті злочини, за які зараз самі їх судите. Ви є причиною всіх тих страшних убивств, а не я, — піднесеним тоном відповів я начальникові слідчого відділу.

— Якщо ви, Шумук, не переоціните цінностей, то вам буде дуже погано, — погрозливо сказав начальник слідчого відділу і розпорядився, щоб мене забрали.

Суд наді мною був призначений на 5 травня 1958 року. Чотири озброєні конвоїри привели мене у будинок обласного суду. Судова заля була порожня. Пізніше з'явився прокурор з якоюсь молодою жінкою. Вони йшли в парі і про щось весело між собою розмовляли й сміялися. Підійшовши навпроти мене, прокурор повернув ліворуч і зайняв своє місце державного звинувача, а жінка повернула праворуч і сіла спереду мене. Тоді мені стало ясно, що на її долю в тому спектаклі припало грати ролю мого ,,захисника". Мені стало цікаво, як же вона зіграє ту свою ролю. Як звернеться до мене і що вона буде мене питати та що радитиме. Але вона все ще кокетливо усміхалася до прокурора, а на мене навіть і не глянула.

Незабаром почулася команда: ,,Встати!" Піднялися я і мій ,,захисник". Увійшов з бічної кімнати голова суду з двома засідателями і моєю судовою справою під рукою.

Зайнявши свої місця за столом, голова суду, Бєлов, почав читати звинувальний акт. Цей акт в основному спирався на покази свідків. Після зачитання звинувального акту, голова суду почав допитувати свідків. Першого допитував Шиця. На суді Шиць повністю підтвердив ті свої попередні покази, які він подав капітанові КҐБ Крамському. Пізніше суд допитував Михальчука. На суді він так само як і під час зведення віч-на-віч не зміг сказати жодного слова. Але на останній запит

голови суду, який буквально звучав так: „Чи ви, Михальчук, підтверджуєте свої покази, дані вами на попередньому слідстві?"

— Так, підтверджую. — Михальчук проказав:

І та його відповідь повністю вдовольнила суд.

Після допиту свідків, суд дав слово мені. Я в своєму виступі посилався на те, що в усіх моїх рукописах, забраних у мене на квартирі, і листах, перехоплених органами державної безпеки, не було не тільки закликів до боротьби з радянською владою, а навіть найменшої згадки про неї. А щодо свідків, то їхні покази, грубо зредаґовані капітаном КҐБ Крамським і лише підписані так званими „свідками", є суцільною вигадкою. Ось, наприклад, Нечипір Власюк дав покази на мене, що начебто я в присутності його та Василя Власюка й Федора Михальчука, повернувшись із неволі, виступав з наклепами проти радянської влади і колгоспної системи, але в зведенні віч-на-віч зі мною він відмовився від своїх показів. Це трапилося тільки тому, що його вигаданих показів не підтвердили ні Василь Власюк, ні Федір Михальчук. Отже коли б Шиць Яків і Михальчук у своїх показах проти мене були зіслалися на присутність людей при наших зустрічах, то їм також довелося б відмовитися від своїх вигаданих показів з тих же самих причин, що й Нечипорові Власюкові, бо присутні при наших зустрічах люди не змогли б підтвердити їхніх вигадок. Але вони, разом з капітаном КҐБ Крамським, знали про те слабке місце і тому вперлися, що начебто при наших випадкових зустрічах нікого більше не було. Наче б я з кожним із них зустрічався тільки сам на сам.

Під час мого виступу голова суду Бєлов преспокійно розмовляв зі своїми засідателями, абсолютно не звертаючи на мене навіть і найменшої уваги, і не слухав, про що я говорив. З усієї поведінки суду було надто ясно, що він має характер лише юридичної формальности, а фактично, все було вирішено в КҐБ. Після мого виступу взяв слово прокурор. Він говорив якимись невловними загальниками і в основному посилався на те, що я вже в минулому був суджений за націоналістичну діяльність, і тому домагався від суду, щоб суд засудив мене на десять років позбавлення волі. Після прокурора суд дав слово адвокатові. Адвокат у своєму виступі просила суд, щоб не брав до уваги того, що я після повернення з неволі шість місяців не працював. На тому й закінчилася вся її „оборонна" місія. Після „виступу" адвоката суд пішов на

„нараду".

Після зредаґування гидким російсько-українським суржиком вироку, суд повернувся з „наради" і зачитав вирок. У вироку чітко звучало тільки те, що мене судили на десять років позбавлення волі, а все останнє, це була сама недоречність і кошмар. Суд відбувся без жодних спостережників від громадянства і навіть без присутности родичів — за щільно зачиненими дверима.

КҐБ та радянські прокуратура й суд начебто створені й покликані до свого діяння для того, щоб вони захищали свій народ і державний лад. Але чомусь ці органи, замість того, щоб виконувати цю свою місію прилюдно, на очах у народу, дуже пильно ховаються зі своєю роботою від того народу, який вони, нібито, захищають.

Отож, сидячи тоді на лаві підсудних, я думав собі так: „Перший раз мене судили в Польщі за підпільну комуністичну діяльність у 1935 році. А в Радянському Союзі оце вже вдруге судили за антикомуністичну діяльність. Отже, логічно мисливши, то не КҐБ і не прокуратура, і не суд повинні боятися прилюдного розгляду моєї справи, а якраз я повинен би того боятися. Але в нашій країні, на превеликий жаль, все робиться навпаки. Логікою став алогізм, і тому ті, так звані, „захисники інтересів народу" цей же самий свій „захист" ховають, як найбільшу таємницю перед тим же народом, який вони нібито „захищають". А я, наприклад, від якого вони „захищають" народ, замість того, щоб боятися й соромитися свого народу, якраз навпаки, всупереч усім їхнім загрозам, зі всіх сил рвався, щоб обнародувати всю свою діяльність і її мотиви та роздуми перед усім народом і людством. І тому, за всією правдоподібністю, мені за те обнародування після вже відбутих понад двадцяти років важкої неволі в Польщі, в німецькому таборі військовополонених і в Росії, доведеться доживати свій вік у тяжкій неволі. Але я йшов і далі йду на це свідомо. Бо я вибрав шлях пошуків істини і боротьби за неї".

Тоді ж таки я вирішив, що я зобов'язаний сам розповісти громадськості про все те, що спонукало мене піти тим шляхом, яким я пішов. Я знав, як знаю це й тепер, що ця моя розповідь не до душі припаде, як комуністам, так і апологетам ОУН, як полякам, так і росіянам та німцям, але інакше розповідати я не можу і не маю права. Хай мене навіть закидають камінням разом усі: комуністи, апологети ОУН,

росіяни, поляки і німці, однак я іншим бути не зможу і пристосовуватися до тієї чи іншої політичної коньюнктури не буду. Я блудив, робив помилки, але завжди рішуче, безстрашно і цілеспрямовано йшов за голосом свого сумління й розуму, не зважаючи ні на які перепони, загрози, покарання і страждання. Мене звинувачують у відступництві і ревізіонізмі як апологети комунізму, так і апологети ОУН, а насправді я не обвінчувався ані з одними, ані з другими. Обвінчався я назавжди зі стремлінням до істини.

Незабаром після суду мене перевели із внутрішньої тюрми КҐБ в загальну тюрму. У Луцьку був переобладнаний на тюрму старовинний замок Любарта, який колись красувався, мов грізна фортеця, над прекрасним Стиром.

Кінчався місяць травень 1958 року. Цвіли каштани, за Стиром суцільним килимом свіжо зеленіли й цвіли луки, широко розкинуті понад рікою. Понад берегом Стира у вечірню пору, так як і колись, прогулювались дівчатка і, заглядаючи в воду на свою вроду, співали старовинних народніх пісень. Річка, зелені заквітчані луки й гарненько вбрані молоді дівчатка та їхній замріяний спів — це відвічна і одночасно наче б неповторна гармонія краси й добра нашої прекрасної зеленої і пишної Волині. Дивлячись на ту красу свого рідного, дорогого моєму серцеві краю, я собі думав так:

,,Як би це було чудово, коли б на нашу землю не прийшли свердлови, крамські й бєлови. Всі роздори і братовбивства вони, прокляті, принесли на нашу землю, вони нацькували наших людей одних на одних, а зараз самі виступають у ролі суддів, в ролі носіїв справедливости. Не було б свердлових, крамських і бєлових, не стали б на мене давати фальшивих показів мої сусіди Шиць і Михальчук. Вони ж також нещасні жертви отих зайд. А може вони навіть ще більше нещасні від мене, бо при допомозі їхніх фальшивих показів ті зайди відняли від мене волю, а від них, видушуючи фальшиві покази проти мене, відняли совість.

,,Свердлови, крамські і бєлови своїми підлими діями приносять величезну шкоду не тільки нашому народові, але одночасно й російському народові, народові Льва Толстого, Чехова, Достоєвського, Добролюбова і Герцена. Не хто інший, а тільки вони своїми антилюдяними діями розпалюють антагонізм як між людьми взагалі, так і між націями зокрема. Не було б навали польського і російського шовінізму на Україну, не було б і ОУН, не було б і бандерівщини, не було б і братовбивчої різні,

не було б і терміну „українські буржуазні націоналісти". Цей термін і цей рух породив великоросійський шовінізм. Чому в Росії нема „російського буржуазного націоналізму"? Чому в Румунії і Польщі немає таких націоналізмів? Хто з правителів відповість на ці питання? Ніхто!? А чому воно так, усім аж надто ясно!

„Чому у відсотковому відношенні до населення росіян у Росії, румунів у Румунії, поляків у Польщі судять за політичними мотивами кілька десятків разів менше, ніж українців, литовців, латишів і естонців? І коли навіть їх судять, то таки не за націоналізм. Націоналізм породжує підкорення населення однієї нації другій, у якій би формі воно не виступало, чи то в прямій і відкритій окупації, чи у формі „старшого брата", „опікуна" і „захисника".

„Хай би на Україні був точнісінько такий самий соціяльний і соціяльно-політичний лад, як і в Росії, але щоб Україна жила окремим своїм державним життям хоча би так, як живе Польща, то тоді б і на Україні не було ніякого націоналізму. Як довго Україна не матиме своєї окремої економіки, свого емісійного державного банку, своєї армії і своїх вищих і середніх спеціяльних учбових закладів рідною мовою, так довго в Україні не переведуться націоналісти. Мені буржуазний лад на Україні не потрібний, мені потрібна демократія і незалежність. Росіяни для мене є братнім слов'янським народом і я хотів би з росіянами жити по-братерському, але почувати себе „меншим братом" я не можу. Таке становище ображає мою особисту і національну гідність.

„Якщо росіяни піднімуться на такі духові вершини, що нарешті їм буде соромно так лицемірно і безстидно виступати в ролі „старшого брата" у стосунку до інших народів, то це їх підніме на небувалу височінь перед усіма народами світу. І тільки тоді вони матимуть моральне право говорити про гуманізм і справедливість. Як довго росіяни самі в собі не переможуть свій експансивний шовіністичний дух, так довго вони не стануть вільними. Народ, який поневолює інші народи, хоча б навіть у ролі „старшого брата," „опікуна і зверхника", не може собі дозволити на справжні демократичні свободи і гуманізм. Колись і шведи були найбільш експансивним народом у Европі, але пізніше, піднявшись на вищий культурний рівень, вони осіли на своїх етнографічних землях і добровільно дали можливість Норвегії відокремитись від них. І Швеція від того не постраждала. Зараз у Швеції найвищий у світі життє-

вий рівень. У тому відношенні вони перегнали навіть Сполучені Штати і Австралію. Будемо сподіватися, що колись і в Росії з'являться по-справжньому високодуховні, культурні, гуманні люди, які переможуть у собі шовіністський дух і відмовляться від ганебної і лицемірної ролі ,,старшого брата". Але це могтиме настати тільки тоді, як наш народ перестане себе почувати ,,меншевартісним молодшим братом". Не може ж бути Київ молодшим братом для Москви, бо це суперечить як історії, так і законам розвитку людського роду та його культури.

,,У мене немає ненависти ані до одного народу на світі. Я не належу до жодної партії. Я не борюся і не маю наміру боротися з існуючим державним ладом. Але схвалювати, підтримувати й допомагати існуючим властям у обрусачуванні всього політичного, економічного і культурного життя в Україні я не стану. Я глибоко вірю в те, що той народ, який ще в сиву давнину мав високу духову культуру і який пізніше перший у Европі серед могутніх монархій, усупереч всім владикам, створив козацьку вольницю, який породив Шевченка, Лесю Українку і Франка, житиме. Ці три титани українського духу і культури, найвимовніше свідчать про те, що ми не вмираюча нація. Фізичне чи духове знищення будь-якої нації, це величезний злочин перед усім людством, бо це є знищення своєрідної, самобутньої і неповторної грані людського духу. Це є те саме, що знищити якийсь колір у гамі кольорів, чи звук у гамі музикальних звуків".

Але це я зробив дуже великий екскурс у царину своїх роздумів, переконань і тверджень, а тепер вернемося знову до моєї розповіді про пережите.

У Луцьку в тюрмі мене посадили до побутових злочинців. Це були в основному розтратники. Серед них були бухгальтери, завідувачі магазинів, завідувачі складів. Один аґроном, один інженер цукрової промисловости. Всі вони були патріоти радянської влади. Ніхто з них ніколи не мав ніяких своїх поглядів. Вони схвально ставилися до всієї політики уряду, їм лише було прикро, що для них відвели малий доступ до ,,корита" і тому вони вирішили самовільно розширяти собі доступ до народнього добра, і ось за це їх засудили.

Я спав разом з бухгальтером маслозаводу. Це був літній чоловік, веселої вдачі, з почуттям гумору. Одного разу на прогулянці він мені сказав:

— Мою дружину вбили бандерівці, зараз у мене вже друга дружина, але особливої злости до них я не маю. Це ж сини, брати, друзі й сусіди тих, яких НКВД в 1941-му році в перші

дні війни отут, де зараз цей прогулянковий дворик, розстрілювало. Під нами велика суцільна яма, в якій вони спочивають.

Вислухавши ту розповідь, я якось мимоволі глянув на землю і уявив собі ту страшну трагедію...

IX
ДРУГИЙ НЕВІЛЬНИЧИЙ ЦИКЛ ТА СТАРЕ Й НОВЕ В НЬОМУ

1. В таборах Воркути кінця 50-х років — серед українських та інших політв'язнів. П. Дужий та інші з провідних і рядових людей ОУН, їхні в'язничні будні й проблеми.

На початку червня 1958 р. мене викликали на етап, який ішов на Київ. На другий день я був уже в Києві, а звідти незабаром мене вивезли в Москву. Місцем мого тимчасового перебування там була відома всім в'язниця Красная Пресня — всесоюзна пересилка, з якої відходять етапи з в'язнями у віддалені табори Радянського Союзу. Через тиждень мене відправили звідти у Воркуту. Майже три доби я їхав на далеку північ за Полярне коло. Та подорож була для мене не легкою. Кожна година віддаляла від рідного краю, невблаганно несучи у дикий край вічних мерзлот. Кожної години на душі ставало все важче й важче, а краєвиди змінювалися із сумних на ще сумніші. Ліс щодалі меншав і рідшав. На третю добу ми в'їхали вже в царство снігів і тундри. У тих краях людського горя, сліз і знущань людини над людиною в першій половині червня ще лежав сніг.

На третю добу під вечір я вже був у Воркуті на пересилці. Одні політв'язні їхали з таборів на переслідство, другі з поселення у табір. Це вже було промовистою ознакою затиску політв'язнів. Реакційні сили знову підняли голову. Берієвські опричники знову випростались на весь зріст. Знаючи, що мене везуть до табору суворого режиму, я питав тих, що їхали з таборів на переслідство, про суворий табір. Один молодий чоловік якраз їхав із суворого. Суворий був тоді на „Цементному". Там було всього два бараки, оповів мені чоловік.

— А хто там з найбільш відомих людей? — запитав я.

— Із українців найбільш відомим там є Гриць Пришляк і Герман Петрович Степанюк, а з литовців — доктор теології священик Рачунас і з росіян — доцент Ленінградського університету Разольд Піменов, а також колишній працівник дипломатичного корпусу Фелікс Крутіков.

Із усіх людей, особисто знайомим мені був тільки Герман Петрович, а Пришляк відомим був лише заочно. Особливого інтересу до людей у мене тоді вже не було, але окремі люди, які чимось виділялись із безіменного загалу, мене ще цікавили.

Незабаром і мене відправили в цей же самий суворий. Там мене помістили в той барак, де в основному жили литовці, латиші й росіяни. Мене прийняли до себе троє литовців. Вони мали посилки, гроші і разом купували продукти й разом їли. Оце вони до свого кола запросили й мене. Ця привітливість і гостинність литовців мене одночасно і радувала і смутила. Радувала тому, що це свідчило про те, що ще не перевелись добрі люди, а смутило тому, що я не мав чим їм відвзаємнитись. Найцікавішим серед литовців був літун Стасік. Навпроти мене жив якийсь жвавий і відносно ще молодий росіянин, а в ролі ординарця в нього був якийсь горбатий і покручений колишній злодій, „блатний". Помітно було, що той жвавий росіянин мав добру освіту й вийнятково добру пам'ять. Він міг прочитати цілу сторінку будь-якої книжки і, відклавши її набік, переповісти слово в слово напам'ять. Як пізніше виявилося, це був саме той російський дипломат Крутіков, про якого я вже чув. Він був з відомих російських дворян, у домі яких розмовляли французькою мовою так само вільно, як російською. Фелікс Крутіков оповідав, що його бабуня навчила розмовляти французькою мовою як йому було щойно чотири роки, і що зараз він володіє французькою мовою так само вільно, як і російською. До мов у нього був особливий дар; він там при мені, майже за два місяці опанував литовську мову. Творчими здібностями він не відзначався, але пам'ять мав блискучу. Моральні якості у нього були нижче середніх. Свій хист розвідника державних маштабів він не гребував застосовувати і в дріб'язкових таборових справах. Але мене це все тоді вже не дивувало. Якщо Каменєв міг бути тюремним сексотом у групі колеґ-опозиціонерів, то чому б Крутікову не удосконалюватись у своєму хисті серед сторонніх і духово чужих йому людей. Він же сам і зять генералів. Потрапивши в ятер французької контррозвідки, він був змушений дати згоду працювати на них, а повернувшись

у своє посольство в Парижі, відразу про все розповів. Оце за те його й засудили до двадцяти п'ятох років виправних таборів. Будучи в таборі, він весь час ламав собі голову, як би це чимось заслужити собі волю.

— Професор Рамзін і Очкін з Промпартії сконструювали якийсь паровий котел і за те їх звільнили. А що я можу тут зробити, щоб вийти на волю? — розмірковував Крутіков з одним своїм другом.

Германа Петровича я застав на цементному зовсім іншою людиною, ніж я знав його раніше. У нього зникла десь його самозалюбленість і тяготіння до вождизму. Він спустився з-під небес на землю і почав ретельно трудитися й загравати з таборовою адміністрацією. Десь поділись і його блиск та чепурність. Він перестав чисто одягатись навіть у вихідні дні.

Піменов носив розкішну довгу бороду і вона додавала йому імпозантности й солідности. Працював він на будівництві з Германом також дуже ретельно і поводив себе всюди досить стримано й помірковано. З адміністрацією не загравав і не задирався. Але у Воркуті в мене з ним було лише ,,шапкове знайомство". Я знав його лише споглядно.

Пізніше мені одного разу довелося спостерігати, як він грав у волейбола. В цій грі він виглядав дуже дітвакувато, і мені навіть не вірилося, що він доцент математики. Але пізніше, почувши його розмову з Крутіковим, я зрозумів, що це сильний, жвавий і гострий ум, і що він за добрих умовин стане видатним ученим. Він умів стисло, конструктивно мислити і з вийнятковою чіткістю і стрункістю висловлювати свої думки. З багатьма його думками я тоді був незгідний, але пізніше я в основному став їх поділяти. Я думав тоді ще застарілими категоріями і тому не міг збагнути нових течій сучасної інтеліґенції. А Піменов на той час був молодим ,,російським Маркузе". Правда, судячи з того, що мені досі відомо про ідеї Маркузе, то він не в усьому мені сприйнятний, але я його ще замало знаю, щоб можна було сказати остаточну думку.

З Рачунасом ми познайомилися пізніше. Це була дуже освічена й добре вихована людина. Він тоді писав свою наукову працю під назвою ,,Дитина, людина і суспільство". Переїхавши в Іркутську область на Тайшетську трасу, я з Рачунасом по-справжньому подружили й обмінялися з ним значками.

І так я знову попав у Вихоревку в 11-й табір, з якого

в 1956 році звільнився. І все почалося наново. Виявилося, що неволя для мене — це постійність, а воля — лише обскубана тимчасовість.

На одинадцятому я зустрівся з Дружинським. Його засудили вдруге раніше, ніж мене.

— Я познайомлю вас із членом центрального Проводу ОУН, Дужим, — самозахоплено й поспішно сказав Дружинський.

— Добре, знайомте.

— О, он він іде! — сказав Дружинський і, схопивши мене за руку, потяг за собою.

— Петре Афанасійовичу! — гукав уздогін Дружинський.

Петро Афанасійович зупинився, ми підійшли, і Дружинський, познайомивши нас, вибачився й пішов.

— Звідки ви родом, пане Шумук? — запитав Дужий.

— Яка у вас освіта? — не вислухавши моєї відповіді на перше питання, знову запитав Дужий.

— Середня.

— А в мене вища, — зарозуміло сказав Дужий. І більше вже нічого не питав, а лише оповідав про себе, свої знання, розум і подвиги в громадсько-політичній діяльності.

Дужий жив тоді разом з Федором Оробцем, Іваном Кочкоданом і Михайлом Колесником. Оробець — це той же самий відомий у Рівенській області командир військової округи УПА під псевдонімом Верещака. Він був високий, але трохи сутулуватий. Колись це була гроза Полісся, перед яким тягнулися на струнко всі командири куренів і дрижали як друзі, так і вороги. А в таборі він був загнаним і зацькованим як своїми, так і адміністрацією.

Свої бурчали на нього і переслідували його за те, що він заломився на слідстві і безбожно „сипав" усе, що тільки знав, — а знав він багато. Адміністрація його переслідувала на основі його судової справи, яка видавалась для них страшною. Верещака мене впізнав, але з певних досить важливих причин я до нього не признався і він не наполягав, щоб відновити знайомство. Верещака хворів на печінку і незадовго помер.

Кочкодан — це нещасна людина, за фахом філолог. У неволю потрапив зовсім випадково, просто ні за що. Комісія не звільнила його, тому що він мав таборову судимість за вбивство, якого не зробив і не міг зробити — не тільки тому, що його одна рука вибита під час велосипедних гонок, але

й тому, що він просто не здібний на такий вчинок. Але вбивство в таборі було, отож таборовій адміністрації треба було когось за це судити і на тім закрити справу. Дійсних убивць адміністрація розкрити не могла, бо це були дуже спритні злочинці, які все зробили, щоб виглядало так, нібито цей злочин доконав Кочкодан. Такий метод убивств у таборі практикувався часто. Адміністрація знала про те, що це брудне діло не Кочкоданових рук, але для адміністрації, щоб „закрити справу" про вбивство, треба було когось засудити. Оскільки ж убивці зробили „відвід" на Кочкодана, отже його найлегше можна було звинуватити за те й засудити, то так і було зроблено.

Оце з тими людьми і жив Петро Дужий. Він поводився всюди і зі всіма дуже величаво й зарозуміло. Але в загальному Дужий був досить здібний і дуже пильний у вивченні будь-якої дисципліни. У письмовій роботі він був просто педант. У побуті любив удавати з себе аристократа, але по суті в його нічого аристократичного не було і його ніхто ніколи не сприймав таким, яким би він хотів бути і яким він сам себе вважав. Насправді то його недолюблювали майже всі, а ті, що тулилися до нього, то робили це тільки з пошани до його високої посади в ОУН.

Незабаром я попав у бриґаду Козачка. У його бриґаді були майже всі українці. Частина з них — це були ті, що вважали себе заслуженими діячами і тому працювати не хотіли, але бажали отримувати грошей більше від усіх. Отже на тому тлі часто виникав конфлікт між групою „заслужених" і Козачком. Групу „заслужених" очолювали Адамів і Фіц. Обидва вони були фізично сильні хлопці і гарні на вроду. Доброю стороною Фіца було те, що він досить серйозно брався за науку і ретельно вчився. Але горе таїлося в тому, що цей поліщук сильно хворів на вождизм. Основною метою в нього було здобути освіту і стати вождем. Ця „недуга" в таборах була дуже заразливою. В інших вона виявлялася ще в гіршій формі, бо більшість із них учитися не хотіли. До Адамова й Фіца тулився також і Дружинський, але вони з ним не рахувалися. Адамів і Фіц не визнавали навіть і такого авторитету як Дужий. Вони вважали себе вожаками всього табору, а Дужого просто недолюблювали. Щодо мене, то вони зовсім не знали, хто я такий, і тому я мав можливість бачити їх такими, якими вони були насправді.

Звичайно, як Адамів, так і Фіц були значно порядніши-

ми від Щура чи Шкурського та їхньої компанії, але в принципі всі вони були, як це кажуть, ,,одним миром мазані". Всі вони дуже радо й дуже швидко застосовували силу своїх рук до своїх, але коли йшлося про відстоювання себе перед свавіллям адміністрації чи їх підручних, то тоді вони виявлялися найбільшими боягузами. Вони сміло били тих, які самовіддано і безстрашно вистояли в нерівній борні з берілівськими опричниками, бо це безкарно їм дозволялося робити. Безстрашні в боротьбі з ворогом на своїх земляків руки не піднімають, а боягузи навпаки. Для Щура, Шкурського і всіх, більшою чи меншою мірою, їхніх послідовників найважливішим було, щоб добре поїсти, гарно одягтись і випити. А тому що все це придбати коштом своєї власної праці було важко, то вони вдавали з себе ,,борців" за національну справу, і в ім'я цієї ,,справи" змушували людей віддавати їм частину свого заробітку. У цій їхній чорній роботі адміністрація їм перепон не чинила, бо по суті — вся та їхня ,,діяльність" для адміністрації була корисною. По-перше, вони вбивали тих, котрі мали сміливість виступити і заплямувати їх як паразитів, які безсовісно спекулюють на національних почуттях чесних трудовиків. А тому що проти них виступали завжди ті ж самі, що й проти свавілля адміністрації, то це було адміністрації дуже приємно. По-друге ж, вони тими своїми паразитичними діями розхитували основи національної моралі. Отже ж, по суті, — вони й таборова адміністрація одні одним допомагають у боротьбі проти морально стійких, національно свідомих людей.

Я знаю, що сторонньому читачеві важко збагнути весь той страшний кошмар, а багатьом це буде навіть і не подобатись, але на мою думку, то це таке велике зло, яке промовчувати або затушовувати неможливо. З тим злом і навіть з найменшим проявом його треба боротися з усією рішучістю. Злі сили завжди дуже активні й оперативні, і тому легковажити їх не можна. Відверті бандити й злодії являють собою лише соціяльне зло, а прикриті, заховані за національні ідеї, крім соціяльного зла, роблять незрівняно ще більше моральне зло, бо вони своїми брудними руками забруднюють навіть і найдорожчі цінності нації.

Все роблять люди. Ідеї, без конкретного втілення їх у життя, мертві. А втілюють їх люди. Ті ідеї, які відповідають вимогам духу нації, невідмінно повинні втілюватись у життя не за ніцшеансько-донцовським принципом якимись ,,надлюдь-

ми" чи, як цього хотів Донцов, „дібраними", „кращими", а вибраними на найдемократичніших засадах представниками народу.

Донцовський добір в ОУН наробив багато лиха. Добором займалися одиниці не на засаді висування наймудріших і морально вищих, а „добирали" в своє коло завжди гірших від себе. І в остаточному підсумку виходило, що в цей добір попадали за всіма показниками лише середнього рівня людці. І ці „дібрані" за Донцовим повинні б вирішувати долю нації взагалі й кожної людини зокрема. Добре, що нарешті цей період лихоманки вождизму в світі вже проминув. Відійшов геть і згубний ніцшеанський культ „надлюдини", і донцовських „дібраних". Будемо надіятися, що ще минуться часи і радянського так званого „вибирання"... призначених партією, бож це глум над демократичністю виборів і над народом.

Але це я знову відхилився від своєї основної розповіді.

Тепер кілька слів про Козачка. Родом він зі Львівської області, Сокальського району. Чоловік дуже практичний, кмітливий і непоганий як людина. Дивлячись на нього і прислухаючись до його досить здорових міркувань, мені було дивно, чого цей чоловік пішов на бриґадирську посаду. Посада бриґадира в таборі — це така посада, на якій навіть найкращі люди через рік робляться негідниками. Бриґадирів призначує адміністрація табору для того, щоб витискати з в'язнів якнайбільше поту і доповідати адміністрації про тих, що не піддаються тому витисканню.

Таборова адміністрація докладала всіх зусиль у тому напрямку, щоб самі в'язні витискали один із одного всі життєві соки як на роботі, так і в побуті. Для тієї мети адміністрація підшукувала собі відповідних людей серед в'язнів на бриґадирів, нарядчиків, культоргів, помпобитів — і їх упривілейовувала, щоб вони на роботі витискали з решти в'язнів усі сили, а особливо з тих, що недогідні адміністрації.

Таких типів, які йшли на ті посади, в таборі називали „придурками". Придурки в таборі — це вуха, очі, щупальці й охвістя таборової адміністрації. За ту їхню собачу роботу адміністрація давала їм необмежений доступ до таборового „корита", яким була їдальня, і платила гроші. І ту їхню „зарплатню" називали „горлове". Як правило на ті собачі посади в основному йшли ті ж самі, що вже працювали на таких чи подібних собачих роботах в німецькому Ґестапо або у власовській армії. Серед власовців, звичайно, траплялись і

порядні люди, а співпрацівники Ґестапо майже всі в таборі співпрацювали з НКВД-МВД. Словом, влаштовувалися за своїм „фахом". Уся та „машина" в таборах політв'язнів була створена для поступового морального і фізичного винищування морально стійких і національно свідомих людей. Вона діяла дуже ефективно, за завданим пляном 1952-53 років. Від 1944-го по 1952-й рік мільйони чесних трударів померли від голоду, холоду, тяжкої каторжанської праці і неймовірних знущань на Заполяр'ї в царстві вічних мерзлот, на Далекому Сході, в Іркутській області, Кемерово, Караґанді та Балхаші.

Організований в 1952 році рух політв'язнів, спрямований насамперед проти відгодованої адміністрацією, за рахунок трудівників, псярні бриґадирів, нарядчиків і всякої іншої нечисти серед в'язнів, зруйнував ту їхню страшну машину, створену для винищування чесних трударів. А в 1953 році, силою могутніх страйків політв'язнів Норильська, Воркути — захиталися всі підвалини таборової системи, опертої на брутальне й жорстоке насильство, голод і знущання.

На кістках політв'язнів України і Прибалтики у вічних мерзлотах Заполяр'я виросли Норильськ і Воркута з десятками шахт і великими металюрґійними заводами, на їхніх кістках побудовані Караґанда і Маґадан та багато копалень кольорових металів Колими. І нарешті ті зацьковані й голодом заморені невільники чітко виступили проти всесильного свавілля берії́вської опричнини. Рушійною і провідною силою тих; незрівняних в історії таборів рухів, були українці і прибалтійці.

Мобілізувати людей до боротьби з явним злом було значно легше, ніж з прикритими під личину „мучеників за національну справу". Ті, що безстрашно з відкритими грудьми на повний зріст ішли проти скорострілів цілих полчищ берії́вської опричнини, на свого однокровного брата руки не піднімуть, а щурі, шкурські та їхня компанія, знаючи про це, спокійно й безкарно вбивали і різали тих, що насмілювалися осуджувати їхні ганебні і підлі дії. Ці перекинчики із сільських самооборон ОУН у винищувальні батальйони НКВД і на волі, із зброєю в руках — під іменем ОУН, але за дорученням НКВД — грабували ї вбивали найкращих людей наших сіл, а попавши в табір, продовжували ту свою страшну злочинну роботу. Нерідко їм удавалося заплутувати в свої злочинні сіті навіть і зовсім ні в чому не винних молодих хлопців. Із цією страшною болячкою на тілі нашого народу вза-

галі, а політв'язнів зокрема, я зустрівся щойно в 1954 році, а оце вже в 1958 році я зустрінувся лише із її залишками.

Старі лідери ОУН у таборах не вели ніякої боротьби ані зі свавіллям таборової адміністрації, ані з тими болячками. Вони притримувалися правил „строгої конспірації", яка спиралася на їхнє абсолютне безділля або й загравання із тією нечистю.

Дужого і Колесника забрали в 26-й табір під суворий режим. Через декілька днів забрали туди й мене, Фіца і Дружинського, а пізніше привезли й Кочкодана. На 26-му всі ми поселилися в одній секції. Фіц групував навколо себе незадоволених поведінкою Дужого. Дружинському прийшлося вибирати, до кого йому тулитися, чи до Фіца, чи до Дужого, і він, звичайно, вибрав Дужого. Колесник і Кочкодан також бриконули до Дужого, але і з Фіцом підтримували стосунки. Я тримався осторонь як від Дужого, так і від Фіца. Пізніше приїхали і поселились у нашій секції Іван Ґой і доктор теології Рачунас. Іван Ґой був дуже скромною, щирою, доброю людиною, і я відразу подружив з ним. А з Рачунасом ми вже й до того були друзями.

Дужий мав улюбленим своїм аматорським зайняттям у вільний час „писати історію України". Хоч за освітою й професією він жодним істориком не був, але завжди дуже поважно сідав за працю над своєю „історією", а часом окремі розділи з неї й зачитував нам уголос. Робив він це досить наполегливо й по-педантичному акуратно. А по суті — це був монтаж окремих місць, повисмикуваних із різних, читаних ним раніше, історій, написаних у різні часи різними істориками. З приводу тієї історії одного разу Дужий прийшов до мене і з жалем запитав:

— Чи це правда, що ви висміюєте мою працю над історією?

— Як це висміюю?! Навпаки, я говорив, що поки ви виготуєте ту історію, то досконало вивчите історію України за всіма авторами і знатимете інтерпретації окремих подій усіх істориків.

І Дужий, не збагнувши суті тієї моєї відповіді, відійшов від мене задоволений. А насправді, то я саме так і ставився до тієї його роботи, і в цьому я нічого поганого не бачив. Я й зараз вірю в те, що все ж таки, в зв'язку з бажанням стати автором історії України, Петро Дужий не-

погано вивчив історію свого народу.

Одного разу на мою адресу в присутності всіх жителів секції Дужий сказав:

— Там у вас на Волині всі комуністи.

— Може й так, — відповів я, — але ми, „комуністи на Волині", ще в 1942 році створили УПА і в 1943 році німцям не дали вивезти з Волині ані однієї корови, а наша „скомунізована" молодь пішла у відділи УПА. А ви в Галичині годували німців хлібом, маслом, яйцями й молоком до останнього дня та відсилали свою молодь у дивізію СС Галичина і в Німеччину на роботу.

Після тієї розмови ми вже в 26-му таборі майже не розмовляли. Найбільше часу я проводив з Іваном Ґоєм. Ґой привернув мою увагу до себе вийнятковою діловою відзивчістю на горе сторонніх людей. Він допомагав, чим тільки міг, усім знедоленим і радів, як йому пощастило комусь допомогти. І ось Глива — один із групи Фіца і ним нацькований ударив Ґоя по лиці тільки за те, що Ґой їх іґнорував. І в ту ж мить після цього інциденту вся Фіцева група повитягувала свої ножі. Та провокація була зроблена зумисне, щоб помститися за те, що їх іґнорують.

Але ми на ту провокацію не піддалися, бо така сутичка була б корисною тільки для адміністрації. Адміністрація групу Фіца не чіпала, так як і завжди в таких випадках, але тих, що виступили проти них, відправила б у тюрму. Адміністрація дуже добре розбиралась у тому, хто для неї був найбільше небезпечним, а Іван Ґой для адміністрації був вийнятково небезпечний. Він був одним із тих, що на Колимі роззброїли дивізіон червонопогонників і зі зброєю в руках пробиралися в напрямку Аляски. Проти них піднялися всі дивізіони Колими, і в результаті аж надто нерівної борні з них залишилися в живих тільки двоє. Івана Ґоя взяли пораненим. І ось цей же самий Іван Ґой, який першим кинувся з порожніми руками на чергового озброєного офіцера в дивізіоні і роззброїв його, змушений був стерпіти образу ляпаса від якогось там цуцика зі зграї Фіца тільки для того, щоб уникнути ганебної різні українців з українцями. А ті негідники якраз тим і користувались, і робили цим велику прислугу для адміністрації.

Адміністрація боялася Івана Ґоя більше, ніж усіх нас разом узятих. Вони приходили щоночі по три рази і легенько піднімали ковдру й перевіряли, чи він спить. Отже, що може бути більшою послугою для адміністрації, як те, що робили якраз

ті зі зграї Фіца, що піднімали на Ґоя руку! У порівнянні до загальної кількости політв'язнів-українців їх було небагато, але в моральному пляні нашкодили вони дуже багато. І ось же таким чином у нашій секції, в якій жило всього близько 30 українців, створились три непримиренні між собою партії. У порівнянні з третім каторжанським табором у Норильську, то це був страшний кошмар, через який соромно було дивитись у вічі чужинцям.

Хоча Іван Ґой мав лише 7 кляс освіти і був рядовим стрільцем УПА, він був найкращим зразком українця як у моральному відношенні, так і в бойовому. Це був блискучий зразок моральної чистоти, добра, скромности і незрівняного геройства. Як довго люди не навчаться цінувати скромности, моральної чистоти і добра, так довго при кермі громадських справ будуть сидіти негідні того люди.

Десь на початку 1959 року мені потрапила до рук газета „Літературна Україна" і, пробігаючи очима заголовки, я зупинився над літературною критикою віршів знайомого мені з попереднього ув'язнення Патруса-Карпатського. Критика була дуже лаконічною і, як на мою думку, змістовною й глибинною. Під нею стояло невідоме мені прізвище — Іван Дзюба.

Тоді я ще й не мріяв про те, що ще за мого життя народиться таке сміливе, висококультурне й талановите покоління, якого видатним представником і речником у 60-х роках став Іван Дзюба. Це покоління вистартувало з дипломами вищої освіти у світ духового життя нації, у світ мистецтва і громадського життя, щоб своїм гарячим і могутнім словом правди й добра розтопити ту довголітню кригу смертельного страху, якою чорні сили тиранії скували весь нарід.

З 26-го ми переїхали в 16-й табір. В 16-му мені довелося поселитися поруч із Дужим.

Незабаром із 16-го нас перевели в 10-й. Там я з Іваном Ґоєм і ще з декількома людьми відокремилися й пішли жити окремо в інший барак. В 10-му був ще до нашого прибуття і залишився там інтеліґент із старої галицької ґенерації, лікар Кархут. Цей чоловік мав надзвичайну пам'ять і величезне знання не тільки в галузі медицини, але й у галузі літератури. У молодості він сам писав і друкувався.

В десятому таборі силою обставин Дужий почав ставитися до мене досить гарно. А я з цікавістю його слухав тоді, як він оповідав не про себе, а про своїх колеґ з центрального Проводу ОУН. Не знаю тільки, наскільки історично прав-

дивими були ці розповіді, бо сам Петро Дужий членом центрального Проводу не був, а був його брат — Микола Дужий, від якого Петро міг лише дещо чути й по своєму переказати. Та не можу запевнити, чи й мій переказ точний.

Оповідаючи про перші установчі збори УГВР, він сказав, що після вибору щось на зразок уряду, протокол тих зборів і проведених на них виборів вислали для ратифікації Степанові Бандері та Ярославу Стецькові. А Стецько на це відповів поздоровленням вибраним на тих зборах усім „міністрам" і президентові професорові Восьмакові та віце-президентові Василеві Мудрому, а не поздоровив лише Голову Президії самих зборів УГВР Ростислава Волошина. При тому, підписуючи цей свій документ, він написав так: „Голова Ради Міністрів Стецько". Першим той документ прочитав Роман Шухевич, якого було обрано на голову Генерального Секретаріяту УГВР, тобто — на голову ради міністрів. Не сказавши жодного слова, він передав Дмитрові Маївському, і так мовчки прочитали всі і тільки в знак неприємного здивування руки розставляли. Ця відповідь Стецька викликала несмак у всіх присутніх.

Розповіді Дужого я вислуховував з особливою цікавістю, бо вони допомагали мені виробити певну уяву про загальний рівень як центрального Проводу ОУН, так і УГВР. І на основі того всього в мене виробилась уява, що весь центральний провід стояв не набагато вище від Петра Дужого.

Сила ОУН полягала не в центральному Проводі, а в середньому активі та в фанатичних низах і відділах УПА, у яких, та навіть і серед командного складу УПА, було дуже багато нечленів ОУН. Бо навіть начальник штабу УПА-Північ, полковник Ступницький, був петлюрівським старшиною УНР, а не членом ОУН.

У розмові зі мною про ідеологію ОУН, Дужий одного разу висловився, що основна заслуга Донцова полягає в тому, що „він дав нам зуби". На це я сказав:

— Може й так, але донцовськими зубами такі ваші ж виродки, як Глива, кусали вже вас та Івана Ґоя, а не ворогів нації. А я вважаю, що Донцов заподіяв найбільше зла для нашої нації саме тим, що він відкрив двері в політичне і громадське життя нації аморальному елементові, який завжди є соціяльним злом. Там, де його допустили до громадсько-політичного життя, він став і громадсько-політичним злом і ганьбою нації. Оце і є результати донцовського „добору" в „зубату еліту", оце і є його „аристократія духа". Всі

ідеології тоталітарних систем у теорії дуже стрункі, у них усе грає чітко, як годинник. Але в практичному житті, то це суцільне насильство над суспільством.

Одначе в практичному житті Дужий ніколи не загравав з паразитами і не пестив їх біля себе, він лише в теорії, абстрактно, для красного словечка говорив про ті ,,зуби". Тому ж то ті зубасті паразити часто і на нього клацали зубами.

В 10-му я з Іваном Ґоєм ізолювались і жили своїм внутрішнім духовим життям зовсім окремо. На роботу ми не ходили, часу вільного було багато. Отож я обзавівся грядкою і виростив на ній багато цибулі, редьки, огірків і трохи картоплі. Робота на грядці і книжка приносили мені душевне задоволення, і я забував про все. Лише час від часу я зустрічався з Рачунасом, Дужим і Кархутом.

2. Тайшет, Мордовія — 1960-ті роки. ,,Люди з надщербленим сумлінням" серед політв'язнів. Знайомство з В. Горбовим. Ціна ,,помилування" й ціна боротьби за власну гідність.

Восени 1956 року з мене зняли суворий режим і перевезли в Тайшет у 601-й табір. У цьому таборі всі політв'язні працювали на мебльовій фабриці. Там був уже організований адміністрацією з політв'язнів так званий ,,Совет актива". Його завданням було допомагати таборовій адміністрації в зміцненні таборового режиму та в змушуванні трударів ще більш продуктивно працювати. Мене призначили в бриґаду Воротінцева на пилораму. Воротінцев у минулому був майором в армії Власова, а в таборах, як то кажуть, вірою і правдою вислуговувався перед таборовою адміністрацією. Він же і був членом ,,Совета актива". У бриґаді Воротінцева був один поляк, майор польської контррозвідки, Миколай Тіханович. У минулому він переслідував і арештовував таких як я, а там, у далекому Сибіру, я майже здружився з ним. Тіханович виявився досить розумною, кмітливою, товариською й чуйною людиною. Крім того, він багато знав про такі речі, які мене цікавили.

Литовський літун Стасік, з яким я жив ще у Воркуті на цементному, також був у бриґаді Воротінцева. З Тіхановичем у нас було багато спільних знайомих по Норильську. Під час страйку в Норильську Тіханович був на Медвежці і брав участь у страйку. Між іншим, він оповів мені про те,

що в 601-му з третього каторжанського табору є Микола Панчук і що він робить бриґадиром та належить до ,,Совета актива". Ця інформація про Панчука мене не здивувала, бо після того, як він ще в Норильську став інформатором оперативного відділу МВД, для нього зникли всі перепони до будь-якого свинства. Люди з надщербленим сумлінням рідко вирівнюються. Пізніше Тіханович сказав і про те, що Панчук дружить з оперуповноваженим КҐБ при 601-му таборі, а друзям-співв'язням він це пояснює тим, що, нібито, вони колись разом учились у гімназії.

Інколи Тіханович відвідував Мільгуля, він мені також був знайомим ще з Норильська з третього каторжанського. Мільгуль був за національністю поляк, а за фахом лікар. Усі лікарі-політв'язні в таборах працювали за фахом. Мільгуль також працював лікарем в третьому каторжанському в Норильську, а потім у 601-му в Тайшеті. Через тижнів три після мого прибуття в 601-й табір, Мільгуль із центрального ізолятора забрав до себе в лікарню хворого доктора Володимира Горбового і відразу повідомив про це мене. Я радів з того, що нарешті матиму можливість познайомитися з доктором Горбовим і розпитати його про Варшавський процес над Проводом ОУН за вбивство польського міністра внутрішніх справ Пєрацького та про сам Провід ОУН взагалі і про Бандеру зокрема. Всі ті справи ще не переставали мене цікавити, бо все ж таки прізвище Бандери стало відомим у всьому світі, і рух, який охопив у 1943 році буквально всі західні землі України та деякою мірою поширювався і на східні землі, ворогами іменувався бандерівським рухом. Добрим був цей рух чи поганим, розумним чи дурним, то про це скаже своє остаточне слово історія, але цей рух був рухом нашого народу, бо в ньому брав участь весь народ західніх земель України. Як комуністичний (КПЗУ — сільроб), так і націоналістичний (УВО — ОУН) рухи на західніх землях України були рухами нашого народу. І загалом рівень тих рухів був таким, як і рівень народу, іншим він і бути не міг. Як комуністи, так і націоналісти вважають себе кристалічно чистими і святими. Але насправді серед тих і других діяли чорні сили і своєю чорною роботою клали пляму ганьби на ті рухи і народ, який породив тих виродків. Зараз, користуючись нероздільною владою і всіма засобами інформації, комуністи обпльовують на всі лади націоналістів взагалі, а бандерівців зокрема, а насправді, то всі злочини бандерівського СБ (Служба Безпеки)

були викликані злочинами комуністичного ЧК-ҐПУ-НКВД.

Коли б не було на західніх землях України насильної колективізації, арештів і вивозів у Сибір у 1940 році та масових розстрілів без суду в перші дні війни 1941 року по всіх тюрмах Західньої України, то не було б і дикої кривавої помсти. Я не маю наміру виправдовувати злочинних дій СБ, але я не стану прикривати не менш кривавих злочинів чекістів. Незаперечним фактом є те, що злочини бандерівської СБ були наслідком злочинів ЧК-ҐПУ-НКВД, а не їх причиною. У мене немає пристрасної ненависти ані до одних, ані до других, бо я був і діяв як у комуністичному, так і в націоналістичному рухах і тому я знаю, що обидва ті рухи були масовими рухами, в яких брала участь велика частина народу, а серед кожного народу завжди є як добрі, так і погані люди. Трагедія нашого народу і його рухів полягає в тому, що один рух узяв собі на озброєння все, що було найгіршого на Заході, а другий від Сходу також перейняв те, що було найгіршого. Одні через своє почуття меншевартісности наслідували німців у їхніх найгірших вчинках, а другі через таке саме почуття меншевартісности також переймають від росіян найгірші їхні сторони. Одні орієнтувалися на Берлін, а інші на Москву. Через це різнопоклонство виникав антагонізм № 1. Антагонізми на соціяльному ґрунті є антагонізмами другого пляну, внутрішньо-національного порядку, які розв'язуються в рамках своєї держави парляментарно-правовим способом. А антагонізм № 1 виник на основі зовнішніх впливів, яким сприяла і сприяє та страшна руйнівна недуга, якою є почуття меншевартісности. Як довго ми будемо самі себе вважати меншевартісними, так довго будемо придатком для тих, яких рахуємо більше вартісними від себе.

І от одного осіннього вечора я прийшов до лікарні познайомитись і відвідати Володимира Горбового. Горбовий насправді був тоді хворим і немічним чоловіком, а лікарняна білизна й халат ще чіткіше підкреслювали його немічність. Горбовий з природи був людиною дуже міцної й гарної будови. Але систематичне недоїдання зробило своє. Причиною його недуги в основному було виснаження. Горбовий прийняв мене з настороженою цікавістю. Але як я йому оповів про те, що я був у одному таборі з Мільгульом, то Горбовий повеселішав і пізніше запитав:

— Так ви, мабуть, були разом і з Панчуком?

— Так, з Панчуком я довго був навіть і в одній бри-

ґаді.

— А тут, на Тайшетській трасі, де ви були?

— Я вже на цій трасі другий раз, бо я ж уже другий раз засуджений. Цим разом я був у таборах — одинадцятому, дванадцятому, шістнадцятому, а сюди прибув із десятого. Там, у десятому, залишився ще Дужий Петро, Кархут і багато молоді.

— Як же ж там живе Дужий, Кархут і хто там є з молодших? — запитав Горбовий.

— Дужий пише історію України, а Кархут працює лікарем, вирощує огірочки й квіти та читає. Інколи вони обидва зустрічаються, розповідають один одному про своїх старих знайомих, про минулі часи. Обоє вони люблять багато розповідати, але абсолютно не люблять вислуховувати один одного, отже я частенько бував у них за слухача. Один тільки я мовчав і слухав їх обох.

Горбовий засміявся і знову запитав:

— А як вони ладять з молодшими?

— Ніяк не ладять, вони просто займаються своїми справами і все, а молоді мурчать на них і часто ображають, особливо Фіц і Глива.

— О, то це щось уже не гаразд. Коли б я там був, то того не було б. Глива і Фіц — це добрі хлопці, — сказав Горбовий.

— Цікаво, а я якось не зміг у них знайти нічого доброго.

— Бо ви їх не знаєте, — сказав Горбовий.

— Може й не знаю, — відповів я, — але судячи з їхніх учинків, які вони зробили при мені, то по-іншому про них і думати не можна. Вони побили таку чудову людину як Іван Ґой, якого вони не варті всі разом взяті.

Пригадавши всі ті їхні ганебні вчинки, зроблені при мені, про які навіть і соромно говорити, я сказав Горбовому: „З тими людьми я не хочу мати нічого спільного. Мені краще було б, коли б вони сиділи за злодійство, ніж оце сидять з політичних мотивів і своїми вчинками плямують ім'я політв'язнів.

— А де ж ми їх дінемо? Вони ж наші, — на останку сказав Горбовий.

— В тому ж то й наша біда, що вони „наші". Отож треба подумати, чому вони такі з'явились у політичному русі.

І так ми з першої зустрічі з Горбовим не зладили.

Частенько до Горбового в лікарню заходив і Панчук. Перед Горбовим схилялись усі українці. У такому пляні і таким тоном, як я, з ним ніхто ніколи не розмовляв, і це зачіпало його амбіцію.

Незабаром Горбового забрали з лікарні знову в центральний ізолятор, але через кілька днів повернули його назад у 601-й табір і помістили не до інвалідів, а в ту ж саму бриґаду, у якій був і я. Звичайно, що це було зроблено оперативним відділом зумисне, щоб дати нам змогу посперечатися. При таких суперечках оперативний відділ за допомогою своєї аґентури вивуджує потрібні йому матеріяли. Отже, знаючи про це, ми намагалися якнайменше розмовляти про те, через що виникають суперечки.

Одного вечора мене викликали в контору в кабінет оперуповноваженого КҐБ. Там сиділо двоє середнього віку людей. Вищий на зріст заявив, що він приїхав у Тайшет із Києва, з республіканського КҐБ, а про свого колеґу сказав, що той з Іркутського обласного КҐБ. Цей, невідомий мені за прізвищем, із Києва, в основному допитував мене про Степана Семенюка. Вони звідкись узяли, що нібито я мав би знати, звідки Степан родом та всякі інші дані про нього. Але як я на ті його питання відповів, що я не інформатор і на подібні питання відповідати не буду, то тоді він сказав:

— Це гірше для вас, що ви не хочете бути нашим інформатором, бо це значить, що ви самі не хочете полегшити свого життя і достроково вийти на волю.

— Такою ціною я на волю виходити не хочу. Але, як уже йдеться про те, то ви чомусь не звільняєте і своїх інформаторів. Бо он Панчук скільки років служить вам інформатором і однак ви його не звільняєте, — сказав я.

— Панчук убивав людей і ми ще раз будемо його судити. Та, крім того, він був також *вашим* інформатором у нас, а не тільки нашим у вас. Ви ж його направили до нас, щоб розвідати, чим ми цікавимося і якими методами працюємо, — сказав каґебіст із Києва.

Повернувшись із контори, я оповів Горбовому всю історію про Панчука. Горбовий сприйняв ту мою розповідь з явним несмаком. Панчук же був його найкращим улюбленцем. А для Горбового найважливішим було те, хто як до нього ставиться.

Настали 1960-ті роки. Десь навесні Горбового на деякий час перевезли військовою машиною до Львова, а мене відправили

в Мордовію у сьомий табір. У сьомому я зустрів багато своїх старих знайомих. Серед них були Ронюк, Марушко, Грицак і багато інших.

Мене призначили в той самий барак, у якому був Марушко і Тіханович. Через днів десять начальник табору призначив Марушка бриґадиром нашої бриґади. Марушко знаним там був не всім, лише я його знав раніше. Він уже явно і беззастережно служив таборовій адміністрації. Був уже членом „Совета актива" (тому його призначили бриґадиром). Багато інших із знайомих мені політв'язнів-націоналістів також уже були не ті, якими я їх знав на 15-му в 1954 році. Дехто ще з гордістю оповідав про свої „подвиги" в таборах. А дехто боявся навіть і зустрічатися з тими, яких адміністрація вважає за непоправних „бандерівців". Марушко дуже пильно приглядувався, який курс візьму я в стосунку до адміністрації та їхнього „Совета актива". Я ж сказав усім своїм знайомим, що не буду брати участи в жодних таборових організаціях, бо я всю таборову систему вважаю злочинною і антилюдською, а тому я не стану допомагати їй у замасковуванні злочинів.

Багато разів мене пробували завербувати як не в „дружинники", то в „самодіяльність", а найчастіше вербували в редакцію стінної газети. Але я категорично відмовився від будь-якої співпраці з таборовою адміністрацією, бо кожен політв'язень, який шанує себе, не повинен іти ні на яку співпрацю з нею, навіть коли б за співпрацю відразу звільняли з табору. Звичайно, ця моя думка й постава не були по душі багатьом моїм землякам. Не по душі було це й для Марушка. Та з бігом часу й Марушко перестав вихвалятись своєю співпрацею з таборовою адміністрацією, а пізніше навіть і соромився того. Він сказав мені, що на сьомому були Герман Петрович Степанюк і Лука Павлишин, і що вони також до адміністрації ставилися льояльно. А Павлишина брали навіть у Москву кланятися всесоюзному КҐБ і він перед ним зарекомендував свою льояльність. Повернувшись із Москви, він провів доручену йому роботу серед політв'язнів-українців і пізніше часто нею хвалився.

— А яку ж саме роботу доручили йому проводити серед політв'язнів? — запитав я.

— Йому доручили переконувати всіх українців, щоб поступали так, як він.

— І він це робив?

— А як же, робив, та ще й гордився, що йому в Москві

доручили таку місію, — відповів Марушко.

— А чи Павлишин оповідав, хто там у Москві з ним розмовляв і про що вони говорили?

— В основному він оповідав про те, як гарно його там прийняли і як величали навіть „генералом", а про суттєві розмови з ними він не хотів оповідати.

— Все ж таки в КҐБ є непогані психологи. Видно, що вони дуже добре знали слабі сторони Павлишина. Саме тільки звернення до нього через „генерале" підняло його перед самим ним на небувалі вершини і розклеїло по всіх швах. Він же такі почесті любить понад все на світі. Найважливіше для нього в житті — це добра їжа, жінка та помпезні почесті.

— Часи змінилися, — виправдовувався Марушко. — Зараз для кожного найважливіше — за всяку ціну вийти на волю: чи це „по зачотах" і „двох третіх", чи наслідком скарги, чи навіть і через помилування. Від того, що я став бриґадиром і членом „Совета актива", нікому не погіршало, а, навпаки, я всім стараюся робити якнайкраще. У „Совета актива" я захищаю людей, а не топлю їх, так як це роблять інші. Ви ж бачите, що зараз робиться: члени центрального Проводу каються, пишуть про помилування, аби тільки вийти на волю. Василь Кук (він же „полковник Коваль", наступник Шухевича-Чупринки в УПА) покаявся і написав про це цілу брошуру. Степанюк і Дужий написали прохання про помилування і також у пресі виступили з ганебними заявами. А я ж не член центрального Проводу і я того не роблю. Я хочу вийти на волю по „двох третіх" і тому став членом „Совета актива".

— Поступайте як хочете, це ваша справа; мені наплювати і на всіх тих членів центрального Проводу і на їхню ідеологію. Вони для мене не мають ніякого значення. Я не йду ні на підлу співпрацю з таборовою адміністрацією, ні на писання прохань про помилування. І не заради чести ОУН. Мені цього не дозволяє робити моє власне сумління. Мені нема в чому і нема перед ким каятися. Для мене і ті, що каються, і перед ким вони каються — однакові. Я з однаковим презирством ставлюся як до одних, так і до других. Я не прихиляюся ні перед ким не заради ОУН, а заради своєї особистої гідности. Дужий, Павлишин і Кук не мають права опльовувати ОУН, бо все те, що було найгірше в ОУН — це якраз були вони самі і їхні злочинні або нерозумні дії. Отож вони мають право плювати тільки на самих себе і тільки перед своїм народом, і більш ні перед ким. Я Кука особисто не знаю, а Дужого і Павлишина знаю дуже добре.

У бриґаді Марушка я працював на верстаті. Розрізував дерево на деталі під меблі. Кожного дня працював, не відходячи від верстату, з повною інтенсивністю. Будь-яких пільг від Марушка я ніколи не вимагав. Щоправда, він, як бриґадир, ставився до мене непогано. У 1961 році Марушко перейшов працювати в лікарню, лікарем-ординатором.

Десь під осінь приїхав у сьомий табір і Гриць Пришляк, а пізніше приїхав Горбовий і Кархут. Пришляка спрямували працювати на мебльову фабрику. Горбовий і Кархут були вже інвалідами і тому їх на роботу не посилали. З бігом часу Кархут улаштувався працювати лікарем. Він не розділяв поглядів бандерівців і в глибині душі приховував до них відразу, але в таборі він підтримував добрі стосунки з Горбовим і всіма іншими видатнішими бандерівцями.

В таборі всі колишні політв'язні найбільше цікавилися футболом і найбільше про футбол розмовляли. А мене та шкіряна куля ніколи не цікавила і тому мені серйозні розмови про футбол видавалися смішними й не вартими уваги.

Моє критичне ставлення до ОУН, а зокрема категоричне осудження злочинних дій СБ, не подобалось усім, а найбільше Горбовому і Пришлякові. Вони прихильно ставилися до тих, які робили ті злочини, вони терпеливо ставилися навіть і до тих, що вже прилюдно самі себе й ОУН оплювали за ті злочини, а мене вони не терпіли, хоча я й слідство пройшов чистим і нічого не написав проти ОУН в офіційну пресу, так як це робили інші. Видно, що всі ті партії тоталітарного типу за своїм духом схожі одна на одну. Комуністична партія і уряд ще й донині виплачують добрі пенсії як тим, що організували голод в 1933 році, так і тим, що в 1937 році й пізніше мільйонам невинних людей відняли волю, а десяткам тисяч і життя. Адже недоторканість тих страшних злочинів навіть і словом, ця ганьба охороняється урядом і партією. А натомість і донині переслідують і карають тих, що насмілюються говорити про ті злочини та злочинців.

Але тіні замучених голодом і розстріляних будуть до того часу блукати по нашій землі, поки прилюдно народ не затаврує словом „ганьба" всіх тих злочинців взагалі і кожного зокрема, котрі робили ті страшні злочини. А вони ще живуть у кожному районовому центрі, і не тільки що одержують добрі пенсії, а ще й активно прагнуть до відновлення старого. А частина з них вершить владу й понині і продовжує чинити в ім'я уряду свої чорні справи.

Урятувати людство від небезпеки тиранії, як правої, так і лівої, може тільки демократія. Тільки необмежене право, ґарантоване законом для всіх громадян, — висловлювати, розповсюджувати і обстоювати свої думки, — дасть можливість народові контролювати й направляти політику уряду. Без наявности такого права не може бути й мови про демократію та демократичні вибори до парляменту. Там, де немає повноправної леґальної опозиції в парляменті і народі, там немає й демократії. Опозиція виконує своєрідний контроль народу над політикою уряду. Без наявности опозиції, ніякого контролю над політикою уряду не може бути. Звичайно, опозиція не потрібна ні для якого уряду, бо це завада для нього, але для народу вона необхідна. Одноголосність, або 99,9% — це фальш, це обман, це глум над народом і над суттю демократії. Вільний народ ніколи не обожнює свого уряду і не розхвалює його на всі лади. Це робить тільки той народ, який ніяких інших прав не має, крім права, а вірніше кажучи — обов'язку, хвалити уряд і його завжди „мудру" політику. Багаторічні роздуми, підсумки й аналізи привели мене до таких переконань і критично наставили як до комуністів, так і до націоналістів, виплеканих школою Донцова. І зараз за ті переконання мене не терплять ані одні, ані другі.

У 1961 році я перейшов працювати в збиральний цех на оклейку футлярів під радіоприймачі у звено Дуліби. У його звені працював Євген Грицак, Мамус і я. Дуліба був молодший від мене, середнього зросту, дуже худий, але досить здоровий, жвавий і життєрадісний. Це була досить розумна, дуже здібна й добра людина, але на співпрацю з адміністрацією пішов і він. Його також затягнули в „Совет актива" і, наче б у жарт, він брав участь у цій таборовій інституції. В ОУН він був разом із Столяром у референтурі зв'язку при центральному Проводі. Його розраховане кокетство з таборовою адміністрацією та з групою Горошка мені не подобалося, але сам Дуліба, як людина, подобався. На ОУН він у той час дивився вже досить критично, але думок своїх з цього приводу майже не висловлював.

Працювати з Дулібою було приємно і добре, він якось умів злагодити стосунки з усіма. Євген Грицак тоді просто ненавидів ОУН, але це тільки тому, що силою обставин, перейшовши від мельниківців до бандерівців, він був там „останнім колесом", а це для нього найстрашніше, бо він усюди любив бути тільки першим. Як людина Грицак непоганий і досить

здібний. Він має хист до мов, до малювання, але бажання бути в чомусь наймодернішому першим — його просто збивало з ніг.

Саме в ті роки в таборах пішла мода на йогів. Грицак і вхопився за них з величезним жаром своєї пристрасти. І треба сказати, що він уперто й наполегливо вивчав на зубок усе, що тільки міг дістати про йогів. Довго він, бідний, ламав свої ноги, поки нарешті сів лотосом, і це було для нього великою радістю. У тому пляні Євген добився своєї мети. Серед українців він знав йогів найкраще. Євген перефотографував із книжок всіх найвидатніших йогів й вивчав їхні біографії. Але все це він робив не з внутрішніх духових потреб, а лише назовні, на показ, і тому він справжнім йогом не став і ніколи не стане.

Черговим захопленням у нього було захоплення голкотерапією. Він вивчав цю справу день і ніч, а пізніше почав активно набирати собі пацієнтів і колоти їх. Але згодом пацієнтами ніхто не схотів бути і в Євгена зникла та пристрасть.

У побуті Євген Грицак був дуже чесною людиною, йому можна довірити найбільші скарби і він, навіть умираючи з голоду, не взяв би жодного грама. Але в боротьбі за нероздільність слави і влади, він міг бути нетерпимим. Колись, було, в 05-му таборі один росіянин сказав: „Ми з Євгеном у Норильську в четвертому таборі керували страйком". А Євген, почувши це, кинувся, як спечений, і майже закричав: „Хто вдвох керував страйком?!! Я сам керував, а не вдвох!!!" Ця його недуга на першість мені не сподобалась і через те я з ним не зладив.

На деякий час він скотився до того, що став навіть „культоргом отряда" на сьомому, але пізніше знову піднявся на відповідну височінь і так уже й тримався до кінця, поки його й звільнили. Те, що для інших було неможливим, те для Євгена було можливим. Він міг піднятися з попелу і знову стати сповненою гідности людиною.

Від 1953 року після страйку і аж до осени 1956 року уряд зробив для політв'язнів небувалі до того часу в історії Радянського Союзу поступки. Але з осени 1956 року уряд знову взяв курс на затиск. А в 1963 році обмежили одержання посилок — до двох на рік, по п'ять кілограмів. У 1964 році заборонили продавати в ларку для політв'язнів цукор, товщі й хліб, а посилки з дому — дві на рік по п'ять кілограмів дозволили одержувати лише тим, що співпрацювали з адміністрацією.

Режим загострювався щодалі більше й більше, годували все гірше й гірше. А кожної середи на політзаняттях начальники ,,отрядів" нахабно й безсоромно читали нам лекції про ,,гуманізм радянської влади".

Колись, ще в Тайшеті, на вахті перед розводом на роботу, один політв'язень сказав до свого товариша: ,,Ось глянь на ту відгодовану банду таборової адміністрації. Це ж усі вони живуть за рахунок нашої тяжкої праці і нашого недоїдання та ще й насильно примушують нас кланятися їм і поважати їх за те, що вони знущаються над нами". Тоді мені ще така думка не приходила в голову, але оце як почали змушувати слухати їхні безграмотні й цинічні лекції про ,,гуманізм", то в мене витворювалось таке враження, що наче б мені із зав'язаними ногами і руками плюють у рот і глумливо сміються, а я не можу захиститись від того їхнього глуму. І треба ж було придумати такий глум над людьми, щоб паразит, який живе за рахунок твого поту й твоєї крови, змушував тебе поважати його і слухати його ,,лекції". Страшнішого глуму над людською гідністю, мабуть, ніхто й ніколи не придумає. Бувало, що люди й не витримували того глуму і серед білого дня, просто на очах в адміністрації, лізли на паркан, яким був обгороджений табір. Я сам бачив такий випадок у сьомому таборі, як один в'язень зовсім спокійно, на очах таборової охорони й адміністрації, переліз через ,,запретну зону" з колючого дроту з драбиною на плечах, а тоді приставив драбину до дощатого паркана, яким був обгороджений табір, і спокійно поліз. Охорона табору могла його взяти, але жадоба крови не дозволяла їм того зробити і вони його застрелили саме тоді, як він брався перелазити через так званий ,,козирок", зроблений з колючого дроту поверх дощатого паркану. І так, бідолаха, застрелений і повис на тих колючих дротах, поки не прийшов усім відомий у сьомому таборі пірат у чині старшини — Швед, і скинув його.

А в 10-му таборі особливо суворого режиму так само поступило троє, і всіх трьох постріляли. Один політв'язень на вахті Шведа сказав:

— Про таких як ти, Солженіцин написав цілу книжку.

— Хай пише, а скоро він буде тут разом з вами, отоді ми з ним поговоримо так, що більше йому не захочеться писати, — спокійно сказав Швед.

— Ой, ти вже немало нашого брата відправив на той світ, — хтось із гурту сказав на адресу Шведа.

— Як треба буде, то й тебе відправлю, — знову з таким же самим спокоєм, наче сам до себе, відповів Швед.

3. Дещо з історії ОУН — із уст Горбового, дещо з секретів польської аґентури в компартії Польщі і дещо з живих свідчень про голод в Україні 1933 р.

У 1962 році, в центральній лікарні у третьому таборі мені робили операцію на верікоз. Операція була нелегкою, а особливо після-операційний період був дуже тяжким. А в 1964 році у тій же самій лікарні мені оперували грижу „по білій лінії". Оце тоді в мене з'явилося бажання почати писати спогади і я відразу, там же в лікарні, й почав. Але тоді ж у лікарню приїхав Горбовий і я зрадів з того, що матиму можливість розпитати його про деякі справи Проводу. Горбовий увічливо привітався і був навіть радий нашій зустрічі. У лікарні майже весь час ми проводили вдвох.

— Скажіть, будь ласка, пане докторе, хто призначав крайових провідників до війни? — запитав я.

— До війни, на західніх землях України був тільки один крайовий Провід. На пост крайового провідника призначував сам Коновалець, — сказав Горбовий.

— І Степана Бандеру в 1932 році на пост крайового провідника також призначив Коновалець?

— Звичайно, що Коновалець. Я навіть пам'ятаю, як тоді відбулася зустріч Коновальця з Бандерою на Горішньому Шлеську.

— Невже ж у Коновальця в Галичині не було кращої кандидатури на той пост? Бандера тоді мав усього-на-всього двадцять чотири роки. Що ж це за провід, очолюваний двадцятичотирилітнім хлопцем?

— То нічого, що він тоді був молодий, але зате дуже здібний.

— У чому ж проявлялася та його здібність? У нападах на пошту, чи в атентатах? Керувати терористичною групою можна і в 24 роки, але тільки не цілою політичною організацією. На таку посаду треба досвідчених організаторів і добрих політиків, а не терористів.

— Мені то не подобається, що ви вишукуєте всякі причіпки.

— Я не вишукую жодних причіпок, а тільки хочу про все знати правду і мати право висловити свою думку.

— А чого це вам так не подобається Бандера?

— Я не казав жодного слова про те, чи він мені подобається, чи ні. Мене цікавить, який авторитет і які впливи мав Коновалець серед галицької інтеліґенції. Адже ж цей факт, що Коновалець призначив на пост крайового провідника 24-річного хлопця, свідчить про те, що сам Коновалець не надто великий авторитет серед галицької інтеліґенції, і тільки з цієї причини найкращою кандидатурою на пост крайового провідника в нього виявився 24-річний хлопець, — сказав я.

— Це ви так думаєте, але як воно було насправді, то ви не знаєте, — невдоволено відповів Горбовий.

— Так, я не знаю, але хочу знати всю правду, чисту правду про цей рух, і тільки тому питаю вас, пане докторе, щоб ви мені оповіли чисту правду без прикрас. Прикрашувати я й сам добре вмію.

— Якщо ви хочете знати все про той рух, то ви не робіть своїх поспішних висновків, а побільше питайте, — сказав Горбовий.

— Ну, добре, тепер уже буду тільки питати. Розкажіть, будь ласка, як це трапилося, що того ж самого Бандеру в 1939 році у Кракові вибрали провідником центрального проводу ОУН?

— Бандера ще 1934-го року в перебігу слідства в справі вбивства Пєрацького дізнався, що Барановський був польським поліційним аґентом у Проводі ОУН. Отож, вийшовши на волю з польської тюрми під час війни 1939 року та прибувши до Кракова, Бандера домагався від голови Проводу Андрія Мельника провести чистку в центральному Проводі ОУН. Він домагався віддати під організаційний суд Барановського і Сеника. Барановського звинувачували як аґента польської „двійки", а Сеника за те, що весь архів центрального Проводу ОУН з його квартири в Празі потрапив до рук чеської контррозвідки. Цей архів був пізніше перефотографований польською розвідкою і використаний на варшавському процесі проти Бандери. А Мельник під впливом Сціборського став на захист Барановського і Сеника. Оце й було основною причиною розламу ОУН на мельниківців і бандерівців. Після розламу, скликали другий великий збір ОУН. На тому зборі були тільки прибічники Бандери. Отож на тому зборі, після вибору центрального Проводу, стало питання вибору провідника. В цьому питанні виступив Мирон Орлик і сказав: „Я пропоную на пост провідника ОУН Степана Бандеру". І оповів про всі його заслуги. Дискусій на ту тему не було, його пропозицію підтримали всі одноголосно.

— Якщо я не помиляюсь, то другий конґрес ОУН відбувся

в Італії, в Римі — ще в серпні 1939 року. А ви говорите про другий конґрес, що відбувся в Кракові у сороковому році. Як це розуміти?

— У серпні 1939 року відбувся другий конґрес ОУН, це правда, але на конференції ОУН, скликаній Бандерою в лютому 1940 року, було відхилено рішення римського конґресу і тому краківський, скликаний у квітні 1941 року, назвали другим конґресом, — відповів Горбовий.

— То цей другий конґрес у Кракові відбувся не в сороковому році, а в сорок першому?

— У сороковому році була конференція, а в сорок першому — конґрес, — відповів Горбовий.

— А чи це правда, що напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз, ОУН у Кракові створила уряд, який після захоплення німцями України мав бути українським урядом?

— Так, це правда, ми такий уряд створили зараз же після конґресу, — відповів Горбовий, — все це робилося в моїй квартирі в Кракові.

— Хто був вибраний головою того уряду?

— Головою Ради міністрів був призначений Ярослав Стецько, а мене призначили заступником голови Ради міністрів і міністром закордонних справ, — відповів Горбовий.

— А як на це дивились німці?

— Ми робили все без відома і згоди німців, — відповів Горбовий.

— А взагалі, як ставилися німці в 1940 і 1941 році до політики ОУН?

— До мельниківців ставилися добре, а до нас погано, — відповів Горбовий. — Мельниківці повністю співпрацювали з німцями, а ми ні. Ми мали свою політику.

— А конкретно, як ставилися німці після другого конґресу, перед самою війною, до Бандери?

— Я був головою українського комітету в Кракові, то німці в першу чергу переслідували мене. Насамперед мене викликав начальник СД, (Горбовий назвав прізвище, яке я забув), — і, граючись пачками банкнотів, пропонував мені співпрацювати з ним. Але я, посилаючись на своє офіційне становище, делікатно відмовився. Це вразило амбіцію начальника СД і він тоді погрозливо сказав: „Ви ще пожалкуєте!"

— Пізніше, — продовжував Горбовий, — після конґресу, мене викликав губернатор і запитав: „Чого ви, українці, хочете? Як розуміти оті ваші комітети і конґреси?" А я йому від-

повів, що ми, українці, ставимося прихильно до німецького народу і до його уряду. І ми надіємося, що уряд Німеччини зрозуміє наші прагнення і будемо добрими союзниками. І під час тієї розмови у той же самий кабінет прийшов, викликаний ним же, Бандера. Тоді губернатор перестав зі мною продовжувати розмову і те ж саме питання в моїй присутності поставив Бандері. Бандера відповів майже те саме, що й я, тільки в яскравішій формі і більш категорично. Бандера тоді погано ще володів німецькою мовою, то я одночасно при нагоді став перекладачем з української мови Бандери на німецьку для губернатора. Бандера сказав: „Ми готові вступити в переговори з німецьким урядом, якщо німецький уряд визнає прагнення українського народу до незалежности законними прагненнями рівноправного народу." Таке наше ставлення справи не сподобалося німецькому губернаторові. І незадовго після того нас заарештували й посадили в тюрму. Бандеру тримали окремо, а нас майже всіх разом. Годували нас тоді у тюрмі дуже погано, і я захворів на туберкульозу. І тільки завдяки лікарям мене звільнили на поруки. З Волині заарештували тоді разом з нами і в цій самій справі Самійла Підгірського й Миколу Мостовича. Мостовича я дуже, дуже любив, це дуже гарна людина, — сказав Горбовий.

— А чи це правда, що ви тоді до Гітлера вислали хвалебну телеграму?

— Це ви у Смолича вичитали? Я читав цей нахабний наклеп і вже два рази висилав протест проти цього наклепу та домагався покарання за це автора. Ніхто нічого подібного до Гітлера не писав.

— А Коновалець, як був живий, коли-небудь зустрічався з Гітлером?

— Ні, ані Коновалець, ані Бандера, ніхто з нас ніколи з Гітлером не зустрічались і нічого на його адресу не писали, — відповів Горбовий.

— А як ви дивитеся на Миколу Лебедя? У мене склалася думка про нього, що це добрий бойовик і більш нічого.

— Я також колись так думав про нього. Але Василь Мудрий з досвіду своєї співпраці з Лебедем в УГВР твердив, що за останні роки війни й боротьби УПА Лебідь неймовірно виріс і став справжнім зрілим політиком. А Мудрий розбирається в тому. Все ж таки він довгі роки очолював українську репрезентацію у польському парляменті, — відповів Горбовий.

— А якої ви думки про Степана Ленкавського?

— Це дуже здібна людина. Одну його статтю навіть англійці переклали на англійську мову й надрукували в своїй пресі. Він уміє мислити і може писати, тільки трохи ледачий. Я його добре знаю, бо він мені навіть далекий родич, — відповів Горбовий.

— А як ви, пане Горбовий, ставитеся до Донцова та його концепцій?

— Я з Донцовим дружив і дуже високо його ціную. У нас немає кого з ним зрівняти, — відповів Горбовий.

— А мені оповідали, що в нього лише бойове перо, а він сам боягуз. І доводили це тим, що як він вийшов з Картузької Берези в 1939 році, там же відразу люди звертались до нього за порадою, що робити далі і куди йти, а він лише відмахувався руками і, пробурмотівши „Я вам не професор, от і залиште мене!", пішов, не оглядаючись. А в 1941 році його шукали, щоб призначити на пост президента, а він утік до Румунії.

— Люди про кожного можуть наговорити таких нісенітниць. Я Донцова знав сам особисто багато років і тому для мене всі ті оповідання сторонніх людей не мають ніякого значення, — відповів Горбовий.

Оце влітку 1964 року була моя остання розмова з Горбовим. Горбовий тоді сидів уже в п'ятому таборі для інвалідів. Він туди й повернувся з лікарні, а я повернувся в сьомий. Оце тоді я вже почав писати свої спогади і тому так детально про все розпитував у Горбового. Після війни Горбовий працював юрист-консультантом у Чехо-Словаччині, у Міністерстві сільського господарства. На вимогу польського уряду, чеський уряд видав його Польщі. І в 1945 році, на слідстві у Варшаві, його страшно били і він з кабінету начальника слідчого відділу вискочив через вікно з другого поверху і зламав ногу. Після того його відправили в Радянський Союз і три роки тримали під слідством у Києві на вул. Короленка 33. У Києві також його сильно били. Під слідством він тримався добре. І в таборах у стосунку до адміністрації також тримався стійко. Одне мені тільки в ньому не подобалося, що він у своєму середовищі потурав деяким політичним деґенератам і крутіям. Часто виникало це в нього несвідомо — тільки тому, що він не розумівся на людях і був дуже довірливим. Словом, на організаційну роботу Горбовий абсолютно не був придатний. А також мав велику слабість до тих, що гарно до нього кланяються

і раз за разом величають доктором.

Через два тижні після операції я знову повернувся до Мордовії в сьомий табір. Там був тоді й Тіханович. Я частенько зустрічався з ним і розпитував його про роботу польської контррозвідки. Тіханович знав багато, він ще до війни бував у Радянському Союзі, Чехо-Словаччині й Еспанії. Він оповідав, як його після школи якимись аґентурними каналами направили в комуністичне підпілля на пост секретаря райкому компартії в Горішньому Шльонську, а його колеґу з тієї ж школи контррозвідка зробила членом підпільного округового комітету компартії. Їхня аґентурна робота всередині компартії стала відчутною для партії і врешті підозріння впало на Тіхановича. Тоді його колеґа з округового комітету наказав йому тікати і в ту ж мить в округовий комітет подав на нього матеріяли, викриваючи Тіхановича як аґента „двійки". Отож, таким чином, за ціну Тіхановича, цей його колеґа здобув довір'я в округовому комітеті.

Тіханович твердив, що на кожних 15 комуністів у Польщі був у партії один аґент польської контррозвідки. І комуністична література та всі директиви з Комінтерну раніше попадали в Міністерство внутрішніх справ і тільки після відповідної обробки все це йшло в ЦК КПП. Польська аґентура Міністерства внутрішніх справ зробила так, що трибунал ЦК КПП розстрілював не аґентів, а найстійкіших комуністів, які відмовилися стати аґентами. Про всі ті методи розвідчої роботи Тіханович оповідав мені дуже багато. Всі оповідання Тіхановича я слухав дуже уважно і після того мені стала гидкою й страшною всяка підпільна діяльність. Хоча, правду кажучи, той страх і огида були запізнілі, бо вся моя політична підпільна діяльність вже давно закінчилася. Зараз прийшов уже час на підведення підсумків тієї діяльности та роздумів про її ідеали.

В 1964 році мені залишалося сидіти ще три роки. Я рішив піти працювати в полірувальний цех, маючи метою заробити трохи грошей, щоб на волі хоч трохи одягтись.

Полірувальний цех був найшкідливішим цехом на мебльовій фабриці і тому туди на роботу радо приймали всіх. І так я попав у полірувальний цех у науку до знайомого мені з Тайшету Павла Кулика. Павло Кулик був родом з Таращанського району Київської области. З 1928 року народження, гарний і стрункий чоловік, він був дуже добросердечний і чутливий до горя сторонніх людей. Одним словом — добра, відкрита й пряма душа. Я Павлом зацікавився ще в 601-му, а тепер попав до

нього в науку. Учень з мене був дуже поганий, якось мені ніяк не лежали руки до тих футлярів. ,,Учитель" з Павла виявився також не дуже блискучий, але зате терпеливість у нього була просто залізна. Цілий Божий місяць я ,,палив" футляри, а Павло ремонтував їх після мене. Але нарешті з великим трудом я оволодів тією роботою і пізніше був одним із найкращих полірувальників. Возитися цілий день з ацетоном нелегко, але я полюбив ту роботу тільки тому, що вона була строго індивідуальна.

Ще в Тайшеті в 601-му, я знав про те, що Кулик засуджений вже вдруге. Мені цікаво було знати, що саме того молодого чоловіка спонукало проявити якесь невдоволення до радянської влади і тому я запитав його:

— За що вас засудили, Павле?

— Перший раз мене осудили в армії, — сказав Павло. — Я служив у морфлоті й іноді глумився з політруків на політзаняттях, отож вони й змайстрували на мене судову справу. За те, що я глумився з їхніх політзанять, вони нічого не могли мені зробити, бо я так їх притискав і викривав їхню брехню, що їм не було чого говорити. Але як з нашого лінкора втекла група хлопців до Туреччини, то тоді й мене заарештували на основі того, що я в той самий день разом з ними просився на берег, але мені тоді перепустки не дали і я залишився на кораблі, а вони моторовим човном утекли. А оце другий раз засудили мене за летючки. Я купив машинку, сам друкував летючки і сам їх розповсюджував.

— А що вас спонукало це робити?

— Я не можу їм простити за голод, зроблений ними в 1933 році, — відповів Павло.

— А ви пам'ятаєте цей голод?

— Все пам'ятаю, такого не можна не пам'ятати.

— То розкажіть мені, що ви пам'ятаєте про цей голод?

— Важко про те все розповісти. Ось, приміром, у нашому селі Велика Березнянка,на нашому кутку, який називали Комишки, було 12 дворів, а смерть не торкнулася лише двох родин, тих, що мали корови. А чотири родини вимерли повністю і шість частково. Наша родина вижила тільки тому, що ми мали дійну корову.

— А як же це сталося, хліба не дали?

— Ні, хліб на трудодні видали всім восени 1932 року, а в грудні розпорядилися, щоб усі колгоспники весь одержаний ними хліб на визначене число повернули державі. Після того члени КНС (Комітет Незаможних Селян) з уповноваженими рай-

виконкому ходили від хати до хати і забирали весь хліб, до однієї зернини. Мій батько заховав два мішки пшениці на своєму городі, але через постійні обшуки ми не змогли скористатися нею і, щоб не попасти в тюрму за ту пшеницю, батько один мішок висипав у криницю, а другий розсипав по полю. В нас на горищі знайшли тільки одне відро квасолі і то вже загрожували тюрмою.

— В 1933 році, — сказав я, — в своєму повіті на Волині я розвинув дуже активну підпільну комуністичну діяльність і всіма силами поборював будь-які чутки про голод на Радянській Україні. Зараз я не комуніст. Мене ось уже другий раз засудили за націоналізм, однак мені ще й тепер важко повірити в те, що ви оповідаєте. Як це так, щоб зароблений у колгоспі хліб відняли, та ще й у тюрму саджали за те, що на визначений термін не здав його сам?

— Бо ви всі там під Польщею були туполобими баранами, — із злістю сказав Павло. — Поляки дурні, що вас за комуністичну діяльність саджали в тюрму. Краще було б зібрати вас усіх і погнати через кордон до нас, і ви б тоді тут, у тому вимріяному вами „раю", за який ви там у себе боролися, самі померли б з голоду і більше не баламутили б людей.

— Я жив двісті кілометрів від Радянського Союзу і, будучи глибоко переконаним комуністом, не міг повірити в те, щоб селяни і робітники, здобувши владу, виморювали самі себе голодом. Хто ж у вас віднімав хліб? Такі ж самі як і ви, ваші сусіди.

— Не тільки що сусіди, а навіть і родичі. Ось наш сусід і далекий родич Явтух Комашко, прозваний у Великій Березнянці — Жовтою, був першим організатором КНС. Ці „комнезамівці" пізніше стали активом колгоспу. В 1933 році вони від своїх же колгоспників віднімали хліб, а потім і самі також помирали з голоду. Я ніколи не забуду тієї страшної хвилини, як ми з батьком прийшли до того ж самого Жовти і я через відкрите вікно побачив на лежанці його дочку Катрю. Вона була вже мертвою, тільки вітер розвіював її волосся, що звисало з лежанки, немов би воно було ще живим і належало живій людині. Але Катря була вже не тільки мертвою, а й розкладеною. На печі лежала мертвою її мати Єлисавета з другою дочкою Мотрею, а син Петро сконав під піччю. Оце батько положив їх на підводу і відвіз на кладовище у велику яму. А Жовту знайшли на городі і також від-

везли у ту ж саму яму. Оце так закінчив своє життя організатор КНС у селі Велика Березнянка. Так кінчало багато таких як і він. Але частина з них залишилася в живих і зараз займає високі посади. Тих, що віднімали хліб і морили людей голодом, у тюрму не садовлять, а мене ось посадили тільки за те, що я насмілився писати про ті їхні злочини. З тієї хвилини свого дитинства, як я почав пам'ятати, я бачив тільки одні страхіття. Ще перед голодом комсомольці нашого села їздили верхи на нашому священикові, глумливо торсаючи його за бороду, а Гапка Радченко демонстративно на очах у всіх людей танцювала по церковних іконах. До нас також приходили багато разів, навіть уже й після голоду, щоб мама записалася в безбожники.

,,За квітень, травень і червень 1933 року в нашому селі вмерло з голоду більше 700 чоловік. Траплялися і людоїдства. В одній хаті у піддувалі знайшли сім дитячих голівок, а в нашого сусіда Степана Вижки вигорнули з піддувала одну голівку. Ми навіть бачили ту дівчинку, що пішла до їхньої хати і звідти вже не повернулась. А мене мама прив'язувала до ніжки столу, щоб я десь не вибіг і щоб мене не з'їли.

,,Зараз у Великій Березнянці всі живуть добре і вже й забули про те страшне горе. А я не можу його забути і за те мене оце й карають. Мій батько мав тільки три гектари землі і нас зачислили до ,,підкуркульників''. А КНС-івці мали по п'ять і сім гектарів, але вони були ледачі, все пропивали і тільки тому попали в КНС-івці.

,,У 1935 році над моєю мамою на полі влаштували судилище за те, що між викопаними нею буряками знайшли декілька буряків з відрубаними чи відірваними хвостиками. Це судилище було для мене дуже страшною трагедією. Оце такою із самого малечку в'їлась мені в печінки та влада, за яку ви там, під Польщею, боролися''.

Слухав я цю розповідь Павла і думав собі:

,,Отак, одні звинувачують мене за всі ті злочини, які робили комуністи — як на сході, так і на заході, а другі звинувачують за націоналізм. Усі люблять звинувачувати, а сумлінно зважити все, чому воно так було, ніхто не хоче. Все це страхіття вже давно пережито. Зараз у Великій Березнянці живуть краще, ніж у ті часи. Можна було б уже про це й не згадувати. Але як довго ті злочинці та їхні злочини будуть прикриватися, а тих, що плямують це зло, судитимуть, так довго не буде ліквідована можливість повторити те страхіття знову.

Щоб здобути моральне право вимагати кари над фашистськими злочинцями, треба насамперед набратися відваги і хоча б привселюдно заплямувати тавром ганьби всіх тих, що керували організацією голоду в 1933 році та масовими арештами й розстрілами взагалі, а в 1937 році зокрема. Як можна реклямувати свій державний лад за „найгуманніший" у цілому світі, прикриваючи і виплачуючи пенсії найстрашнішим злочинцям за їхні злочини, а карати тих, що не можуть примиритися з тією кричущою несправедливістю? Прикривати і захищати таких злочинців і їхні злочини можуть тільки ті, які бояться, щоб розкриття тих страхіть не розкрило і їх самих як співучасників.

„Хрущов, було, вже пообіцяв узятися за розплутування того страшного клубка, починаючи з убивства Кірова. Але пізніше йому, мабуть, хтось підказав, що та нитка злочинности дотягнеться й до нього самого, бож він сам був членом Політбюро з 1943 року, аж поки не добився до престолу. А за 1933 рік, то й Хрущов ніколи не згадував навіть ні одним словом".

— — —

У 1964 році, в Мордовії у сьомому таборі мене викликав капітан КҐБ Круть і, повертаючи мені мої рукописи, забрані в мене ще його попередником Литвином, сказав:

— Краще б ви написали прохання про помилування. Ви вже відсиділи дві третини, вам пора виходити на волю.

— Прохання про помилування пишуть тільки свідомі своєї провини злочинці, а я не злочинець і тому не можу просити помилування. У помилуванні треба назвати звершений злочин і заплямувати себе за те, а я що назву?

І так я з капітаном Крутьом ні до чого й не домовився. Оце тоді він мені повернув і початок моїх спогадів (з підпольських часів).

У таборі я весь час працював сумлінно. У вільний час в основному читав і писав. У будь-які розмови з сусідами по роботі чи по ліжку я майже ніколи не встрявав. Але адміністрацію табору така моя поведінка не влаштовувала. Їм треба було, щоб я плював на своє минуле і на всі лади вихваляв їхню „виховну" роботу в таборі та дякував їм за те, що вони так мудро „виховують" і „просвіщають" політв'язнів. Правда, адміністрація нас не визнавала політв'язнями. Вони з такими словами не могли примиритися. Один начальник сказав:

— Тільки більшовики-ленінці, сидівши до революції в царських тюрмах, вважалися політв'язнями. А ви — державні злочинці.

Перечити йому або доводити фактичну адекватність значення понять „політв'язні" й „державні злочинці" було б марним, і тому на це ніхто не реагував.

— — —

[На цьому обривається та частина спогадів автора, що стосується періоду закінчення його другого невільничого циклу в радянських тюрмах і таборах ув'язнення. В той час (у середині 1964 р.) йому залишалося ще три роки до закінчення того 10-річного терміну ув'язнення, до якого він був засуджений вдруге після відбуття одинадцятьох років із тих 20-х, до яких він був засуджений попередньо.]

***Зліва** — Д. Шумук із сином В. Мороза (В. Мороз молодший). Фото Раїси Мороз*

***Справа** — Д. Шумук у Богуславі з Раїсою Мороз та В. Морозом молодшим. (1968 р.)*

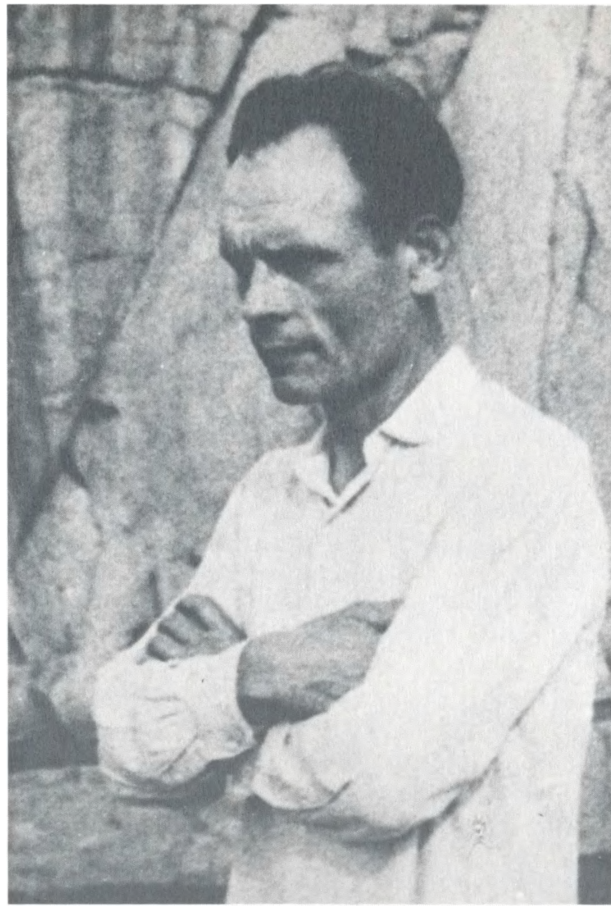

Д. Шумук між другим і третім совєтським ув'язненням. (Богуслав, 1968 р.)

Дочка Д. Шумука Віра зі своєю дочкою. (Богуслав, 1968 р.) (Про свою дочку Віру Д. Шумук багато разів пише і в своїх спогадах і в своїх листах.)

X
ДЕЩО З ОСТАННЬОГО ПІВТОРАДЕСЯТИРІЧЧЯ (1967-1981)

[Восени 1967 р., по закінченні свого другого (десятирічного) радянського ув'язнення Д. Шумук був звільнений. На той час, наслідком довгого, майже суцільно-двадцятирічного, перебування в ув'язненні (з 1945-го до кінця 1967 — з однорічною перервою в умовах постійного переслідування), його родинне життя розпалося. Тому він, одержавши дозвіл на замешкання в містечку Богуславі на Київщині, де його вперше заарештувало НКВД, оселився там. Живучи там самотньо та працюючи за сторожа в постійному відпочинковому таборі ,,юних піонерів'' (масової організації комуністичного виховання дітей шкільного віку), він розгорнув інтенсивну працю над своїми спогадами, які він пробував писати ще перебуваючи в ув'язненні в мордовських таборах. Про цей період у своїх листах пізнішого часу він згадує так]:

,,Містечко Богуслав саме собою не цікаве, але це історичне містечко. Воно розташоване по обох боках Росі 130 кілометрів на південь від Києва. Береги Росі дуже кам'янисті, вода в річці добра — лікувальна, а навколо містечка дуже гарні ліси й переліски... Але вся біда в тому, що там ніде жити, бо туди влітку наїжджає курортників більше, ніж є корінного населення міста... Я жив там майже два роки і оце там я почав писати свою книгу...

,,У вийнятково складних і нелегких умовинах я працював над цією книжкою. Цю річ напівмемуарного жанру я взявся писати тому, що не міг її не написати, хоча на видання цієї своєї праці в мене не було навіть найменших перспектив... Подане в цій книжці насамперед було мною вистраждане протягом мого нелегкого життя і багато разів переосмислене на основі багаторічного досвіду. Я поставив собі за мету не тільки описати події пережитих мною буремних років та участь у них поруч зі мною відомих мені людей, а й дати відповідне висвітлення, виходячи зі своїх переконань''.

[З Богуслава Шумук мав змогу в травні 1968 р. навідатися до свого рідного села Боремщини на Волині, а також бувати в Києві, де він зокрема познайомився й зблизився з середовищем молодої української творчої інтеліґенції покоління так званих „шестидесятників", речниками якого були тоді Іван Дзюба та Іван Світличний. Це було середовище, яке започаткувало той новий рух за українське національне відродження, що в 70-х роках розвинувся в т. зв. „дисидентський" рух оборони людських і національних прав. Про Шумука тих часів пізніше представники цього київського дисидентського середовища згадують (у спеціяльно йому присвяченому „самвидавному" документі) ось так:

„Ми, в той час ще молоді українці-київляни, познайомилися з Данилом Шумуком і стали з ним друзями невдовзі після його звільнення наприкінці 1967 р. з мордовських таборів. Це були світлопам'ятні 60-ті роки національного піднесення в Україні, ознаменовані іменами Євгена Сверстюка, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Івана Світличного та багатьох інших речників національної ідеї. Д. Шумук постав перед нами досвідченим, загартованим борцем за справу вільної України і мучеником за неї, маючи вже в той час трагічний стаж в'язня польських, німецьких та совєтських тюрем і концтаборів. З Шумуком було цікаво розмовляти, у нього було чого повчитися, він справляв враження людини самовідданої, щирої, відвертої, яка йде лиш за голосом своєї совісти і над усе цінує Правду і Людяність, ненавидить всіляке лицемірство й пристосуванство, навіть в ім'я Ідеї.

„Ідея і мета життя Шумука — незалежна демократична Україна — були й залишилися також нашими. Звісно, мали місце й певні незгоди, розходження між нами, тривали суперечки, дискусії, але в головному ми були єдині, злютовані ідейним побратимством".

(Цей самвидавний документ з датою 30 грудня 1979 р. був присвячений 65-річчю Д. Шумука і був опублікований в українській пресі на еміґрації.)

За час свого перебування на волі від кінця 1967 р. до початку 1972 р. Д. Шумук написав усі свої спогади — від раннього дитинства на підпольській Волині починаючи й 1970-71 рр. в УРСР кінчаючи. Ці спогади тоді ж були в київському дисидентському колі передруковані в машинописних копіях, відредаґовані й шляхом самвидаву частинно поширені. В цих спогадах були й розділи, присвячені співучасті автора в дисидентському русі останніх 60-х і перших 70-х років, але в самвидавній редакції, що потрапила згодом і за кордон, зі спогадів усунено (зі зрозумілих причин) те, що стосується дисидентського періоду й київських зв'язків та зустрічей Шумука. Залишився лише один розділ з подорожі до Одеси в 1970 р., де є лише відгомін цих зв'язків і зустрічей — у формі ідейно-політичної оцінки автором І. Дзюби та І. Світличного, як речників київського кола українського дисидентського руху, в розмові зі своїм колишнім товаришем неволі в радянських таборах ув'язнення — зневіреним націоналістом Ярославом (Славком) Пащаком. Ось цей розділ]:

1. В Одесі. Враження, зустріч і розмова.

У перших днях квітня 1970 року я приїхав до Одеси. На лікування влаштувався до санаторію ім. Лермонтова. Оде-

са вплинула на мене гнітюче. В Києві хоча зрідка, то тут, то там, іноді можна почути рідну мову, а в Одесі її ніколи ніде не почуєш. У трамваях, тролейбусах, автобусах, їдальнях і крамницях глумливо викривляли кожне моє слово. А одного разу в трамваї якась жінка, уважно подивившись на мене, сказала:

— Вы, молодой человек, и одеты хорошо, и ваше лицо как-будто интеллигентное, а разговариваете как-то не по-человечески. Неужели вы не знаете русского языка?

А інша додала:

— А вы знаете, эти хохлы даже здесь в Одессе до того обнаглели, что предлагали мне бюллетень заполнять на их хохлацком языке. А я им ответила: „Я вам не колхозница, я одесситка". И не обращая на них внимания, заполнила бюллетень по-русски.

— Як я приїду до Москви чи Ленінграда, то там буду розмовляти по-російському, а на Україні я завжди і всюди буду говорити тільки по-українському.

— О, видишь, и здесь какой то бандера появился. Он даже Одессу считает Украиной, — задиркувато сказав якийсь чоловік в іншому кінці вагону. Бачачи недоцільність дальшої полеміки з тими людьми, я замовк, а вони продовжували міряти мене очима, наче якогось злочинця.

Через декілька днів після цього епізоду, зовсім випадково, біля вокзалу наперед мене забіг якийсь чоловік і піднесено сказав:

— Добрий день, Данило! О, скільки літ, скільки зим я вас не бачив!

На вітання я відповів і став, немов укопаний, напружуючи пам'ять, щоб пригадати, хто це такий.

— Що, не впізнаєте? — і в ту ж мить зняв капелюх.

— А, Славко Пащак!

— Так, він сам. Якими ж це вітрами вас принесло до Одеси?

— Лікуватись приїхав. Оце їду із санаторію Лермонтова.

— А куди йдете?

— До тринадцятого трамваю. Я зупинився на квартирі на Чорноморській дорозі.

— О, то поїдемо разом, я також у той бік їду до брата.

На Чорноморській ми зайшли до їдальні, а пізніше біля години проходили по вулиці і порозмовляли про разом пере-

житі в таборі найгостріші епізоди, а при кінці Славко сказав:

— От ви, Даниле, завжди говорили правду. Скажіть ви й тепер, чи ви не жалкуєте, що відійшли від комунізму і, ставши на бік націоналізму, змарнували все своє життя і тепер безперспективно поневіряєтесь без притулку?

На це я відповів довгою тирадою приблизно такого змісту:

— Мій перехід від комунізму до націоналізму ви, Славку, сприйняли схематично, скривлено, формально. Якщо тяжіння до незалежности і свободи є націоналізмом, то таким націоналістом я був увесь час, навіть у КПЗУ, і залишуся ним до останніх днів свого життя. А якщо тільки ідеологія ОУН — така, як я її знав — є націоналізмом, то таким націоналістом я ніколи не був і не буду. Комуністична партія виявилася неспроможною розв'язати ті проблеми, для розв'язання яких вона сформувалась, і тому я відійшов від неї. А до ОУН я пішов тому, що в 1943 році на наших землях тільки одна ОУН боролась проти німецьких окупантів, а на той час для мене це було найважливіше. Опльовувати комунізм, як це робили й роблять націоналісти, або опльовувати націоналізм, як це роблять комуністи, я вважаю за дуже низьку і нечесну справу. КПЗУ і ОУН — це ми, це наш народ 20-х і 30-х років. До чого ми доросли, те й створили.

,,У Франції в роки війни Рух Опору організували й керували ним демократичні сили. У державній нації, що тільки-но втратила свою незалежність і демократію, такий рух могли організувати і керувати ним тільки демократичні сили. А в нас — нації, що давно втратила свою незалежність, таких сил на час війни не було. Наші так звані демократи на Західній Україні та в еміграції — це були здебільшого опортуністи із старої нашої інтеліґенції, яка з діда-прадіда засвоїла уміння вправно для себе, особисто, пристосовуватися до тих чи інших окупантів — ,,опікунів'' нашого народу, які мінялися, і слугувати їм. Це підле пристосуванство вони вважали вершиною своєї ,,мудрости'' і передавали її з покоління до покоління як родову прикмету. Отже в нас, силою обставин, дух бунту, дух боротьби прорвався з глибин народу, з глибин простого люду, який на Західній Україні підхопили і повели тоталітарні організовані сили КПЗУ та ОУН.

„А жалкувати, що я пішов таким шляхом, яким я досі йшов, я ніколи не жалкував, не жалкую і жалкувати не буду. Кривити душею через якісь утилітарні вимоги чи можливості посмакувати владу — це дуже низько й підло. Перед людьми можна виправдати всякий вчинок, але перед своєю совістю ми завжди залишаємось такими, якими ми є насправді. Життя раз дається, і кожна людина робить сама собі вибір: чи жити для вигод свого тіла і пристрастей, чи для свободи мислі, переконань і духової чистоплотности. При такому виборі ми змушені чимось жертвувати. Кожний жертвує тим, що менше цінує".

Обмірковувати цю тему у Славка не було бажання, і він, давши мені свою адресу на Іллічівці, запросив до себе на Великдень. Запрошення я радо прийняв і на другий день Великодня пішов до нього. Славка вдома не було і мене прийняла його дружина. Та незабаром прийшов і Славко.

Славкова дружина накрила стіл. Випивши шампанського і добре пообідавши, Славко сказав:

— А чому ви, Данило, не одружуєтесь?

— У моєму становищі, у моїх роках та з моїм здоров'ям, без житла, без диплому, без спеціяльности, без перспектив на будь-яку пенсію, переслідуваному і гнаному, з такою травмованою психікою, як у мене, одружитися неможливо. По-людському влаштувати родинне життя також треба великого вміння й хисту, і треба нероздільно віддатися родині. А в мене до цього не було ані вміння, ані хисту. Я віддався іншому. Мені, мабуть, краще було б зовсім не зв'язувати себе ані з родиною, ані потрапляти в полон пристрастей. Але це останнє звичайно приходить несподівано і заволодіває нероздільно, добре лише, що хоч не надовго. Мабуть немає такого дурного вчинку, якого людина не могла б зробити, перебуваючи в кігтях пристрастей.

— Правду кажете, Данило, правду. У мене також травмована психіка. Я кричу, лаюся з жінкою, лаюся з дочкою, лаюся аж до втоми, а чого, то я і сам не знаю. Вибиті ми з колії, Данило. А скільки ви там на своїй роботі заробляєте?

— Вісімдесят карбованців.

— Мало, мало, Данило. Переселяйтеся до Одеси, я вам буду платити по сто двадцять карбованців у місяць.

— О, що я чую? Ви, Славку, говорите як підприємець, — жартуючи, сказав я.

— Я працюю бриґадиром мулярів на будівництві і можу вас влаштувати.

— А приписати також зможете?

— О, ні, це вже не в моїх силах.

— Отож то, Славку. Таким „білим неграм", як я, важче, ніж африканським чорним неграм приписатись у Києві чи Одесі.

— Це так, це так, Данило, але я боюся за вас, щоб ви там у Києві не влипнули до тих сучасних політиканів.

— Кого ж це ви маєте на увазі?

— Кого я маю на увазі? Дзюбу, Світличного, от кого я маю на увазі!

— А звідкіля ви про них знаєте і що саме вам відомо про них?

— Що ви мене допитуєте, як малого хлопця? Про них усі знають. Кожний інтеліґент в Одесі їх знає.

— Це неправда, Славку, їх не кожний інтеліґент знає навіть і в Києві.

— Я не говорю, що їх особисто всі знають, але кожний педагог, кожний лікар в Одесі про них знає.

— Ну, добре, хай уже й так. То що ж вони такого крамольного про них знають?

— Все знають. І нічого вони не роблять. Та „машина", що нею керують із московського Кремля, розчавила Центральну Раду й українську стихію в двадцятих роках, та машина розчавила весь націоналістичний рух у Другу світову війну, вона розчавить і їх. В масі нашим людям основне — добре поїсти, одягнутися, випити, подивитися телевізор про футбол і досхочу погуляти — оце й усі їхні „ідеї", і вони вже це в більшості осягнули. А на незалежність, рідну мову, культуру, звичаї — їм наплювати. Та й взагалі, що може зробити якась там група інтеліґентів, коли вся робітнича кляса по-російському „глаголить", а про якусь там незалежність і слухати не хоче. Ви, Данило, не знаєте, а я знаю, я тут в Одесі вже 14 років працюю муляром і тому добре знаю, чим живе робітник. Робітники розмовляють про п'янку, гульню, футбол, — оце і увесь їхній інтерес. А вони сила, без них нічого не зробиш. Не народ ми, Данило, не народ, а „малоросійська народність", яка гордиться лише своїми варениками, галушками, борщем і більш нічим.

— Але ж, Славку, це не зовсім так! — гаряче запе-

речив я. — Світличного і Дзюбу я знаю особисто і тому можу зі всією категоричністю сказати, що всю вашу одеську інтеліґенцію інформували про них явно тенденційно з метою вироблення потрібної їм громадської думки. Вони ніколи не були ніякими ,,політиканами" і не намагалися ними бути. Це дуже інтеліґентні, талановиті, гуманні і скромні літератори, які, керуючись почуттям громадського обов'язку, виступили на захист рідної мови, рідної культури та елементарних прав людини висловлювати свою думку в усіх питаннях громадського життя. Як люди, то вони для мене просто зразкові. Я зі своїми зірваними нервами рівнятися з ними не можу. Щоправда, в світоглядовому та політичному пляні то, мабуть, у багато дечому я з ними не згодився б. Але визначувати й уточнювати ту різницю в поглядах ділової потреби немає, тому ми про ці питання і не розмовляємо. Це ж не організація. Це громадяни, абсолютно незалежні один від одного як у мисленні, так і вчинках. Самопрозріння і самоусвідомлення духової сутности свого народу та осмислення її неповторности до кожного з них прийшло індивідуально через інтелект, а не з якихось там ворожих джерел. Чіпляння ярликів ,,українського буржуазного націоналізму" — це старий випробуваний метод чорних сил російської шовіністичної реакції, якими вони залякують усіх, хто насмілиться ставити опір їхньому наступові. І вони не тільки залякують, а й безперервно застосовують наклепи, звільнювання з роботи, замки, ґрати, колючі дроти, голод та всілякі фізичні й моральні знущання. Інших ,,арґументів", іншої зброї в них немає, бо правда не на їхньому боці.

,,Ми, Славку, живемо в епоху могутніх національно-визвольних рухів, в епоху національного самоусвідомлення навіть найбільш відсталих народів. Ті рухи в усьому світі, із спекулятивно-політичних міркувань, російський шовінізм підтримує, а в себе найжорстокішими засобами розгромлює. Цей підступний метод у політику Росії ввела цариця Катерина. Вона, окаянна, Вольтера та інших проґресивних діячів Европи пригрівала біля себе, як своїх друзів, і вдавала з себе гарячу прихильницю їхніх найпроґресивніших, на той час, ідей, але справжніх послідовників тих ідей у Росії вона з усією притаманною їй жорстокістю переслідувала й карала. Це огидне і підле підступництво взяв на своє озброєння Сталін, а зараз продовжують його послідовники.

— Данило! Вас знову посадять, і в таких роках і з та-

ким здоров'ям, як у вас, ви звідти вже не вийдете. І посадять вас не російські шовіністи, а „свої" ж — українці.

— Все моє життя, Славку, пройшло в неволі, і якщо доведеться, то й помру в неволі. Це буде ще на один злочин більше на сумлінні наших сучасних яничарів. Такі завжди були в усіх народів світу. Жанну д'Арк судив не англієць, а француз Кошон.

— Ваші ідеї, Данило, ваша боротьба й страждання нікому не потрібні. Ви загинете і вас ніхто навіть добрим словом не згадає, а ще й осудять. І осудять не тільки вороги, не тільки чужі, а навіть і близькі, рідні і вчорашні друзі. А дехто назве вас просто невдахою, який не зумів по-людському влаштувати собі життя.

— Знаю, Славку, знаю й це. Але іншим бути я не можу і не хочу.

2. Фраґменти з листів із неволі.

[У січні 1972 р., під час великої хвилі арештів по всій Україні, одночасно з арештуванням І. Дзюби, Івана Світличного, В. Чорновола, Є. Сверстюка та кількадесятьох інших відомих діячів українського руху за людські й національні права, заарештовано й Д. Шумука. Основним звинуваченням КҐБ супроти нього було написання своїх спогадів про участь у боротьбі проти німецько-фашистських та російсько-комуністичних окупантів України в рр. 1943-1945 — у лавах Української Повстанської Армії (УПА) та революційного підпілля Організації Українських Націоналістів (ОУН), а потім, у рр. 1946-1956 — у радянських таборах ув'язнення та в страйковому русі політв'язнів. Самвидавні копії цих спогадів були виявлені під час масових обшуків у зв'язку з арештами.

У червні того ж року закритий „суд" КҐБ в Києві засудив Шумука (уже втретє в СРСР) до десятьох років ув'язнення в таборах особливо суворого режиму та п'ятьох років заслання. До табору ув'язнення в Мордовії його було запроторено 1973 р. Від 1974 р., коли заходами світової організації захисту політв'язнів („Емнесті Інтернейшнл") ім'я Д. Шумука стало міжнародньо-відомим як одного з найдовше ув'язнених „в'язнів сумління", родичі Шумука в Канаді нав'язали з ним листовний зв'язок.

Тут далі подано монтаж окремих уривків із листів Д. Шумука — переважно до його небожа й молодшого товариша юнацьких років п. Івана Шумука. Це уривки, що стосуються лише життя й думок автора листів та мають автобіографічне значення своїм пов'язанням з тим, про що йдеться в попередніх спогадах автора. Опущено з листів усі особисто-родинні елементи, певні подробиці з побуту в ув'язненні, а також ті гостро-полемічні місця в листах, що пов'язані з особистими взаєминами та розходженнями в поглядах з окремими співв'язнями.

Уривки з листів подано тут не шляхом тематичного добору, а в хронологічному порядку, починаючи від 1974 р. Дати листів зазначено перед кожним уривком. З відомих причин у листах автор часом говорить про себе в третій особі, вживаючи псевдоніми ,,Борема" чи ,,Боремський" (як він називався в УПА), а також інколи говорить про певні речі також уживаючи умовних імен чи назв, зрозумілих лише адресатові. В таких випадках, де це потрібно, тут подано в прямокутних дужках відповідні редакційні пояснення.]

— — — — —

Травень 1974

... Твої листи принесли мені багато радости і розбудили спогади про нашу рідну хату, садок, пасіку, березовий сік, поля, луки й гаї... Тебе лиха доля на бурхливих хвилях війни закинула далеко за океан, а мене безупинно носила крутими дорогами й стежками по незвіданих у нашому роду лябіринтах хвилюючих людство ідеологій.

Не легке життя випало на мою долю, але що ж поробиш — воно моє, мені призначене, і я зобов'язаний терпеливо нести свій хрест до кінця своїх днів. У безперервних пошуках тієї *святої тверді,* яку називають Істиною, я часто блудив, помилявся і цілком несвідомо заводив на манівці тих, котрі з вірою в мене йшли за мною. Але, що ж поробиш, таке життя! Прикро тільки, що я не встиг завершити ані однієї своєї роботи, і так усе пішло намарне...

В дитинстві мене тягло до природничих наук, до геології й астрономії. Але, з відомих тобі причин, з мене не вийшов ані біолог, ані геолог, ані астроном, — не ті були часи й не ті умовини, і тому вся моя творча наснага й енерґія вилилася в інше русло...

Мабуть там (у Канаді) ви не самі з наших країв? Перші вістки про мене, мабуть, усіх вас трохи здивували?... У травні 1968 р. я відвідував наше рідне село. Наша Боремщина стоїть на тому самому місці, що й стояла. На південь трохи подовшала. Ті верби, що я садив проти Блудощиці, понад тією дорогою, що йде на південь, дуже гарно виросли, розкучерявилися й прикрасили всю дорогу й село. А там, де шумів облюбований нами зелений гай, де виводилися в болотах, зарослих лозою, черемхою й калиною, дикі качки і весело співали солов'ї, тепер розкинулися суцільні поля. Але натомість, на тих пісках, що роз-

діляли Синювки від Ставищ, зараз шумить густий сосновий бір... Рідні чи близькі нам наші ровесники загинули на фронтах війни, а всі останні люди в селі стали вже нам чужими...

Квітень 1975

...Зараз мене найбільше цікавить твій (канадський) „хутір". Отож — опиши мені його точніше... Також я хотів би мати знімки з усіх куточків вашого хутора... Я, мабуть, народився на світ з роздвоєною душею і тому в мені живе наче б два Данили — один залюблений у красу природи, спраглий природнього затишку й спокою, а другий — урбаніст-бунтар, що безупинно думками лине до висот вільного духу. Оце тому, мабуть, у мене й вийшло таке нерівне життя. І, мабуть, тому зараз я так оце смакую той твій, ще не обжитий тобою, хутір.

...Твої сини й дочка при нагоді хай прочитають „Шільйонського в'язня" Дж. Байрона, це поможе їм дещо зрозуміти з того, що певною мірою стосується й до мене. Корисно також було б їм прочитати вірш Р. Кіплінґа „Іф" („Якщо"). Хотілося б знати, чи Боремський уже перекладений на англійську мову? [**Прим. ред.** — Тут автор листа має на увазі книжку „За східнім обрієм" Д. Шумука, що з'явилася друком за кордоном 1974 р.] Але таких речей, мабуть, на европейські мови не перекладають...

У війну, на передовій лінії фронту, коли смерть на всі лади безжально ламала людські кості і на моїх очах на шматки розривала людські тіла, я думав над тим, що дарма людський геній трудився над зведенням світлого храму людського духу. А в німецькому таборі для військовополонених у м. Хоролі на Полтавщині, де голод і холод під осінніми дощами у розщілині глиняного кар'єру щоденно десятками й сотнями вигублював молодих людей, мене цілковито, було, опанувала душевна депресія. Але в мені вистачило тоді ще фізичних і духових сил організувати втечу і пройти зі сходу на захід через усю Україну. І ця моя тяжка мандрівка та розмови з людьми остаточно мене доконали. Я втратив тоді інтерес до всього на світі і навіть до життя. Але пізніше, як фенікс із попелу, піднявся я, і знову життя понесло мене на розбурханих хви-

лях війни по найтяжчих і найкрутіших своїх дорогах...

Грудень 1975

...Оце, як тільки я візьмуся за перо писати до тебе листа, то в ту ж мить якась невидима сила наче б переносить мене в наше рідне село, у наш замріяний садочок, у чарівну красу квітучих яблунь, у мою нелегку молодість. І знову я ніби чую зворушливі звуки церковних дзвонів на Великодні свята та радісний клекіт лелек на своїх гніздах і вечірні пісні солов'їв. Але всі ці видіння швидко зникають, як міражі на морі, і часом мені здається, що тамтой Данило був зовсім іншим, навіть не подібним до того Данила, що оце пише ці слова. І справді, зараз від того Данила мало що лишилося. Все бачене мною і пережите в Другу світову війну змусило мене переоцінити багато дотогочасних цінностей.

Я вдячний тобі за те, що хоч ти не відцурався від мене, бо на Україні всі мої племінники й племінниці відхрещуються від мене, мов від якоїсь злої сили, і нарікають, що начебто я стою їм на заваді в їхньому просуванні вгору.

У попередньому листі ти досить похвально оцінив „досягнення" Бореми, але ж насправді воно не зовсім так. Мені відомо про те, що він сам, а зокрема його найстарший син, не подобаються багатьом нашим землякам, і, мабуть, саме вони не дали йому змоги вступити до університету на факультет іноземних мов у Торонто. [**Прим. ред.** — Тут під назвою „старший син" ідеться про самого Д. Шумука та його книжку „За східнім обрієм", про появу якої за кордоном він дізнався разом з вістками про те, що певним колам на еміґрації вона не сподобалася і тому, на його думку, її не взялося видати в перекладі на англійську мову університетське видавництво в Торонто, як це плянувалося. Також далі йде мова про самого Шумука та його твори.]

Борема — це вічний бунтар і невтомний шукач вимріяних ним ідеалів. У ранній молодості він з головою поринув у ті ідеї, які між Першою і Другою світовими війнами безроздільно домінували на нашому заспаному Поліссі, і з притаманними йому енерґією та фанатизмом віддався їм. У ті часи, під впливом і вимогами тієї ідеології, йому

довелося ґвалтувати свою душу, і він її ґвалтував. Але його розум, проникнувши у глибини тієї ідеології, на тому не зупинився, і в зрілих роках свого життя він збагнув усю її суть і відтоді почав переоцінювати вчинки своєї наївно-довірливої молодости. Наскільки мені відомо, то фанатиком він і залишився, але всі свої поривання поставив під контроль розуму. Одначе, все лихо в тому, що він уже хворіє, старіє і, здається, не має ні найменшої змоги захищати свого, не доведеного ним до пуття сина. [**Прим. ред.** — „Сином" тут, як і попередньо, Д. Шумук називає свій твір-спогад, що з'явився друком за кордоном і зустрівся з нападами політичних противників.] Розбрелися по всьому світі і всі менші його діти [тобто — всі ті спогади й інші писання, які загинули в архівах КҐБ чи інакше не потрапили до читачів, не бувши опублікованими — **прим. ред.**] Якщо, може, коли-небудь вони навістять тебе, то пригорни їх, як своїх, бо їх, мабуть, також нерадо зустрінуть наші земляки. Але, що ж поробиш, як такі вже вони є, ті наші земляки. Я дуже вдячний тобі, що хоч ти не відцурався від Бореми і прийняв його найстаршого сина, як свою рідну дитину. Все ж таки він усе своє життя прагнув добра...

Тепер у моєму житті, позбавленому прийдешнього, доводиться жити спогадами про давно минулі миті та фраґменти пережитого, сповнені духом моєї безталанної молодости. .

Зараз для мене найбільшою, а може навіть і єдиною, радістю є листи взагалі, а зокрема від дочки та від тебе й твоїх синів і дочок. Отже, прошу тебе, поздоров від мого імени з Різдвом Христовим і Новим роком усіх наших рідних і всіх тих, що в цьому році поздоровили мене з днем народження й Новим роком. Різдвяні та Великодні свята — це наші вікові традиції, це неповторна радість нашого дитинства, нашої юности, і це найвеличніший прояв духової краси наших предків. Тому ми не можемо і не маємо права нехтувати цими святами...

Ти питаєш мене про здоров'я. Отже — недуг у мене багато. Я вже три рази лягав на операційний стіл. Зараз у мене також є рецидив верикозного поширення вен на лівій нозі, і цілий цей рік я дуже тяжко мучився з правою рукою, що болить мені вже п'ятнадцять років, а тепер просто виходить з ладу, я не можу нею рухати. По висоті я зараз дорівнюю одному метрові й сімдесят

трьом сантиметрам, в по вазі — шістдесят трьом кілограмам... Основне нещастя в тому, що нервова система в мене рухнула, а в моїх умовинах це трагедія. Але „якось воно буде", вже не так довго залишилося мені коротати свій вік на цьому, сповненому злом і суєтою, світі. Надіюся, що терпіння у мене вистачить чесно донести свій хрест до кінця...

Лютий 1976

...Правду кажучи, в успіх твоєї затії [щодо заходів перед канадським урядом у справі звільнення й поєднання з рідними в Канаді — прим. ред.] я не вірю. Мені здається, що ті високопоставлені особи (в Оттаві) в цій справі навіть і пальцем не поворушать. Вони там у вас дуже високо стоять, але зовсім мало бачать. Оце саме в цій сфері їм слід би було повчитися в Москви. Москва такі речі вміє робити принципово й настирливо. Ваш Трюдо, відвідавши на Заполяр'ї [новозбудоване місто] Норильськ, захоплено назвав це місто „чудом світу". А я ж оце, починаючи з липня 1945 р., вісім років будував те „чудо"...

А тепер дещо коротенько про інше. Останні роки на Україні (до свого останнього ув'язнення), у вийнятково складних і нелегких умовинах я працював над книжкою. Ту річ напівмемуарного жанру я взявся писати тому, що не міг її не писати, хоча на видання тієї своєї праці в мене не було навіть найменших перспектив. Я знав про те, що видати ту мою книгу не захоче ні одне партійне видавництво (за кордоном), а українських непартійних видавництв навіть і закордоном майже немає. Отже в результаті вийшло так, що чорновий робочий примірник на 550 сторінок машинопису з моїми поправками, додатками та вставками одночасно зі мною потрапили не до видавництва, а зовсім в інше місце. Одначе, як пізніше виявилося, якась частина другого чи третього примірника не правлених мною чернеток потрапила за кордон у руки видавництва, підзвітного ПУН [Проводові Українських Націоналістів]. І згодом стало мені відомо про те, що десь за кордоном під моїм іменем вийшла книжка на чотириста чи триста сторінок, а де саме вона вийшла — не то в Торонто, не то в Парижі чи навіть у Мюнхені, то я й донині не знаю... Подане в книжці насамперед було мною

вистраждане на протязі всього мого нелегкого життя і багато разів переосмислене на основі власного багаторічного досвіду. Я поставив собі за мету не тільки описати події тих буремних років та участь у них, поруч зі мною, відомих мені людей, а й дати відповідне висвітлення, виходячи зі своїх переконань. Оце ж, мабуть, через те моє висвітлення зараз там (за кордоном) і підняли проти мене крик. Сумно, але якщо воно так, то хай собі галасують на здоров'я... Вони звинувачують мене у всіх тих гріхах, від яких вони самі навіть і не думають звільнятися. Не їм кидати на мене камінням взагалі, а тим більше тепер...

...Зараз із найближчих рідних мені людей до мене пише і приїжджає на побачення тільки дочка Віра. Але вона виросла й виховалася без моєї участи і тому нам не легко дається взаємозрозуміння... Листи — це одинока радість у моїх умовинах. Але, на превеликий жаль, з цієї скромної радости мене обкрадають (обмеження в листуванні політв'язнів у таборах). Ну, що ж, — хай діється Божа воля...

Травень 1976

...Ти дивуєшся з того, що я так цікавлюся твоїм „хутором" і твоїми синами та дочками. Це не випадково... Я, думаючи широкими маштабами про всеосяжне життя, не спромігся, та й не мав можливости, серйозно подумати про влаштування свого особистого життя, — тому воно й повелося в мене так нерозумно. А взагалі люди, що стають на такий шлях, як оце я став, не повинні одружуватися й не повинні мати дітей... Оце тому я й радію твоїми успіхами в родинному житті, досягненнями твоїх дітей і всієї рідні; а тому також цікавлюся й твоїм хутором, природою тих околиць, де ви живете, тощо. Отож пишіть мені про свої гори і річку, про звірів і птахів та риб, що там водяться. У моїх сучасних умовинах мені дуже приємно дивитися на знімки з вашого краю і читати про його багатства та красу природи. Кожен лист, кожна знімочка й кожне речення в листі приносить мені багато радощів. На жаль, у цьому році я ні з Канади, ні з США не одержав ні одного листа від нашої рідні — ні під Різдво, ні під Великдень. А тут же в мене тільки всього й радости, що час від часу можна отримати листа. Хто б у якій культурі не виховувався, але кожен може написати

про себе: де і як живе, ким і на якій роботі працює та як проводить вільний від роботи час. Усе це мене цікавить і також уприємнює та урізноманітнює моє сіре і мрячне щоденне життя. Все це найкраще розуміють і дуже активно роблять євреї, а наш брат-українець чомусь того не може зрозуміти...

...Щодо книжки „За східнім обрієм", то до мене доходять чутки, що автора того твору нібито скривдили, щось перекрутили чи зфальшували... А ось у Західній Німеччині є одна знайома мені особа, яка, нібито, читала (ще в Україні) авторизований машинопис того твору, і вона стверджує, що в тій книзі немає ніяких перекручень. А як насправді воно там є, то Бог його знає... Все це мене вже не дивує, а навпаки — починає дратувати. Все вийшло цілком не так, як я бажав, а найгірше те, що я вже не зможу того виправити. Я ж не камінний і тому мені не довго залишилося жити на цьому, сповненому метушні світі. А жаль, бо все ж таки я хотів би все це поставити на свої місця, а тоді хай би мене вже й лаяли, як кому заманеться. А зараз, якщо в тебе є, може, всі ті рецензії на ту злощасну книгу, то зацитуй мені з них „найтяжчі звинувачення", винесені найбільш відомими літераторами й громадськими діячами на адресу автора. Напиши також, скільки там у вас коштує така книжка на 447 сторінок?

Окуляри отримав, дякую... Ці окуляри я замовив не собі, а наймолодшому і найкращому своєму другові в неволі — Богданові Ребрику. Відбуваючи службу в армії в 1962 р., він, наслідком надзвичайного випадку, катапультувався з літака над Льодовим океаном і відтоді втратив зір. Ці окуляри велика радість для нас обох, та й не тільки для нас. І за це складаємо тобі та всій нашій рідні щиру подяку.

Серпень 1976

...Оце, переглядаючи старі листи, я зупинився над твоїм листом з червня 74-го року. В тому листі ти пишеш: „...найбільше мене дивує, що ти повернувся назад до релігії, а я знав тебе безбожником, під впливом якого й інші ставали безбожниками." Але під моїм впливом дехто ставав і не тільки безбожником. Оце ж тому я в 1944 р.

й не пішов на еміґрацію, а добровільно залишився в краю спокутувати свої провини сам перед собою. Безбожником я став колись частинно під впливом тогочасних віянь на наших землях, а частинно з вини примітивного викладання релігії в школі. Одначе, незважаючи на своє ,,безбожництво", я й тоді був містиком. І тоді, коли я й не вірив у Бога, я завжди вірив у містичні сили добра і зла, і я відчував їхню силу в собі. Вони безперервно боролися між собою в мені, в моїй плоті, за мою душу.

Тоді я іноді відчував сам у собі зловісні порухи сатанинського хробака, якого люди називають заздрістю. А заздрість же породжує всі лиха на нашій грішній землі. Отже — джерело добра, краси й любови — це для мене і є Богом, а джерело заздрости, зла й ненависти є духом сатани. Дехто звинувачує християнство за те, що воно винесло людину понад решту природи, а людина занечистила її. Ні, не християнство винесло людину понад решту природи, а сам Бог. Він обдарував нас свідомістю свого буття, свідомістю життя й смерти, свідомістю добра і зла, любови й ненависти, і заклав у нашу душу частку самого себе, бо наша совість — це і є голос Бога в нашій душі. Оце саме таке відчуття й розуміння Бога є стрижнем усіх великих релігій світу.

Я з великою повагою ставлюся до буддизму взагалі й до зен-буддизму зокрема. Я поважаю й веди, індуїзм, йоґи і юдаїзм, але це не заважає мені бути християнином. Дерево нашої національної культури живиться християнською культурою й вірою в Бога та пошаною до її традицій і звичаїв. Корінням того ,,дерева" наша культура через християнство сягає аж до поганських часів. Оце з тієї сивої давнини збереглися в нас і свята весни, й пісні-веснянки, оце з тих часів ми святкуємо й свято Івана-Купала та співаємо купальських пісень, плигаємо через палаюче багаття й пускаємо на воду віночки з засвіченими свічками. Але поганських дерев'яних богів Володимир Великий потопив у Дніпрі як примітивну вигадку наших предків.

У наші часи вершиною всіх християнських мислителів для мене є Теярд де Шарден (прочитай його ,,Феномен людини"). Тепер уже не тільки він визнає Бога за рушійне й стабілізуюче начало, але навіть і православні теологи стверджують, що Дух Святий завжди був, є і буде, що він

непідвладний часові, невмістимий, незмінний, не має ні кількости, ні якости і є саморушійним. Він є першопричиною і рушієм усього сущого. І цих тверджень не можна змішувати з деїзмом, бо це є сучасне християнське вчення, сучасний християнський світогляд.

Великі вчені нашої плянети, як у минулому, так і в наші часи, вірили й вірять у Бога. Ось, наприклад: фізики й математики — М. Планк, А. Айнштайн, Н. Бор, М. Борн, ,,батько кібернетики" Н. Вінер, біологи — Ж. Моно, Г. Шрамм та інші. Айнштайн писав: ,,... Релігійне почуття є найсильнішою й найблагороднішою з пружин наукового дослідження. В наш матеріялістичний вік серйозними вченими можуть бути тільки глибоко релігійні люди".

,,Немає потреби десь далеко шукати принцип, який міг би стати міцнішою основою для влаштування наших справ, ніж принцип релігійного світорозуміння, спільний для всіх великих релігій", — пише М. Борн у кн. ,,Моє життя і погляди", і з цим погоджуються всі філософи-моралісти в нашій частині світу. Цей принцип міститься зокрема в християнській доктрині. А Г. Шрамм доводить, що генетична інформація, так само як ідея, не матеріяльна.

Людина або мусить прийняти віру в Бога, або відкинути її. Релігійна людина бачить Усесвіт таким, яким є наочні моральні й духові цінності, що й іменуються терміном ,,Бог". А тому, що ці цінності належать до людського життя, то саме вони являють собою найвищу форму реальности. Якщо ж відданість вищим поняттям духових цінностей і Богові веде до кращого життя й кращого суспільства, то релігійна людина оправдана в своїй вірі в реальність Бога, — так стверджують визнавці філософії персоналізму.

На цю тему я міг би писати багато, але нас розділяє не тільки океан, а ще й 35 років розлуки, а це ж майже ,,вічність", тому я не знаю, чи ти мене зрозумієш. Бо повністю зрозуміти не легко навіть і найближчих людей.

Ось зараз я живу разом з найближчим своїм земляком Валентином Морозом, ми знаємося з ним уже десять років і десять років сперечаємося з приводу всяких дрібниць тільки тому, що в нас не вистачає терпеливости зрозуміти один одного. Але тепер і він уже є справжнім віруючим християнином. Іноді сперечаємося і з отцем В. Романюком. З одним лише М. Осадчим майже ніколи не спереча-

ємося. Але всі ці суперечки не заважають нам жити мирно і поважати один одного. І вся решта моїх земляків тут дуже гарні люди... А взагалі тут у наших умовах і в нашому побуті всі тайники й глибини людської душі проявляються дуже відчутно, ясно й недвозначно. Тому жити роками пліч-о-пліч нелегко навіть і з найкращими людьми, а з окремими типами, мабуть, і янголи не могли б зладити...

Свого часу доля звела мене з досить розумними, дуже чесними й скромними людьми. Але, як потім виявилося, перед тлінною силою особистої влади і слави встояли лише одиниці. Влада запаморочує розум, а слава руйнує навіть і ту найбільшу красу людської душі, яку ми називаємо скромністю, і таким чином гинуть чесні люди. А оце під старість довелося мені наблизитися до відомих у світі сучасних молодих літераторів. Усі вони наче б і не погані люди, але скромність у них ніколи навіть і не ночувала. Отже — до тих, з якими я пройшов крізь буремні роки війни, та й не тільки війни, їх навіть і порівнювати не можна. У тамтих було їхнє ім'я на останньому місці, а в цих на першому — і т.д. Між мною і ними — віддаль завдовжки в два десятки років бурхливих подій, які стали суттю мого, незасвоєного й не взятого ними до уваги, життя. Подолати цей розрив тяжко, тому що перерваний духово-органічний зв'язок між нашими поколіннями. Не дивлячись на їхню світову славу, вони в порівнянні з моїм поколінням видаються аморфними й одночасно скрайньо егоцентричними, а я для них — незрозумілим. Але трапляються й серед сучасної молоді такі люди, які без найменших претензій готові йти на жертвенник. Та в загальному підсумку мені здається, що людський рід деґрадує...

Без дати. Кінець 1976 р.

...Я дуже вдячний тобі за те все, що ти сповістив про ,,Обрій'' [мова йде про кн. ,,За східнім обрієм'' — **прим. ред.**]. Добре було б, щоб ти написав листа Катрусі Горбач [з приводу її рецензії на книгу в журн. ,,Сучасність''] і передав їй також від мене ось такого листа:

,,Дорога п. Катрусю! Я дуже вдячний Вам і Раїсі Роснянській [авторці іншої рецензії на книгу в журн. ,,Український само-

стійник" — **прим. ред.**] за все те, що Ви зробили для мене. Тоді, як Ви, Катрусю, сидячи зі мною за одним столом, піднімали тост за мене, то мені від того було соромно і якось незручно. Тоді я ще не знав про те, що Ви, Катрусю, поетеса і що Ваші батьки літературознавці й перекладачі. А що стосується книжки, то я ще тоді, як тільки відчув у собі невідпорну хіть узятися за перо, дуже твердо і ясно усвідомив собі те, що якщо мені вдасться викласти на папір усе, що дозріло в душі, то я тим своїм твором підніму проти себе таку бурю, якої досі ще не було. Я знав про те, що проти мене виступлять, як чужі, так і свої, як вороги, так і друзі. Я знав про те, що проти мене підуть суцільним фронтом як крайньо ліві, так і крайньо праві, як росіяни в Росії й за кордоном, так і поляки в Польщі та за її межами, і їм в унісон кричатимуть в НДР і ФРН: „розп'яти його на хресті, спалити на вогні, згноїти в тюрмі! Він же, паскудник, усіх роздягає до наготи й показує світові сором".

„Але, на превеликий жаль, того свого твору довести до бажаної кондиції й завершити мені не пощастило. І рецензійний галас, наскільки мені відомо, був не зовсім такий, як я сподівався, бо, на превелике диво, навіть ендеки в своїй польській пресі в Англії помістили дуже добру рецензію. І, як виявилося, то й серед наших земляків не так-то вже й багато знайшлося таких, що з вилами в руках готові кинутися на мене.

„Я знаю, що коли б на ту мою книгу писали рецензію тут, у краю, знайомі мені літератори і не тільки літератори, то серед них також були б усякі. Ось, наприклад, з такими літераторами і не тільки літераторами, як Михайло Горинь, Іван Світличний, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Іван Станіслав, Ярослав Ступак, Валерій Шевчук, Ігор Калинець, Ірина Калинець і багатьма іншими, можна творчо сперечатися, дискутувати, дещо їм заперечувати, а в дечому з ними погоджуватися. А з такими як Валентин Мороз, Іван Гель і Святослав Караванський тепер я вже не міг би знайти спільної мови, а тим більше — розмовляти на тему своєї книги. ... [Тут опущено далі полемічні випади проти В. Мороза та його адораторів — **прим. ред.**].

...Цього листа до Катрусі вишли на адресу, яку тут

подаю...

Мені відомо про те, що там, за кордоном, українська громада багатолика, і це природньо, але там, мабуть, не знають про те, що й тут не всі однакові. Я дуже мало знаю про життя української громади за кордоном, але та громада про наше життя не знає й того, що ми знаємо про неї... Там, у далекому світі ... автора ,,Зимових дерев'' [В. Стуса — **прим. ред.**] майже забули, а цей поет і як людина, і як громадянин, і як ерудит стоїть незрівняно вище, ніж автор ,,Мойсея і Датана''. Але через свою скромність і через якийсь дивний збіг обставин про нього там у вас мало хто й знає, а жаль. Одна лише Віра Селянська [Віра Вовк — **п.р.**] високо цінувала його поезію, але останніми часами й вона забула про таку гарну й добру людину.

...А що стосується релігії, то справа не в тому, що хтось уважає себе за атеїста. Бо насправді духу християнської релігії не заперечують і морально чесні атеїсти, а лише не погоджуються з її догмами. Адже духом і правилами свого щоденного життя вони бувають ближчими до християнства, ніж формальні ортодокси-догматики...

Лютий 1977

...Ти в своєму листі присвятив дві з половиною сторінки на виклад своїх поглядів щодо порушеного мною внутрішнього стану речей [ідеться про конфліктну ситуацію в середовищі ув'язнених українських дисидентів — **прим. ред.**]. З того твого викладу та щиро-доброзичливих порад мені стало ясно, що в тому питанні ти мене зовсім не розумієш. Все це є цілком не так, як ти це собі уявляєш. Тобі чомусь здається, що я просто конфліктую з молодшим поколінням, що це вже в мене проявляється нетерпимість представника старшого покоління. Ні, тут не йдеться про молодше чи старше покоління, а йдеться про конкретних людей, про їхнє морально-ідейне обличчя і просто про їхню людську поведінку... Твій вислів — ,,оце взаємне пожирання є нашим історичним прокляттям'' — в історичному пляні дуже влучний, але до нашої конкретної ситуації він не підходить. Бо самоочищення свого середовища свідчить не про нашу слабість, а навпаки — про нашу духову силу, що полягає зокрема в здібності самоочищуватися від неґа-

тивного елементу...

Не кожен ворог мого ворога є моїм другом... Обурюватися проти репресій за думку, за слово, за переконання проти будь-якого режиму і в будь-якій країні — це святий обов'язок кожної поважаючої себе людини. Але ідеалізувати першого-ліпшого репресованого, то це вже зовсім інша справа! З історії всіх країн світу відомо, що часто бувало так, що ті, хто виступали проти існуючої моделі суспільно-політичного життя, виношували в своїх хворих головах, уражених психозом нарцисизму, ще страшнішу модель, аніж та, проти якої вони виступали. Саме тому, якщо вже когось піднімати на висоту, то насамперед треба його добре знати, щоб пізніше не гепнутися лицем у нечистоти... На превеликий жаль, ця надзвичайно важлива справа (всебічного попереднього вивчення й добору вивищуваних славою осіб) ще й досі в нас не стоїть на належному рівні — як тут, так і там, у вас.

Ти також пишеш: „...ви часто там вбачаєте тут щось те, чого тут або зовсім нема, або ж є в цілком іншій пропорції". І при цьому наводиш приклад про фіктивність питомої ваги середовища Ярослава С. [мова йде про одне відоме політичне середовище на еміґрації — **прим. ред.**]... Що стосується Ярослава, то я особисто ніколи ним особливо не захоплювався, як також і його ближчим оточенням. Але на рівні округових та обласних ранґів у тому середовищі я свого часу знав чудових людей. А таких, як славної пам'яті Славко Гарасименко, я більше ніде ніколи й не зустрічав, він був у всіх відношеннях зразком для нас усіх.

Тих же людей, яких доля закинула туди, до вас, я не знаю. Судячи з окремих цитат, які мелькають тут у багатьох книжечках, то мені здається, що Камінський і Дарка Ребет не позбавлені здорового глузду і володіють відчуттям реального стану речей. Штуль також, здається, досить розсудливо зважує сучасну політичну ситуацію і бере вірний орієнтир на домінуючі сили в світі. Але про це вже вистачить.

...До мене поначіплялося багато всяких недуг, а оце, на завершення, рентґен виявив велику виразку шлунку. В моєму віці, за відсутности тут добрих хірургів — це дуже небезпечна недуга. Але, що ж поробиш, зараз уже пізно турбуватися про своє здоров'я. Мабуть, доведеться лягти під ніж на операційний стіл, а там уже, як Бог дасть. Може

доведеться й відійти з цього світу.

Була оце недавно в мене дочка — Віра. Цим разом наше побачення було дуже важким. Вона дорікала мені тим самим, що й інші мої родичі, а саме: „...через тебе вся наша сім'я й рідня до 1939 року страждала від польської влади, у війну від німців настало ще страшніше страждання, і так без кінця нам усім доводиться страждати через тебе все життя та терпіти всілякі приниження й сором від усіх". За всією правдоподібністю, це було в мене останнє побачення. Сумно, але що поробиш? Може якось доживу свого віку. Мене це не дуже дивує. Я завжди готував себе до такого кінця...

Мені дуже хотілося б ще побачити тебе і всю нашу рідню в Канаді, Арґентіні й Америці і досхочу наговоритися зі всіма... Але виглядає так, що з цього мого бажання нічого не вийде — роки і недуги змушують думати про відхід з цього світу. За моє життя смерть багато разів зазирала мені просто в вічі, а оце зараз вона пробралася, як підступний злодій, у мій шлунок. Існує небезпека чи навіть підозріння щодо захворіння на рака, отже тому хірург пропонує операцію...

Ага, оце тількищо я довідався про те, що нібито незабаром тут у нас будуть проводитися реформи, які стосуватимуться навіть і до таких, як я. Але, як воно буде насправді, то ще до пуття ніхто не знає. Словом — щось може й буде, але зараз мене найбільше хвилює виразка шлунку.

Якщо все буде гаразд, то можливо, що тобі ще в цьому році доведеться з'їздити до столиці і зробити для того безталанного Бореми все необхідне в тому самому пляні, що ти вже колись намагався йому там зробити [йдеться про заходи щодо можливого звільнення з ув'язнення через тяжку хворобу та переселення до Канади під опіку родичів — **прим. ред.**].

Червень 1977

...В останні дні березня, відразу після того, як я написав тобі листа, мені принесли „Прикарпатську Правду" з тією, згаданою тобою статтею [мова йде про інспіровану КҐБ статтю в радянській газеті, яку було передруковано також для укр. еміґрації в газ. „Вісті з України", де

було пофальшовано й брехливо зінтерпретовано ті місця з листа Д. Шумука до племінника в Канаді, що стосувалися неґативної оцінки особи й поведінки В. Мороза — — **прим, ред.**]. Я, охоплений обуренням, написав до редакції спростовання і прокуророві позов. Але це один бік справи. Але є й другий бік... Мороза не можна ставити не тільки вище, а навіть і поруч таких людей, як отець Василь Романюк, Василь Стус, Іван Світличний. А скільки ще є просто чудових людей, про існування яких ніхто там у вас нічого й не знає...

...Мені не легко про це писати, бо все ж таки тут він мені найближчий земляк і віком молодший навіть від моєї дочки. Та й, крім того, мені доводилося бути в хаті його батька, а його дружина з сином були в мене. Але, що ж поробиш, як воно є так, як воно є. Роками проживаючи в таких умовинах, де щоденно вимушений один одного торкати ліктем, не можемо не зауважувати, як у кожного з нас розкривається все те, що в інших умовинах приховуємо один від одного. Адже кожна людина найчіткіше проявляється такою, якою вона насправді є, саме в умовах особливих... Але в даній ситуації нам ідеться не просто про його особу, а про той міт, який створено під його іменем. Отож довелося взятися розвінчувати цей міт, щоб таким чином унеможливити будь-кому паразитувати на шкоді нам і всій нації... Але ось я вже декілька років живу в одній ,,кімнаті" з Едуардом Кузнєцовим. Він мені не земляк, але за його чесність, справедливість, чутливість до людського горя, непересічну творчу ,,хватку" та конструктивний, у громадському розумінні цього поняття, розум, я з повагою ставлюся до нього...

...А щодо згадуваних мною в попередньому листі ,,реформ", то покищо в нас немає ніяких конкретних зрушень. Але нібито щось обіцяють і для нашої категорії. Та, правду кажучи, тепер уже мене це не тішить, бо та проклята виразка часто так мене турбує, що відбирає бажання від усього. А іноді буває так зле, що й листа важко написати, Оце так несподівано я став навіть офіційно визнаним медициною за інваліда другої групи. Буває, що тут можуть ,,актувати" за станом здоров'я і на цій підставі звільнити. Але таке застосовують найчастіше тоді, як людина вмирає...

Без дати, 1977.

...Думаючи про давно минулі часи нашого дитинства та ранньої молодости, мені іноді пригадується, як ми на Підгайї ралили вже досить виросту картоплю. Я ходив за ралом, а ти водив нашого коня Каштана, і я „психував" і дуже ганив тебе за те, що Каштан тоді частіше водив тебе, то ліворуч, то праворуч, ніж ти його. І ще пригадується, як ми в нашій старій клуні, відпочиваючи на сіні, вслухалися в тривожний шум грозової тучі, що надходила в супроводі шаленої бурі та страшних громів і блискавок. І як тривожно тоді шумів наш садочок, а яблука й груші гупали то на траву, то на вулики.

Це були гарні роки, роки п'янкого бурління крови, крилатих фантазій і солодких мрій. Тоді ті чорні хмари, бурі, громи, блискавки, гаї, поля і наш садочок, немов би золотом на блакитному тлі вписувалися в саму душу, як щось найдорожче, неповторне й одночасно тривожне. Тоді ми не знали про те, що нас чекає попереду: що доля закине тебе далеко за океан, а мене поведе по таких крутих дорогах і роздоріжжях, тяжких і безкінечних...

Отаке-то те окаянне життя! Але, що ж поробиш — усе це було не мною закладене в мою душу. Я завжди йшов за голосом своєї совісти. Та іноді злим силам удавалося заводити й мене на манівці. Хотілося б тепер підвести тому всьому остаточні підсумки. Але, мабуть, уже не встигну...

Вересень 1977

У цьому році на мою долю випало багато їздити. 28-го січня мене відвезли до лікарні, де я був аж до 22-го квітня. А 20-го червня відвезли мене до Києва, і оце аж 16-го вересня я повернувся назад.

У Києві мені були створені порівняно добрі умови, але дорога до Києва та звідти дуже мене вимотала фізично й морально.

Як дочка, так і ті, що викликали мене до Києва, хочуть, щоб я якнайскорше звільнився й оселився жити біля дочки. Але я не маю морального права так звільнятися, як оце вони хочуть. Та й жити біля дочки на таких „правах", як у мене, та на тих П 150 карбованців місячної

заробітньої платні — я не хочу. Словом — усе це були пусті розмови. Як мені бути — я вже вирішив, і від цього свого рішення не відступлю...

Дочка на побаченні в Києві розмовляла зі мною дуже чутливо, зворушливо, з глибоко-душевним відтінком у голосі. Просила мене, щоб я дозволив їй написати за мене до Президії Верховної Ради прохання про помилування, і дуже гірко плакала. А я сказав їй, щоб вона пішла до суду і там познайомилася з моєю судовою справою, а тоді, найшовши і визнавши мене винним, писала про „помилування". Вона мені на це відповіла, що вона вірить мені, що я ніякого злочину не вчинив, але все ж таки прохання про помилування вона напише, а також буде просити й тебе та мою сестру Анну, щоб і ви писали в моїй справі про помилування. Все це говорилося в присутності компетентних вищих офіцерів тієї установи, за якою я числюся, і вони схвалювали наміри дочки. А як вона поступить, то це вже її справа.

...У твоєму листі я отримав бланки аплікації [для еміґрації до Канади — **прим. ред.**]. У тих аплікаціях я не зміг заповнити вісім пунктів. Зокрема я не добре зрозумів про яку судимість ідеться в пункті 31. Судили, переслідували й репресували мене всі державні устрої. В 1933 р. за Польщі я сидів два місяці в тюрмі за підозрінням у протидержавній комуністичній діяльності. А з 20-го січня 1934 р. до 24-го травня 1939 р. я сидів у польській тюрмі, засуджений за підпільну комуністичну діяльність. У 1941 р. в серпні й вересні я був у німецькому таборі військовополонених у м. Хоролі на Полтавщині. В тому таборі вмерло з голоду біля 30 тисяч військовополонених, а я звідти втік. Від 23-го лютого 1945 р. до 16-го серпня 1956 р. я, як засуджений за діяльність ОУН, відбував каторгу. Від 21-го листопада 1957 р. до 21 листопада 1967 р. я карався в неволі як засуджений з політичних мотивів. Від 12 січня 1972 р. й донині я знову з політичних мотивів караюсь у неволі. Отже, взявши разом, я вже 33 роки страждаю в неволі. Отож, якщо треба, то про це все ти вже сам допиши...

В листі з 8 липня ти пишеш, що моє прохання в справі „Дуліба" [умовна кличка В. Мороза, вживана в деяких листах Д. Шумука — **прим. ред.**] ти не міг виконати [йшлося про те, щоб опублікувати в українській еміґрантській пресі те з листів Д. Шумука, що стосувалося В. Мо-

роза, щоб таким чином довести до відома українців за кордоном, *що* справді писалося в тих листах і як перекрутили та зінтерпретували це каґебівські пропаґандисти у „Вістях із України" — **прим. ред.**]. Так, культ чи, так би мовити, міт під іменем Дуліба творився протягом десяти років літераторами і вченими, отже — за одним махом його не усунеш... Та з бігом часу ті, кому дорога істина і добро нашої загальної справи, зрозуміють усе й там у вас. Але ті, що сказали тобі, мовляв — ти листуєшся не зі мною, а з моїми „опікунами", просто зі своїх престижевих міркувань не хочуть обнародувати того, що я з того приводу писав тобі в попередніх листах. Одначе я надіюся, що вони самі для себе візьмуть усе це собі до уваги...

Січень 1978

...Що стосується згаданих тобою моїх листів, то я знав, що їх ніде не надрукують, але мені йшлося про те, щоб ті, хто ці листи прочитає, взяли до відома те, що в них викладено. Ніж хірурга ніколи ні в кого не викликає радости, але безглуздо було б того листа порівнювати з ножем убивці. Звичайно, кожна операція нелегка і болючі наслідки неминучі. Більше до цього питання я повертатися не буду. Сподіваюся, що в остаточному наслідку все завершиться так, як треба. Американці „копнули" свого президента Ніксона, але Америка тим не скомпромітувалася й не ослабла, а навпаки — зміцніла, бо це стане пересторогою для всіх. Я зневажаю культ особи та його творців, кому б він не творився взагалі...

Про незадовільний результат ваших там клопотань у канадському парляменті [в справі звільнення й виїзду Д. Шумука до Канади — **прим. ред.**] мені частково зачитали зі статті, надрукованої в газеті „Свобода" (орган УККА в США), але мене це аж ніяк не „розчарувало". Бо, на мою думку, сам факт поставлення й розгляду цієї справи в парляменті, навіть за наявности неґативного рішення, є виграшним фактором. Хотілося б знати, як усе це обіграла рожева проурядова англомовна преса і як до цього поставилися комуністичні газети? Треба ж знати, як і хто та на який лад мене лає...

...Оце так уже й минув 1977-й рік, рік несповнених на-

дій [тут ідеться про сподівання амнестії бодай для довготермінових, старих і хворих політичних в'язнів в СРСР у зв'язку з 60-річчям більшовицької влади — **прим. ред.**]. Оце в ніч Нового року я бачив уві сні твого батька [старшого брата Д. Шумука — **прим. ред.**]. Начебто стояв він біля урочища Ставища — спиною до пісків, а лицем до луків, що тягнуться від потічка до тієї дороги, яка вела до нашого хутора, — а я ніби йшов від потічка через луки прямо до твого батька. Він стояв спокійно і наче б чекав на мене, а я з тривогою в душі підійшов до нього, — і в ту ж мить, як ми обнялися, я пробудився. Оце під впливом того видіння, я думав про вас весь цей день Нового року.

У цих моїх роздумах мені ніхто не заважав, бо в палаті (в лікарні, де я тепер перебуваю) я лежав один, ізольований від решти хворих. В обідню пору мою палату відімкнули і Чорновіл запросив мене „в гості" до своєї палати. Ласували ми чаєм і цукерками. Згадували своїх спільних знайомих — письменників, поетів і художників. Вячеслава заарештовано, так само, як і мене, 12-го січня 1972 р., але він уже кінчає своє 7-річне ув'язнення і вже йде на заслання, а це вже напів-воля. 24-го грудня йому стукнуло 40 років, а мені 28-го — 63. Так що ми обоє народилися під сузір'ям Козерога. Він тепер поправляється — набирає кілограми, а я чомусь худну. Але я завжди був худий. Я тут у лікарні від 18-го листопада, отже твій лист і всі інші листи чекають на мене там, на моєму постійному місці.

Лютий 1978

...Заяву в справі видачі мені візи із СРСР до Канади на постійне проживання я написав до ОВІР-у при міністерстві закордонних справ у Москві. Аналогічну заяву одночасно я написав і вислав до Президії Верховної Ради СРСР. У тих своїх заявах я для ясности зазначив, що в таборі особливо суворого режиму термін мого ув'язнення закінчиться 12-го січня 1982 р., а на засланні — 12 січня 1987 р. Я написав це зумисне для того, щоб ніхто не запідозрив мене в будь-яких ілюзіях. Я достатньо свідомий того, де я знаходжуся. Росія ж це не Польща і не Югославія. З вироком суду тут не рахується тільки смерть...

Виклик на виїзд від тебе я, звичайно, отримаю. Адміні-

страція табору, познайомивши мене з тим незвичайним документом, підшиє його до моєї справи і на тому все це й закінчиться. Дехто тут уже такі виклики з Америки має, оце тому я й знаю, як це робиться. Я дуже добре вже собі усвідомив те, що в моїх обставинах, з виразкою шлунку на 64-му році життя, за наявности ще багатьох інших недуг, розвивати в собі ілюзії було б аж надто нерозумно. Краще сприймати наявну реальність такою, як вона є, і ніколи не нарікати на свою долю. Я завжди готував себе й готую тепер до найгіршого. Основне — не вступати в конфлікт зі своєю совістю, а все інше — як воно складеться, так хай і буде...

До мене забрів коротенький лист від „Сема" [з Лондону. Мова йде про особу, що в спогадах Д. Шумука про УПА та про ув'язнення в радянських концтаборах виступає під ім'ям „Федір" — **прим. ред.**]. Він пише (з приводу книжки „За східнім обрієм"), що „...я в свій час видавцеві книжки сказав, що „не той автор, якого я знав майже 30 років"... Що він хоче цим сказати?.. За деякі місця у тій книжці мені й самому соромно, але що ж я можу вдіяти, як так воно сталося, що я не встиг довести її до належної кондиції. Але, коли б я навіть і встиг завершити її вповні, то й тоді не вдовольнив би всіх своїх опонентів. Та, правду кажучи, я й не став би їх вдовольняти. Для мене основне — істина, а все останнє важливе настільки, наскільки це не заважає істині...

Хотілося б знати, що це там у другій половині листопада чи в першій половині грудня минулого року опубліковано в Італії про автора „За обрієм"? Може це хтось там лаяв його? Зараз на нього багато „кидають каміння" за Мороза. Жаль мені деяких його „захисників", бо серед них є й непогані люди...

З листа до „Сема".

[**Прим. ред.** — Цього листа, доданого автором до цитованого перед цим листа з лютого 1978 р., написано в відповідь на критику неґативного ставлення Д. Шумука до В. Мороза. „Сем", дійсне ім'я й прізвище якого тут не подаємо, це колишній товариш Д. Шумука з років спільної участи в підпільно-повстанській боротьбі ОУН-УПА в 1943-1945 рр. та перебування в норильських і потім інших радянських концтаборах, по звільненні з яких йому пощастило дістатися за кордон. Тут із

цього листа опущено всі елементи гострої полеміки в питанні оцінки особистости й ідейно-моральної позиції В. Мороза, але залишено аргументацію Д. Шумуком своєї принципової позиції в цьому питанні.]

— — — —

...Що ж, порозмовляємо ще раз про Холонівця [умовна кличка об'єкта розмови, що походить із села Холонів, Горохівського району на Волині — **ред.**]. Ось ти пишеш: „Я особисто не „за", ані „проти" Холонівця, бож я його не знаю". Наскільки мені відомо, то ти свого часу не знав особисто ані Степана (Бандеру), ані Андрія (Мельника), але все ж таки чомусь опинився на боці Степана. А закінчуєш ту свою тираду так: "... Я вважаю, що про свою власну сім'ю на зовні я мовчу або говорю добре. Бож це моя сім'я. Коли б, наприклад, хтось сказав правду про приватнє життя деяких письменників, то, мабуть, їхні твори багато стратили б на вартості для деяких читачів"...

Щодо „приватніх вад", то минулого року в Києві на побаченні одна особа наводила ці ж самі „аргументи", посилаючись на вади Чайковського, Лермонтова, Некрасова та Достоєвського... Але ж усі ці письменники й поети та композитор не претендували на свою особисту абсолютну авторитарність у суспільно-політичному житті... Також я гадаю, що все сказане мною про Холонівця аж ніяк не можна віднести до якихось там вад у приватньому житті чи дрібних міжусобиць... Усі ми не Боги й не янголи, в усіх нас є якісь вади — в одного більші, в іншого менші, але в усіх вони є... Тому роками жити в одній камері під замком з різними людьми в таких умовинах не легко. Але, що ж поробиш, — доводиться один одному якось легенько, жартома „притуплювати роги" і виробляти якусь взаємотерпимість і співмістимість, бо інакшого виходу в нас нема... Декому в Києві і Львові здається, що все це лише непорозуміння, яке сталося через зіткнення двох поколінь. Але це абсолютна неправда... Ось, наприклад, із наймолодшим серед нас Богданом Ребриком я вже в одній камері живу більше двох років, і весь час ми гарно між собою ладимо. Серед молодих Богдан визначається особливою мужністю, чесністю, принциповістю і справедливістю. Непогано ми зжилися і з отцем Василем Романюком. Це також щирий, добрий чоловік і, мабуть, найбільш мужній зі всіх відомих мені священиків.

У Львові дехто навіть говорить, що нібито я тут веду боротьбу проти Холонівця за якийсь „пріоритет" чи „портфель". Але такі висновки роблять лише обмежені люди. Бо я навіть у молодості не хворів на такі недуги, а тепер і поготів. Я ж уже думаю не про життя, а про смерть, і до неї себе підготовляю. Так що коли б Холонівець насправді був таким, як його прославляли, то я тим лише радів би і мені легше було б навіть відходити з цього світу. Та й, крім того, як же тоді, за такою „логікою", пояснити той факт, що проти нього обурилися навіть і такі віддані йому раніше його поклонники, як отець Василь і Богдан Ребрик?...

Прикро мені і сумно читати оті твої сумніви і „повчання". Я ж з тобою побував на одних і тих же „фронтах", ми ж разом пройшли одні й ті ж самі межові ситуації, балансуючи „на вістрі бритви" між життям і смертю, без найменшої плями на собі. І ось після всього того ти пишеш: „Я не „за", ані „проти"... Що ж тоді чекати від тих, кому істина непотрібна, бо для них особисте самоствердження є основною метою, а все інше — лише засоби для самоствердження! Оце ж вони тому й бояться аналітичного перегляду пройденого, бояться „ревізії" й підсумків...

...Турґенєва не можна ставити поруч з такими велетнями не тільки російської, а й світової літератури, як Достоєвський, Толстой, Гоголь та Чехов. Його, як і людину, не можна з ними рівняти, особливо з Чеховим. Але однак я дуже вдячний йому за „Сон". Ось він [далі йде цитування твору І. Турґенєва „Сон"]:

„Я бачу величезну будівлю. У передній стіні вузькі двері відчинені навстіж; за дверима похмура імла. Перед високим порогом стоїть дівчина... Морозом дише та непроглядна імла; і разом з крижаним струменем лине з глибини будівлі повільний глухий голос: „ — Ти, що, хочеш переступити цей поріг? А чи знаєш ти, що там на тебе чекає?". „ — Знаю", — відповіла дівчина. „ — Холод, голод, ненависть, насмішки, презирство, образи, тюрма, хвороби і сама смерть!?" „ — Знаю". „ — Відчуження і самота?". „ — Знаю... Я готова. Я витримаю всі страждання, всі злигодні". „ — Не лише від ворогів, а й від рідних, від друзів?". „ — Так... і від них". „ — Гаразд. Ти готова на жертву?". „ — Так". „ — На безіменну жертву? Ти загинеш, і ніхто... ніхто навіть не знатиме, кого пом'янути!". „ — Мені не треба ні подяки, ні співчуття. Мені не потрібне ім'я". „ — Чи готова ти на

злочин?". Дівчина понурила голову... ,, — І на злочин готова". Голос не відразу відновив свої питання. ,, — Чи знаєш ти, — заговорив він нарешті, — що ти можеш зневіритися в тому, в що віриш зараз, можеш збагнути, що ошукалась і марно загубила своє молоде життя?". ,, — Знаю і це! І все ж таки я хочу ввійти". ,,Увійди!". Дівчина переступила поріг — і важка завіса впала за нею. ,, — Дурна!" — заскреготав хтось позаду. ,, — Свята!" — пролунало звідкись у відповідь".

Тургенєв був великий на зріст, але слабий духом і на серйозні подвиги нездалий. Одначе це йому не заважало бачити й належно оцінити самовідданих, сильних духом людей. Він знав про те, що кожна віра, кожна нація утверджується й здобуває гідне їй місце серед народів передусім завдяки тим, хто свідомо і без вагань переступає той високий ,,поріг". І я схиляю свою сиву голову саме перед тими, що склали свої голови за тим ,,порогом" без імени, але в ім'я віри, в ім'я нації, в ім'я істини, в ім'я краси, добра і любови. Обивателі їх назвуть дурнями, а віруючі — святими...

Ось бачиш, скільки з приводу того твого листа я змушений тобі написати своєю, розбитою поліартритом та невральґією, рукою. Звичайно, філолог у цьому моєму листі знайде чимало ортографічних, а подекуди й синтаксичних, помилок. Але в поданні й насвітленні фактів та викладів мотивів, поглядів і наставлення ніхто й ніколи не зможе знайти навіть найменших викривлень чи будь-якої тенденційности...

Червень 1978

...Я дуже вдячний тобі, що ти так ясно й вичерпно відповідаєш мені на всі мої питання. З твоїх відповідей видно, що ти досить добре знаєш економічне й політичне життя Канади. Між іншим, ти пишеш: ,,Назагал, тут уряд майже ніхто не хвалить, всі критикують різні аспекти потягнень уряду чи опозиції. Що одному до вподоби, те інший критикує або й лає. Живих політиків ніхто тут на п'єдестал не ставить, а щойно по смерті декого з них згадують добрим словом". Оце якраз і є те, до чого я все своє життя стримів. Оце ж і є та свобода, до якої повинні прямувати всі повноцінні люди, що поважають самі себе. У повноцінному суспільстві кожен політик знає про те, що якщо він шляхом виборів прийде до влади, то не похвал йому треба

очікувати, а навпаки — треба звикати до гострих критичних публікацій і лайок — як зліва, так і зправа. Але краще залишити цю тему. Кожен народ має такий державний лад, якого він вартий. Це ж уже давно відомо: який народ, така в нього і влада.

...Я знаю, що внаслідок появи моєї книги зчинилася там в еміграційній пресі страшна буча, що тривала понад два роки, а найбільше лютували поклонники Ярослава Стецька. Але я й раніше знав про те, що за ту книгу не тільки тут мене засудять на досмертне ув'язнення, а й там, на Заході, будуть лайками обливати мене з ніг до голови — як „друзі", так і вороги, як крайньо праві, так і крайньо ліві, бо вони одні на одних багато в чому схожі, а хватка та прийоми в них однакові. Коли б тим поклонникам Ярослава довелося „топати" поруч зі мною, то вони вже давно тут „заспівали" б такої самої, як оце співають тут їхні друзі — Петро Дужий і Лука Павлишин. А цим останнім і таким, як вони, коли б пощастило дістатися туди, на Захід, то вони там ходили б в ортодоксах і видавали б себе за найбільших патріотів-борців і також кидалися б на мене з вилами.

Я схиляю свою сиву голову перед тими своїми друзями-побратимами, що без імени йшли разом зі мною від 1943-го по 1953-й рік і на тому нелегкому шляху склали свої молоді голови за Істину, за свободу, за незалежність, а не за культ свого імени. Тих, що йдуть у громадське життя й політику з метою зробити собі ім'я, я зневажав і зневажаю та буду зневажати до кінця свого життя, без огляду на те, як там до мене поставляться „вожді". Я знаю, що коли б я з'явився на Заході, то всі псевдо-патріоти накинулися б на мене з „вилами" не тільки за книгу, а й за те, що я й тут розкриваю подібних до них. Але, найбільш правдоподібно, на Захід мені не доведеться потрапити, бо в мене вже не ті роки і здоров'я не те, щоб я все це витримав, пережив і ще вирвався туди — до тебе на хутір.

...Коли б мені було пощастило ту свою книгу спогадів довести до бажаної кондиції, то я б тоді доклав усіх зусиль, щоб вона вийшла в світ не через еміґрантські партійні видавництва, а відразу потрапила в перекладі до якогось комерційного видавництва. Правду кажучи, я не дуже хотів би, щоб моя книга в такому невикінченому стані, як вона є, перекладалася на чужі мови. Такий велетень, як Лев Толстой, кожен свій твір переписував часом дванадцять разів, а таким

„літераторам", як я, треба правити й переписувати може й тридцять разів. А я ж не мав можливости переписати свій рукопис навіть один раз.

...Тобі, мабуть, ще й досі не ясно, хто я такий за своїми переконаннями. Отже — я за своєю натурою і за своїми переконаннями демократ у повному розумінні цього слова. І коли б у війну на наших землях рухом опору керували демократи, так як це було тоді в Західній Европі, то я, звичайно, всеціло був би на боці демократичних сил. Але, на превеликий жаль, на наших землях таких сил не було і рухом опору керували не демократи, а авторитарні організації, і тому мені довелося вибирати з двох зол менше зло. Такий вибір, силою обставин, зробило тоді багато людей з демократичними переконаннями, а особливо з-посеред інтеліґенції, і саме вони в тому русі були зразковими людьми. У скрутних ситуаціях вони виявилися тривкішими від ортодоксів зі стажем — на зразок Дужого та Павлишина [мова йде про провідних людей ОУН часів повстанського руху 1943-1945 рр., які під кінець свого ув'язнення в радянських тюрмах і таборах заради „помилування" осудили своє минуле й свої попередні переконання — **прим. ред.**]. Бо ті, що виявилися тривкішими, були люди чесні, скромні і віддані інтересам справи, а ті, що в скрутну хвилину „зсучилися", були любителями пози й авторитарної фрази...

...Тут в усіх журналах, брошурах і книжечках, присвячених українській еміґрації, найчастіше і найбільше лають угруповання Стецька. Судячи з цієї літератури, можна гадати, що це угруповання найчисленніше, найактивніше й найсильніше. Отже, хотілося б знати, чи воно й справді там так, як оце тут пишуть, чи ні? Бо воно ж у житті всяко буває, а цьому найкращий приклад — Дуліб. Там на заході він „на висоті", а тут у нашому колі — навпаки...

Вересень 1978.

...Довелося мені пережити дуже багато бур і штормів, які розвіяли виплекані моєю уявою, моїми мріями, ілюзії. І ось у результаті того всього тепер сам бачиш, що трапилося: до війни сидів, а потім „діждався" і знову сиджу...

Та вістка, що вже й перша частина моїх спогадів потрапила за кордон, мене зовсім не радує. З того, що там написано за період мого дитинства і юнацтва, деякі фраґменти

треба було б підправити, а деякі просто викинути... Я маю на увазі не ті місця, де я сам себе показую в не зовсім гарному світлі, а ті, де я, може, не зовсім гарно вивів інших... Конкретно я зараз не знаю, що та як саме треба було б там зробити, але мені здається, що там є такі місця... Звичайно, цього б не було, якби мені той чорновик пощастило було довести до належного завершення.

Оригінал — цебто мій рукопис на Захід потрапити не міг з тієї простої причини, що частина його, не з моєї вини, попала в слідчі органи, а інша частина була закопана в лісі і того, мабуть, ніхто ніколи не знайде. Хіба, може, фотокопії, але, здається, що з тієї частини фотокопій не робилося. Мені відомо, що лише один примірник машинопису з тієї частини, укомплектований мною, десь у І. С. пропав, і він сам не тямить, де він його подів. Оце тільки той примірник і міг потрапити за кордон. Але Бог з ними, — як уже трапилося, то хай так і буде. Все те, що стосується мого суспільно-політичного життя тридцятих і сорокових років, хай залишається так, як воно там подане мною. Всього того (від початку по 1943-й рік) там (у першій частині) повинно набратися приблизно на 130 сторінок друку.

Листа з канадської амбасади в Москві я отримав від дочки 18-го серпня. У тому листі амбасада повідомила мене про те, що в амбасаді є моя канадська іміграційна віза, що дійсна до 10 липня 1979 р. Отже для оформлення виїзду до Канади залишилися вже „сущі дрібниці", а саме: звільнитися з неволі, отримати закордонний пашпорт і виїзну візу. В амбасаді, мабуть, не знають, що, згідно з судовим вироком, мене звідсіля можуть звільнити, якщо не помру, 12-го січня 1982-го року, але після того ще відправлять мене на заслання в Сибір на 5 років. А тому я й не могтиму скористатися зі своєї в'їзної візи до Канади. Але, раз воно вже в тому напрямку закрутилося, то хай крутиться до кінця, а там далі, як воно буде, то хай так і буде.

...Цими днями в газеті „Літературна Україна" надруковано велику статтю про Тоню Горохович [українську діячку в Канаді, члена редакційної колегії журн. „Нові дні" — **прим. ред.**]. З тієї статті видно, що вона мала якісь неприємності в Києві, бо її навіть „видворили з СРСР" і, звичайно, що більше їй в'їзної візи (до СРСР) не видадуть. У тій статті одночасно зачеплено й Горбачів, Віру Вовк, Андрія Зваруна, О. Зінкевича і Христину Голод, а з киян —

Н. Світличну, М. Коцюбинську і О. Мешко. Мабуть, усе це буде надруковане й у „Вістях з України"...

Останніми часами здоров'я в мене знову підупало. Оце вже тижнів три я навіть і писати не міг... Знову мені доведеться, мабуть, їхати до лікарні. Біда мені з тими своїми недугами. Руки в мене також виходять з ладу, а писати ж треба. Але ти цього мого хникання особливо до уваги не бери, бо воно ж то інакше й бути не може — роки й усе пережите, вистраждане, своє беруть. Отже треба якось зі своїми недугами зживатися й тягнути далі. Виразка шлунку вимагає відповідного харчування, а невральгічні недуги — спокою. Отже потрібні відповідні умовини, а в мене їх тут немає і бути не може...

Жовтень 1978

...Я дуже тобі вдячний за те, що ти хоча коротенько освітлив значення й ролі політичних еміґрантських організацій. Стецькові чомусь „не везе". В 1972 р. його скомпромітовано тим горезвісним Добошем, а в 1977 р. — Климчуком. Я просто дивуюся з того, що люди того середовища ще й досі не зрозуміли, що їм зі своїми авторитарними моделями недоречно пхатися в світ демократії й гуманізму. Мене цікавить ще от що: на Заході виходить 470 періодичних і напівперіодичних видань — газет, журналів, збірників і бюлетенів українською мовою, а таких українських видань іноземними мовами — 25! Я хотів би знати, які з газет і журналів видаються найбільшим тиражем і користуються найбільшою повагою серед еміґрації. Тут склалася думка, що нібито під літературним оглядом найкраще редаґується журнал „Сучасність" і що начебто цей журнал позапартійний. Іноді пишуть тут, що в „Сучасності" друкує свої статті й група Штуля-Ждановича та група Лебедя. До речі, якщо не брати до уваги минулого, тобто часів війни 1941-45 рр., то мені здається, що група Штуля-Ждановича веде себе там на Заході розумніше й більш коректно, ніж група Стецька.

Я оце якось призабув прізвище найвідомішого в світі (українського) славіста. Мені здається, що його звуть Шредер, чи щось у такому роді. [Як видно з дальших листів, мова йде про Ю. Шереха-Шевельова — **п.р.**] Він займається й громадською діяльністю. Судячи з деяких цитат, що мелькнули в совєтських виданнях, у мене склалася думка, що це є

чесна й розумна людина. Отже — якщо ти, може, знаєш про того пана, то напиши мені. А взагалі, то ми дуже бідні на таких людей, які в нинішній ситуації для нас найбільш потрібні. На Заході ідеалізують декого з нас, а ми ідеалізуємо декотрих із тих, що на Заході, а насправді, то воно як у вас, так і в нас усе далеко не так, як ми собі уявляємо й бажаємо. Поляки в політиці мають Бжезінського, а в релігії Войтилу, що оце вже зайняв престол папи Римського й назвався Іоаном-Павлом Другим. Але Бог з ними. По лінії моєї покійної мами, а твоєї бабуні, кровно ми також нібито напівполяки, але тепер для нас це вже істотного значення не має.

...Несподівано мене покликали на побачення з дочкою. Радіостанція „Німецька хвиля" передала, що я тяжко хворий на рака і оце тому дочка цілком несподівано приїхала. Що стосується рака, то справді в лікарів було підозріння на рак і тоді я тобі про це писав. Але потім, після періоду лікування те підозріння розвіялося. А оце вже в серпні й вересні цього року я знову тяжко захворів і моя вага дуже швидко понизилася з 63-х кілограмів до 57-х (мій зріст 173 сантиметри). Оце тому, мабуть, і виникло припущення щодо рака. А взагалі, то я все хворію і мені іноді буває дуже важко. Виразка шлунку в мене є й далі і я сам відчуваю, коли вона в мене зарубцьовується, а коли знову відкривається. Крім виразки, останніми днями мене знову став мучити поліартрит рук...

Грудень 1978

...Зараз у мене з'явилася нова біда — болять очі. Казали мені раніше й тепер, що в мене невральгія потрійного нерва. Зараз мені писати дуже важко. Долягає мені ще й поліартрит. Але взагалі, згідно з тутешнім діягнозом, радянське посольство в Оттаві проінформувало міністерство закордонних справ Канади про моє здоров'я правильно.

Мене дуже приємно, до глибини душі, зворушило те, що парлямент Канади 3-го листопада одноголосно прийняв ухвалу — клопотати перед урядом СРСР про те, щоб мене звільнили з неволі й дозволили виїхати в Канаду до своєї рідні. За все це я безмежно вдячний канадському урядові й усій гуманній і свободолюбній канадській громадськості. А особливо я вдячний за це все тобі, Іване, твоєму синові Ярославові,

адвокатові Рею Кантельонові, депутатам — Марку Мак-Ґвіґану, Стюардові Леґґету, Говардові Джонстону, Ендрю Бревінові, Джону Фрейзерові й лідерові опозиції в парляменті Джо Кларку, а також голові канадської делеґації на нараді в Белґраді У. Т. Делуорту. Подякуй одночасно від мого імени міністрові закордонних справ Дону Джеймісону і міністрам — Норману Кафіку та Айоні Кампаньоло. Якщо мені й доведеться перебувати в неволі до останніх днів свого життя, то однаково я за ті всі ваші зусилля буду вдячний до самої смерти.

А про твій виклик мені ще не було ніякого повідомлення — ні від дочки, ні з Москви...

Квітень 1979

Мене дуже засмутило те, що ти написав про свого батька [мова йде про старшого брата Д. Шумука — Антона, про якого мовиться в першій частині спогадів Данила, як про ініціятора сельробівського руху в рідному селі та його околицях на Волині; з ним Данило розійшовся в поглядах після того, як він з причини переслідування польською поліцією відійшов від політичної діяльности взагалі — **прим. ред.**]. Мені дуже боляче й прикро, що в нього таке безнадійне становище, і тому важко і наче б уже й невчасно писати про те, що було колись причиною розходження між нами. Твої слова про те, що ти хотів би нас хоча б тепер „помирити", а тим більше, що ми обидва „повернулися до віри в Бога", зворушили мене до глибини душі... Прочитавши твого листа, я відразу ж взявся писати йому листа... Мені аж соромно, що я досі не знав, наскільки в тебе добра, чутлива й витончена душа...

...Що стосується першої частини моїх спогадів, то, як тепер бачу, треба було б написати дещо ширше й глибше. Я вже писав причетним до літератури людям, що матимуть справу з цим матеріялом, щоб вони дещо згладили допущені мною кострубатості... Все це треба було б мені самому добре підчистити, цебто, як кажуть літератори — „виловити всіх бліх", дещо розширити й доповнити, а дещо скоротити, переписавши разів три...

Я дуже вдячний тобі за те, що ти переклав мого листа англійською мовою і розіслав усе це тим, кому належиться... Виклику, оформленого тобою, що його ти ще в жовтні минулого року вислав до дочки, вона не отримала. Їй майже

повністю прикрили листування з родичами за кордоном. Треба було б, щоб цей документ ти вислав цінним листом просто мені. До мене, хоча й з горем наполовину, але покищо листи доходять краще, ніж до неї. Такі виклики тут дехто вже отримав з Америки...

...Хотілося б знати, в яких журналах друкується Шевельов і які видавництва видають його твори. Мені хотілося б знати про нього та подібних до нього людей усе, що тільки можна про них знати. Про все це найкраще знають Горбачі, але до мене від них дуже рідко проривається якась вісточка. Наскільки я ненавиджу всяку крикливу псевдопатріотичну наволоч, настільки я люблю й поважаю скромних, чесних і ділових людей. Але, на превеликий жаль, таких людей як тут, так і там дуже мало...

Цього місяця я, мабуть, знову поїду в лікарню. У мене вже розвалюються останні зуби, та й шлунок та всі інші недуги знову почали долягати...

Липень 1979

Твої останні листи я одержав у лікарні, де я перебував останні два місяці... Вирізки з газети мені не вручили... Сумно мені й прикро, що я раніше не написав твоєму батькові і не з'ясував усіх тих справ хоча б два-три роки тому. Але, що ж зробиш, як воно сталося так, як сталося...

В одному з останніх своїх листів ти дуже доступно й рельєфно з'ясував суть передвиборчої кампанії в Канаді та всю її специфіку. Одначе, мені здається, що вказуючи на певні недоліки, ти трішечки не об'єктивний. Я гадаю, що демократія, як ідея і як реальність, була, є і буде найдосконалішою формою правління, випробуваною життям протягом останніх сторіч найкультурнішими народами світу. А щодо неґативних елементів у її практичному застосуванні, то в цьому аж ніяк таки не винувата сама демократія, а лише окремі люди, що зловживають демократичними свободами та довір'ям і наївністю простих людей...

...Бачиш, як воно в житті буває, — 20-го квітня, відїжджаючи в лікарню, я залишив Едуарда Кузнєцова в своїй камері, а в перших днях травня ти вже бачив його на телевізорі на вашому континенті! Диво, та й годі, правда ж?..

...У лікарні мене трохи підлікували, але з ногами доведеться лягати на операцію, а та операція досить тяжка. Цим

разом мені пощастило потрапити в лікарню навесні. При мені там розтав останній сніг. При мені зазеленіла долина й густо покрилася суцільним жовтим квітінням кульбаби. При мені ніжно-зеленими листочками, наче зеленим серпанком, покрилися березові гаї. Оце там, ліворуч, ідучи до лазні, я подивився і подумав собі, що ось іще, здається недавно, в тому маленькому будинку, метрів сто від нашої лазні, перебувала Надійка Світлична; і тоді вона навіть і не думала, і в гадці не мала, що доля занесе її аж у Філядельфію. Ну, що ж, я радий, що вона з дітьми там. Хай їм щастить! Вона перша з наших тут в'язнів туди дісталася, і я певний, що нею там усі будуть задоволені...

...А тепер я тобі напишу ось тут, у цьому довгому листі, один фраґмент із пережитого мною 38 років тому. Давно це було, але все це було точно так, як тут написано. Цей фраґмент даю під назвою „Від Майорщини до Хоролу".

[Далі йде 12 сторінок дрібного рукопису автобіографічного нарису, що включений повністю в другу з десятьох частин цієї книги — **ред.**].

Жовтень 1979

Оце тому, що часами мені буває так важко, що я не здібний навіть і пера тримати в пальцях, мене огортає страх, що не зможу оповісти вам того всього, що мені довелося пережити в перший рік війни. Отож у хвилини наснаги я почав було писати для вас коротенькі оповідання про той період. Перше оповідання („Від Майорщини до Хоролу") я вислав тобі на адресу сина, а друге на твою адресу. Але, на превеликий жаль, це друге оповідання мені повернули назад. У ньому я описав, як я, обминаючи всі пункти фашистських карателів і постерунки „шутцполіції", пішки пробирався на Волинь у свої поліські болота й дрімучі праліси, до свого рідного села. Як уже в нашому районі комендант поліції Іван Васейко докладав усіх зусиль, що спіймати мене й розправитися зі мною. Як дочка священика — Ніна Зелинська переховувала мене в своїй кімнаті на плебанії, а потім з фальшивими документами відправила мене в Київ. А її потім у 1943 р. Ґестапо розстріляло. І ось тепер я вже, мабуть, так і не зможу описати той страшний період.

Наше листування з тобою порушилося через те, що я весною два місяці лежав у лікарні, а влітку оце знову пере-

рвалося через те, що моїх двох листів до вас не відіслали...

Зуби мені трохи підремонтували. Зараз мені знову найбільше долягає виразка шлунку та верикозне розширення вен на лівій нозі, що почало раптово проґресувати. Другий раз оперувати верикоз хірург не радить, бо це може закінчитися тим, що через рік після операції й ногу віднімуть.

Про Дуліба та його „подвиги" пиши мені все, що варто уваги. По його „успіхах" і невдачах серед нашої еміґрації нам тут найкраще буде видно, чого варта та еміґрація взагалі та кожне угруповання в ній зокрема. Добре, що нарешті він там. Тепер там, і в Европі й на вашому континенті, хто має очі, вуха й розум — сам зорієнтується, що це за птах. Він їздив у Европу, був у Горбачів. Після того Горбач поїхав у Стамбул у відрядження як науковець, і звідти написав до Віри дуже гарного листа. Дочка оце мені написала, що він пише, що там у Европі застосовуються всі засоби, щоб я швидше вийшов на волю і що вони там надіються на успіх тих заходів. Я, звичайно, в їхні успіхи не вірю, бо я знаю краще від усіх, де я перебуваю. Але ті його слова мене обрадували тому, що це свідчить про те, що ще не перевелися такі люди, яким чуже горе не байдуже.

...Дуже добре, що ти налагодив зв'язок з Едуардом Кузнєцовим і вислав йому ті „велемудрі" проповіді „Месії" та відгуки на ті проповіді... Але тепер, коли той „Месія" вже там достатньо себе показав, ідеться вже не стільки про нього, скільки про тих, що за нього кидалися на мене з „вилами". Мої „опікуни" [мається на увазі КҐБ — **прим. ред.**] свого часу самовільно, всупереч навіть своїм власним законам, використали мого приватнього листа зумисне для того, щоб таким чином озброїти проти мене всю „морозівську масть"... І ті „опікуни" не помилилися — та „масть" дуже радо вхопилася за ті цитати з мого листа і взялася з усіх боків шпурляти на мене „каменюками"...

...А що стосується того, що пише „Шлях перемоги", то їм, тим шляхівцям, належало б займатися не мною, а своїми колеґами — Петром Дужим, Лукою Павлишиним, Василем Галасою, Василем Матвієйком, Михайлом Яремком і багатьма іншими, подібними до них [ідеться тут про колишніх керівних діячів ОУН, які не витримали випробування на ідейно-моральну стійкість в умовах ув'язнення в СРСР, і заради саморятунку склали покаянні заяви з осудом ідей і

діяльности ОУН та УПА, а деякі з них пішли й на співпрацю з КҐБ — **прим. ред.**]. А про мене їм би всім треба було б лише мовчати. Бо коли б їм довелося пройти поруч зі мною хоча півшляху, то вони вже давно закінчили б той шлях так само, як Добош чи Климчук.

...На жаль, по-своєму осудили мене за викривання „месії" й Лук'яненко, Чорновіл та ще дехто з львов'ян і киян, опинившись таким чином немовби в поході „морозівської масти" проти мене. Один лише Караванський своєчасно відійшов від них... Можливо, незабаром я стану перед судом Всевишнього, а не перед ними, бо не їм мене судити. Але, мабуть, вистачить уже про все це, бо воно вже набридло і мені, і тобі... Я тут караюся в неволі вже 30 років, а приплюсувавши польську й німецьку неволю, то я до сьогодні караюся вже 35 років. Отже — в неволі пройшло моє життя, у неволі я й докоротаю свої роки й дні. Найважливіше — дожити до кінця своїх днів у згоді зі своєю совістю...

Грудень 1979

Насамперед прийми мої щирі поздоровлення з нагоди наступного Нового 1980-го року та Різдвяних свят... І так ось через рік знову почало крутитися те саме колесо в тому самому напрямку [мова йде про поновлені заходи в Канаді про звільнення Д. Шумука з ув'язнення через хворобу та виїзд його за кордон до родичів — **прим. ред.**]. Ну, що ж — хай воно так і крутиться, воно так і жити стає наче б веселіше...

Мені досить прикро писати про свої родинні справи, як це потрібно для тих формальностей, які мусить знати там канадський адвокат, що займається моєю справою... Моє особисте життя, яким я майже не жив, склалося досить негарно. Перший раз я одружився 9 жовтня 1933 р., цебто — обвінчався в церкві, а другий раз 2 березня 1971 р. — записався в ЗАГСІ, а в церкві не вінчався; але після суду нас розлучили і зараз я фактично не одружений. А що стосується дітей, то фактично і юридично в мене є лише дочка Віра, 1934 р. народження, і син Володимир, 1941 р. народження... Із усіх рідних тут зі мною підтримує родинні теплі стосунки лише одна Віра, а для сина я майже не існую.

Березень 1980

...Мені робиться боляче й прикро з того приводу, що ти на шістдесятому році життя змушений тяжко працювати на будівлі і потім віддавати свої гроші на мене, та ще й спонукувати на ті витрати й своїх синів, дочок та зятя.

...За такої нестабільности політики уряду в Канаді, що може настати, коли після виборів уряд створиться на основі відносної, а не абсолютної більшости в парляменті, моєю справою, мабуть, ніхто не схоче серйозно займатися. Це по-перше. А по-друге, то взагалі клімат політичний у світі змінився не в той бік, щоб можна було розраховувати на успіх у такій нелегкій справі. Словом — мені все життя вітер в очі. Ну, що ж — хай так і буде. Нарешті вже недовго залишилося йти проти вітру. Десь у Сибіру на засланні, якщо до того часу доживу, закінчу я цей свій нелегкий шлях...

Оце вже три місяці дочка збирається приїхати до мене на побачення, але все щось із тією поїздкою в неї не виходить. Коли б моя дочка розуміла мене так, як колись, живучи разом зі мною, розумів мене ти і навіть відчував усі порухи моєї душі, то мені і в неволі було б значно легше. Але, на жаль, вона мене не розуміє. Її зі мною зв'язують лише кровні зв'язки, а духом вона дуже далека від мене. Але тут зі всієї моєї рідні, все ж таки, вона мені найближча, і я зараз листуюся тут лише з нею...

Та вістка, що мій Давид [мова йде про автобіографічний нарис „Від Майорщини до Хоролу" Д. Шумука, де автор фігурує під ім'ям „Давид Шостак" — **прим. ред.**] збирається виступити [тобто — з'явитися друком — **п.р.**] в „Сучасності", мене дуже приємно здивувала. Бо, як мені здавалося, це на них не схоже. Хоча, здається, Кошелівець не поганий і досить розумний чоловік...

Я не знав, що мого приватнього листа до тебе, всупереч законові, аж так нахабно використають у пресі, щоб таким чином передусім скомпромітувати мене. Але, коли б я навіть і знав, що воно так може статися, то, не зважаючи на те все, я однак був би написав того листа. А написав би тому, що інтереси справи, якими я керувався, незрівняно важливіші від того, як хто цей мій лист потрактує і як через це буде ставитися до мене. Я завжди в своєму житті керувався почуттям обов'язку перед своїм сумлінням та тією ідеєю, за-

ради якої ось уже все своє життя страждаю...

Я знав і раніше, що як крайньо ліві, так і крайньо праві українські еміґрантські (та й не тільки еміґрантські) кола ставляться до мене вороже, а дехто й бажає, щоб краще я тут сконав, ніж мав би з'явитися на Заході. Ну, що ж, — виглядає так, що їхнє бажання, найбільш правдоподібно, здійсниться. Бо ті, в чиїх руках моя доля, в цьому питанні пішли їм назустріч: звільняти мене й відправляти на Захід вони й не збираються. Зацікавлені моєю справою органи в Україні не дають своєї згоди на це. Але, коли я навіть і сконаю тут, то все ж таки, як одним, так і другим не вдасться мене затоптати. Буде не так, як вони хочуть. Скомпромітувати мене вони не зможуть, бо проти цих їхніх намагань постоїть за мене не тільки все пройдене й пережите мною, а й моя смерть...

Квітень 1980

[Листи від березня 1980 писані вже з нового місця ув'язнення: з Пермських таборів, куди Д. Шумука перевезли з Мордовських таборів — **прим. ред.**].

...Оце на новому місці найбільш радісним днем для мене був день 15 квітня, коли я отримав аж чотири листи від тебе й від твого сина Славка. Відповідаю на всі ці листи разом.

Коли та з яким результатом пройшли вибори в Канаді, я чув по радіо на другий день, в потім читав у газетах. Про Канаду я читаю все, що мені доступне, бо Канада стала для мене тепер найдорожчою країною в світі...

...Останні чотири місяці болі в ногах і виразка шлунку вже менше мені долягають. Погано лише, що тут дуже сильні морози і довга зима. Тут я працюю. На цій роботі треба мати добрий зір і спритні руки, а я вже не маю ні того, ні другого...

Травень 1980

...Два місяці на новому місці я почував себе непогано. А оце раптом першого травня мене схопило страшне головокружіння і рвоти. Два рази я гримнувся на підлогу, а потім мною кидало на ліжку, як хворого на лихоманку. Ці два дні життя моє, образно кажучи, трималося на волосинці. Від їжі мене відвернуло. Щойно оце тепер (5-го трав-

ня) я вже можу хоч компот пити. Мабуть, мене знову відправлять до лікарні. Я ще не знаю, які тут лікарі. На медкомісії вони зробили на мене досить добре враження, але не знаю, чого вони варті, як спеціялісти своєї справи. Таких страшних приступів, як цим разом, у мене ще не було. Мабуть, це вже підходить кінець моїм митарствам...

...Ага, ще ось що: як Хорол [,,Від Майорщини до Хоролу" — п.р.] вийде в ,,Сучасності", то ти вишли його до французького ПЕН-клюбу. Там до Шостака [тобто — автора твору — п.р.] ставляться гарно і тому я гадаю, що вони приймуть його і пустять у люди. Можна було б попопробувати і в англійському, може й вони його приймуть... Шкода, що Шостакові, мабуть, уже не пощастить всього того зробити, що він хотів і повинен був зробити...

Червень 1980

Мабуть тобі вже відомо, що я тяжко захворів. 15 травня мене перевезли до лікарні. Дорога була дуже важкою, але в лікарні я трохи вже відклигав. Чекаю тепер, що покаже рентґен. Подивившись на мій верикоз лівої ноги, лікар аж ужахнувся. По суті, мені треба робити аж три операції, але, враховуючи вік і те, що я вже мав три операції, то я не знаю, чи тепер і одну доведеться робити. Одне слово — справи в мене невеселі. У палаті я один. Сто метрів від мого вікна за огорожею тільки-тільки-що зазеленів молодий березовий ліс. Співають птахи, а на душі в мене чорна туга. Здоров'я вичерпується з кожним днем все більше й більше... Але зараз мені все таки легше, бо ось бачиш, що я навіть ручку з пером непогано тримаю...

Давид Шостак і Хорол — це реалії абсолютно достовірні. Давид просто лився мені з пера одним потоком... Оце до нас тут потрапив чоловік з околиць Хоролу. Він каже, що в Хоролі, в тому таборі, де я перебував, загинуло близько ста тисяч військовополонених і що тепер там поставили обеліск. Але Хорол — це лише двадцята частка того, що мені треба було б написати. Я почав із середини, з Хоролу, не випадково, і я гадаю, що ти здогадуєшся, чому саме з Хоролу...

Оце я давно хотів тебе запитати: коли і як це ти став майстром у галузі будівництва?.. А з мене так нічого пут-

нього й не вийшло. Звичайно, в відповідних умовинах, мабуть, і з мене щось би вийшло. Любов і тяготіння до землі, до господарства й у мене була, але не така, щоб у ті молоді роки, виповнені ілюзорними ідеями і нестримними пориваннями, могла всього мене залучити до тієї, як мені на той час здавалося, ,,прозаїчної'' справи. Душа, розум рвалися в незвідані висоти, у незвідані далі і в глибини душі. Але для того потрібне було неабияке знання, воля, відвага й настирливість, а потрібного знання (освіти) у мене не вистачало. Оце так і пройшло все життя в шуканнях, блудіннях, боротьбі й стражданнях...

Всі твої заходи й усі твої старання, та й не тільки твої, в 1978-1979 рр. розбилися об Київ. А Москва, мабуть, докладно ще й не знає, як насправді та справа стоїть, і тому прислухається до Києва. Що ж, жити мені залишилося вже не довго, отже — якось досі прожив своє життя, то так уже доживу й до кінця своїх днів.

...Тоді, як мене мучать тяжкі болі, я лише молю Бога, щоб мені послав хоча б смерть трохи легшу. А як тільки болі відпустять — знову думаю про життя, про вас усіх і вашу рідню, бо вона ж є й моєю рідною. І до сліз радію всіма вашими успіхами.

Вересень 1980

...Оце, нарешті, в серпні я забачився зі своєю дочкою. Це побачення було не легке, бо дочка оповідала лише про горе. Мені було важко про те все слухати, бо й Ваше та її горе — це й моє горе. Хотілося б ще всіх вас побачити й побути з вами, але на все це не наша воля. Мені дуже жаль, що твоя дружина хворіє. Хай би краще вже я тут за всіх відстраждав. Виразка шлунку в мене наче б зарубцювалась, але натомість серце й печінка виходять з ладу. Нервова система в мене також уже давно розхиталася, бо на мою долю випало пережити багато ,,стресів'', та й зараз не легше. Але мої біди — то вже мої, я звик до своїх страждань і сприймаю їх як необхідність у моєму житті. Мені навіть і не здається, що то могло б бути по-інакшому...

У нас об'явили по радіо, що канадський уряд зняв ембарго на поставку зерна в СРСР. Ця новина мене обрадувала, бо це може дати моїм офіційним клопотальникам у Канаді

можливість нав'язати ближчий контакт з урядом СРСР. Тільки в безпосередніх контактах і розмовах можна зорієнтуватися, хто є хто і побачити справжнє обличчя один одного. А це вже добре, навіть і тоді, якщо ті розмови не дадуть бажаних наслідків; бо що більше людей буде знати правду один про одного, тим краще.

Повернувшись із лікарні, я знову став помаленьку працювати. Серйозно за перо я вже давно не беруся, бо тут на таку розкіш нема можливости, та й жодних перспектив на зреалізування наслідку своєї праці не видно...

Листопад 1980

...Зараз я знову в тій лікарні, що й був тоді — в травні й червні. Можливо незабаром мене відправлять до обласної лікарні на операцію контрактури на долоні лівої руки. З шлунком у мене нібито нема нічого страшного, але ґастрит час від часу долягає. Ноги також болять щодалі більше, але оперувати їх уже неможливо. Зараз у мене чомусь руки так дрижать, що просто вже й ручки не можу втримати...

Лютий 1981

...Хотілося б ще побачити тебе, твою дружину й усю родину. Але, якщо це бажання й не здійсниться, то все одно ваші клопотання марно не пропадуть. Іноді я думаю про краще, але завжди готую себе до найгіршого. Зрештою, тепер уже все склалося так, що й найгірше в фізичному розумінні може вийти чи не найкраще в духовому пляні. А чи я помру тут, чи деінде — суть не зміниться. А це найважливіше...

Березень 1981

...Цими днями я дізнався, що восени минулого року в Зах. Німеччині у якомусь солідному соціял-демократичному журналі надруковано німецькою мовою якусь мою річ. Я гадаю, що це переклали те моє документальне оповідання про той страшний табір військовополонених... [мова йде про публікацію нарису „Від Майорщини до Хоролу" в німецькомовному виданні журн. „Континент" — **пр. ред.**] Добре було б, щоб ту річ прочитав

Джон Виллис, може вона б пригодилася й для нього... Стаття „Крах ілюзій" була перекладена французькою мовою й видана в 1979 р. в Парижі. Добре було б, щоб усі ті статті ти дістав по два-три примірники й зберігав у себе. Збирай також і всі рецензії та відгуки, а особливо тих крайньо правих, що найчастіше й найрізкіше проти мене виступають. Всю писанину таких, як Кравчук [речник канадських комуністів українського роду — **прим. ред.**] також збирай, усе це колись може пригодитися...

Вістка про те, що мою книжку ще раз видадуть з доповненнями українською мовою, а потім перекладуть на англійську мову, мене дуже обрадувала, але одночасно й дещо засмутила. Бо все це було написано поспіхом, у нервовому напруженні, і тому в літературному розумінні воно вийшло не на такому рівні, як треба. Все це треба було б писати в такому жанрі, як те оповідання про табір військовополонених, і в спокійних умовинах довести до відповідної кондиції. Треба було б усі гострі сюжетні ситуації розширити, а трагічні поглибити і одночасно очистити від сірятини, млявости та незначимости. Але, що ж поробиш, як я не встиг того всього довести до належного рівня. Тому хай уже тепер друкують і перекладають так, як воно там є. У всіх тих справах я покладаюся тільки на тебе, бо з усіх живих лише ти один найкраще мене знаєш... Похвал я не жду й не бажаю, ані від крайньо правих, ані від крайньо лівих, бо я не їхній і не з ними. Я демократ у повному розумінні цього слова...

...Ось від лютого мені залишиться ще десять місяців до кінця судового терміну ув'язнення, але я цим зовсім не радію. У таких роках і з таким здоров'ям мене не тільки заслання, яке чекає на мене, а й воля не порадує. Бо, ставши інвалідом, не здатним до праці, я просто не уявляю собі, як і де мені доведеться доживати свого віку. Будинок для старих лякає мене гірше, ніж тюрма. Але зараз мене передусім і найбільше лякає дорога, бо їхати на заслання доведеться далеко і в нелегких умовинах та ще й разом з різного роду деґенератами злочинного світу. Словом, усе вимальовується в похмурих темних тонах. Та що поробиш, як мені випала така доля!

Нині найбільша радість для мене — це твої й Славкові листи та ваші фотографії. Але останнім часом я й цього позбавлений. Що ж, може вже недовго доведеться нести мені свій тяжкий хрест. Нелегких тридцять років я

прожив нібито на волі, а ось уже тридцять сім років кінчаю в неволі! Залишилося вже ніби й не багато, але не знаю, чи вистачить у мене сили відбути все так, як воно написано у вироку.

Пробач мені за те, що цей лист написався в таких мінорних тонах. Іноді на мене находить тяжка туга, ностальгія і просто наче б душить за серце. Може воно вже й пора відходити з цього світу. Боляче мені через те, що я так мріяв від самого малечку про те, щоб усе робити лише для добра, для щастя й радости всіх людей, щоб усім було добре, радісно й мило жити на світі, а насправді воно виходило так, що від тих моїх мрій і починів завжди страждали мої найближчі й найрідніші. Але, якщо хоча один десяток людей на землі зрозуміє мене вірно, то я буду вважати, що не даремно жив, шукав, блудив і страждав на цьому світі...

...Незабаром мені доведеться переміститися... Цих останніх десять місяців буду жити близько коло лікарні. Тепер у мене таке здоров'я, що треба жити поблизу лікарні. Бувало в молодості мені було цікаво переїздити з одного місця в інше, а тепер переміщення й подорожі мене втомлюють, а нові люди й нове оточення не дуже цікавлять. Нарешті доведеться попрощатися й з Богданом (Ребриком). Але він однак у травні поїде вже на заслання...

...Я чомусь усе більше й більше стаю байдужим до навколишнього світу і до самого себе та своєї долі. Віднімати в мене вже нема чого, а вернути відняте неможливо...

Червень 1981

...Там у вас, як ти пишеш, у перших числах березня вже з'явилися бруньки на деревах і птахи почали повертатися з вирію, а тут я ще двадцятого квітня ходив по втоптаному на метр заввишки снігу... Але оце зараз (у червні) погода гарна навіть і тут. Сонечко весело світить і гріє, кругом зеленіє, птахи співають. Словом, наша плянета всюди чудова, а все горе на ній в основному роблять одні одним самі люди...

Оце недавно отримав я дуже тяжкого листа від Віри. Померла її мама (моя колишня дружина), і вона почуває себе погано. Але, якщо її здоров'я поправиться, то, може, в серпні ще приїде до мене на побачення... Останні місяці моя виразка шлунку мені

вже менше долягає, але натомість у мене дуже погана справа з ногами. Крім верикозу, є ще якась біда, недосліджена... І так усе день за днем підходить до кінця. Жаль лише, що життя таке коротке, а в моєму житті все склалося не так, як бажалося. Я хотів добра і щастя всім, а часто виходило так, що я спричинював горе не тільки собі, а й своїм ближнім...

Серпень 1981

...Оце вже щось тижнів з два знову почав мені долягати шлунок і щось недобре діється з серцем. Причиною цьому всьому „стрес". Серце так розходилося, що й ручки до писання не можу тримати...

Сюди листи до мене не доходять навіть від близької рідні, а про інших то й говорити не доводиться... У старовинній Греції (Елладі) за часів Перікла найстрашнішою карою було вигнання, відлучення від землі, на якій народився. Засуджений на вигнання не мав права ступати на землю батьків... Але Росія не Еллада і Перікли в Росії не царствували ніколи...

Отже — недовго вже мені залишилося перебувати тут (у Пермських таборах). Якщо доживу, то десь перед Новим роком мене звідси заберуть на заслання. Найстрашніше для мене — це сама дорога на заслання.

Вересень 1981

Ой, як давно вже я чекаю від тебе листа, і ось, нарешті, мені вручили твого листа, але в ньому й згадки нема про ті мої запити, що були в моєму листі до тебе. Значить мого листа ти не отримав, або ж я не отримав твоєї відповіді на нього. Словом, усі ниточки в нашій листовній розмові перериваються. Ну, що ж, доводиться з цим миритися. У вас там (у Канаді) поштарі страйкують, а тут і без страйку важко з листуванням... З Америки я вже давним-давно нічого не отримую.

Оце 9-го вересня мав я побачення зі своєю донечкою. Цим разом, більше ніж в усі попередні рази, Вірочка була дуже добра до мене. Вона оповіла мені детально про останні місяці, дні й години життя своєї мами. Та її сповідь дуже глибоко мене зворушила. Марія непередодні відходу з цього світу трималася дуже добре, розумно й гідно, а Вірочка доглядала її до останньої хвилини. Дай, Боже, щоб усі діти так любили й доглядали своїх мамів. Поховали Марію Самійловну, наскільки це було дозволено,

по-християнському.

Крім цього та іншого горя, Вірі ще потрапила до рук московська тижнева газета „Неделя". Ту газету їй дали, щоб вона там прочитала статтю про мене. Та стаття написана в тому ж дусі, що й писали про мене в першій половині 1979 р. та друкували деякі газети й там у вас. Ця стаття її дуже схвилювала й обурила проти тих, кому вона ще донедавна вірила і через них навіть сварилася зі мною. Вона просто не знала про те, що оце таке можуть друкувати, та ще й у столичній газеті. Все це для неї — сльози й тяжке страждання...

Листів сюди мені більше не пиши. Пиши до Віри, а вона перешле мені вже на нову адресу — в місце мого заслання.

Д. Шумук за своїм „робочим столом" (на засланні в Каритобе, Казахстан, 1982 р.).

Д. Шумук, весна 1982 р. (на засланні в Каритобе, Казахстан).

ДОДАТОК

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

ДО ТИХ, ХТО ДАЄ НАДХНЕННЯ РЕПРЕСИВНИМ ОРГАНАМ СРСР ТА КЕРУЄ НИМИ, ВІД РЕПРЕСОВАНОГО ЗА ВИСЛОВЛЕННЯ СВОЇХ ВЛАСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ — Д. ШУМУКА.

Редакційна примітка. *Цей самвидавний документ авторства Д. Шумука написано й поширено 1979 р. з місця тогочасного його ув'язнення в таборі Сосновка, що належить до системи концтаборів для політв'язнів у Мордовській „автономній республіці" Російської Федерації. З огляду на історично-документальне значення цього „Відкритого листа", подаємо тут його текст додатково, хоч відповідні факти автобіографічного та історично-політичного значення використано в основному тексті цієї книги.*

В квітні 1945 року я був засуджений на 20 років каторжних робіт у віддалених місцях СРСР (Норильськ, Заполяр'я) за участь в українському національно-визвольному русі, хоч конкретно мене не звинуватили у жодних діях. Через одинадцять і півроку в серпні 1956 року Комісія Президії Верховної Ради СРСР звільнила мене, знявши судимість і поразку в правах. У травні 1958 року на підставі фальшивих показів підставних свідків мене знову засудили на 10 років позбавлення волі за те, що я нібито займався антирадянською агітацією, хоч фактично мали на увазі моє широке листування з колишніми політичними в'язнями. Я відбув і цей термін. У червні 1972 року мене засудили на новий 10-річний строк позбавлення волі в особливо суворих таборах та на п'ять років заслання за написання спогадів і роздумів про все пережите за моє нелегке життя. Я караюся в СРСР вже 29 років, а порахувавши всі репресії польської довоєнної влади та німецької влади на Україні, караюся в неволі 35 років. Але ж я ні перед Польщею, ні перед Німеччиною, чі перед Росією нічим не завинив, бо на території цих держав не бував.

З листопада 1978 року парлямент Канади одноголосно ухва-

лив резолюцію — розпочати клопотання перед урядом СРСР про моє звільнення з місць позбавлення волі за станом здоров'я й через похилий вік та про еміграцію до Канади, до своїх родичів.

На вищезгадане клопотання канадського уряду посольство СРСР в Оттаві відповіло від імени радянського уряду, що я нібито воєнний злочинець і тому мене не можна звільнити. З того часу посольство СРСР в Оттаві зводить на мене наклепи всіма доступними йому засобами й очорнює моє ім'я перед канадським урядом і народом. З огляду на цю обставину я змушений зробити короткий екскурс у своє минуле.

15 травня 1941 року мене як військовозобов'язаного призвали до радянської армії і відправили до будівельного батальйону на укріплення прикордонного району — як солдата другого сорту, бо в такі війська відправляють людей із неблагонадійних родин. 22 червня 1941 року фашистські війська напали на СРСР. Нас забрали з кордону на Бузі у Житомирську область і там, озброївши, створили з нас так званий „особливий" штрафний батальйон, що діяв у найнебезпечнішій ділянці фронту. Через декілька днів дві третини солдатів нашого батальйону загинуло.

У серпні 1941 року, згідно з наказом вищого командування, в нашому батальйоні майже півтори сотні солдатів через політичну неблагодійність були позбавлені права носити зброю. До цих роззброєних потрапив і я, перетворившись, таким чином, на солдата третього сорту. Під містечком Пирятином нас, солдатів, що не заслуговували на довір'я захищатися зі зброєю в руках, зібрали в два батальйони, щоб перекинути до Новосибірська на східні заводи. Однак, сталося незаплянованє. Фашистські війська оточили й узяли в полон п'ять радянських армій. У це велике київське оточення потрапили й два наші роззброєні батальйони. Ось за яких обставин я потрапив до полону.

Фашисти зігнали нас, близько 40.000, до старого покинутого кар'єру в м. Хоролі Полтавської области. У цій страшній ямі смерти, без даху над головою, під осінніми холодними дощами нам давали раз на добу півлітра супу без солі і раз на три дні 200 грамів чорного хліба. В цій ямі люди почали падати й умирати, як мухи, від голоду, холоду й різних епідемій. Опинившись перед лицем неминучої смерти, я з трьома своїми земляками вирішив тікати.

Однієї холодної дощової ночі нам, трьом полоненим, пощастило втекти. Минаючи пішки село за селом у напрямку заходу, через Полтавську, Київську, Житомирську області, я довідався від населення про неймовірні жахи, пережиті ним у 1933-37

роках. Руїни вимерлих від штучного голоду сіл, жахливі оповіді людей, що пережили ті жахи, відкрили мені очі й очистили мій розум від смертоносного опіюму комуністичної ідеології.

Прояснення в ті часи було для мене рівнозначне духовній і моральній смерті, бо комуністична ідеологія була моєю ідеологією, я боровся за неї й страждав у польських тюрмах, я вірив у ті ідеї, як у найблагородніші й найвищі ідеї людства. Втративши віру, я втратив сенс життя, бо те, що було для мене найдорожчим, виявилося жахливим, а фашизм був ще жахливішим. З того часу режим Сталіна став для мене таким осоружним, як і режим Гітлера. Відтоді не лише війна, але й усе інше стратило для мене сенс, і я відчув себе неймовірно самотнім, безборонним і покинутим перед нищівним повсюдним, лукавим і лицемірним злом. І все ж, я продовжував іти на захід, до своєї улюбленої Волині, в своє рідне село.

Діставшися до нього, я, тихо озираючись, увійшов до своєї хати пізно ввечорі. Дружина, побачивши мене, з жахом вигукнула: Ой, Боже, чого ж ти прийшов? Адже всі німецькі посіпаки з шутцполіції давно на тебе чатують, зловтішаючись наперед тими муками, що їх ти зазнаватимеш у їхніх руках".

Не дочекавшись світанку, я змушений був піти з рідної хати. І все ж, я вирішив відвідати вчителів, з якими працював у одній школі в 1940 році. Моя поява їх також дуже стурбувала. Ніна Зеленська — донька священика, розстріляна пізніше німцями за участь у національно-визвольному русі — на той час була директором школи, а Емілія Шведова — вчителькою. Вони співчутливо й по-діловому поставилися до мого безвихідного становища. Ніна З. мені сказала: „Тобі, Даниле, напевно відомо, що я пов'язана з національно-визвольним рухом, і в цей, тяжкий для тебе, час хотіла б допомогти, бо свого часу й ти мені допомагав. Але, на жаль, я безпорадна, бо комендант поліційної дільниці в Підгородні та комендант любомльської поліції не підкоряються нашому підпіллю. Вони — підлеглі німецькому Ґестапо і давно гострять на тебе зуби. Але я дістану тобі документи".

Вона дістала мені посвідчення й диплом педагогічного технікуму на чуже прізвище. З цими документами я довго блукав від Буга до Дніпра й навпаки, називаючи себе втікачем із табору військовополонених. Лише в березні 1942 року на одному з хуторів Острозького району господар взяв мене в свій дім за робітника допомагати в господарстві.

Фашистські війська просунулися далеко на схід, проте їхній

похід уповільнювався все дужче й дужче, окупаційна влада почала забирати в селян останній хліб і худобу, а молодь вивозили до Німеччини на працю. Вивіз загрожував і мені, тому я був змушений знову звернутися до Ніни. Настала весна 1943 року. населення Острозького району зі зброєю в руках виступило проти фашистської окупаційної влади, відбираючи пограбований хліб і худобу й повертаючи все те населенню. Ось тоді я й став активним учасником національно-визвольного руху, бо в той тяжкий час увесь народ Волині й Полісся об'єднався довкола тих, хто виступав проти німецьких окупантів.

У травні 1943 року німці кинули проти нас великі сили, і в селі Малин Острозького району живцем спалили в церкві й школі понад сімсот чоловік. В серпні того ж року німецька окупаційна влада кинула проти нас у містечку Колках цілий полк з участю авіації й танків — тоді вони знищили Колки. Загинуло близько 500 чоловік. А радянських червоних партизанів у себе під боком, у Цуманському лісі, німці не чіпали; не чіпали вони також і польських „людовців" у Пшебражу, бо людовці підтримували зв'язок з німецькими карателями в Луцьку та Ківерцях, а також і з червоними партизанами в Цуманському лісі, щоб спільно провокувати й нацьковувати німецьких карателів на українське національно свідоме населення.

Моральна відповідальність за жахливу трагедію в Малині та Колках лежить на червоних партизанах, що були під командуванням Медведєва в Цуманському лісі, і польських людовцях під проводом Сабостяки, що були в с. Пшебражі. Російські й польські партизани та німецькі каральні війська однаково ставилися до українського національного руху, насамперед проти нього. Щодо цього я маю незаперечні й переконливі докази.

Під час війни я остаточно переконався в шкідливості й небезпечності тоталітаризму й авторитарних ідей, незважаючи на їхнє забарвлення й спрямованість. Але фактично навіть за авторитарних формацій єдиною моєю дійовою зброєю впродовж усієї війни було слово, і лише слово гуманізму.

Я не можу не захоплюватися політичною системою ЗСА, Англії й Канади, бо підвалиною цієї системи є гуманізм і демократія, бо ці країни наріжним каменем своєї політики вважають права людини. У зв'язку з цим треба особливо наголосити на політиці президента Картера. До укладення угоди САЛТ II я ставлюсь позитивно, але вважаю, що одночасно слід було б установити аналогічний паритет на засоби ідеологічної боротьби, себто, щоб у країнах Варшавського пакту видавалося б стільки

ідеологічної літератури вільного демократичного напрямку, скільки видають комуністичної літератури, газет і журналів промосковського напрямку в країнах вільного світу. Бо ж про яку рівність та справедливість може бути мова, коли ідеологічна боротьба вже давно перенесена на територію країн вільного світу, а в СРСР продовжують переслідувати людей за думку, за слово, за висловлення переконань, не даючи змоги виїхати до країни вільного світу.

Якщо й говорити про воєнні та всякі інші злочини, то тільки не вам, панове-товариші, керівники СРСР, бо радянський режим за 1933-37 роки знищив більше людей, ніж їх загинуло від рук фашистів за всю Другу світову війну. А, ви, панове, в ті роки аж ніяк не були конюхами, ви були дійовим інструментом в руках кривавого режиму Сталіна, виконавцями районного й обласного маштабу. Я знаю, панове, що перебуваю в ваших пазурях і що саме на мене чекає, проте, не зважаючи на наслідки, я викриватиму вас до останньої хвилини свого життя.

Данило Шумук
Сосновка, червень 1979

ЗМІСТ

Слово від видавців.....5
Дещо про Данила Шумука та його спогади — передмова *Н. Світличної*.....7
Сповідь пасинка доби — супровідна стаття *В. Гришка*.....13

I. НА ЮНАЦЬКИХ МАНІВЦЯХ БОРОТЬБИ „ЗА ПРАВДУ".....45
1. Життєвий старт самотнього мрійника.....45
2. Історичне тло вибору шляху.....48
3. „Сельробівські" початки на порозі дозріння.....52
4. В „червоних" обіймах КПЗУ — під чаром світлих ідей.....55
5. „Одружений з ідеями" — жертва „брехні в одязі правди"....60
6. Світовий двоподіл сил між двома тоталітаризмами.....63
7. Перший досвід тюрми й небезпек підпілля та „найбільша помилка".....66
8. Кінець короткої волі та випробування тортурами.....69
9. В'язень польської тюрми й невільник комуністичної доктрини.....73
10. Події „на волі" та голодівка й бунт у тюрмі.....76
11. Тюремні будні в напрузі боротьби.....79
12. Суд, демонстрація на суді та вирок.....83
13. „Комуна" політв'язнів і комуністичний університет у тюрмі.....85
14. Організована дія „комуни" та її партійні керівники в тюрмі.....88
15. Зміни в світі, зміни в тюрмі, кінець ув'язнення й вихід на волю.....92
II. ПОРА ВЕЛИКИХ ПЕРЕМІН І ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ.....97
1. Війна, „свято визволення" і перші сумніви.....98
2. Між партійним „перевихованням" і переглядом партійної віри.....100
3. Перший досвід з НКВД і тавро „неблагонадійности".....103
4. Війна, беззбройні солдати, відступ на схід і „київське оточення".....105
5. Німецький полон і початок страдного шляху.....110
6. У хорольській „ямі смерти" — між загибеллю і рішальним „або-або".....113
7. Відчайдушний ривок на волю.....116
8. Болісна втрата віри і вихід із безвихіддя на новий шлях.....119

III. В УПА НА ВОЛИНІ — МІЖ ДВОМА ВОРОЖИМИ СИЛАМИ.....123
1. Націоналістичний перевишкіл в ОУН. Зустріч з новим світом людей та ідей.....123
2. „Безпартійний націоналіст" Боремський — політичний інструктор УПА. Повстанська весна на Волинському Поліссі. Романтика нової козаччини і сувора реальність боротьби.....132
3. Повстанська Січ. Радянські офіцери на вишколі. Війна з німцями і розправа з поляками.....144
4. Повстанські будні. „Східняки" й радянські військовики в УПА. Дійсні й уявні та темні сторони діяльности СБ....157
5. Політична робота й „романтична" пригода. Розмова з „мудрими" пристосуванцями. Відступ УПА перед червоними. Епізод з татарами й цікава бесіда з полк. Ступницьким.....171
6. Між німцями й радянськими партизанами. Серед друзів і ворогів. Слідами героїзму й трагедії.....189
IV. РЕЙД НА СХІД НА ЧОЛІ „СХІДНЯЦЬКОЇ" ГРУПИ УПА.....203
1. Між фронтами. В русі назустріч радянському наступові й перехід „на той бік".....203
2. Серед своїх у ворожому оточенні. Бойові пригоди на Житомирщині. Зустріч зі смертю й відхід назад.....219
3. В старій прикордонній зоні. Нове призначення „на Схід". Мандри через Житомирщину на Київщину й раптовий фінал під Богуславом.....235
V. В ЛАБЕТАХ НКВД І В ПАЩІ ГУЛАГу.....255
1. Під слідством у Києві й Рівному. „Суд" Військового Трибуналу і засуд на смерть.....255
2. Серед смертників. Дні і ночі на грані небуття. „Воскресіння з мертвих" і перспектива каторги.....267
3. „На етапі" до каторжних таборів. Пекельне царство ГУЛАГу. Дудінка—Каєркан—Норильськ. Задум і зачин організації самодопомоги в'язнів.....280
4. Організація політв'язнів і провокації МВД. „Удар на удар". Тривога начальства і посилення жорстокости...294
VI. АҐОНІЯ СТАЛІНСЬКО-БЕРІЇВСЬКОЇ ДОБИ ТА СТРАЙКИ-ПОВСТАННЯ РАБІВ ГУЛАГу.....307
1. Свято смерти Сталіна. Початок страйкової хвилі в таборах Норильська. Кривава сутичка і непевна перемога.....307
2. Задум Воробйова та його провал. Успіх української самодопомогової організації. Тиха війна між

повсталими в'язнями й вигнаними тюремниками. Падіння Берії та моральна перемога в'язнів.....321
3. Сила і вплив української самодопомогової організації. Кінець „затишшя перед бурею". Наступ червонопогонників, кривава розправа, тортури та підсумки й висновки в „ямі".....337
VII. СВІТЛА Й ТІНІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ПІД ЧАС ПІСЛЯСТАЛІНСЬКОЇ „ВІДЛИГИ".....351
1. Красноярськ—Володимир—Тайшет. „Розм'якшення режиму" після Берії. Чорні сили й безсилля вождів" у середовищі українських політв'язнів.....351
2. Серед „еліти" — в протиборстві зі свавільцями. Підкоп і його наслідки. Етапи й покарання, розмови-дискусії, „вовки" і „ягнята".....367
3. Весна політичного потепління і запах волі. Діялог з розчарованим націоналістом. Урядова комісія з Москви, перегляд справи і звільнення.....384
VIII. НЕВІЛЬНА „ВОЛЯ" І НОВЕ УВ'ЯЗНЕННЯ.....393
1. Дорога додому в дні „відлиги". Тривога сталінців і відвага їхніх жертв. Спостереження та розмови й роздуми.....393
2. На рідній не своїй землі — серед „своїх" чужих людей. Відгомін польських і угорських подій. Вимушене переселення й нові поневіряння.....402
3. Підступна гра КҐБ в Дніпропетровську. Допити й монтування „справи ОУН в Норильську". Шантаж долею дочки.....414
4. Причіпки КҐБ в пошуках підстав для „справи". Фальшиві свідчення земляків з рідного села. Нісенітна „судова справа", комедія „суду" й засуду та думки з цього приводу.....427
IX. ДРУГИЙ НЕВІЛЬНИЧИЙ ЦИКЛ ТА СТАРЕ Й НОВЕ В НЬОМУ.....439
1. В таборах Воркути кінця 50-х років — серед українських та інших політв'язнів. П. Дужий та інші з провідних і рядових людей ОУН, їхні в'язничні будні й проблеми.....439
2. Тайшет, Мордовія — 1960-ті роки. „Люди з надщербленим сумлінням" серед політв'язнів. Знайомство з В. Горбовим. Ціна „помилування" й ціна боротьби за власну гідність.....451
X. ДЕЩО З ОСТАННЬОГО ПІВТОРАДЕСЯТИРІЧЧЯ (1967-1981).....475
1. В Одесі. Враження, зустріч і розмова.....476

2. Фраґменти з листів із неволі.....482

ДОДАТОК — Відкритий лист до тих, хто дає надхнення репресивним органам СРСР та керує ними, від репресованого за висловлення своїх власних переконань *Д. Шумук*.....527